

В. Д. Отамановський

ВІННИЦЯ
в XIV - XVII
СТОЛІТТЯХ

НТБ ВНТУ

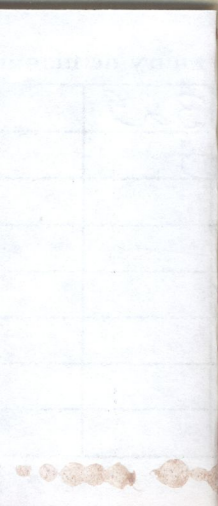
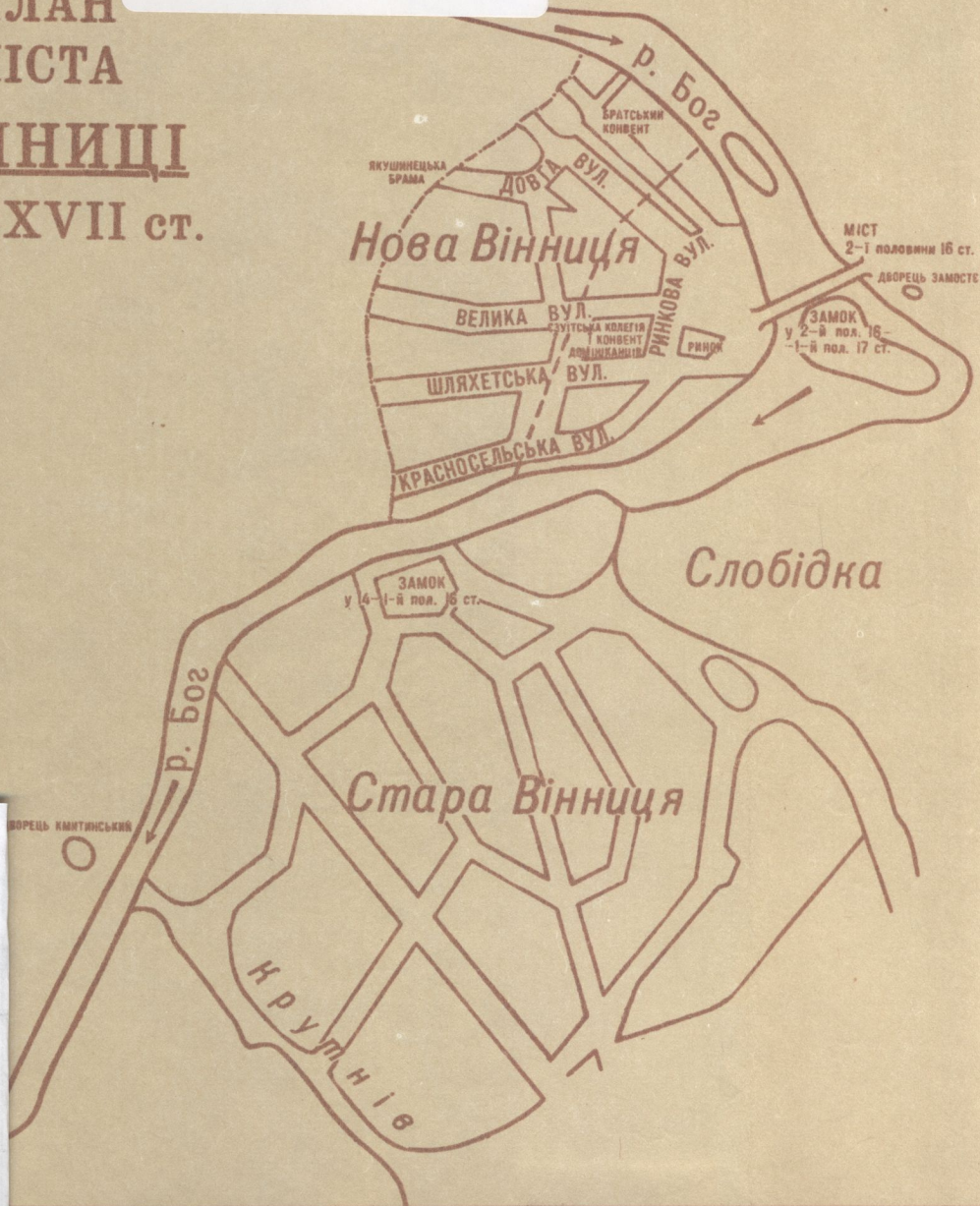
415329

T3(4УКР-4ВІН О 80 1993

Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII столітті

153

ПЛАН
МІСТА
ВІННИЦІ
XV-XVII ст.

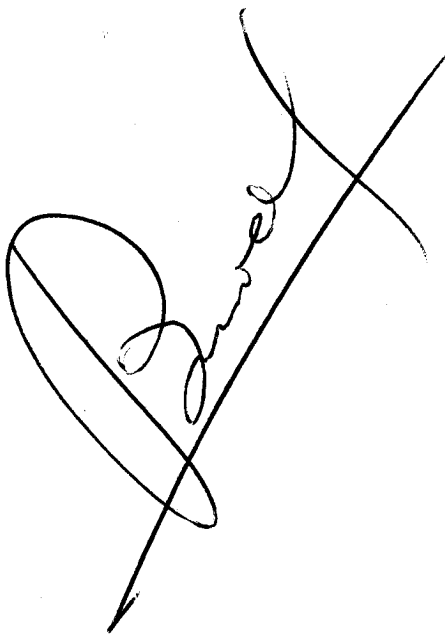

ІСТОРИЧНА
БІБЛІОТЕКА
ПОДІЛЛЯ

«Вінниця в XIV—
XVII століттях» —
історична праця
про походження
та формування
нашого міста,
більшості навко-
лишніх сіл. Особ-
ливу увагу автор
звертає на розви-
ток міського ста-
ну — міщанства.
Наводяться та
аналізуються ар-
хівні документи,
дотепер значною
мірою втрачені.
Друкується
вперше.

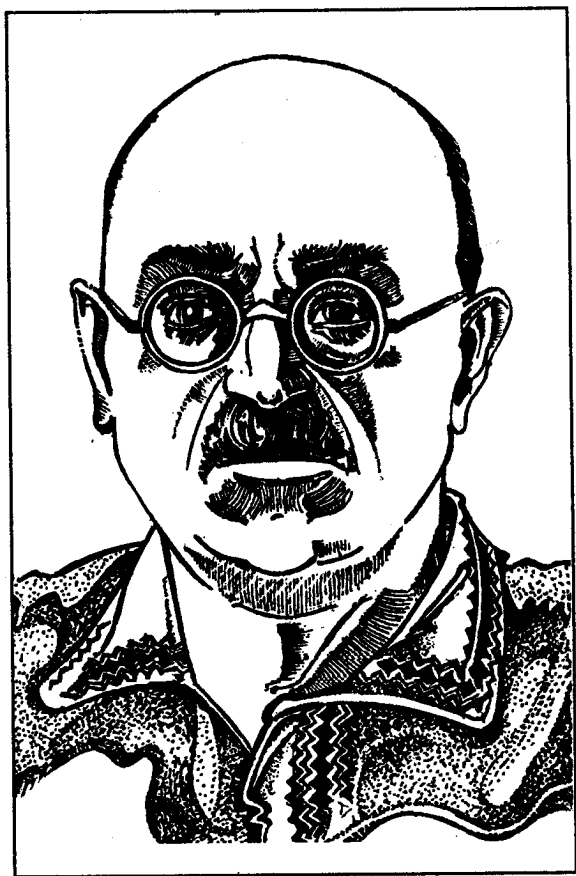
----- Обвід міста 2 пол. XVI ст.

----- Обвід міста 1 пол. XVII ст.

Видання здійснено
на кошти концерну
«ВІКТОР»

27.II.1893 — 10.III.1964

В. Д. Отамановський

ВІННИЦЯ
В ХІV-ХVІІ
СТОЛІТТЯХ

історичне дослідження

Видавництво
«Континент-прим»
Вінниця 1993

ББК 63.3 (4УК—4ВІ)
О-80

Підготовка тексту, вступні статті, довідковий апарат
М. С. Книжник

Художник **А. М. Дикий**

Художнє оформлення — за мотивами українських стародруків.
Організатори видання — **В. Б. Бочкова, М. О. Кротенко**

Складаємо щиру подяку усім, хто допомагав готувати книгу: **Ю. К. Савчуку** (Вінниця), **Р. В. Шиян** (Львів) — історикам; **І. Мушинському, С. Падевському** (Вінниця), **Н. М. Царьовій** (Львів) — перекладачам з латини та старопольської; **А. Г. Квацуку** (Вінниця) — консультанту з мови; **К. К. Жолкевському** (Львів), **В. Є. Сошинській** (Вінниця), **Я. Є. Сошинській** (Київ), **Л. М. Шпильовій** (Вінниця) — бібліографам; **В. Т. Лобастову** (Вінниця) — картографу.

Особливо дякуємо **І. І. Сварнику**, заступнику директора Центрального державного історичного архіву України у Львові, за підтримку, поради, всебічну допомогу та безпосередню участь у роботі — переклади й коментарі.

415329

Отамановський В. Д.

О-80 Вінниця в XIV—XVII століттях: Іст. дослідження.— Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993.— 464 с.— (Іст. б-ка Поділля; 1).

ISBN 5-7707-4905-9

Книга про походження та формування нашого міста, а також більшості навколишніх сіл. Детально розглянутий розвиток міського стану — міщанства. Наводяться та аналізуються архівні документи, дотепер значною мірою втрачені.

Автор — відомий історик, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі у 1920—1929 рр. Він зазнав арештів, тюрми, заслання, та протягом усього життя вивчав історію нашого краю. Пропонована книга створена у 1924—1946 рр., але друкується вперше.

Видання присвячується 100-річчю від дня народження В. Д. Отамановського.

ISBN 5-7707-4905-9

ББК 63.3 (4УК—4ВІ)

НТБ ВНТУ
М. Вінниця

© Видавництво «Континент-ПРИМ», 1993
© А. М. Дикий, оформлення, 1993

Слово до читачів

Книга, яку ви зараз тримаєте в руках, народжується у Вінниці вдруге.

Автор розпочав її у 1924 р., коли очолював Вінницьку філію Всенародної бібліотеки при Академії наук України. Архівні розшуки, вивчення різномовних джерел, консультації з провідними вченими... Валентин Дмитрович Отамановський, випускник Віденського університету, за фахом історик права, готувався до захисту дисертації.

Але влітку 1929 р. Отамановського несподівано було заарештовано і обвинувачено у причетності до неіснуючої антирадянської організації — «Спілки визволення України», та ще й у створенні вінницької філії «СВУ». Рідні згадують: під час арешту рукописи, підготовчі матеріали до майбутньої книги також забрали.

Позаду лишилася бурхлива київська юність з напівлегальними за царя гуртками свідомих українців, з втечею від поліції на фронті імперіалістичної війни, з участю в Центральній Раді, з еміграцією до Відня. Позаду — повернення в Україну у 1920 р., переїзд до Вінниці. Позаду — блискучий і короткий (якихось п'ять років!) злет, коли завдяки його енергії завирувала у Вінниці краєзнавча діяльність, був створений науково-краєзнавчий «Кабінет виучування Поділля»... Тюрми. Допити. Безглузда «справа», вигадана сталінськими поплічниками. Неправедний суд. І вирок: п'ять років тюрми, а потім — заслання.

На засланні він опинився в Казані. Влаштувався до бібліотеки Казанського університету. Очевидно, відновлює свої перервані студії, бо замовляє безліч книг через міжміський абонемент. Та підозрілого

працівника невдовзі звільнили з посади, навіть заборонили користуватися науковою літературою.

Валентин Дмитрович, знавець багатьох мов, заробляє на хліб перекладами, потім починає викладати мови, переважно латину.

У 1945 р., під час викладацького відрядження в Краснодар, Отамановський складає іспити за курс історичного факультету і одержує диплом історика. Йому вже за п'ятдесят - і тільки тепер він може повернутися до своєї улюбленої праці, розпочатої колись у Вінниці.

Чи зберігся десь рукопис, чи Валентин Дмитрович зумів його відновити і доопрацювати, але у 1946 р. в Московському університеті він захистив кандидатську дисертацію про Вінницю XIV—XVII ст. — за першим томом чотиритомного дослідження. Другий том, про Вінницю XVIII ст., Отамановський подав як докторську, і захист вже був призначений на 1949 р. Вчений на той час змінив Казань на Сімферополь, ближче до України...

Що сталося — не знаємо, але захист «з незалежних від автора причин» не відбувся, а Валентин Дмитрович десять років працював у Саратові, відомому серед тогочасної інтелігенції як місце заслання. І коли у 1956 р. захистив докторську, його дисертація була зовсім інша за темою і змістом. Доля другого тому та матеріалів до решти невідома. Перший зберігався, як належить, у фонді дисертацій Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна.

Отамановський переїхав до Харкова, очолив кафедру латини в медінституті. 10 травня 1964 р., поспішаючи на роботу, зненацька впав — серце не витримало.

У 1989 р. переглянуто «справу» «Спілки визволення України», усіх засуджених реабілітовано.

Восени 1992-го вінницький історик Юрій Савчук запропонував видати той перший том і привіз ксерокопію з Москви. Це досить грубий зшиток густого машинопису. Текст — українською мовою. Присвята вчителєві, академіку М. Василенку, посилання на В. Антоновича, М. Грушевського, «скомпрометованих» у радянській науці, жодної згадки про Сталіна чи партійні з'їзди... Нещодавній в'язень і засланець не поступився у своїй праці гідністю вченого-історика.

Отже, нарешті його книга побачить світ, нарешті хоча б частка задуму Валентина Дмитровича Отамановського здійсниться.

Від
видавництва

Авторський текст дисертації В. Д. Отамановського «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV—XVII вв. Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-економічного розвитку Побожжя XIII—XVII вв. та процесу формування станів» подається за ксерокопією машинописної копії (місцями малочитальної).

Редакцією скорочено назву; вилучено підсумкові висновки наприкінці III—VII розділів (автор повторює їх у «Кінцевих висновках»); введено додаткові рубрики, які подаються у квадратних дужках; примітки зібрано в окремий розділ.

Оскільки до нас дійшов тільки перший з чотирьох томів широко задуманого дослідження В. Д. Отамановського, видавництво пропонує додатковим розділом «Замість післямови» стислий виклад II тому — уривки з автореферату докторської дисертації. Таким чином, читач має можливість уявити подальший розвиток авторської думки і одержує матеріал з історії Вінниці XVIII ст.

Тексти наводяться з виправленням друкарських помилок, розкриттям більшості скорочень та можливою уніфікацією розбіжностей у написанні імен і назв. Правопис і синтаксис наближені до сучасних. Пошкоджені місця або авторські пропуски зазначено у квадратних дужках.

Збережено властиве автору слововживання у назвах (наприклад, «Бог», «Луцьке» замість «Буг», «Луцьк»), іменах історичних діячів («Жигимонт», «Витовт», «Володислав» замість «Сигізмунд», «Вітовт», «Владислав»). окремих формах («на Побожжю», «на Поділля», «назов» замість «на Побужжю», «на Поділля», «назов»; «генеза», «метода» замість «генезис», «метод»).

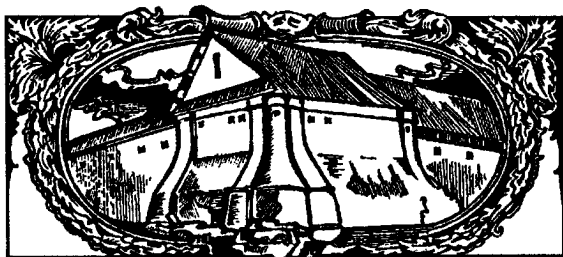
Переклади іншомовних цитат і окремих висловів подаються у підсторінкових примітках. Реконструкції у круглих дужках належать автору, в квадратних — перекладачеві.

Посилання автора на друковані джерела і літературу подаються в круглих дужках: перша цифра — номер книги за авторським списком (с. 418—427), курсивна — сторінка, до якої звертається автор. Бібліографічні описи здебільшого перевірено і опрацьовано за сучасними вимогами.

Посилання автора на архівні документи та літературу, не включену до авторського списку, зазначено у круглих дужках: (*-цифра). Нумерація цих посилань наскрізна в межах кожного розділу, авторська форма збережена.

Довідковий апарат складається із словника застарілих слів і спеціальних термінів, хронологічної таблиці за змістом книги, іменного та географічного покажчиків.

Видавництво з подякою сприйме зауваження та побажання читачів щодо цієї книги, а також пропозиції щодо наступних видань серії «Історична бібліотека Поділля».

ВІННИЦЯ

В XIV—XVII

СТОЛІТТЯХ

Передмова

Закінчивши томи I та II цієї монографії, автор вважає за потрібне пояснити, що том II складено за таким самим планом, як і том I, але він обіймає життя Вінниці протягом XVIII в. Вступну історично-топографічну частину до обох томів звідси вилучено: вона-бо як окрема розвідка мала вийти ще перед оголошенням монографії, з долученням планів міста та мап, під назвою «Топографія Вінниці та вінницьких міських земель XV—XVIII ст.». Одночасно з топографічною частиною, і також окремою розвідкою, мали вийти «Матеріали до історії освіти та культури у Вінниці й Вінницькому повіті XV—XVIII ст.», які разом з надрукованою розвідкою «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті 2-ї половини XVIII ст.» (*-1) мають становити культурно-історичне тло описуваних подій. Том III монографії має складатися з трьох частин: 1) «Судоустрій та судова практика вінницької міщанської громади»; 2) «Вінницька кагальна громада XV—XVIII вв.»; 3) «Вінницька міщанська громада та конституція 3-го травня 1791 р.». Нарешті, том IV має містити чималу збірку актових джерел XVI—XVIII вв. до всіх зазначених томів.

Систематично працюючи від 1924 року, автор закінчив перші два томи монографії, що становлять кожний окрему цілість.

Окрім друкованих матеріалів, автор використав отакі джерела рукописні:

1. З архівного фонду Київського центрального архіву давніх актів:

а) актові книги Вінницького магістрату 1760—1801 рр. (за урядовою нумерацією

№ 5181—5211), до яких можна б також долучити актові книги вінницьких старостинських посередницьких судів 1793—1796 рр. № 4873, 5064—5066 та 5180;

б) актові книги інших установ Вінницького повіту та Брацлавщини (вінницькі гродські книги, книги Брацлавського воеводства, книги комісії *boni ordinis*¹ та комісії цивільно-військової Вінницького повіту, акти люстраційні, податкові та інші), що становлять величезну кількість актових книг за урядовою нумерацією № 4597—5179. З перелічених тут актових книг є тільки дві книги з середини XVII в. — № 4597 (1639—1647 рр.) та № 4598 (1652 р.), що зацілилися якось з стих бурхливих часів. Що ж до решти актових книг, то найдавніші з них сягають тільки-но 1700 р. Наведене утруднювало працю дослідника, бо, щоб заповнити прогалини, по-перше, доводилось у величезному актовому матеріалі XVIII в. вибирувати поодинокі записи давніших актів або покликання на них, а по-друге — вдаватися до архівів Москви, Варшави та Львова;

в) актові книги деяких інших гродів та серії документів, т. зв. «Окремі документи» XVII ст.

Увага: покликаючись на актові книги Київського центрального архіву давніх актів, автор подаватиме тільки числа урядової нумерації актових книг, не зазначаючи назви архівосховища.

2. З фонду Центрального державного архіву давніх актів (кол. архіву Міністерства юстиції) у Москві з відділу Литовської метрики:

а) з часів передунійних — книги записів (литовські), книги судових справ (литовські), книги публічних справ (литовські) та книги переписів (литовські);

б) з часів післяунійних — книги записів (коронні) т. зв. Волинської метрики.

3. З фонду *Archiwum Główny Akt Dawnych* у Варшаві:

а) витяги окремих актів з книг Коронної метрики 1-ї половини XVII в.;

б) витяги окремих актів з книг 2-ї половини XVIII ст. — асесорських, коронних, канцлерських та ради міста Старої Варшави.

4. З фонду *Archiwum Skarbowy* у Варшаві — люстрації Вінницького староства 1782 та 1789 рр.

1 буквально «комісії доброго порядку» (лат.), тобто у справах законотворчих

5. З фонду Вінницького округового архіву — метричні книги Вінницького парафіяльного костелу 1714—1789 рр. та церков Вінниці і її передмість від 1794 р. до початку XIX ст.

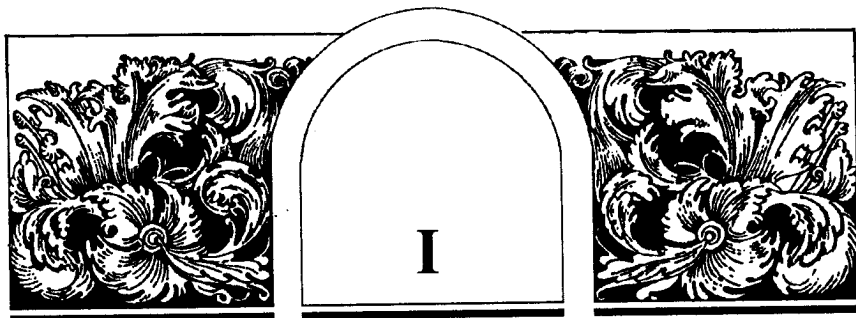
6. З фонду Бернардинського архіву у Львові — витяг межевих декретів 1642 р. з актових книг Галицького гроду.

Наведені рукописні матеріали були приступні авторові тільки через полегшення користування ними, які він завдячує керівникам та співробітникам перелічених установ, а також дирекції бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Почуття глибокої подяки відчуватиме завжди автор до колишнього голови Комісії для вивчення західноруського та українського права при Українській Академії наук, незабутнього небіжчика акад. М. Василенка, що від 1921 р. яко вчитель та старший товариш керував науковими студіями автора. Цінні джерела порадили авторові — знавець подільської старовини небіжчик Є. Сіцинський та знавець вінницької старовини небіжчик І. Шипович, а керівник кафедри іранської філології Української Академії наук акад. А. Кримський допоміг визначити прізвища вінницьких міщан тюркського та орієнтального походження.

Оцю працю задумано, а в значній мірі й написано, в Мурах — будинкові колишньої вінницької єзуїтської колегії початку XVII в., що, стоячи над р. Богом на лисій горі, велично підноситься над містом як мовчазний свідок, а іноді й учасник описаних тут подій. З авторових вікон та подвір'я в цьому історичному будинкові видно було значну частину терену описуваних подій. У будинкові колегії, можливо навіть у тодішньому помешканні авторовім, не раз відбувалися судові засідання в суперечках між вінницькою міщанською громадою та вінницьким старостою й іншими учасниками описаних тут подій. Оце історичне оточення не тільки сприяло та заохочувало автора до студій, але ж перебування у Вінниці, на самім терені дослідів, уможливило історично-топографічні досліді, спричинилося до багатьох висновків, що їх ніколи б не зробив автор з самих-но архівних студій.

Автор

УВАГИ ВСТУПНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ

Об'єкт досліджу

Узявши за об'єкт свого досліджу Вінницю як тип українського міста південного Правобережжя в колонізаційних обставинах XIV—XVIII вв., автор у предподкладеній монографії поставив собі такі завдання:

- 1) дослідити, коли саме та внаслідок яких причин повставало на південному українському Правобережжі в колонізаційних обставинах місто в правному розумінні;
- 2) простеживши в зазначених обставинах еволюцію правного стану й міського устрою, виявити активні суспільно-економічні чинники, що до неї спричинилися;
- 3) висвітлити спірне в науці питання про роль та значення магдебурзького права в житті південноукраїнського міста XIV—XVIII вв.

Поняття «місто» (загальне та в правному розумінні)

Беручи за об'єкт свого досліджу *місто в правному розумінні*, тоді як у науці не усталене досі ані загальне поняття «місто», ані поняття «місто в правному розумінні», потрібно насамперед визначити, що ми маємо розуміти під обома зазначеними поняттями.

Що до визначення загального поняття «місто», то, розглядаючи його з різних поглядів, можна дати для цього поняття чимало визначень, але ми відразу ж робимо застереження, що нас цікавить виключно поняття *аналітичне*, тобто поняття, створене на підставі аналізу наших актових джерел. Відповідно до цієї передумови ми й друге, вужче поняття маємо розглядати в такому самому *історичному* аспекті.

Найдавніша літописна назва міської осади «город» («град») застосовується спочатку до всякого обгородженого й укріпленого місця чи осади, а стрічається вона в літописах XII—XIII вв. і навіть пізніше (128, 24; 49, 65; 31, 7).

За Антоновичем, городи як укріплені племінні осередки, де відбувалися віча, існували ще задовго до утворення Київського князівства. У велелюдних племен були ще пригороди — осередки громадських нарад менших громад, підпорядковані головному вічу всього племені. Володіючи на праві власності всією територією, що тягнула до певного вічевого осередка, менші громади разом з громадою вічевого осередка становлять одну юридичну цілість. Згодом город стає також осідком князя та його дружини (5, 2—7).

За визначенням інших давніших дослідників, стародавній город IX—XIII вв. разом з пригородами та зо всією волостю, що до нього тягнула, становить з погляду суспільно-правного одну юридичну, земельну та повинностну громаду, до складу якої входили всі три верстви тогочасного суспільства — бояри, городяни та смерди (25, 741—744; 26, 28—35; 64, 183—185; 103, 33—41; 105, 186—187; 60, 28—29).

Аналізуючи значення терміна «град» у літописах та в «Руській Правді», один із найвизначніших сучасних істориків Київської Русі акад. Б. Греков приходить до висновку, що цей термін, як і польська назва «gród», має два значення: укріплений осідок певної громади або укріплений двір феодального лицаря-«мужа», в якому цей муж живе з своєю «челяддю». Відповідно до цього два значення має термін «град» також і з погляду суспільно-правного: громада з певно визначеними межами приналежної їй території або приватна власність та осідок «мужа» на території тієї громади, з якою він має певний зв'язок; в цьому осідкові «муж» провадить своє господарство за допомогою належної йому підданчої людності (35, 44—45).

Висвітлюючи еволюційність у розвитку давнього города IX—XIII вв., найвизначніший сучасний історик права С. Юшков подає інтересний аналіз зміни значення цього поняття протягом зазначеного періода. Первісна стадія розвитку города — це є *городище*, тобто укріплена валами селитьба великої родини; цілокупність городищ становить селитьбу всього патріархального роду. Другу стадію розвит-

ку становить племінний город IX—X вв., що є осідок князя, дружини, племінної старшини та, мабуть, торговельно-ремісницької людності. Нарешті, город XI—XIII вв. — це є город-твердиня чи феодальний замок, тобто бург західноєвропейського середньовіччя, військово-політичний та адміністраційно-фінансовий осередок феодального панування над околишньою сільською округою (131, 20—23, 131—136).

У Великому князівстві Литовському «городом» зветься замок, а осада довкола замку зветься «місто». Як і замок, місто укріплено острогом, тобто валом з поставленим на ньому дубовим парканом та з потрібною кількістю воріт (24, 101). З погляду суспільно-правного між стародавньою назвою «город» та терміном литовської доби «місто» існує істотна різниця. З'явившись в актах Великого князівства Литовського, мабуть, за аналогією з польською назвою «miasto», термін «місто» має цілком певний зміст; *людність міст (міщани) становить відокремлений від волості та автономний стан — міщанство* (25, 741).

Така самісінька різниця, як між нашою літописною назвою «город» та пізнішим терміном «місто», існує також у польських джерелах поміж назвою «gród» та пізнішим терміном «miasto», а саме: *людність miasta становить окремий міщанський стан*. Висвітлюючи наведену різницю, Тименецький підкреслює, що вже в самих оцих назвах відбилася вся різниця поміж gród 'ом та miasto'м в розумінні правному та господарчому (187, 142).

Інтересно також відзначити, що наведені терміни «город» та «місто» цілком відповідають німецьким назвам «Burg» та «Stadt». Найдавніші в Німеччині міські осади римського походження мали назву «Burg», а людність цих осад, так само, як і людність території, складалася з двох суспільних угруповань — лицарів та підданих. Як об'єкт цього поняття, так і саме поняття «Stadt» з'являється значно пізніше (з XI в.), коли в Німеччині зформувалися стани. «Stadt» — це є осада, де мешкає стан, середній між станом лицарів та селян, — бюргери (25, 724; 144, 19—21; 143, рос. пер., 2—5).

Аналогічні терміни ми знаходимо і в мовах романських. Давній французький термін «bourg», рівнозначний італійському «borgo» та іспанському «burgo», походить з латинської мови IV в. («burgus» — «укріплене місце») та відповідає нашому давньому термінові «город».

тоді як термін пізнішого походження «*cit e*», рiвнозначний iталійському «*citt a*» («*cittade*») та iспанському «*ciudad*», означає мiську осаду як автономну станову громаду (149, т. 1), вiдповiдаючи, таким чином, нашому пізнішому термiновi «мiсто».

Аналiтичне поняття «мiсто» у Великому князiвствi Литовському XV—XVI вв. намагається дати на пiдставi численних актових джерел зазначеного перiода Любавський. За його визначенням, мiсто у Великому князiвствi Литовському цього перiода є осада, де вiдбувалися торги й ярмарки та мiстилися рiзнi торговельно-промисловi заклади (78, 115).

Визначення Любавського цiлком вiдповiдає точному змiстовi актив, але воно є дуже однобiчне: звертаючи увагу на момент господарчий, автор цiлком поминає момент правний. Своєю чергою цей останнiй момент особливо пiдносить Антонович. За Антоновичем, право держати корчми, а в них «горiлки, меди й вина продавати» надавалось у Великому князiвствi Литовському XV—XVI вв. з тими чи iншими обмеженнями та пiльгами *всiм* мiстам. Також *усiм* мiстам надавалось право на ярмарки й торги. Антонович подає на пiдставi аналізу актових джерел визначення поняття «торг», а саме: «за змiстом надавчих листiв, *торгом* називалось право привозити на мiський базар з сусiднiх сiл на продаж сiльськогосподарськi продукти; днi, призначенi для торгiв (звичайно раз на тиждень), завжди точно визначувались у надавчих листях» (5, 75, 78—79).

Цього часу також i в Коронi право на торги i ярмарки та на торговельно-промисловi заклади надавав мешканцям кожної осади тiльки уряд, i, власне, *оце право й становить рiзницю помiж мiстом i селом*. Ось що стоiть, наприклад, у листi Жигимонта III з 25.IV.1589 бiлоцеркiвським мiщанам, що їх осаду перед тим перетворено було з села на мiсто:

«...мещане Белоцерковские... невинность свою в таком обжалованью указуючи и выводячи, иж тот привилей наш им даный, с такими артыкулы и волностями, яких места ни одно наши королевские, але и шляхетские уживают, бо ярмарки и торги то само розницу межи мѣсты и селы чинят; над то прихилиючися до самое справедливости, иж осада в Белой Церкви есть около двох тысячей домов, которые до тых часов ниж волные торги мели, великого недостатку около небыванья одежи,

живности и иных речей уживали, корчмы тые деи также слушне одержали, бо перед тым... питья леда якие и то з недостатком за властные пенези... куповати мусили, чим жадное место наше шляхетское не есть обтяжено...» (9з, № 106).

Усе наведене дає нам підстави зробити висновок, що з погляду державного права Великого князівства Литовського та Корони XV—XVI ст. місто XV—XVI ст. — це є осада, мешканці якої через урядове надання одержали право на торги й ярмарки, а також на певні торговельно-промислові заклади, здебільшого на корчми.

[Поняття «місто» в правному розумінні]

Щодо другого потрібного нам поняття «місто в розумінні правно-му», то Владимирський-Буданов дає визначення цього поняття в застосуванні до давнього українського, польського, литовського та білоруського міста, яке можна сформулювати так: місто (в правному розумінні) — це є осада, заселена торговельними та промисловими людьми, що не користується з прав земства, не допускаючи, своєю чергою, земську і навіть державну владу до втручання в своє внутрішнє управління та законодавство. Мешканці міста, чи «міщани», становлять у суспільстві окремий стан (25, 741).

Своєю чергою видатний дослідник історії українських міст Антонович, аналізуючи багатючі джерельні матеріали XV—XVIII вв., визначив отакі три основні типи тогочасного українського міста: 1) місто становить у державі окрему юридичну одиницю, міська громада в своєму управлінні користується особливими законами; мешканці міста користуються особливими правами, відмінними від прав, що їх мають інші мешканці краю,— вони становлять окремий стан; 2) місто є осередок торговельної та промислової діяльності, і його мешканці відрізняються від інших станів не тільки правами, але й самим характером занять та сферою застосування праці; 3) місто є укріплене місце — замок та становить осередок військової організації краю. За Антоновичем, істотні ознаки цих трьох типів могли часто сполучуватися в одному місті (5, 1). На нашу думку, перші два визначення Антоновича можна вважати за його визначення історичного визначення поняття «місто в правному розумінні».

НТБ ВІНН
М.Вінниця

АБОНЕМЕНТ-1

З новітніх польських істориків права та устрою інтересне визначення потрібного нам поняття дає Тименецький. Автор ставить собі питання: в чому полягало надаване в давній Польщі *jus civile*¹ та яка була тоді істотна різниця поміж правним станом й устроєм села та міста? Підкреслюючи еволюційність у творенні міста, Тименецький вважає, що спочатку в процесі господарчого розвитку осада перетворюється на торговельний та промислово-ремісницький осередок, а це створює потребу у відокремленому судівництві. Місто в значенні організаційно-правному повстає з моменту витворення окремої судової округи; є це зламний момент у розвитку міських інституцій, а міське право (*jus civile*) — це значить: власна судова округа (187, 39—77).

Інші сучасні польські історики права не додають до наведеного визначення нічого нового. Так, за Лянге, місто в правничому значенні є осада, що має міське право. Локація, в розумінні правничого акта, є надання осаді міського права — *jus civile*, а з цим зв'язане вилучення її з-під права земського — *jus terrestre*. А що Польща ніколи не мала тубільного міського права, надання міського права було фактично наданням права магдебурзького (164, 51—52). Майже тотожний погляд висловлює Скочек. На його думку, місто jako самостійна одиниця з погляду правно-адміністративного починається власне від моменту одержання німецького права та самоврядування (181).

Щодо західноєвропейської історіографії, то бельгійський дослідник Піренн вважає, що не ступінь повноти автономії міста створює місто в правному розумінні, але набуття міського права, одмінного від права територіального. Тим-то, на його думку, місто (в правному розумінні) становить особливу юридичну одиницю з своїм власним правом, яке відповідає інтересам міської людності, та з спеціальним судом для застосування цього права (173, 67; 174, рос. пер., 184—185).

Один із найвидатніших сучасних дослідників історії німецького міського устрою фон Белов не подає сам визначення потрібного нам поняття, але з найголовніших творів цього автора його погляди можна сформулювати так: місто (в правному розумінні) є упривілейована громада, наділена певною незалежністю в громадських справах. Оця

1 міське право (лат.)

громада становить окрему судову округу; в міському суді позиваються тільки бюргери, судяться вони на міському праві і становлять перед судом один міський стан (145; 144; 143).

Інший погляд висловлює дослідник середньовічного устрою міст германських народів К. Гегель. На його думку, початок міського устрою та правного життя міста становить утворення особливої судової округи для міста та приналежної до нього території. Істотна відзнака міста та, що місто має винятковий (тобто не однаковий з територією. — *В. О.*) міський суд, а істотне право бюргерів — тільки перед міським судом ставати до права (155, т. II, 506). Майже аналогічний погляд висловлює Кейтген. За цим автором, хоч передумовою міста як окремої судової округи є наявність міської громади, але місто в правному розумінні виникає тільки з моменту встановлення міської судової округи (160, II).

Аналізуючи наведені визначення, ми насамперед не можемо прийняти для себе визначень Гегеля та Кейтгена, бо в наших історичних обставинах XV—XVI вв., коли значна частина міщан мало різнилась од волощан господарчими заняттями, саме-но формальне виділення міста в окрему судову округу не завжди приводило до створення міста в правному розумінні. Численні скарги тогочасних міст південної України (наприклад, Києва) та повторні господарські листи, в яких приписується, ухиляючи право руське та інші права, уживати тільки права магдебурзького, — свідчать, що призначений від територіальних властей вїйт продовжував уживати куди для нього вигіднішого, з погляду фіскального, земського права. Не можемо ми прийняти для себе й визначення Піренна: аджеж у наших обставинах уживання міського права, ба навіть міра цього вживання, є невід'ємна частина міської автономії, а тому ніяк не можна цих двох моментів протиставляти чи відокремлювати одне від одного. Яскраво свідчить про це приклад Вінниці XVIII в.: ступнево втрачаючи свою автономію та право власності на міську територію, Вінниця в парі з цим втрачає в певній мірі й саме міське право, бо вінницькі міські суди примушені вже були застосовувати в регулюванні певних взаємин (наприклад, земельно-правних) норм панщинного права.

Зіставляючи визначення Антоновича й Буданова з визначенням фон Белова, ми бачимо, що, супроти неоднакового формулювання, оці три

визначення майже збігаються. Приймаючи для себе визначення наведених дослідників, ми формулюємо його так: *місто в правному розумінні є станова громада, що становить у державі відокремлений від території суспільно-економічний організм. Користуючись в управлінні та в судівництві одмінним від території міським правом, міщанська громада має для своїх співгромадян окремий суд, а міська територія становить окрему судову округу.*

Методологічні засади

Як для вивчення історії міського устрою в цілому, так, зокрема, для розуміння та належного витлумачення генези й розвитку окремих інститутів, потрібно застосовувати в дослідях відповідних науково обгрунтованих метод. Тим-то питання про методологічні засади віддавна було об'єктом дискусій серед дослідників історії міського устрою.

Зокрема, серед німецьких дослідників ми зустрічаємо в питанні про методологічні засади два протилежні погляди. Переважна більшість німецьких авторів, а серед них найвидатніші дослідники історії німецького міського устрою (фон Белов, Кейтген), розділили проблему міста на два відокремлені питання: питанню про «активні чинники» (у фон Белова — «*treibende Motive*», у Кейтгена — «*treibende Kräfte*»), внаслідок яких виникає й змінюється певний інститут, протиставляють вони питання форми, з якої цей інститут розвивається. За фон Беловим, тільки-но студії над останнім питанням дають історію устрою (*Verfassungsgeschichte*), тобто мають бути об'єктом дослідження історика права, тоді як студії над першим питанням становлять галузь загальної історії (144, 12; порівняймо: 122, 172).

З німецьких дослідників історії міського устрою, либонь, тільки один Зом обстоює інший погляд. Оцей автор вважає за потрібне вивчати правний та господарчий розвиток міста як елементи неподільні, бо відбуваються вони в функціональній залежності одне від одного, а зокрема якраз господарчий розвиток визначає шлях правному (183, 11). Полемізуючи з Зомом, Кейтген натомість вважає, що в історії устрою міст вичерпне представлення *супровідного* (курсив наш. — В. О.) господарчого розвитку було б не до речі. І хоч ані історик, ні

історик права не сміють ігнорувати господарчого розвитку міст, абсолютно потрібного для розуміння розвитку устрою, однак потрібно остерігатись од змішування правних та господарчих моментів. Аджеж наскільки є правдивим те, що правний розвиток відбувається під впливом господарчого, настільки помилково буде просто виводити його з останнього: право-бо консервативне й не пристосовується відразу ж до кожної нової господарчої потреби (160, 5).

Ми вважали за потрібне докладніше висвітлити методологічні погляди істориків німецького міського устрою, бо майже на таких самих методологічних засадах, як і більшість німецьких дослідників, стояли наші попередники, найвидатніші дослідники історії устрою українських міст, — В. Антонович та М. Владимирський-Буданов. Що методологічні погляди наших попередників були помилкові, найкраще свідчать наслідки їхньої праці:

1. Обмеживши себе вивченням самих тільки форм устрою українських міст, тобто без ніякого зв'язку форм устрою з «активними чинниками» суспільно-економічного порядку, навіть такий визначний історик права та незрівняний знавець архівних джерел, як Буданов, міг дати в своєму широко задуманому досліді «Немецкое право в Польше и Литве» (25) тільки-но схематичний та однобічний опис зовнішніх форм міського устрою.

Наведене до певної міри можна застосувати навіть до велетня нашої історичної науки Вол. Антоновича, який у своєму епохальному досліді над історією українських міст намагається довести, що найголовнішою причиною занепаду українських міст за литовсько-польського періода XIV—XVIII вв. були невідповідні форми устрою (5). І хоч у наведеній монографії глибокодумні концепції та спроба широких узагальнень завжди збуджуватимуть думку наступного дослідника історії устрою українських міст, хоч автор ілюструє свої висновки багатющим джерельним матеріалом, самі висновки автора мало обгрунтовані, дуже однобічні та зовсім непереконаливі.

2. Внаслідок тих самих причин ні Антонович, ні Буданов, ані пізніший дослідник історії устрою українських міст Гальбан (154) не в силі були висвітлити ні справжніх причин повстання на Україні міст в правному розумінні, ні ролі в тому процесі рецепції магдебурзького

права, ні ролі самого магдебурзького права в еволюції правного стану та устрою українських міст.

У наведеному критичному огляді автор вважає за свій обов'язок відзначити, яким великим набутком, супроти методичних хиб, були свого часу, та й досі з певними застереженнями лишаються зазначені праці Антоновича та Буданова. Аджеж це є *перші синтетичні дослід* над історією українського міського устрою, а до того, як слушно зазначає сам Буданов, авторам доводилося тоді працювати майже «на ціліні», — отже, без тієї попередньої спадщини, яку давали західноєвропейським авторам численні монографічні досліді над історією устрою поодиноких міст. І, супроти всіх оцих труднощів, синтетична праця Антоновича не тільки стоїть на рівні тогочасної європейської науки, але, коли взяти під увагу глибокодумні концепції та широкі узагальнення автора, то її належить віднести до найвидатніших історичних праць свого часу.

Інтересно також відзначити, що, супроти найвидатніших представників сучасної йому європейської історичної науки, Буданов розумів методичні хиби своєї розвідки. Ось що говорить про це сам автор у післяслові до розвідки:

«...взагалі економічна частина питання про міста залишилася поза межами цього досліді. Мабуть, ми ліпше, ніж хто-будь інший, розуміємо важливість цієї економічної частини питання; ми надто добре розуміємо неповноту предкладеного нариса, що є наслідком цього обмеження. Аджеж найважливіші причини занепаду міст не зачеплено, інші не досить висвітлено... Але читач зрозуміє, чому ми поки що виконали тільки-но половину праці, коли візьме під увагу, якою важкою буває праця на ціліні та ще й під час панування непевних та неправдивих поглядів на справу. Ми маємо, однак, надію закінчити колись другу, куди тяжчу частину нашого завдання...» (25, 830)

Продовжуючи в оцьому досліді працю Антоновича й Буданова над вивченням історії устрою українських міст, ми, однак, відповідно до сучасного матеріалістичного розуміння історичного процесу застосуємо в своїх студіях зовсім інших методологічних засад. Одним із найголовніших завдань автор ставить виявлення тих активних суспільно-економічних чинників, внаслідок яких у колонізаційних обставинах південної України XIV—XVIII вв. виникало місто в правному

розумінні, а також вивчення тих чинників, що спричинялися того часу до еволюції правного стану міста й міського устрою. Відповідно до методологічних засад теорії історичного матеріалізму під «активними суспільно-економічними чинниками» ми розуміємо економічну структуру суспільства, тобто цілокупність продукційних взаємин, еволюція яких призводить до занепаду суспільно-економічних формацій або до їх розвитку (70, 13—14; 129, 278—299).

На нашу думку, застосування наведених методологічних засад відповідатиме також *desiderata*¹ таких видатних дослідників історії державного господарства Великого князівства Литовського, як Довнар-Запольський та Пічета, які показали, що розв'язати спірне питання про значення магдебурзького права в житті міст колишнього Великого князівства Литовського можна, тільки досліджуючи історію устрою цих міст на тлі господарчих та соціальних умов життя цілої держави.

Хоч, як ми бачили, наша концепція суперечить традиціям давніших дослідників історії міського устрою, але автор вважає, що така концепція розвідки цілком відповідає її характерові саме як історично-правничого досліджу: аджеж, за Марксом, юридичні та політичні взаємини становлять тільки ідеологічні *форми та надбудову* над економічною структурою суспільства (79, 6—7; 129, 26—27).

Метода монографічного вивчення історії устрою поодиноких міст

Щоб виконати свою працю в зазначеному аспекті, тобто виявити та витлумачити суспільно-економічні причини повстання певних інститутів, автор потребував такої методи, яка б уможлилювала найдетальніші економічні студії *терену дослідів*. І це зрозуміло: аджеж економічну історію України вивчено так мало, що, наприклад, для Брацлавщини авторові доводилося переводити економічні студії, за влучним висловом Буданова, просто-таки «на цілині». Тим-то єдиною можливою для нас була зазначена вгорі «монографічна метода», та ще й у застосуванні до одним-одного міста. Взагалі досвід цієї праці показав авторові, що якби він узяв був не одне, але кілька типових

1 побажанням (лат.)

міст (як це спробував був зробити Буданов), то на виконання досліду в зазначеному аспекті йому, мабуть, не вистачило б життя.

Уперше в українській історіографії методи монографічного вивчення історії устрою типових (для певних територій та для певного типу устрою) міст в цілях синтетичних застосував відомий історик права проф. М. Владимирський-Буданов. Іншою методою користується натовість найвидатніший дослідник історії українського міського устрою проф. Вол. Антонович. Визначивши на Україні XIV—XVII вв. окремі зони відповідно до колонізаційних та інших особливостей та беручи для окремих моментів приклади з типових для кожної зони міст у різні періоди їх життя, Антонович створює цим способом свою оригінальну схему еволюції правового стану й устрою українських міст протягом понад десятивікового їх існування.

У польській історіографії прихильниками монографічного вивчення історії устрою поодиноких міст в цілях синтетичних виступають у перших роках нашого століття — відомий історик устрою Польщі Стан. Кутшеба, а в останніх часах — професор Познанського університету К. Тименецький. У французькій, нідерландській та німецькій історіографії ця метода застосовується віддавна. Тим-то вже від 2-ї половини XIX в., на основі численних монографічних дослідів історії устрою поодиноких німецьких міст, з'являються визначні синтетичні досліді, присвячені історії німецького міського устрою (Mauger, v. Below, Sohm, Keutgen). Застосування цієї самої методи уможливило також ті узагальнення, що їх дали в своїх синтетичних працях при кінці XIX в. дослідники французького та нідерландського міського устрою (Luchaire, Flach, Pigenne).

Треба відзначити, що в застосуванні монографічної методи Буданов робить неабияку помилку: дослідивши правний стан та устрій кількох типових міст (Кам'янець-Подільський, Кременець та ін.) лише від кінця XVII до кінця XVIII ст., тобто за періода занепаду міст Правобережної України, автор, проте, поширив свої висновки в цих питаннях на попередні століття. Уникаючи цієї помилки та йдучи натомість за прикладом Антоновича, ми подаємо в своїй монографії еволюцію правового стану та устрою Вінниці за несповна півтисячоліття — отже, від початків її історичного існування.

Але виконати працю саме в такому аспекті для якого-будь міста південної України XIV—XVIII вв. не є легке завдання. Відомо-бо, що ці території, внаслідок зовнішніх подій, не раз втрачали не тільки міські акти, але навіть усі поспіль акти своєї території. Зокрема для Брацлавщини систематичні актові книги є тільки від 1700 р., а міські акти збереглися лише від 1760 р. І тільки той, хто сам визбирував потрібні джерела в нетрях архівосховищ, серед моря інших актів, може оцінити обсяг самих тільки архівних студій автора та зрозуміє неминучість прогалин.

На думку автора, в цілях синтетичних потрібні такі монографічні дослідження окремих міст, що, охоплюючи по змозі весь період історичного існування міста, давали б підстави зіставляти в процесі загальної еволюції правового стану й устрою окремі періоди в житті певного міста, а також інших міст. Як і Тименецький, ми вважаємо, що, тільки синтезувавши методично правильно виконані історично-правничі дослідження над типовими містами з окремих земель України, можна буде нарешті дати історію українського міського устрою.

Безперечно, в шереві таких типових міст Вінниця становить один з найінтересніших об'єктів для дослідника. Вінниця-бо є велике місто, а з кінця XVI в. навіть столиця Брацлавщини, а проте вона тільки 2-ї чверті XVII в. одержала магдебурзьке право. Наведене дає змогу зіставляти правний стан та устрій міста перед наданням магдебурзького права з правовим станом та устроєм після упривілеювання міста. До того ж однонаціональний особовий склад вінницького міщанства дає змогу спостерігати еволюцію правового стану та устрою міста виключно на тлі суспільно-господарчого розвитку своєї території та свого міста — отже, без впливу тих ускладнень в правовому стані та устрої, що витворювалися в процесі розвитку деяких західніше положених міст Правобережної (Кам'янець-Подільський, Бар) та Західної (Львів) України.

Стоячи на описаних методологічних засадах, автор зі зрозумілих причин вивчає місто не як ізольований, самодовільний організм (як це робили давніші краєзнавці та історики міського устрою), але яко невід'ємну частину своєї території. Хоч ми прийшли до цього зовсім іншим шляхом, аніж фон Белов, але ми приєднуємося до однієї

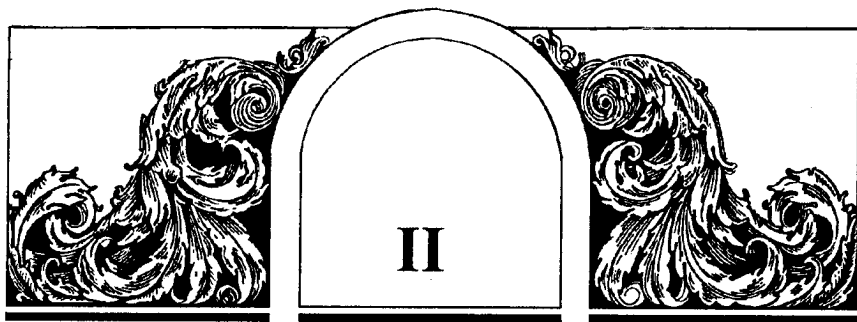

з найголовніших методологічних засад цього визначного дослідника: «Тільки тоді можна дослідити та витлумачити історію міського устрою, коли стояти на засаді, що місто становить частину більшого цілого» (144, VIII).

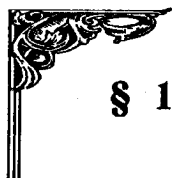
Автор знає, що в його праці знайдеться чимало хиб та багато огріхів і прогалин, але нехай критик візьме під увагу два моменти:

по-перше, те, що наша розвідка є *монографічний твір*, у якому на підставі *актових джерел* автор має відтворити й витлумачити життя й розвиток *одного* міста за період несповна півтисячоліття. Отже, огріхи та прогалини неминучі вже через самий брак джерел;

по-друге, те, що в *методі дослідів* автор ішов не битим шляхом, взоруючись на краєзнавчі праці своїх та чужоземних дослідників, але самотужки шукав інших — кращих шляхів.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМИНИ НА ПОБОЖЖЮ XIII—XV ВВ., РЕЦЕПЦІЯ СТАНОВОГО УСТРОЮ ТА СФОРМУВАННЯ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ

§ 1

ФІЗИЧНІ ПРИКМЕТИ ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОБОЖЖЯ ЯК КОЛОНІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ (*-1)

Територія нашого досліджу приблизно збігається з територією давнього Вінницького повіту колишнього Брацлавського воєводства, коли до нього долучити північну частину повіту Брацлавського (77, карта).

[Фізично-географічна характеристика]

Обводнює цю значну територію середня течія р. Богу з його допливами: правобічними — Згар зі Згарком, р. Сониця (Соня), Вишня, Рів та Ровець, Баран, Краснянка й Шпиківка — та лівобічними — Снивода, Постолова, Десна (правобічний доплив — р. Жердь, а лівобічні — Вільшанка й Кобильна з Хомутною), Вербижівка, Тяжилівка, Вінниця та Соб (з правобічними допливами — Скакунка й Собик).

Поверхня середнього Побожжя яко частина Волино-Подільської горбовини є високорівня, похила з північного заходу на південний схід, але мікрорельєф цієї поверхні, горбистий з самої будови, ще більше ускладнюють річкові долини, що прорізують її в різних напрямках. Поверхня горішнього та середнього Побожжя має рівнинний, лісо-степовий характер та досить малі похили. Особливо малими похилами своїх долин відзначаються Бог та його допливи (Згар, Снивода,

Постолова й Десна) в північній частині Вінницького повіту. Тим-то вони течуть дуже повільно (назва «Снивода»!), а часто — в низинних болотяних долинах. І тепер іще є великі лісові простори по р. Богу, зокрема на правому березі від Коло-Костянтинова до Вінниці, а також по ріках Вовк, Згар, Десна, Соб та інших.

Від р. Ккви до р. Баран (м-ко Ворошилівка) долина Богу звужується до 600 м, береги ж долини підносяться. Ширина ріки на цій ділянці сягає від 40 до 60 м, глибина буває пересічно 2—2,5 м, хоч є місця (м. Янів, Вінниця) з глибиною 15 м. На дільниці ріки Новокостянтинів—Янів лісистий, а подекуди скелястий буває правий берег Богу, але від м. Янова скелястими бувають часто обидва береги, здавлюючи обабіч його долину. Зокрема, на дільниці яких 3 км од Вінниці до Сабарова долина ріки відразу звужується до 200—300 м. Взагалі дільниця від Вінниці до Ворошилівки має перехідний характер од рівнинної частини горішньої течії до середньої частини ріки з майже гірським характером її течії. Що ж до геологічної будови корита ріки, то від Хмільника до Уладівки в кориті ріки вже з'являється граніт, на дільниці Вінниця—Сабарів ріка прорізує гранітовий горб, а від Ворошилівки до гирла Синюхи Бог проходить цілком у гранітових породах, у вузькій долині з стрімкими берегами. Зокрема від Ворошилівки до Брацлава долина Богу звужується до 200—400 м по дну, з берегами до 50 м заввишки. Ширина ріки сягає тут від 60 до 80 м, а пересічна глибина — від 1,5 до 3 м.

Клімат середнього Побожжя є помірно-теплий (пересічна річна температура від +6,5° до +7,0°С) і вогкий. Періоди великих морозів бувають короткі й чергуються з відлигами. Ріки Вінницького повіту замерзають в кінці листопада або на початку грудня, а лід скресає на початку березня. Грубість льоду в річках Вінницької округи буває до 0,5 м, а на Богу досягає від 0,5 до 0,8 (зрідка до 1 м).

У багатьох місцях, починаючи від с. Сутиски, зустрічаються на Богу каменясті бар'єри та пороги, але найголовніші пороги, відомі ще за стародавніх часів, перегороджують ріку на ділянці між гирлом Синюхи та с. Олександріака. Тим-то Бог на протязі всього Поділля є несудноплавний, а стає він судноплавним тільки в долішній своїй частині (від м. Вознесенського).

Взагалі система р. Богу з його нечисленними допливами належить до малорозвинених річкових систем. З цього погляду система Дністра є куди більше розвинена, а сам Дністер, хоч і має пороги, є проте судноплавний. Зокрема в подільську частину Дністра вливаються численні, хоч і короткі допливи, що несуть свою бистру воду в одному напрямі — з півночі на південь. Сам Дністер має гірський характер (зокрема, кілька повеней на рік) і в межах Поділля тече глибоким яром з стрімкими скелястими берегами до 100 м заввишки над поземом ріки. Ширина ріки від Могилева й нижче буває від 100 до 400 м. Допливи Дністра течуть також глибокими колінкуватими ярами, а поміж оцими ярами лежать рівнинні «гряди» від 5 до 15 км довжиною, вкриті родючою чорноземлею. Яри Дністра та його допливів пролягають поміж крихких вапняків з багатьма в них природними печерами, а всюди по долинах річок цілими купами лежать кременці. Оці печери правили за житло для первісної людини, а кременці постачали їй матеріал для виробу знаряддя та зброї.

Клімат Придністрянщини є лагідніший, ніж Побожжя. Замерзає Дністер при кінці грудня, скресає на початку березня, але кожного п'ятого року не замерзає зовсім.

Хоч Бог, як і Дніпро та Дністер, також вливається до Чорного моря і є друга на Україні ріка після Дніпра, але він не є судноплавний на Поділля, а тому середнє Побожжя не було зв'язане, як Придніпрянщина або Придністрянщина, з чорноморським ринком. А що через значне віддалення, бездоріжжя IX—XIV ст. та небезпеки суходільних шляхів балтійський ринок теж не міг цього часу відігравати значної ролі в економічному житті середнього Побожжя, саме вже географічне положення визначувало *економічну відсталість* середнього Побожжя супроти Придніпрянщини й Придністрянщини та куди рідше залюднення.

А тим часом середнє Побожжя яко добре обводнена лісостепова територія мало всі передумови до колонізації та до розвитку сільського господарства. Більшу частину Вінницького повіту вкрито сірими лісовими суглинками, найчастіше ясно-сірими лісовими суглинками, а в північно-східній частині повіту зустрічаються т. зв. чорноземлі північного лісостепу. Повсюди є гончарські глини, особливо каолін. Характер ґрунтів показує, що по території повіту суцільними масивами тягнули-

ся подекуди пуці, а серед них, як виявляють назви стародавніх осад (Лука, Прилука), чимало було на взліссях природних лук; степи були головню в північно-східній частині повіту.

Ліси середнього Побожжя належать до типу середньоевропейських лісів, а переважають серед них чорні мішані ліси. Основне тло лісової рослинності становить граб, а до звичайних тутешніх дерев належать: ясен, липа, клен, явір, берест, дуб, осика, тополя, дика груша, дика яблуня, черемха та черешня.

В лісах та в степах, в річках та на болотах були тут віддавна величезні фауністичні багатства. За часів передісторичних тут водилися мамути, носороги, празубри та олені. Як виказують актові джерела та теперішні рештки фауни, на середньому Побожжю водилося багато лісового звіра (тури, зубри, лосі, олені, ведмеді, дикі свині, бобри, вовки, лиси, дикі коти, кози, їжаки, борсуки, куниці, тхори, горностаї, вивірки, зайці), звірі степові (дикі коні та сайгаки) та водяні (норка й видра), сила водяного, болотяного, лісового й степового птаства (дикі гуси й качки, черногуз, чапля, журавель, голуби, перепелиця, орябок та ін.), бджоли в липових лісах, а в Богу та в річках і озерах — сила всякої риби (короп, лящ, сом, щупак та славнозвісний богський верезуб).

В актових джерелах, що дійшли до нас, ми застаємо вже землі Вінницького повіту вельми спустошеними хижацькою експлуатацією їх фауністичних багатств, але деяке уявлення про давніші їх багатства дає опис з 1552 р. «пожитків» сусіднього Брацлавського замку. Ось як описують ці «пожитки» сучасні люстратори:

«...Зубров, оленей, лисиц и иншого зверу множество, и бобров по речках, рыб, а злация верезубов; а рыбиц усходить там рекою Богом зморя множество великое; меду теж офитость великая, а предне доброго чистого белого, без бортей и без всякое працы великое, не только с пасек, але готового, с вететов выдираючи».

Які великі були ще 1552 р. фауністичні багатства деяких брацлавських земель, видно, між іншим, з того, що однією з одиниць оподаткування в Брацлаві був «віз звірини» (9г, № 7).

[Історико-географічна характеристика]

Хоч природні багатства середнього Побожжя віддавна мали притягати до себе сталу колонізацію, проте рівнинний характер лісостепової смуги України (середнє Побожжя та середня Придніпрянщина) та саме її географічне положення, в небезпечному сусідстві з чорноморським степом («Дике поле»), віддавна визначували цю смугу як терен пересовування багатьох народів у різних напрямках, найчастіш, однак, зі сходу на захід. Зокрема, X—XIII ст. печеніги, половці й татари почасті відтиснули слов'янську колонізацію з південної частини середньої Придніпрянщини, а під натиском печенігів та половців, мабуть, втратила X—XII ст. південну частину своєї території також і людність Побожжя. Тим-то історія колонізації лісостепової смуги України IX—XVII ст. є історія боротьби з кочовими ордами, а наслідки колонізаційного процесу в кожній місцевості визначували насамперед географічне положення відповідної місцевості та її природнича обронність від сходу та від півдня.

Супроти інших пограничних земель України, географічне положення території теперішнього Вінницького повіту було сприятливе для колонізації, бо давні шляхи кочових орд, ідучи вододільними лініями між сточищами Дністра й Богу (Кучманський шлях) та між сточищами Богу й Дніпра (Чорний шлях), проходять тільки-но з краю повіту: Чорний шлях у північно-східній частині, а Кучманський шлях — у південно-західній частині, на південь від р. Рів. Однак небезпека могла впасти на вінничан з обох шляхів, а тому навіть XVI в. вінницькі міщани відбувають сторожу і на підступах від Кучманського шляху — на р. Рові, і на підступах од Чорного шляху — на ур. Чотирьох Могилах та в Гуменній Діброві (9з, 463—466; 9в, 601—602).

На мапі України Боплана (63) Чорний шлях проходить повз Вінницький повіт спочатку долиною Росі так, що П'ятигори, Тетіїв, Животів, Погребище, Шпичинці та далі Бердичів лишаються на північ, а Липовець, Зозів, Прилука, Пиків та Хмільник — на південь од Чорного шляху. Таким чином, Чорний шлях перетинає тільки-но землі Погребища.

Актові джерела стверджують зазначений напрям Чорного шляху, виявляючи одночасно, якою загрозою для прилеглих частин Вінницького повіту було оце небезпечне сусідство навіть 2-ї половини

XVI ст. Так, акт розмежування Брацлавського, Київського та Подільського воєводств з 6.1.1570 подає отакі села та *селища* (тобто зруйновані села) Вінницького повіту, землі яких сягали аж по Чорний шлях: «...село Худоровичі... аж по Чорний шлях, *селище* Овдиевичі — аж по Чорний шлях, Пиків замочок та місто пана Филона Кмитича... землі цього замку й міста — аж по Чорний шлях, Мізьяківські землі — аж по Чорний шлях, Прилука — аж по Чорний шлях, *селище* Погребище Грицька Погребицького... те селище на самім Чорнім шляху, в которім селищу впала (!) ріка Рось...» (9в, 227; 9з, 199).

Окрім суцільних лісових масивів, природничу оборонність північно-західної частини Вінницького повіту від Чорного шляху збільшувало те, що Бог утворює тут широке корито та грузьку болотяну заплаву, а його допливи Згар та Десна відзначаються також широкими болотяними долинами. Що ж до Кучманського шляху, то тут природну оборону від нього становить р. Рів з багатьма допливами та численними закрутами. Як подає Бируля, Рів утворює спочатку нешироку долину чималої глибини, але від м-ка Браїлова до с. Демидівки він проходить вузькою скелястою долиною, складеною з гранітів. За Марчинським, усюди тут поверхня горяна, з глибокими ярами та балками, а, як ми подаємо нижче, природний бар'єр р. Рову зміцнювали лісові масиви.

Як ми вже зазначали, густі чорні ліси боронили Вінницький повіт од Чорного шляху, але почасти вони його боронили й від Кучманського шляху. Описуючи давні ліси середнього Побожжя, Ролле подає, що на сході величезні ліси, відомі під назвою «богських пуц», ішли узбереж, зникаючи коло Ладижина; на північному сході вони сходилися з Літинськими та Хмільницькими лісами, а на південному заході стикалися з пуцями Барщини (137, рос. пер., 457—458).

Коли ми перенесемо позначення лісів з мапи Андрія Пограбія 1570 р. (62, 11, мапа XXIII) на мапу Вінницького повіту, то поширення в ньому лісів можна визначити для середини XVI ст. так: приблизно від Тиврова й Сутиски, обабіч Богу, починається могутній лісовий масив, що суцільною смугою йде аж до річок Рів та Ровець. Звідси лівобережна частина масиву відходить на північ, приблизно до с. Вороновичів (теперішнє м-ко Вороновиця). Потім, заокруглюючись в напрямі на північний схід та лишаючи чималу безлісну територію,

лісовий масив іде до Прилуки, а тут, поширившись на верховину р. Десни, приблизно через Янів та Пиків, прямує на захід, де й уривається, не доходячи до Чуднова та Хмільника. *Solitudo vastissima*¹ на цій мапі, тобто т. зв. «пустиня Звенигородщина», іде на схід та на південний схід од Брацлава.

Зауважуємо, що подібну схему розміщення лісів у Вінницькому повіті кінця XV — половини XVI ст. дає на підставі актових джерел також і Яблонівський (157, т. XXII, 11), але вона потребує корективів та більшої деталізації. Зокрема дослідник Брацлавщини Нейман зазначає, що відповідно до характеру поверхні Вінницький повіт поділяється на дві неоднакові частини: північно-західну — лісову, що й досі в народі зветься «ліси», та південно-західну — степову, що й досі в народі зветься «степи» (85, т. XXV, 532—547).

В описі Вінницького повіту з 1823 р. Марчинський докладно описує його ліси та ґрунти. Він подає, що за давніх часів Вінницький повіт мав найкращі дубові ліси («дубина»), а спогади про колишні безкраї лісові простори й досі зберігаються в переказах старих людей. Оцей автор відзначає також різницю в характері поверхні лівобережжя та правобережжя Богу. Правобережжя вкрите було лісами; тут переважають через це не досить родючі лісові ґрунти (блідава або червонувата глинка), хоч подекуди трапляються й родючі степові землі (чорноземля). Зокрема в північній частині повіту, за милю від Богу, починалися на початку XIX в. величезні *Уладівські ліси* — отже, були вони між Богом та Згаром і його допливом Згарком. Як виявляють лісові ґрунти сіл Пеньківка, Якушинці, Зарванці, Хмільова та Лисогірка, Уладівські ліси переходили в Згарські ліси та тягнулися далі на південь від р. Згар. На сході ці ліси сходилися з Стрижавськими лісами (березові й чорні ліси та «дубина»), що починалися на початку XIX ст. березовим лісом яких 5 км од Вінциці.

Наші актові джерела стверджують деякі подані в Марчинського відомості. Зокрема, в акті з 27.IV.1570 про розмежування с. Мізякова та сіл Стрижавка й Переорки (див. § 2) границя йде через ліс *Дубовець*, а його топографію виявляє теперішня осада *Дубовець* на північ од с. Переорки. Як виказує граничний декрет з 24.V.1566, північна границя

1 пуста найпустошеніша (лат.)

поміж землями м. Вінниці та с. Стрижавки йшла «лісом великим, ідучи з верху р. Сониці аж до гирла, де впадає в Бог» (*-2). За Нейманом, правобічний доплив Богу Соня, чи Сониця, і тепер становить границю стрижавського та п'ятничанського маєтків (85, т. XXV, 540).

Описані в Марчинського лісові ґрунти сіл Вишня, Людвиківка й Шереметка та існування тут ще на початку XIX в. «чудового дубового запуста», а також сама назва села *Майдан* Юзвинський («майдан» — штучна лісова галява після спалення лісу на поташ), на південь од верховини р. Вишня, свідчать, що р. Вишня з її колишніми надбережними лісовими масивами становила, так би мовити, третю лінію природної оборони Вінницького повіту від Кучманського шляху. Своєю чергою, лісові ґрунти сіл Ільковці, Широка Гребля, Пултівці та Новоселиця виявляють, що за другу лінію природної оборони повіту правив Ровець з надбережними лісовими масивами. Наскільки великими були ці лісові простори, виявляє цитований нижче Свидригайлів лист з 21.V.1431 Микулинському, який згадує *Почапинський ліс*, а деяке уявлення про топографію цього лісу дають назви та розміщення осад. Назви сіл *Майдан* Почапинецький (біля правобережжя р. Згар), *Дубова* (на захід од витoku Ровця) та *Майдан* Юзвинський (на правобережжі р. Вишня), а також топографія сіл Почапинці (на лівобережжі верховини Ровця) й Лисогірка (правобережжя верховини Згару) з її лісовими ґрунтами показують, що Почапинський ліс, принаймні в західній половині, був ліс дубовий, на півночі він з'єднувався з Згарськими лісами, на сході — з надбережними лісами по р. Вишня та тягнувся далі на захід. Що ж до згадуваної вже першої лінії оборони повіту — р. Рів, то описані в Марчинського чорні і березові ліси с. Демидівки та лісові ґрунти Браїлова виразно свідчать, що цей природний бар'єр також зміцнювали масиви надбережних лісів.

Грушевський також підкреслює природничу оборонність цього могутнього лісового масиву, що в актах XVI в. зветься «Ліс Згарський» та займає усе межиріччя на верховині рік Рів та Згар (36а, 3).

Як слушно зазначає Нейман, південно-західна частина Вінницького повіту є дійсно степ. Зокрема на південь од р. Рів, поза смугою надбогської пущі аж до р. Сельниця з її великими лісовими масивами, тягнеться правобережжям Богу справжній степ, що його прорізують

подекуди півострівні ліси коротеньких допливів Богу — річок Баран, Краснянка, Шпиківка та ін.

Найбільше степових земель у Вінницькому повіті є, за Марчинським, на лівобережжі Богу. Проте описані в нього чорні ліси й «стара дубина» на землях сіл Гулівці, Писарівка й Радавці та лісові ґрунти сіл Гущинці й Павлівка свідчать, що суцільні північні пущі правобережжя тягнулися на схід принаймні до р. Десни та її північно-східних допливів (р. Жердь та ін.). Що це була дійсно пуща, на нашу думку, стверджують почасти й назви тутешніх осад: Гущинці, Медведка, Лосіївка, Лисіївка тощо. Як виявляють описані в Марчинського степові ґрунти с. Тяжилова та рівні степові ґрунти сіл Великі й Малі Крушлинці, Косаківка та Кобильна, за р. Тяжилівкою починається степ, а далі на схід та на північний схід він переходить у рівні степові простори. Ідучи міжріччям Хомутна—Нетяга (тобто між сіл Великі та Малі Крушлинці) та лівобережжям Хомутної на північний схід, оцей степ тягнеться в тому самому напрямі далі за р. Кобильною.

Марчинський відзначає чималу кількість лісу в селах Гуменна та Михайлівка. На нашу думку, це є рештки давніх надбережних лісів на верховині р. Нетяги. За нашими актовими джерелами, т. зв. «*Великий ліс Вінницький*» XVI в. (33а, 161—162) становить надбережний масив р. Вінниці, що під Старим Містом з'єднується з надбогським лісом. Як виявляє, однак, акт з 1603 р. про розмежування с. Нетягів (згодом с. Калітинці, а нині с. Великі Крушлинці) з селами Комарів та Стрижавка (*-3), повз стіну Вінницького лісу тягнулися на схід та на північний схід великі, майже степові простори. Таким чином, згадане в наданні з 1599 р. врочище Телепеньчин Ріг (9в, 259) та Гуменна Діброва в люстрації з 1552 р. є тільки виступи (назва «ріг»!) надбережних лісів річок Хомутної й Нетяги на степових просторах. Своєю чергою інвентар Вінницького староства з 1782 р. згадує значні *степові сіножати*, а саме: за р. Тяжилівкою, «на Гавришівському степу від урочища Чотирьох Могил» та інші (*-4). З наведеного видно, що на північ од стіни Вінницького лісу, найімовірніше від дороги Вінниця — Вороновиця, починався степ. За р. Тяжилівкою оцей степ переходить у Гавришівський степ, що тягнеться лівобережжям Хомутної аж за р. Кобильну. Ясно також, що дорога Вінниця — Вороновиця йде на південний схід, *повз стіну Вінницького лісу*, отже степом.

А що саме через оці природні степові простори та міжлісові проходи найчастіше набігали вглиб Вінницького повіту татари (а давніше — інші кочовики), якраз на лісових виступах Телепеньчин Ріг та Гуменна Діброва або поблизу них вінницькі міщани, за люстрацією 1552 р., держали літнього часу аж дві пільні сторожі: одну в милях від міста — на врочищі Чотирьох Могилах, а другу в двох милях — на Гуменній Діброві (9в, 601—602).

Взагалі на південь, надто ж на південний схід од р. Вінниці, йде справжній лісостеп, а ліси тут, з правила, стрічаються тільки узбережжю Богу та його допливів, наприклад по р. Чапля. Що по р. Чапля йшли давніше ліси, виявляє назва села *Майдан* Чапельський на верховині цієї річки, а також наявність, за Марчинським, на землях с. Лука (Мелешківська) лісових ґрунтів давнього *Струсевого лісу* (Ю. Струсь був вінницьким старостою 1579—1604 рр.) та Чорного лісу. Однак сама назва осад — давніша «*Залісся*» й пізніша «*Лука*», — а також наявність тут степової чорноземлі виказують, що на правобережжі р. Чапля, якраз за Вінницьким лісом, була лука або лісова галява.

Надбережні ліси (дубові, березові та чорні) подає Марчинський на землях сіл Студениця, Яришівка, Комарів та Селище (біля Богу), а також на землях сіл Цвіжин, Кліщево та інших осад. Отже, не підлягає сумніву, що «Великий Вінницький ліс», з'єднавшись з надбережними лісами р. Чапля, з'єднувався через них на південному заході з надбогоською пущою, а на південному сході — мабуть, з лісами Цвіжина. Зазначаємо, однак, що назви осад «*Лука* Немирівська» (нижче Шендерова) та «*Залісний* Комарів» (інакше Латанці) відразу виявляють, що на їх місці лісу не було. Взагалі південно-східна частина Вінницького повіту є справжній лісостеп, а тому за смугою надбережних лісів (як ми це спостерігаємо на прикладі Латанців) зараз же починається степ.

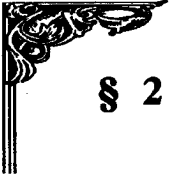
Накреслені фізичні прикмети території середнього Побожжя мали визначувати як повстання в певних місцях осідків сталої колонізації.

так і поширення згодом людності в певних напрямках по всьому середньому Побожжю. Тим-то, підсумовуючи наведене, ми хочемо зробити певні висновки.

Насамперед ми вважаємо, що природнича оборонність подільської Придністрянщини є незмірно більша, ніж середнього Побожжя. За палеолітичної доби велику перевагу перед Побожжям давали також Придністрянщині існування по долинах річок природних печер, наявність готових до вжитку уламків кременю, а, певно, також і лагідніший клімат. За доби неолітичної відсутність на Побожжю природних печер і кременю та дещо суворіший клімат яко важливі передумови до розселення людини потроху втрачають своє значення, бо первісна людина навчається будувати собі житло, та ще й з піччю в ньому, а також уживати, крім кременю, іншого твердого каменю (граніт, діорит, нефрит тощо). Та все одно колонізація Придністрянщини за передісторичних часів має бути давніша, а залюднення густіше, ніж на Побожжю.

Наведене приводить також до висновку, що на території середнього Побожжя найдавніші осідки сталої колонізації мали виникати в північній частині Вінницького повіту та на правобережжі Богу, до р. Рів на півдні. Звідси долинами річок, під захистом надбережних лісів, мала просуватися на південь та на схід тогочасна людність. На нашу думку, природнича оборонність трьох межиріч у північній лісово-болотяно-низинній частині Вінницького повіту (Згар—Бог, Бог—Снивода, Снивода—Постолова) є настільки велика, що тут мали бути неприступні місцевості, куди ніколи, мабуть, не ступала нога напасника. Тим-то саме в оцих межиріччях ми стрічаємо обидві досі відомі нам у Вінницькому повіті знахідки слідів життя палеолітичної людини (села Попівка та Колибабинці); тут же таки, на допливі Богу р. Десні, ми стрічаємо в половині XII в. город Прилук, а в межиріччі Згар—Бог міститься с. Мізяків, що його люстратор 1545 р. іменує «село стародавнее Мезековцы»: він бо хотів цим підкреслити, що Мезеківці є *найдавніша осада в цілому Вінницькому повіті.*

§ 2

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБОЖЖЯ ДО КІНЦЯ XV в.

Археологічні дослідження Поділля виявили, що середнє Побожжя було заселене ще за часів передісторичних. Як і треба було сподіватися після перегляду фізично-географічних передумов колонізації, найчисленніші сліди осідків палеолітичної людини та пізніших культур виявлено було по Дністру та по його допливах, досить часті вони ще на вододілі Дністра й Богу, але на середньому Побожжю є їх куди менше.

[Перші сліди людини]

Як виказує історично-археологічна карта Поділля Є. Сіцінського з 1927 р., більшість місцевостей, де знайдено палеоліт, припадає на Кам'янецьчину, а найбільше — на сточище р. Смотрича (9 місцевостей). Знайдено також палеоліт у двох місцевостях по р. Збручу, у багатьох по Дністру або недалеко від нього (11 місцевостей). Натомість чим ближче до Побожжя, тим менше стає знахідок палеоліту, хоч його ще в значній кількості знаходять на вододілі Дністра й Богу, на захід од Жмеринки (7 місцевостей). Підкреслюємо, що з цих 7 місцевостей тільки 3 припадає на середню течію р. Рів: с. Токарівка — на лівобережжі річки та села Северинівка й Чернятин — на правобережжі. Ще менше знахідок палеоліту трапляється в північній частині Вінницького повіту — с. Попівка (межиріччя Снивода—Постолова) та с. Колибабинці (межиріччя Снивода— Бог), а одним-однісіньку знахідку виявлено на р. Соб (м. Гайсин) (110, 30—34, карта).

Знахідки слідов неолітичної людини трапляються повсюди по середньому Побожжю, хоч знову-таки їх незмірно більше на Придністрянщині (42 місцевості). Що ж до середнього Побожжя, то тут найбільше знахідок неоліту припадає на Вінницький повіт (10 місцевостей), а в Брацлавському повіті знахідки подано в 3—4 місцевостях. Як виказує історично-археологічна карта Сіцінського, досить численні сліди осідків неолітичної доби та одну знахідку (с. Селище) слідов мідяно-бронзової культури ми зустрічаємо на правобережжі Богу до р. Рів та по середній течії цього допливу, а нижче вони

трапляються від Брацлава й далі на південь аж до р. Кодими також по правобережжю Богу та по його правобічних допливах. На лівобережжі Богу, поза північно-лісовою частиною Вінницького повіту, ми зустрічаємо тільки один визначний осідок сталої давньої колонізації — Немирів: знайдено—бо тут в одній місцевості сліди неоліту та пізніших культур — трипільської, мідяно-бронзової й гальштатської (110, 34—57).

Хоч з погляду археологічного Поділля ще досліджено мало, але всі дотеперішні відомості стверджують, на нашу думку, наведені в § 1 висновки про можливі напрями колонізації середнього Побожжя. Ми вважаємо за найімовірніше, що за часів передісторичних огнище давньої колонізації було або тільки на заході (Придністрянщина), або ще й на півночі (горішнє Побожжя та волино-київські землі). Звідти первісна людність розселяється спочатку по правобережжю Богу та його правобічних допливах (насамперед р. Рів), а потім під захистом надбережних лісів просувається на південь та на південний схід.

[Розселення слов'янських племен]

В історичній науці панує погляд, що в межичасі розселення східно-слов'янських племен по їх теперішній території колонізація цієї території відбувалась в напрямі на захід, на південний захід та на південь так, що VI—VIII вв. ми вже застаємо східнослов'янські племена на середній течії Дніпра, Богу та Дністра. Проте оця південна межа розселення слов'ян часто змінювалась: інколи східнослов'янські племена поширювались аж до Чорного моря, а часом під ударами кочовиків знову відступали на середню течію цих трьох рік (38, т. I, 50—157; 35, 19—22, 240—252; 81; 34; 60, 20—23).

Що під час первісної слов'янської колонізації Побожжя туди дійсно йшло два колонізаційних струмені — один з півночі на південь, а другий з північного сходу на південний захід, виказує, між іншим, спільність назов рік: давня літописна назва «Бог» (Південного Богу) є рівнозначна назві «Буг» (допливу р. Вісли), а «Десна» є одночасно назва лівого допливу Дніпра та лівого допливу Богу.

Своєю чергою, дослідники історичної географії приходять до висновка, що горішнє Побожжя віддавна було заселене слов'янською

людністю, а етнічний зв'язок людності Побожжя з людністю північноукраїнських земель та людністю Київської землі виказує згадувана вгорі спільність назов рік: Бог — Буг та Десна. Зокрема Барсов вважає, що осади тиверців сягали середньої течії Богу, де тепер с. Тиврів (навпроти Сутіски), але X ст. напади кочовиків відсунули тиверців угору по р. Дністру (14, 96—103; 106, 117—127).

Грушевський не погоджується з поданою в Барсова схемою розселення слов'янських племен, бо, на його думку, назва одним-однієї осади не є переконливий доказ. На мапі Грушевського «Східнослов'янська колонізація з часів сформування Руської держави» тиверці сидять між Дністром та Прутом, уличі — між Богом та Дніпром, поляни — на правобережжі Дніпра від Росі до Києва, а сіверяни — на лівобережжі Дніпра та по Десні. За Грушевським, уличі під натиском печенігів пересунулися X ст. в краї середнього й горішнього Богу та Дністра (38, т. I, 179—180, 205).

М. Грушевський вважає, що X в. стали осади слов'ян не виходили за межі лісово-болотяної частини горішнього Богу. Що ж до середнього Побожжя, то, за літописними звістками («И Стародубу идохом на Олга, зане ся бяше приложил к Половцем; и на Бог идохом. с Святополком на Боянка за Рось...»), воно було при кінці XI й аж до половини XII в. степом, де кочували половці (36а, 13—14; 74, 241; 82, 43). В половині XII ст. горішне Побожжя виступає з літописних звісток як густо заселена смуга південного пограниччя з городами Межибожжя й Божський та городом Прилук на лівобічному допливі Богу р. Десні. Як виказує літописна звістка під роком 1146 — «приде Володимир (Галицький) и взя Прилук», — горішне Побожжя належить тоді Київському князівству, але за нього точиться боротьба з галицькими князями (74, 296; 36а, 14—16; 82, 72—87).

Найвизначніші дослідники вважають, що т. зв. Болохівська земля XIII в., до складу якої входило горішне Побожжя та північна частина пізнішого Вінницького повіту з городом Прилук, була віддавна заселена тубільною людністю. Оця Болохівська земля, з політичним осередком у Межибожжі та з городами Кудином і Божськом, була від 2-ї чверті XIII ст. під владою галицько-волинських князів, але в половині XIII ст. сепаратистичні змагання болохівців призводять до того, що Побожжя відмовляється коритись галицько-волинським князям та

безпосередньо підлягає татарам. Ось як описує це літописець під роком 1241: «Оттуда же пленив землю Болоховскую и пожег, оставили бо их Татарове, да им орють пшеницу и проса...» Що ж до середнього Побожжя, то його, мабуть, татари зайняли тоді відразу як мало або й цілком незаселене (73, 502, 515, 526, 555; 7, 146; 38, т. III, 85—89; 36а, 16—17; 82, 151—155).

[Колонізація татарських часів]

Татарська зверхність від половини XIII ст. повинна була сприяти просуванню на південь тубільної колонізації (82, 151; 36а, 19), і висновок Молчановського (82, 153), який вважає повстання Вінниці, Брацлава та Соколя наслідком колонізаційного процесу якраз отих часів та відносить повстання згаданих осад приблизно на кінець XIII в., ми вважаємо за цілком обгрунтований.

Уперше в літописі ми зустрічаємо наведені городи середнього Побожжя в оповіданні про вигнання з уділу кн. Федора Коріатовича:

«...А на иних на всих Подольскихъ городехъ, князь Витовт свои старосты посажал: на Бряславли, и на Соколци, и на Венице» (72, 46).

Історики відносять дату оцього походу Витовтового на Поділля на осінь 1393 р. (38, т. IV, 171—172; 82, 232). А що під час Витовтового походу Вінниця вже виступає як укріплена осада — «город», це дає підстави, слідом за більшістю істориків Поділля, віднести збудування у Вінниці замка на час приходу князів Коріатовичів, що його вважають наслідком перемоги Ольгерда над татарами на Синій Воді і датують 1363 р. (38, т. III, 87—94; 141, т. II, 1364; 170, 106; 176, т. II, 64—65; 87, 299; 40, 125; 117, вип. IX, 210 та ін.). Наведене цілком відповідає цитованому вище літописові, що описує стан Подільської землі до приходу Коріатовичів та початки їхньої діяльності так:

«...И тогда в Подольской земли не был ни один город ни дровомъ роубленный, а ни камениемъ боудованный...» Коріатовичі ж «вси городы... оумедровали и всю землю Подольскую осели...» (72, 44).

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що Брацлав, Сокоlecь та Вінниця як укріплені осад-«городи» існували принаймні від 60-х рр. XIV ст.,— отже, ці роки визначають початок історичного існування наведених городів. Цитовані вгорі літописні джерела дають, однак,

підстави вважати, що Брацлав, Соколець та Вінниця існували ще задовго перед Коріатовичами.

Джерела до історії колонізації території Вінницького повіту XIV—XV вв. становлять майже виключно листи про надання панам і боярам землеволодінь та судові листи про їх розмежування одне від одного, люстрації XVI в., а також акти про відмежування привілейованих землеволодінь од міської території. Таким чином, через брак актового матеріалу історія привілейованого землеволодіння у Вінницькому повіті має правити за найголовніше джерело до історії його колонізації XIV—XV вв.

На жаль, внаслідок бурхливого життя на пограниччі до наших часів збереглось обмаль навіть таких джерел, а це утруднює вивчення тут як історії привілейованого землеволодіння, так і історію колонізації. Як ми подаємо нижче, близько 1430 р. Вінницький замок здобули й спалили татари, а в огні загинули привілеї та «твердості» вінницьких зем'ян, що їх безперечно не завжди можна було відновити. Численні записи в Литовській метриці з 1580 р. (*-5) виказують, що 8.X.1580 Вінницький замок згорів «с пригоды за припадком несчастливным», а під час пожежі згоріли передані туди на сховок документи багатьох вінницьких зем'ян. Либонь, двічі спалено було Вінницький замок на початку XVII в. (9д, акт III; 188, т. III, арк. 189, § 113; 17), а окрім того архіви Вінницького староства, як ми подаємо нижче, були знищені під час Хмельниччини та під час гайдамаччини.

Відтворити з оцих уривчастих та однобічних джерел суцільну й історично правдиву картину колонізаційного процесу можна тільки через відповідну їх *інтерпретацію*. Зокрема, значні труднощі повстають завжди при визначенні дати фактичного з'явлення землеволодіння, коли невідомі надавчі листи, а також при вивченні динамічності процесу розвитку землеволодінь. Досвід показує, що історично правдиво можна інтерпретувати оці специфічні джерела тільки тоді, коли за методом інтерполяції узглядно два важливі моменти: а) напрям поширення XIV—XV вв. по території Вінницького повіту колонізації та б) еволюцію привілейованих землеволодінь у своєрідних обставинах господарчого розвитку повіту.

Напря́м поширення колоніза́ції

Вивчаючи напря́м поширення колоніза́ції по території Вінницького повіту на підставі актів XV—XVI ст. про привілейоване землеволодіння, ми насамперед повинні пам'ятати, що XIV — середина XV вв. (ба навіть пізніше) уряд Великого князівства Литовського надає боярам виключно *заселені та оброблені* землі (27, 66—89).

Як ми подаємо нижче, місцеві бояри вже за Витовтових часів (1393—1430) заставляли на наданих їм землях тубільну сільськогосподарську людність, що, віддавна тут осівши, мала ниви, ріллю, сіножаті, пасіки, стави тощо. Таким чином, можна вважати, що напря́м поширення XIV—XV ст. на території нашого досліджуваного привілейованого землеволодіння визначає одночасно й напря́м *давнішої* колоніза́ції *народної*. Своєю чергою, наперед можна сказати, що напря́м народної колоніза́ції визначували: 1) існування суміжних масивів давньої людності та 2) географічне положення й природнича оборонність окремих частин Вінницького повіту.

Як ми вже зазначали, північна частина Вінницького повіту входила давніше до складу Болохівської землі, що зі своїми городами Межибожем, Кудином, Божьськом та Прилуком (на лівобічному допливі Богу р. Десні) становила на північному Побожжю міцний масив давньої колоніза́ції ще за часів передтатарських. Природнича оборонність оцієї лісово-низинно-болотяної частини повіту, з досить розвиненою річковою системою, є настільки велика, що тут існували осідки колоніза́ції ще за часів передісторичних. Тут же таки знаходиться, за авторитетним свідченням люстратора 1545 р., найдавніша того часу у Вінницькому повіті осада — «стародавнє село Мезеківці». Отже, ми маємо підстави вважати, що північна частина Вінницького повіту була вогнищем стародавньої колоніза́ції середнього Побожжя.

Другий масив давньої української людності був над р. Рів. Умови життя на сточищі р. Рів були настільки сприятливі, що тут існували досить численні осідки колоніза́ції ще за часів передісторичних. А що ця територія майже сполучується з Придністрянщиною, вогнище колоніза́ції на сточищі р. Рів мало іноді правити за *проміжний осередок*, куди могла вливатися колоніза́ція з Придністрянщини.

Взагалі західна частина Вінницького повіту прилягає до осідків давньої колоніза́ції — Хмільницької волості та Барського Побожжя.

Зокрема на Барському Побожжі ще перед Коріатовичами існувала стародавня осада Рів (згодом Бар), яка вже в актах перших років XV в. виступає як замок. А що в прилеглих до Вінницького повіту частинах Хмільницької волості та Барського Побожжя здавна існує стала та значна колонізація, тому в наданнях тутешніх земель з початку XV в. стоять не *fundos*¹ або *vastitates*², але *villas*³, — отже, звичаєм Великого князівства Литовського тут відбувається роздавання *вже давно заселених земель*. Наприклад, 1428 р. надано було с. Багринівці, що за цитованим нижче актом розмежування з 21.V.1431 належить хмільницьким боярам Васькові, Кіндратові та Євсієві (82, 153—159; 36а, 44—61; 24, 137), а листом з 2.IX.1438 Свидригайло надає Гринькові Стреченовичу села Біликівці й Слобідку в Летичівському повіті (на північ од р. Рів, на межі Вінницького та Літинського повітів). Оці маєтки надано було Стреченовичу «зо всіма входами й приходами, і з лісами, і з дібровами, і з бортними землями, і з гаями, і з пасіками, і з ловами, і з ловищами, і з бобровими гонами» під умовою, що він має служити з того маєтку «копьемь» (4, т. I, № 20, 1213).

Не підлягає сумніву, що весь хід колонізаційного процесу на території Вінницького повіту XIV—XV вв. (ба навіть пізніше) повсякчас відбувається під впливом невинних татарських нападів. Оцей чинник або безпосередньо руйнує колонізаційні здобутки, або затримує колонізаційний процес, або, нарешті, змінює напрям поширення колонізації. Тим-то, виявляючи, коли саме та в яких напрямках вривалися вглиб Вінницького повіту татарські армії або окремі загони, ми тим самим висвітлюємо та витлумачимо самий хід колонізаційного процесу. З цих міркувань ми подаємо, яко доповнення та корективи до предкладеного нарису історії колонізації, схематичний огляд татарських нападів XV — половини XVII вв. на Побожжя.

[Татарська загроза]

Ще від юнацьких часів ми звикли відтворювати героїку колонізаційного періода головню на підставі романів самовидця такої доби в Північній Америці славнозвісного Джона Фенімора Купера та інших

1 ґрунти (лат.)

2 пуськи (лат.)

3 села (лат.)

письменників, його наслідувачів. Але ж треба пам'ятати, що американські осадники-піонери XVII — початку XIX ст. зводили сутички й *епізодичні* бої в лісах та преріях тільки-но з ватагами чи загонами напівдиких вояків-індіан, куди гірше від них озброєних (луками й томагавками, зрідка поганенькими рушницями), а до того піонери завжди використовували взаємну ворожнечу розрізаних племен тубільців. Використовуючи, як відомо, перевагу зброї та культури та збільшившись на відповідній території чисельно, піонери незабаром об'єднувались, і кінець героїчної епопеї на американський кшталт був однаковий у кожному закутку американських просторів: піонери або до ноги винищували тубільців, або ж недобитки примушені були світ за очі втікати з своїх одвічних земель.

Інакшою, ніж оця американська романтика, була грізна дійсність нашого побозького осадника від Коріатовичів до середини XVII в., бо він мав проти себе не ватаги будь-як озброєних індіан, але фахову, завжди численнішу, добре озброєну армію войовничої Кримської Орди. А була вона до того XIV—половини XVII ст. могутньою, добре організованою державою свого часу. Економічна структура цієї феодално-рабовласницької держави була така, що для переважної більшості татарської людності війна був єдиний фах, а військова здобич, зокрема ж торгівля невольниками та експлуатація їх праці, — найголовніший засіб до існування. Отже, Кримська Орда не могла економічно існувати без невольників («ясир») та іншої військової здобичі (худоба тощо), і для татар війна від весни до зими, а іноді навіть взимку була ледве не щорічна сезонна праця. Тим-то чорні згарища та руїни майже щороку позначували шляхи татарських нападів (звідси назва «Чорний шлях»), а Орда інколи протягом одного дня, ба навіть протягом кількох годин, могла внівець обернути колонізаційні здобутки попереднього часу.

Добу тяжкої безупинної боротьби з татарами розпочинає для всієї Подільської землі, а надто для мало ще заселеного Побожжя, поразка року 1399 литовсько-українсько-польського війська пад р. Ворсклою. Близько 1430 р. татари страшенно зруйнували всю Вінницьку волость. Як ми знаємо про це з пізнішого Свидригайлового привілею (1431 р.) Карпові Микулинському на села Микулинці, Борків, Новоселиця та інші, Витовт послав діда Олехнового Богдана з військом проти татар

і той загинув за Брацлавом. Татари здобули після цього й спалили Вінницький замок (близько 1430 р.). Того ж таки часу татари взяли в полон Богданового сина Йвана з жінкою, а при ньому були тоді й загинули всі привілеї та «твердості» на зазначені вгорі отчизні села (82, 249—255; 33а, № 28, 57). Коли ми візьмемо під увагу, що «Вінницький гостинець» початку XV ст., ідучи через Якушинці на Літин (див. розділ IV), провадить до згаданих згарських маєтків Микулинських, то ми бачимо, як далеко вглиб Вінницького повіту прорвалися тоді татари після здобуття Вінницького замку.

Ще небезпечнішими стали татари, відколи кримський хан Менглі-Гірей, визнавши 1478 р. зверхність турецького султана, розпочинає період систематичних татарських нападів, що відбувалися майже щороку аж до його смерті (1515 р.). Від часів Менглі-Гірея межі «пустині» просунулися далеко на північ, аж за р. Рось. Року 1500 великий князь Олександр відряджує до Менглі-Гірея князя Дм. Путятича, закликаючи спільно воювати з Московщиною та пропонуючи, окрім того, з людей землі Київської, Волинської та Подільської «з кожного чоловіка голови по три деньги». Але ані запропонована поголовна дань, ні мир, підписаний 1541 р. в Стамбулі, не дали спокою українському пограниччю. Того ж таки 1541 р. татари страшенно спустошили Вінницький повіт, а, щоб за це помститися, барський староста Б. Претвич нападає на Перекоп. Хоч року 1550 (чи 1551) Девлет-Гірей спалив Брацлавський замок, але все ж од 50—60-х рр. XVI в. напади татар бувають рідше. Постійну небезпеку для Брацлавщини ще 2-ї половини XVI в. відзначає Гваніні: «Нас duae arces (Брацлав та Вінниця.— В. О.) praeter caeteras a Tartaris Praescopensisibus saepissime infestantur...»¹ І дійсно: року 1575, якраз після перемир'я з Туреччиною, татари заподіяли в південноукраїнських землях таке спустошення, що воно нагадувало часи Бату та Менглі-Гірея (24, 4—20; 3, т. I, № 183, 210—212; 153, 40—41).

Наведене витлумачує нам, чому люстрація з 1552 р. наводить три пусті (отже, зруйновані татарами) селища у Вінницькому повіті (Овдівці біля Чорного шляху та на р. Сосонці Гулівці й Байків), а

1 "Ці дві фортеці... крім інших, найчастіше спустошуються перекопськими татарами" (лат.)

також чому за «великим Вінницьким лісом» існує року 1560 «селище пустовське... Залісся» (З3а, №5), що є теперішнє с. Лука-Мелешківська яких 4—5 км од Вінниці. Либонь, цього ж десятиліття татари зруйнували (которий раз?) згадувані вже в цитованому акті розмежування з 6.I.1570 села Вінницького повіту біля Чорного шляху: «селище Овдиевичі — аж по Чорний шлях... селище Погребище Грицька Погребицького — те селище на самім Чорнім шляху».

Татари були небезпечними для Вінницького повіту ще навіть 1-ї половини XVII в. Так, за люстрацією 1616 р. після татарського спустошення в с. Скуринцях (на лівому березі Богу, 8 км од Вінниці) лишалось тільки 4 осілих людей, а перед тим було їх 40 (9д, № VI, 52). Описуючи в листі з 11.II.1626 інвазію татар, самовидець зазначив, що близько ста тисяч татар, ставши кошем коло Вінниці та Бару, розпустили свої загони вглиб країни (52, 925). Також контумаційний декрет з 31.V.1640 свідчить, що якраз 13.II.1640 р. були «тревоги великие од неприятеля Крижа Светого в пяти милях од места (Вінниці.— В. О.) на тот час будущего...» (*-6).

Коли взяти під увагу топографію вогнищ колонізації для середнього Побожжя — суміжних масивів давньої людності, природничу оборонність Вінницького повіту та шляхи татарської інвазії вглиб повіту, то це все приводить до висновку, що XIV—XVI вв. колонізація у Вінницькому повіті могла поширюватися тільки в таких напрямках: на південний захід, на південь, на північний схід, на південний схід та на схід. Останні три напрями як напівстепові були навіть іще XV—XVI ст. найнебезпечніші, а тому колонізація та привілейовані землеволодіння мали тут з'явитися, супроти інших напрямів, значно пізніше. Зазначимо для прикладу, що тоді як у лісовій зоні Поросся, на самім Чорнім шляху, вже від часів Казимирових (70—80-ті рр. XV в.) існують привілейовані землеволодіння (с. Щорбів та, мабуть, і с. Погребище), зате с. Нетяги (Калітинці) в найнебезпечнішому східному напрямі, на майже степових землях (біля урочищ Нетяги та Телепеньчин Ріг), стверджено було від Жигимонта III яко державу шляхтича М. Хрушлинського тільки-но 23.V.1599, а одержав його Хрушлинський від вінницького старости також в останніх роках XVI ст.

Еволюція привілейованих землеволодінь

Аналізуючи генезу та розвиток приватного землеволодіння на українському пограниччі з погляду правничого, Буданов приходить до висновка, що майже всі приватні землеволодіння повстають тут через надання державних земель у *держання* приватним особам, пасамперед боярам місцевих замків, за їх службу. Найчастіше замкові села роздає місцевий староста, а потім старостинське надання стверджує сам господар. Ступнево нерухомості надаються вже незалежно від служби: так *боярин* стає *зем'янином*, а *право держання*, тобто володіння, перетворюється на *право власності*. У північних землях Великого князівства Литовського описана зміна відбулася принаймні XIV в., але на південнім пограниччі вона відбувається тільки від кінця XV в. Роздавати державні землі приватним особам на власність починає Казимир IV (1440—1492), роздавання збільшується за Олександра (1492—1506) та Жигимонта (1506—1548), але колосальних розмірів воно набуває після Люблінської унії (1569 р.). Усі зазначені в люстраціях села були давніше замковими селами, бо люстрації взагалі не описували тих сіл, що не мали ніяких взаємин із замком. Проте генеза володіння навіть тими селами, що не ввійшли до люстрації, була та сама, тільки надано було їх давніше й права зем'ян встигли перетворитися на права власності. Зокрема, у Вінницькому повіті, за люстрацією 1545 р., збереглося тільки 3 замкових села, а відійшло в приватне володіння 29 (24, 123—126; 27, 63—114).

Як і по всіх південних землях Великого князівства Литовського, листи XV—XVI вв. про надання землеволодінь у Вінницькому повіті, мабуть, через убогість тогочасної географічної номенклатури й топоіміки визначають надані землі тільки приблизно («урочища Нетяги й Телепеньчин Ріг... з деякими приналежностями так, як ся то все в собі має»; «пасіка в лісі над Вінницею й ставок на річці Вінниці»; «селище пустовське... Залісса на р. Чаплі»). А що колонізація незаселених земель була державним завданням, а інколи її навіть включали в умови надання (86, 34), уряд давав таким чином землевласникові змогу, в міру його колонізаторських здібностей та ініціативи, поширювати своє землеволодіння *per occupationem*¹ на ще нікому досі не

1 захопленням, займанщиною (лат.)

падані або ніким досі не освоєні землі. Продовжувалась експансія доти, доки й на цих перед тим «нічиїх» землях не з'являлися згодом привілейовані землевласники, стрічна експансія яких припиняла це поширення.

Оскільки ж привілейовані землеволодіння бояр та панів у Вінницькому повіті ніколи спочатку не становили точно визначених територіальних одиниць, то межі довготривалих господарчих користувачів ставали кінець-кінцем і межами сусідніх землеволодінь. Офіційне визначення меж поміж сусідніми землеволодіннями відбувалось у Вінницькому повіті XV—XVI ст. на місці, розсуджували ж позви про межі, кожного разу «з розказання господарського», спеціально на те призначені *господарські комісії*, а їх *судові листи* чи *декрети* затверджував сам господар.

З численних судових листів («граничних листів», «дуктів» або «декретів») XV—XVIII вв. про розмежування землеволодінь ми знаємо, що аж до половини XVIII в. мап чи планів з зазначенням на них «граници», тобто судово визначеної та проведеної в натурі межевої лінії двох сусідніх землеволодінь, не вживали. Границю проводили в натурі, зазначаючи її там, де не було природних меж (річка, долина, стіна лісу, діброва, озеро тощо) та значних об'єктів (розсохуватий дуб, пасіка тощо), в той спосіб, що карбували дерева, витесуючи на них особливі знаки-«грані» або клали в їх дупла залізні «грані» (звідси й термін — «границя»), насипали «копці», виривали ями, вбивали палі тощо. Наскільки нам відомо, уперше в Вінницькому повіті «граничний дукт» поміж с. П'ятничанами та м. Вінницею позначено було на мапі 1749—1750 рр. під час відновлення давньої границі й цю карту предкладено було судові року 1750 (*-7).

З огляду на значну віддаля Вінницького повіту від столиці описане судочинство з проведенням границі, а також періодичні відновлювання границь потребували значних судових коштів — аджеж судова тягарина могла продовжуватися роками. Ось що стоїть, наприклад, у цитованому нижче судовому листі з 25.V.1530 — без сумніву, внаслідок скарги вінницьких міщан на судову тягарину:

«...Його Милість господар комісії своїй господарській дав таку науку, щоб... на тії землі виїхавши... нарешті вироком встановили справедливість... не одкладаючи більше того на інші терміни ані до

Його Милості господаря, щоб ті піддані Його Милості вкраїнні не мали собі на тому втрат безневинно і через це так далеко не вдавалися з своїми скаргами до Його Милості господаря...» (9г, VI, 15).

А що визначення та підтримання границь потребували XV—XVI ст. таких великих витрат, Нейман безперечно має рацію, розглядаючи наростання позвів за межі поміж вінницькими зем'янами, особливо ж від 2-ї половини XVI в., як безсумнівний показчик збільшення цінності землі внаслідок розвитку сільського господарства. Нейман підкреслює, що майже у всіх тогочасних земельних позвах сторони надають вагу не володінню селянами, але володінню землею. Автор пояснює це тим, що у Вінницькому повіті здавна плакають хліборобство, а тому кожен клаптик землі вже набув цінності і кожна межа не раз проходить повз лани, засіяні пшеницею (85, 539—544. Між іншим, автор цитує тут граничний декрет з 23.IV.1570., у якому на межі Мезеківців зі стрижавськими землями зазначено «стрижавські ниви, засіяні пшеницею».).

Ми також вважаємо за безсумнівне, що потреба в постійних, точно визначених границях могла з'явитися в тогочасних економічних умовах Брацлавщини тільки на землях сільськогосподарського значення (порівняймо: 159, 54—62). Отже, маємо підстави вважати, що в сусідніх, відмежованих одне від одного землеволодіннях від самого їх заснування провадилося сільське господарство, а його розвиток та приплив залежної людності викликали кінець-кінцем потребу юридично оформити межі землеволодіннь, які вже перед тим витворилися в процесі довготривалих користувань. Судове визначення меж є, таким чином, безсумнівний показчик значного господарчого розвитку землеволодіння та чималої його прибутковості.

Еволюція привілейованого землеволодіння від господарчого його зародку аж до перетворення в точно визначену територіальну одиницю потребувала у Вінницькому повіті XV — початку XVII вв. багато часу, бо відбувалася насамперед у парі з припливом залежної людності. Проте вінницькі зем'яни ще навіть 1545 р. скаржаться на залежних людей, що вони «ні самі на себе, ні на пана нічого не роблять, а найкраще знають дорогу, куди втікати» (156, 116). Отже, залежна людність цієї колонізаційної доби ніяк не може осісти, увесь час шукаючи, де кращі пожитки та легші повинності. Взагалі можна гадати, що найповільніший темп колонізації був до половини XV в., від кінця

XV — початку XVI вв. інтенсивність колонізації збільшується внаслідок закріпачення селян у північно-західних українських землях, досягаючи, либонь, максимуму 40—50-х років XVI в., а при кінці XVI — 1-ї чверті XVII ст. колонізаційний рух зменшується через вичерпання вільних земель. А що перед 40-ми рр. XVI ст. придатних до колонізації земель було багато, а людей мало, осадник-хлібороб неохоче звичайно брався до такої тяжкої праці, як розкорчовування пущі, і, мабуть, нелегко було його спокусити на це навіть кількадесятилітніми «слободами» та довготривалими пільгами. До того ж осадники були здебільшого втікачі з панських маєтків і воліли тепер оселитися на господарських землях, та й там давали більші «слободи».

Проте земель, одразу придатних до сільськогосподарських користувань, було обмаль, бо з Витовтових надавчих листів видно, що того часу в лісах усього Вінницького повіту на кожному догідному місці (узлісся, галява, узбережжя річки) вже існує «пасіка». Як свідчать численні надавчі листи, *документальні власники* одержували маєтки разом із «пасіками», усюди, таким чином, застаючи *фактичних власників*, що віддавна тут осіли та провадять дрібне, малопродукційне господарство, майже виключно для задоволення власних потреб. Наведемо для прикладу підтвердження з 6.VIII.1505 зем'янину Ф. Дашковичу на його маєтки. З цього листа видно, що навіть такі південні маєтки, як Кліщево, Шендерів, Тростянець, Тиврів та ін., надано було Гарманові Дашковичу ще за Витовта «з людьми й... з пасіками» (1, № 722).

Повільно, але невпинно поширюючи свої землеволодіння та оточуючи стрічні «пасіки», документальні власники спочатку перетворюють власників «пасік» у залежних людей, а ступнево збільшуючи залежність — навіть у підданих. В актах 70-х рр. XVI в. «пасіки» вже становлять складову частину зем'янських землеволодінь, а власники «пасік», що опинилися в межах зем'янських землеволодінь, виступають як звичайні піддані. Наприклад, в акті з 27.IV.1570 про розмежування королівського села Мізякова та сіл Стрижавка й Переорки власник цих сіл Гнівош Стрижавський під присягою свідчить, що межа йде лісом: «...почавши від ур. Переорок... од розсохуватого дуба... в лісі, ідучи між пасікою мізяківського чоловіка Кучури та між пасікою мого підданого Панаса Ясевича... а звідти через ліс Дубовець... між пасікою

чоловіка мізяківського Лишні та пасікою мого підданого стрижавського Світуновича» (9г, акт XXVI).

Пасіки були в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток од них становить XV — 1-ї половини XVI в. одне з головних джерел прибутковості привілейованих землеволодінь. Наприклад, за лострацією з 1552 р. власник с. Стрижавки одержує «за літо від пасік дані урочистої на рік з дому 16 грошей».

Наведене значення «пасік» в економіці маєтків, без сумніву, злагодило неминучий конфлікт двох прав: права фактичного власника, що оперте було тільки на факті володіння, та права *possessoris litterarii*¹. Але, мабуть, іще більше важило те, що у Великому князівстві Литовському навіть за періода між I та II Статутом права залежної людності на володіння своїми землями були ще досить міцні (86, 53). Хоч цього періода право на землеволодіння стало вже ілляхетським привілеєм і земля була в повинностнім користуванні селян, але ще до Статута 1588 р. земля лишалася в спадковім (отчизнім) володінні селян і звалася «маєтністю» та навіть «дідицтвом», іноді мало чим одрізняючись од володіння на праві власності (71, X, 35—36).

Що у Вінницькому повіті за колонізаційного періода права фактичних власників на їх займанщину також зберігалися в інтересах державних, свідчить наведена далі історія міщанського землеволодіння. Як ми там подаємо, за часів передунійних (навіть при кінці 60-х рр.), коли частини міської території ставали зем'янськими землеволодіннями, а давні міщанські пасіки та стави ставали острівцями посеред зем'янських маєтків, то навіть і тоді зберігалися права міщан на оці землеволодіння. Наведене виказує, які міцні мали бути права на землеволодіння у власників займанщин XV — початку XVI ст. та як вони мусили були обмежувати тоді права на володіння документальних власників. Отже, хоч пасіки й давали відразу документальним власникам певний прибуток, але, затримуючи, без сумніву, вселення до привілейованих землеволодінь осадників-хліборобів, вони тим самим затримували господарчий розвиток привілейованих землеволодінь.

Таким чином, в еволюції привілейованих землеволодінь XV — початку XVI ст. треба відрізнити три моменти: 1) юридичне та

¹ документального власника (лат.)

фактичне повстання землеволодіння, тобто дату надавчого листа й дату «ув'язання» в землеволодіння; 2) формування землеволодіння (осаджування людей, освоєння незайнятих земель, інкорпорація «пасік» і витворення меж господарчого користування з сусідніми землеволодіннями) та 3) судове визначення витворених давніше меж через проведення «границі» (від згаданого вгорі слова «грані») чи межевого «дукта».

Дату фактичного повстання землеволодіння доводиться часто визначувати на підставі *люстрації*, а тому потрібно зупинитись над тим, як з цього погляду інтерпретують люстраційні акти. Відомо-бо, що люстрації XVI в. — це є описи замків з погляду їх оборонності, а одночасно також і реєстри приналежних до замків об'єктів оподаткування й обкладення повинностями як у місті, так і в приналежній до замку території. Описуючи тільки *частину людності*, люстрації становлять, таким чином, недостатній матеріал до історичної статистики (24, 21—22)

Те, що ревізії та люстрації Вінницького повіту XVI в. не дають повних відомостей про залюднення та землеволодіння, Нейман також цілком слушно пояснює однобічністю зазначених актів: там-бо, де люстратори не знаходили об'єктів оподаткування й обкладення повинностями, — там була для них пустиня. Дослідник Брацлавщини наводить для прикладу опис Вінницького замку з 1552 р., в якому подано тільки близько 20 зем'янських та замкових сіл, тоді як за актами XVI в. їх можна налічити принаймні втричі більше (85, XXV, 539—540). Таким чином, люстрації Вінницького замку з 1545 й 1552 рр. описують тільки-но такі землеволодіння, що з них могли бути й фактично були того часу для замку податки й повинності. Зокрема, люстрація 1545 р. тільки тому згадує міщанські пасіки, що, на думку люстратора, власники пасік незаконно припинили відбувати свої повинності, а люстрація 1552 р. наводить три пусті селища зем'ян у Вінницькому повіті (Овдівці пана Павла Дубицького та Гулівці й Байків пана Бориса Коцюби) й одне в Брацлавському повіті (Жорнища пана Павла Дубицького), бо власники цих селищ припинили відбувати належні з них повинності.

Взагалі, розподілюючи замкові повинності, уряд завжди враховує фактичний стан та прибутковість маєтка. Коли під час люстрації

1545 р. вінницькі зем'яни та міщани, покликаючись на свою неспроможність, хтіли всі витрати на перенесення Вінницького замку перекласти на рахунок господарського скарбу, люстратор виявляє їх фактичну спроможність:

«...не хочаючи такої шкоди скарбові господаря Його Милості, видилося мені вчинити відомість маєтностей господарських підданих при тім замку Його Милості як самих бояр і людей їх, так і міщан вінницьких. Для того, щоб Його Милість господар-король, зрозумівши засоби й маєтності підданих своїх, знав, яку тягость згаданого замку на рахунок скарбу свого господарського взяти, а що так на них покласти» (156, 114—115).

З усього наведеного ясно, що в еволюції землеволодіння люстрація фіксує тільки той момент господарчого розвитку, коли зем'янська чи господарська осада могла стати об'єктом оподаткування й обкладення повинностями.

А тим часом, коли утворювали XV—XVI ст. нову осаду — чи то на господарській землі, чи у приватнім землеволодінні,— то, щоб притягнути осадників, їм надавали різні пільги (24, 144), а насамперед «волю» чи «слободу» — тобто звільнення на певний термін од усіх або деяких виплат та повинностей. Як мали бути поширені цього часу «слободи» у Вінницькому повіті, ми висвітлюємо через брак джерел на прикладі інших земель Великого князівства Литовського, сусідніх воєводств, а почасти за допомогою пізніших джерел щодо самого Вінницького повіту.

[«Слободи»]

За Новицьким, XV—XVI ст. «слободи» становлять *неодмінну передумову* кожної новоутвореної осади (86, 34—38). Акти XVI в. виказують, що у Великому князівстві Литовському пільги слободянам були куди більші в менш заселених південноукраїнських землях (Київщина, Волинь, Брацлавщина) супроти земель білоруських, а зокрема вони були більші на господарських землях, аніж у приватних землеволодіннях. Протягом XVI в. пільги у північних землях Великого князівства Литовського зменшуються в міру колонізації та внаслідок піднесення цінності землі. Так, наприклад, «Устава на похожих людей», ухвалена року 1551 на шляхетським сеймі воєводств Полоцького та

Вітебського, під загрозою 500 кіп штрафу встановлює: хто б осадив вільного чоловіка «на сирому корені», де б не було ні селища, ні розораного поля, він дає такому чоловікові волю на 10 років, а, висидівши волю, цей чоловік має відбувати всі звичайні повинності (92, розд. II, 12). А що того часу пільги на господарських землях були для нових осадників значно більші й «похожі» (вільні) люди втікали з приватних землеволодінь на господарські землі, то через два роки, на прохання шляхти згаданих воеводств, король згодився запровадити оту «Уставу» і в господарських маєтках (92, 125—126).

Внаслідок зовнішніх причин іще більше пільг для притягнення нових осадників потребувала XV—XVI ст. Брацлавщина. Це добре ілюструє лист Жигимонта з 7.IX.1507 намісникові брацлавському князю Мих. Збараському, яким господар звільнює зем'янських людей у Брацлавській волості від подимщини. Як виявляє цей лист, зем'яни скаржились, що «именья их опустошены и накорень скажоны от неприятелей, и людей за собою вельми мало мають; а хотя бы и хотели которые люди за них прийти з заграничья або отынудь откуль, ино дей для того не смеют прийти, штож подымщину нашу платят... Ино мы за их верную службу и теж для сказы имений их... тую подымщину им есмо вечно отпустили» (3, II, № 26, 28).

Про притягнення осадників різними пільгами мусили були дбати XV—XVI ст. також і зем'яни (та староста) у Вінницькому повіті. Ми вже зазначали, що навіть 1545 р. вінницькі зем'яни скаржаться на залежних людей, що вони ніяк не можуть осісти та часто втікають, а також скаржаться на недостачу осілих людей: «з людей своїх (зем'яни) подимщину дають з кожного чоловіка по два півтретя грошей литовських без пенезя, а тих пенезей виходить з людей їх усіх 25 кіп грошей, а часом більше, коли люди осядуть, а коли люди розійдуться, тоді менше приходить» (156, 112).

Як виказують актові джерела середини XVI — 1-ї чверті XVII ст., вінницькі зем'яни та староста навіть цього часу притягають нових осадників різними пільгами, і не тільки до новоутворених сіл «на сирому корені», але й для сіл давніх. Так, за люстрацією 1552 р., слободяни є в найдавніших осадах. У с. Микулинцях, окрім 80 чоловік людей, які дають дані та відбувають повинності, є 18 «слободних людей», що нічого не дають і не служать. Також у с. Почапінцях, окрім

25 чоловік «даних людей», є ще 4 чоловіка «слободних», які нічого не дають (9в, 609—610). За люстрацією 1616 р., до Вінницького староства належать *слободи* Цвіжин, Медведка й Сальник, а також «слободу» від повинностей на певну кількість років мають селяни с. Вишенька (9г, акт XXIII).

З огляду на брак джерел [з'ясувати], на який саме термін давали у Вінницькому повіті «волю» XV—XVI вв. і як її оголошували, можна тільки за аналогією з сусідніми землями та на підставі актів 2-ї половини XVI — 1-ї чверті XVII вв. Зокрема, скарга до уряду житомирського з 1585 р. виявляє, що шляхтич Тишкевич, приїхавши того року зі слугами до свого маєтку в с. Пулині Київського повіту, звелів «волю закликати на двадцять лет, и столп водлуг обычаю вкопати, и в Житомиру тут на рынку на волю закликати» (9б, 145—147). Також інвентар з 7.X.1593 маєтків Тишкевичів, приналежних до м. Кодні при Чорнім шляху, якраз на межі з Брацлавщиною, вказує, що оці величезні маєтки, які своїм розміром майже дорівнювали теперішньому повітові, склались із зруйнованих татарами селищ та слобід зі звільненням од усяких повинностей на 12—20 років (9б, 223—232).

Що до Брацлавщини, то, за люстрацією 1616 р., осаджуючи при кіпці XVI — на початку XVII ст. у Брацлавському старостві містечко Мачоха та села, староста дає всім новоосадженим селам чи слободам «волю» на 40 років. З тієї ж люстрації видно, що в слободі Калітинці у Вінницькому повіті, яка осіла років з п'ятнадцять тому, державець М. Хрушлинський дав слободянам «волю» на 30 років (9д, акт VI).

Коли взяти під увагу динамічність колонізаційного процесу XIV — 1-ї чверті XVII вв. та все наведене про колонізацію Вінницького повіту від половини XVI ст., то можна прийняти, що до половини XVI ст. землевласники куди більше відчували недостачу осілих людей, аніж після цього часу. Тим-то землевласники мали давати слободянам у Вінницькому повіті після половини XVI в. або значно *менші* пільги, як давніші, або, за традицією, такі, як і давніше. Це дає нам підстави прийняти без значних помилок в обчисленнях, що у Вінницькому повіті, осаджуючи XV — 1-ї чверті XVII ст. людей «на сирому корені», староста давав слободянам «волю» на 30—40 років, а приватні землевласники давали «волю» принаймні на 20—30 років.

Оцей висновок дає змогу інтерпретувати люстрації та інші акти XV — I-ї чверті XVII ст, коли доводиться визначувати дату фактичного повстання землеволодіння. Коли, наприклад, з люстрації чи іншого акту видно, що вперше згадана в них осада нарівні з давніми осадами виконує всі звичайні повинності, то вона вже існує щонайменше 20—40 років.

Актові джерела стведжують наведений висновок. Наприклад, у люстрації 1545 р. подано реєстр городень Вінницького замку, які повинні «робити» зем'яни з своїх маєтків, а серед них стоїть також «дворецкая городня пана Семена Кмитича» (156, 109). Коли ж саме повстало це землеволодіння, т. зв. дворець пана Семена Кмитича? Відповідь на це знаходимо в згадуваному вже судовому листі з 25.V.1530, з якого видно, що дворець пана Семена Кмитича є *отчизна* панів Семена й Олександра Кмитичів та їх сестри пані Дубицької по батькові Дмитрові Кмиті. Коли ж умер Дм. Кмита? Як свідчить наведена в листі Жигимонта з 30.V.1510 заява Миска Степановича, король Олександр дав його батькові його отчизну маєток Виперсовичі у Вінницькому повіті, який перед тим одняв був у його діда *небіжчик* Кмита Олександрович (4, т. II, № 100, 125—126). Наведене виявляє, що король Олександр (1501—1506) повернув батькові Миска Степановича його отчизну після смерті Кмити Олександровича (Дмитра Кмити). Це цілком відповідає тогочасному праву, бо ж Виперсовичі були у Кмити в держанні — отже, в доживотному володінні (9г, 137; 27, 87—93). Коли взяти під увагу можливу дату смерті Дм. Кмити (останні роки XV — перші роки XVI в.), то дворець Кмитинський мав бути його державою принаймні останньої чверті XV ст. Отже, Кмитичі дійсно могли 30—40-х рр. XVI в. відбувати з цього двірця всі замкові повинності.

[Формування землеволодінь]

Формування землеволодінь та витворення їх меж із сусідніми землеволодіннями залежали від багатьох чинників (інтенсивність колонізаційного руху, придатність землі, умови вселення — «слободи», пільги й допомога на господарство, природнича оборонність тощо) і потребували у Вінницькому повіті описаного періода багато часу. Звичайно, спочатку межі витворюються там, де нове землеволодіння

прилягало до давніших землеволодінь, і тільки значно пізніше з'являються вони в напрямі колонізації. Щоб показати, скільки часу потрібно було на цілковите сформування привілейованого землеволодіння як точно визначеної територіальної одиниці, ми наведемо тут для прикладу, як витворювалися межі с. Стрижавки та деяких інших землеволодінь.

Безперечно, найдавнішою була північно-західна межа с. Стрижавки з стародавнім замковим с. Мізяковом. Як виказує цитований Нейманом межевий декрет королівських комісарів з 23.IV.1570, тут іще за часів старости Іллі Острозького (1529—1541) тодішній власник Стрижавки Дм. Кошка-Стрижавський судовим порядком *відновив давню границю* та поновив копці й карби на деревах. Відповідно до Статута Великого князівства Литовського власник Стрижавки Гнівош Стрижавський поставив тоді 18 гідних віри свідків. 3-поміж тих свідків кілька лідів заявили королівським комісарам, що вони пам'ятають близько 100 років і знають, що спірна земля ніколи не належала с. Мізяківському, але с. Стрижавському. Таким чином північно-західну *границю* встановлено було десь 70-х рр. XV в.

Відновивши 23.IV.1570 стародавню північно-західну границю с. Стрижавки з мізяківськими землями, почавши від Якушинецької п'яти (тобто місця, де сходилися границі трьох різних землеволодінь), королівські комісари встановили тоді частину північно-східної границі аж до Прилуцької п'яти. Декрет вінницького старости Б. Корецького з 24.V.1566 відновлює давню південну границю з міськими землями, що вже існувала за часів Дм. Стрижавського Стрижавський Дм.,— вона йде обабіч Богу річками Соня й Вербижівка,— а одночасно визначає східну границю: почавши десь близько р. Хомутної, через р. Нетягу нижче Калітиного ставу, а звідти аж до земель с. Вороновиці (85, XXV, 540—545).

Між іншим, існування згаданої східної границі міських та стрижавських земель, а також відомої ще з судового листа 25.V.1530 границі міських та комарівських земель витлумачує незрозумілий спочатку факт, що шляхтич М. Хрушлинський, одержавши тільки в останніх роках XVI в. в держання од вінницького старости Ю. Струся відірвані від міської території врочища Нетяги (зі ставищем Калітиним) та Телепеньчин Ріг (9в, 259—261), мав змогу вже за декретом 1603 р.

відновити границі свого *новоутвореного* землеволодіння с. Нетяги чи Калітинці (тепер Великі Крушлинці) з землями с. Стрижавки та с. Комарова (*-8).

Села Погребище й Прилука, що їх стрічаємо в актах XVI в., остаточно сформувались як замкнені територіальні одиниці тільки-но на початку XVII в., бо тільки тоді були визначені їх східні межі товарицьким судом і, вже як границі, позначені копцями та іншими граничними позначками. Це виказує зізнання возних з 18.XI.1608, з якого видно, що внаслідок ствердженого в Любліні компромісу товарицький суд розмежував та позначив копцями й іншими межевими позначками границі між маєтками князів Збарзьких — Погребище, Животів і Прилука — та маєтками князя Я. Острозького — П'ятигори, Тетіїв, Чернявка, Вишин і Джозів (9в, 263—268). Як виказує цитований декрет з 23.IV.1570, у якому згадується «Прилуцька п'ята», того часу існували вже південно-західні границі с. Прилуки з селами Стрижавкою та Мізяковом.

Таким чином, в суспільно-господарчих умовах Вінницького повіту XIV — початку XVII ст. остаточно формування привілейованого землеволодіння як окресленої границями територіальної одиниці потребувало пересічно яких 100 років. Як витворення меж господарчого користування з сусідніми землеволодіннями, так і пізніше перетворення їх у границі відбувається в хронологічній послідовності так, що спочатку межі та границі з'являються в тих місцях, де нове землеволодіння прилягає до землеволодінь давніших; межі та границі замикаються в напрямі колонізації тільки через багато років, після з'явлення тут нових землеволодінь. З'явлення кожної нової межі та перетворення її згодом у границю є кожного разу наслідок освоєння прилеглих земель та кількадесятилітнього розвитку в них сільського господарства на основі застосування праці залежної людності. Остаточне формування привілейованого землеволодіння як замкненої границями територіальної цілості є кінцевий момент щонайменше столітнього сільськогосподарського розвитку *всього* землеволодіння, а супроти попередніх періодів — найвищий щабель господарчого розвитку та прибутковості землеволодіння.

[Надавчі акти XIV—XV ст.]

Вивчаючи історію привілейованого землеволодіння у Вінницькому повіті як джерело до історії колонізації та суспільно-економічної еволюції повіту XIV—XV вв., ми подаємо огляд усіх відомих для цього періода актових джерел, а саме:

1. Лист великого князя Свидригайла з 21.V.1431 зем'янинові Карпові Микулинському; стверджує межі маєтностей Микулинського сіл Микулинці й Почапінці та сусідніх сіл (Пултівці, Саліші, Літин та землеволодіння Хмільницьких бояр с. Багрипівці), що їх учинили державця Брацлавського замку та господарські дворяни:

«... ми... з паном Карпом чинити грані поїхали... через ліс Почапінський до долини Кобелика, вгору річки Згару... там... застали бояр Хмільницьких, пана Васка й пана Кондрата, з людьми їх, которі нам повідали — що од тої долини по правій стороні грунт Хмільницький, а по лівій — до Почапінців; там же коло річки Згару копець усипати веліли й на грабі грань витесати; а од тої долини Кобеликої на полудень грунт Хмільницький вправо, а до Почапінців вліво, пускаючи до голови й верховини Ровця, де також копець усипали й грань на липі учинити веліли. А перешедши верховину Ровця на другу сторону верховини, застали ми пана Максима Тимковича, которий повідав, що від тої верховини на полудень управо грунт мій, а вліво ліс Михів — пана Карпа до Почапинець... а од Сікви долини... усс вліво грунт до Почапинець... при которій долині застали пана Ярмолу з людьми його, которі підтвердили, що від Бучачної (долини) вправо — грунт той до Пултовець, а вліво — до Почапинець... через річку Ровець до Цецуліної долини, де застали людей саліських, которі повідали, що вправо грунт саліський, а вліво — до Микулинець... од (урочища) Тульників до могили навпроти села Якушинського, де застали пана Євсія з людьми його, которий нам повідав, що... по річку Вишпо мій грунт Якушинський управо, а вліво грунт Микулинський; там же... угору ріки Вишня... де впадає річка Дідівка... застали ми пана Данила, которий повідав, що грунт мій по правій стороні, а по лівій до Микулинець — там же ми копець усипали, грані на липі витесати веліли; звідти у верх річки Дідівки до гостинця Вінницького... до ріки Згару... де впадає річка Кулика, де ми застали пана Кмиту, которий признав: що по лівій (стороні) річки Кулиги грунт Микулинський, а

по правій — мій до Літина... а від лісу аж до ур. Вірної долини, де застали ми бояр Хмельницьких, по тую долину Вірною грунт Микулинський, а за долиною Багринівський; там же противу тої долини, в ріці Згару... для вічистого знаку паль забити ми звелили й тую границю скінчили...» (33а. № 4, 6—9).

2. Лист Жигимонта з 5.VIII.1531; стверджує зем'янинові Олехнові Івановичу Микулинському його діличні й отчизні маєтності села Микулинці, Борків, Новоселища, Ріг, Почапінці та половину Мізякова; Олехно показав того часу такі привілеї:

а) привілей Свидригайлів, з якого видно, що Витовт послав діда Олехнового Богдана з військом проти татар і той загинув за Брацлавом. Татари здобули після цього й спалили Вінницький замок і взяли в полон Богданового сина Івана з жінкою, а при ньому були й загинули всі привілеї та «твердості» на його отчизні села Микулинці, Борків, Новоселиця (над р. Згар), Ріг та Почапінці;

б) лист від короля Казимира Супрунові Івановичу Микулинському; стверджує йому Свидригайліві надання та додає ще с. Супрунів і половину с. Мізякова на вічність (6, 14—16; 33а, 56—58).

Зважаючи на те, що селами Микулинці, Борків, Новоселиця, Ріг та Почапінці володів 1431 р. Богданів внук Карпо Іванович Микулинський, надання цих маєтків належить віднести на роки князювання Коріатовичів, тобто на 60-ті — початок 90-х рр. XIV в. Молчановський цілком слушно вважає ці маєтки за найдавніші надання на східному Поділлі та відносить їх на кінець XIV ст. (82, 321, прим. 1). А що цього періода боярам та зем'янам, з правила, надавалися тільки оброблені та заселені землі, то села Микулинці, Борків, Новоселиця, Ріг та Почапінці мали існувати ще перед Коріатовичами, а деякі з них — навіть за часів передтатарських, — отже, їх належить віднести до найдавніших осад Вінницького повіту. Ураховуючи напрям поширення колонізації, ці осаді мали повстати *давніше*, ніж Вінниця. — отже, вони вже існували в середині XIII в.

Надання Супрунові Микулинському с. Супрунів та половини с. Мізякова належить віднести на перші роки Казимирового князювання, тобто приблизно на 1440—1441 рр.: цього-бо періода умовний характер землеволодіння у Великому князівстві Литовському примушував бояр здобувати підтвердження на маєтки від кожного нового князя

(27, 63—93). Як виказує сама назва села «Супрунів», його осадив Супрун Микулинський; повстання цієї осади належить віднести на 30-ті рр. XV ст. Що до с. Мізяків, чи Мезеківці, то яко найдавніша у Вінницькому повіті осада Мізяків через своє географічне положення та виключну природничу оборонність мав повстати значно давніше, ніж Вінниця. Тим-то, на нашу думку, Мізяків мав існувати ще за часів передтатарських.

Ми вважаємо, що в тексті люстрації Київської землі 1471 р. «село к городу Длезенов» зайшла помилка й тут має бути «Мезеков», бо в актовій транскрипції цієї назви постійно трапляються помилки. Наприклад, у люстрації 1552 р. уперше стоїть «городня Мезеновская» (отже, якраз *н* замість *к*), а вдруге — «село замковое Медзяково».

Працюючи року 1927 в Москві над актами Литовської метрики, автор не міг особисто перевірити автентичність цього місця в опублікованім у Буданова тексті люстрації 1471 р., бо ще не прийшов був того часу до наведеного висновку. Тим-то автор вдався до адміністрації архівосховища й просив перевірити, що саме стоїть в автентичному тексті: «Мезеков» чи дійсно «Длезенов», як опубліковано в Буданова. У листі з 23.IV.1945 адміністрація Центрального державного архіву давніх актів у Москві надіслала авторові автентичний текст сумнівного місця («...А село к городу Длезеков, в том селе двадцать слуг на войну ходяти»), а науковий співробітник В. Н. Шумилов додав таке зауваження: «Видавці цього акту, видимо, помилково прийняли літеру *к* за *н*, а це частенько трапляється у виданнях давніх актів» (*-9).

Наведена відповідь майже стверджує наш висновок, бо тепер не сходяться вже тільки початкові літери. Але саме тепер наш висновок про зазначену помилку переписувача XV ст., до якого ми дійшли шляхом дедуктивним, набуває нове підтвердження: аджеж у тогочасній актовій транскрипції індивідуальні особливості в написанні *початкової* літери *М* дуже часто надають цій літері таку конфігурацію, що вона нагадує абрис двох літер — *Дл*, а, не знаючи місцевої топоніміки, столичний канцелярист легко міг зробити саме цю помилку.

Зіставляючи факт надання С. Микулинському 1440—1441 рр. половини замкового с. Мізякова «на вічність», тобто в доживотне володіння, з цитованим уступом люстрації 1471 р., ми приходимо до

висновку, що перед 40-ми роками XV ст. господарське село Мізяків було самостійною громадою, а відтоді половина людності цього села, окрім, мабуть, двадцяти слуг, що «на війну ходять», стає залежною людністю, як і в приватних зем'янських землеволодіннях.

Хоча Антонович, опубліковуючи Свидригайлів лист з 21.V.1431 та Жигимонтів з 5.VIII.1531, не мав сумніву в автентичності цих листів, не беруть їх також під сумнів ні Молчановський, ні такий знавець актів про землеволодіння, як Владимирський-Буданов, проте М. Грушевський заперечує автентичність цих листів на тій підставі, що такого роду актів цього періода взагалі не збереглося. Грушевський не йме також віри оповіданню Ф. Дашковича, наведеному в Олександровому листі з 6.VIII.1505, про надання його дідові від Витовта такої кількості маєтків, бо такий комплекс маєтків міг витворитися тільки протягом довшого часу (37, 26—28).

Ураховуючи належність 1404 р. Соколяця (на Богу) Гринькові відповідно до листа з 19.X.1404 (4, т. I, № 9, 5), надання якого від Коріатовичів Молчановський відносить приблизно на 1374 р. (82, 201—211), ми вважаємо, що *зміст* зазначених листів не викликає сумніву в їх автентичності, хоч у їх *формі* є чимало хиб: Треба, однак, брати під увагу, що давні акти, писані руською мовою, вписувано до актових книг XVIII в. не в їх автентичній формі, але або польським письмом, або в перекладі на польську мову. Зрозуміло, що така метода вписування часто спричинялася до перекручування тексту та дат. Ми цитуємо, наприклад, безсумнівно автентичний текст межового декрету з 24.V.1566, але, вписуючи його 13.VIII.1732 до вінницьких гродських книг у польському перекладі, дату декрету помилково подано не «1566», але «1666» (див. розділ IV, § 1).

3. За цитованим листом з 21.V.1431, с. Літин належить «панові Кмиті» й має того часу точно визначену межу, бо ж сам Кмита «признав: що по лівій (стороні) річки Кулиги ґрунт Микулинський, а по правій — мій до Літина». За Будановим, рід Кмити належить до найдавніших українських родів Брацлавщини, що походять з Київщини (24, 118). Яблонівський подає, що літинський маєток надано було Кмиті чи Кмитичу від Свидригайла 1431 р. (157, т. XXII, 605).

Беручи на увагу напрям колонізації, ми вважаємо, що с. Літин яко положене на захід од згарських маєтків панів Микулинських мало

повстати або давніше, ніж села Микулиці, Борків, Новоселиця, Ріг та Почапинці, або принаймні одночасно з ними. Отже, коли Літин не існував за часів передтатарських, то він повстав щонайпізніше в середині XIII в. Перед нападом с. Літина панові Кмиті воно, безперечно, було господарським (замковим) селом, бо хоч за люстраціями 1545 та 1552 рр. Літин належить панові Семенові Кмитичу й стоїть у перелікові зем'янських сіл, але року 1579 воно позначене в реєстрі королівських маєтків, приналежних до Вінницького староства яко, *держава* пана Стан. Лаңа (9д, акт II. 24—25) і відтоді завжди входить до складу Вінницького староства.

4. За цитованим листом з 21.V.1431. с. Пултівці на р. Ровець було у володінні пана Ярмоли, а с. Саліші (у пізніших актах — Салаші: є це теперішній Юзвип) виступає яко самостійна сільськогосподарська громада (порівняймо: 82, 321 (*прим. 1*), 330, 335).

Що с. Саліші (чи Салаші) не було 30-х рр. XV ст. приватним землеволодінням, виказує його приналежність XVI—XVII ст. до Вінницького староства. І дійсно: хоч у люстрації з 1552 р. наведено «село пана Семена Кмитича Пултівці з присілком Салатами», але 1579 р. с. Пултівці стоїть у перелікові королівських маєтків (9д, акт II), а за люстрацією 1616 р. та за тарифом подимного з 1629 р. с. Салаші належить до Вінницького староства (9г, акти XXIII, XXIV. 407). Оце все дає підстави вважати, що 30-х рр. XV ст. с. Салаші, як і описане нижче с. Щорбів на р. Роставиці, становить інше господарське (замкове) село. Але за люстрацією 1552 р. саліська громада вже нічим не одрізняється від залежної людності сусідніх сіл:

«...Другое село пана Семеновож Кмитича, на имя Пелчевцы, с приселком Салатами: человеков сем десят, дают пану на год 19 коп грошей, робити ходят на паншю дворную на всем лете орати пригопом день, а на толоку день, а два дни жати...» (9в. 608).

Існування року 1431 точно визначених меж саліських та пултівських земель з сусідніми землеволодіннями виявляє, що обидві ці осади існують давно. Географічне положення сіл Саліші й Пултівці супроти Вінниці та масива стародавньої колонізації на сточищі р. Рів дає підстави віднести повстання цих осад на середину XIII в.

5. Згадане в цитованому листі з 21.V.1431 с. Якушинці належить XVII ст. давньому місцевому українському родові бояр Коцубів, чи

Козубів, що звалися згодом Козубами-Якушинськими, а потім просто Якушинськими (85, 535—537). Руліковський подає (180, 296), що с. Якушинці надав зем'янинові Борисові Коцюбі великий князь Свидригайло, але це є помилка, бо якраз Борис Коцюба володів Якушинцями за люстраціями 1545 р. (156, 110, 116) й 1552 р. (9в, 610). Свидригайло ж удруге князував на Поділлі 1440—1452 рр. Лист з 21.V.1431 свідчить, що того часу Якушинці належали панові Євсію й мали *точно визначені* та ніким не заперечувані *межі* з сусідніми маєтками, — отже, с. Якушинці є давня осада.

Географічне положення села Якушинці на захід од Вінниці та напрям колонізації виказують, що ця осада має бути або давніша за Вінницю, або повстала одночасно. Наведене дає підстави віднести повстання цієї осади на середину — другу половину XIII в.

Між іншим, цитований лист з 21.V.1431 виявляє, що на лівобережжі верховини р. Вишня та по її лівобічному допливу р. Дідівка існує цього часу землеволодіння пана Данила. В акті не подано назви цього землеволодіння, але тут могла існувати осада, як це доводить наявність точно визначеної та ніким не заперечуваної межі, що її подає пан Данило («угору ріки Вишня... де впадає річка Дідівка... застали ми пана Данила, которий повідав, що ґрунт мій по правій стороні, а по лівій до Микулинець — там же ми копець усипали, грані на липі витесати веліли...»). Саме в цьому місці, на лівобічному допливі р. Вишня, й тепер існує с. Ксаверівка — отже, тут завжди існувала осада, яку ми умовно назвемо «Дідівка», а її повстання, нарівні з Якушинцями, належить віднести на середину — другу половину XIII в.

Існування 1431 р. точно визначених меж землеволодіння с. Якушинці та землеволодіння пана Данила села «Дідівка» безсумнівно свідчить, що землі над р. Вишнею були віддавна в сільськогосподарськiм користуванні, бо ж тільки в процесі довготривалого сільськогосподарського користування могло відбутися фактичне розмежування ґрунтів сусідніх осад. А що 1-ї чверті XV ст. зазначені межі вже існують, вони мали витворитися XIII—XIV вв. Виявляючи значну цінність сільськогосподарських земель над р. Вишнею, наведена констатація посередньо виказує, що в зазначеному межичасі мало відбутися також фактичне розмежування ґрунтів с. Якушинці та Вінниці.

Актові джерела стверджують наведений висновок. Як виказує судовий лист з 25.V.1530, вінницькі міщани доводили тоді, що прилеглі до Якушинців та до Черленкова землі є «їх власні отчизни звичисті, которій вони самі й предки їх в покої держали». Міщани «повели (комісарів.— В. О.)... поміж нив міських і Коцюбових... і од тих нив привели... на поляну й до болота Чернев; тут міщани повідали, що тут бували їх сіножати міські». Того часу сторонні свідки-«сограничники» також «одностайно... повідали... що то здавна була їх (міщан.— В. О.) земля міська». Тому, власне, коли вінницький вїйт та свідки склали присягу, господарська комісія присудила ці землі місту та відграничила їх від якушинецьких земель та суміжних земель черленківських, *підновивши покладені давніше старі грані* (9г, акт VI). Як ми подаємо в розділі IV, першу відому нам *границю* поміж зем'янськими землеволодіннями сіл Якушинці й Черленків та м. Вінницею визначено було через суд за часів Олександрових (1492—1506),— *отже, попереднє фактичне розмежування* мало тут відбутися ще за дуже давніх часів, десь протягом XIII—XIV вв.

6. Як виказує цитований судовий лист з 25.V.1530, на південь од Вінниці існує того часу на правобережжі Богу, як півострів серед міських земель, землеволодіння с. Черленків (Черленківці). Наведене в попередньому уступі дає підстави віднести повстання цієї осади на кінець XIII ст., а надання її в держання — принаймні на перші роки панування Витовта на Поділлі (від 1393 р.).

В цьому ж таки судовому листі, що місцями був малочитальний під час вписання його 1718 р. до вінницьких гродських книг, зберігся такий уривок із свідченням міщан: «...*reczki hranyciu sobie z Komorowom powedyly*»¹. Отже, 1530 р. на південь од Вінниці, на лівому березі Богу, є зем'янське землеволодіння с. Комарів. Хоч суд чомусь не визначив тоді границі міських та комарівських земель, але фактичне розмежування тут давно вже відбулося. Ми відносимо повстання цієї осади на кінець XIII — початок XIV ст., а надання її в держання — на період панування Витовта.

7. Судовий лист з 25.V.1530 згадує ще такі осади: с. Дашківці на північний захід од Якушинців, с. Демидовці над р. Ровом та

1 "...річки границю собі з Коморовом проводили" (пол.)

с. П'ятничани — під самою Вінницею. Географічне положення Дашківців, а надто те, що поміж Дашковцями та містом встигла вже з'явитися така давня осада, як с. Якушинці, дає підстави вважати Дашківці навіть за давнішу осаду, ніж Якушинці. Тим-то ми відносимо повстання цієї осади на середину XIII в.

Історію цього землеволодіння можна простежити до середини XV ст. Свідчить про це лист великого князя Олександра з 28.IV.1500, яким стверджено було дворянинові господарському Івашкові Антоновичу с. Дешківці у Вінницькому повіті на вічність. Антонович показав тоді лист небіжчика князя Семена Олельковича про надання слуги своєму Михнові с. Дешківці та оповів, що у Михна було три дочки, але з однією він, Антонович, одружився, другу заміж віддав і віпо їй з того села й виправу дав, а третя дочка немічна й відступила йому це село, а він зобов'язався її удержувати та годувати «до її живота» (2, № 526, 50).

Таким чином, с. Дешківці існувало вже за князювання Семена Олельковича (1455—1471) і яко село надано було Михнові. Перед наданням Дешківці могли бути самостійною громадою, яко господарське село, або державою. Зміни державців висулужених землеволодінь відбувалися XV ст. не раз: землі—бо надавалися з феодалним обов'язком військової служби й відповідно до права лишалися господарською власністю. Тому господар міг відібрати таке надання, коли державець переставав відбувати з свого землеволодіння військову повинність (156, LXXI—LXXII; 44, 563 і далі; 27, 63—69; 24, 22).

За люстрацією 1545 р., с. Дешківці належить зем'янинові Василеві Дешковському. За Будановим, Дешковські є місцевий український рід (24, 118—119). Що Дешковські є дійсно рід український, стверджує також протестація з 13.IV.1684 у володимирському гроді ігумена Вінницького й Юзвинського монастиря Геннадія Дешковського. З акта видно, що о. Геннадій відкупив року 1647 четверту частину с. Дешківців од свого родича шляхтича Я. Дешковського за 2000 злотих (*-10).

Що до с. Демидовці на лівому березі р. Рів, то географічне положення цієї осади біля огнища давньої колонізації на Барських Побожжю, природнича оборонність та безпосереднє сусідство з давньою

осадою Рів дають підстави вважати село Демидовці також за давню осаду.

За люстрацією 1545 р., у Вінницькому замку була городня Миска Демидовського (інакше Миска Степановича) з його маєтку Демидова чи Демидовці (тепер с. Демидівка). Далі в люстрації стоїть, що батько його Степан вислужив П'ятничани у господаря за князя Костянтина (156, 109, 115). Люстрація 1552 р. згадує серед інших зем'янських землеволодінь «село пана Мисково Пятничанського Демидовцы», а також зазначає, що серед розданих від старост *замкових* сіл «село Пятничани за князя Костянтина віддано Степану Демидовичу» (9в, 602, 611). Наведені імена батька та діда Миска Степановича виявляють, що він походить з місцевого боярського роду, а його прізвище «Демидовський» походить від назви родового маєтку Демидів чи Демидовці, що дістався йому від діда Демида.

Уперше в актах зустрічається «землянин Венецький Миско Степанович» у листі Жигимонта I з 30.V.1510, яким Мискові стверджено на вічність такі маєтки: у Вінницькому повіті села Виперсовичі й П'ятничани та в Брацлавському повіті с. Остолопів. Миско Степанович оповів тоді господареві, що король Олександр дав його батькові маєток у Вінницькому повіті, отчизну його (тобто батькову.— В. О.) на ім'я Виперсовичі, який «перед тым отнял был в деда его псбожчик пан Кмита Александрович». У Жигимонтовому листі зазначено також, що Миско Степанович предклав того часу привілей від короля Олександра його батькові Степанові на отчизну П'ятничани (4, т. II, № 100, 125—126).

Усе наведене приводить до таких висновків: 1) дідизна Миска Степановича с. Демидовці чи Демидів мало давніше назву Виперсовичі — отже, воно існувало *перед наданням* Мисковому дідові Демидові; 2) Мисків батько Степан умер 1509 або 1510 р. — отже, він мав володіти Демидовцями 2-ї половини XV ст., а його батько Демид володів Демидовцями від часів Витовтових. Оце все дає підстави вважати, що осада Виперсовичі-Демидовці вже існує на початку XIV в.

Замкове село П'ятничани Степан Демидович одержав од князя Костянтина Острозького, що керував Вінницьким староством 1491—1517 рр.,— отже, ця осада існує принаймні від середини XV ст.

8. Люстрація 1552 р. містить перелік недавно розданих зем'янам господарських сіл, у якому поміж іншим стоїть: «Село Предуровці взяв Голунка Александрович, замок Виницький держачій на ончас».

Перекручування місцевих топографічних назов у люстраціях Вінницького замку з 1545 та 1552 рр., як ми вже про це згадували, є звичайне явище, а тому ми вважаємо, що тут мова йде безперечно про с. Перпоровці (тепер Парпурівці) на південному лівобережжі р. Чаплі, близько 8 км од Вінниці. Наше твердження доводить також і те, що с. Перпоровці ще 1569 р. яко *замкове* село держав зем'янин Федір Тиша (157, т. XX, 104). Приблизну дату перебування с. Перпуровці в державі Голунки Олександровича можна визначити на підставі складеного Будановим хронологічного покажчика державців Вінницького староства від 1491 по 1579 рр. (24, 92), з якого видно, що Голунка Олександрович міг бути державцем Вінницького замку тільки перед 1491 р. Таким чином, с. Перпуровці могло бути у нього в державні 70—80-х рр. XV ст.; отже, ця осада вже існує принаймні з середини XV ст.

9. Судовий лист з 25.V.1530 згадує ще с. Стрижавку (на північ од П'ятничан), що належала тоді «панові Матвієві Стрижавському». Як виказують наведені в судовому листі свідчення та вирок комісії, того часу існувала абсолютно точна, видимо судово визначена давніше, північно-західна межа міських земель зі Стрижавкою («почавши від мосту й од берега ріки Богу тією дорогою, що йде до Якушинців... по кінець греблі до ріки Вербівця...»). Таким чином, оця межа, урядово визначена, мабуть, останньої чверті XV ст. або й давніше, відграничує на правому березі Богу землі с. Стрижавки від міських земель, *включаючи в міські землі й с. П'ятничани*, що мало повстати пізніше, ніж Стрижавка. Оскільки зазначена межа йде лісом, вона могла витворитися пізніше, ніж межа Вінниці з Якушинцями,— отже, мабуть, на початку XV ст.

Власник с. Стрижавки 1530 р. Матвій Стрижавський (інакше Матвій Кошка чи Кощич) належить до давнього місцевого українського роду Кошок, що зветься інколи Кощичами, а згодом, за назвою родового маєтку,— Стрижавськими (85, XXV, 532—537; 24, 118—119). За Нейманом, Гнівош Стрижавський свідчив 3.II.1582, що 1580 р. у Вінницькому замку згоріли привілеї від великих князів литовських та королів

польських на його *дідичні* маєтки: с. Кобиля (тепер с. Кобильна) над р. Десною й р. Кобильною, с. Стрижавка над Богом, Цветковці (чи Святковці), Клобочища й Пилявинці над р. Десною та Янів на р. Бог і р. Сниводі. Далі автор зауважує, що села Цветковці, Пилявинці й Клобучища були десь на сточищі р. Десни, але нині таких сіл немає зовсім. Що до с. Пилявинці, то тут, на його думку, в актах могла бути помилка: можливо, що це теперішнє с. Холявинці на лівім березі р. Жерді, яке відоме було під цією назвою 1-ї половини XVII ст. Село Клобучища в однім акті з 1623 р. вже названо було урочищем (85, XXV, 538; XXX, 264—266).

Коли взяти під увагу, що в середині XVI ст. наведеними селами володіло третє покоління Кошчів, то це дає підстави віднести надання їх Кошчам на другу половину XV ст., а це значить, що осаді мали існувати принаймні з початку XV ст. Але, врахувавши географічне положення Стрижавки на північ од Вінниці, напрям поширення колонізації, природничу оборонність цієї місцевості та давнє розмежування стрижавських та вінницьких земель, ми вважаємо Стрижавку за таку ж давню осаду, як і Вінниця. Коли врахувати виключну природничу оборонність Янова в межириччі Снивода—Бог—Постолова та його географічне положення в самім огнищі давньої колонізації, де сліди людського життя сягають палеолітичної доби, то це дає підстави віднести Янів до стародавніх осад передтатарських часів.

Як виказують цитовані далі акти XVI ст., землі сіл Стрижавки й П'ятничан поширювалися також і на лівобережжя Богу, але північно-східна межа їх із міськими землями мала витворитися значно пізніше, як північно-західна. Між іншим, граничні декрети між стрижавськими маєтками та м. Вінницею з 24.V.1566 та з 23.IV.1570 дають підстави віднести перший відомий нам межевий «дукт» на північно-східній межі цих осад на початок XVI ст.

10. У цитованому Нейманом межевому декреті королівських комісарів з 23.IV.1570 між іншим стоїть: «... там же коло цього острова й ріки (тобто ріки Жерді) особисто з'явились зем'яни Брацлавського воеводства шляхтичі пан Іван Лисень, пан Сергій та пан Семен Дем'яшенки прилуцькі й сказали, що від цієї річки Жерді границя наша Прилуцька та п'ята зі Стрижавкою й Мізяковом...» (85, XXV, 544). Оцей декрет виказує існування 1570 р. на р. Десні, на північний схід од Вінниці,

с. Прилука, що має точно визначені границі з сусідніми землеволодіннями. Коли взяти під увагу географічне положення с. Прилука в масиві давньої колонізації, природничу оборонність цієї осади та її минуле jako спадкоємця города Прилук середини XII в., то цю осаду належить віднести до осад передтатарських часів.

11. На підставі цитованого судового листа з 25.V.1530 ми вже подавали, що *отчизна* Кмитичів, т. зв. тоді «дворець пана Семена Кмитича», мала бути в держанні їх батька Дмитра Кмити принаймні останньої чверті XV ст. Як ми знаємо з пізніших актів, року 1566 «Кмитинський двір» є знову двір господарський (*-11); а, як виказують акти 1603—1604 рр., самий двір був «на Скалці» (9з, 318) — отже, на стрімкій скелі на правому березі Богу навпроти Старого Міста (Вінниця), а до нього належали поля, сіножаті, саджавки, лани та інші приналежності (*-12). Люстрація 1545 р. подає також, що робити дворецьку городню Кмитичів повинні також деякі вінницькі міщани, «которые на той стороне (Старе Місто є на лівому березі Богу.— В. О.) на дворцы мешкают»(156, 109).

Коли оце землеволодіння було в держанні Дм. Кмити останньої чверті XV ст., то сама осада «Кмитинський двір на Скалці» мала, звичайно, повстати давніше,— отже, вона мала існувати щонайпізніше в середині XV ст.

12. Як виказує лист короля Олександра з 6.VIII.1505 зем'янину Брацлавського повіту Федькові Дашковичу, села Тростянець, Кліщево, Шендерів, Тиврів та ін. вислужив іще дід Ф. Дашковича Гарман у великого князя Витовта, але листи надавчі захопили татари, коли вони напали на його маєтки й жінку та дітей побрали, а решта листів погоріла, коли згорів Брацлавський замок. Королівським листом стверджено Ф. Дашковичу маєтки як його «дідизну й отчизну» на вічність «з людьми й з землями пашними, з пасіками, з ловами й ловищами, з бобровими гонами, з лісами й дібровами, з болотами й сіножатями, з гаями й з хворостами, з озерами, ріками, річками й криницями, з ставками й ставищами, з млинами й зо всіма платами та доходами й податями так, як наші предки дали їх дідові» (1, № 722).

Таким чином, первісне надання зазначених землеволодінь належить віднести на роки князювання Витовта (1393—1430), а це дає підстави

вважати, що всі ці осади повстали значно давніше,— отже, вони мали вже існувати щонайпізніше за Коріатовичів.

Дашковичі є український рід з Брацлавщини. За тогочасним звичаєм, Дашковичі звуться згодом відповідно до назви своїх родових маєтків Шендеровськими та Клещовськими. Зауважуємо, що зазначені маєтки Ф. Дашковича, положені на межі Вінницького й Брацлавського повітів, належали, за актовими джерелами XVI ст., до Брацлавського повіту. Проте не тільки XV, але й 1-ї половини XVI ст. розміри та межі волостей Великого князівства Литовського не були точно визначені (46, 10—11). Наведене стверджують, між іншим, межові суперечки вінницької міщанської громади з власниками тростянецьких маєтків, про які ми знаємо з судових процесів 2-ї половини XVI ст. Що маєтки Дашковичів економічно тяжіли до Вінницького повіту, виказує реєстр зем'янських дворів середини XVI ст. у м. Вінниці: люстрація з 1552 р. подає 2 двори Клещовських та 3 двори Шендеровських (9в, 607).

13. За Будановим, брацлавські зем'яни брати Левко й Кіндрат Тивоновичі одержали від великого князя Олександра с. Щорбів коло Погребищ (9г, 119). Мова йде, безперечно, про давнє с. Щербів, що, за люстрацією з 1471 р. (9г, акт I), дійсно стоїть у перелікові сіл Поросся. Що Щорбів, чи Щербів, є те саме село, видно також із актів, цитованих у Неймана. За цим автором, Гнівош Стрижавський заявив 3.II.1582, що у Вінницькому замку 8.II.1580 згоріли документи на його *дідичні* маєтки Селища, Ерхачів та Щорбів на р. Роставиці. Нейман подає також, що с. Щорбів є теперішнє м-ко Ружин на Київщині; Жигимонт III віддав це село 1591 р. князю Мик. Ружинському, від якого воно й одержало нову назву (85, XXV, 538 *та прим.* 3).

Люстрація 1471 р. подає отакий опис с. Щорбова: «...Село Щербов, а в том селе слуг тринадцать, а чотырнадцатый отамон; а половица межы их убогих; а врочных грошей дають две копе грошей; а которые врочных грошей не дають, тые подымщину дають».

Наведені в люстрації 1471 р. описи інших сіл Поросся виявляють, що «нові чоловіки» одержували волю навіть од подимщини і, тільки «висидівши волю» (3 роки), вони нарівні з іншими осадниками починають давати подимщину. Таким, чином, повинності та тягарі людності с. Щорбова 1471 р. дають підстави вважати, що ця осада існувала принаймні в середині XV ст. Коли ж узяти під увагу, що с. Щорбів

було в держанні ще діда Гнівоша Стрижавського, тобто десь 70—80-х рр. XV в., то ця осада мала існувати принаймні в середині XV ст., а це стверджує наш попередній висновок.

Як виказує поданий опис с. Щорбова, тут живуть самі слуги; це приводить до висновка, що за часів останнього великого князя київського Семена Олельковича (1455—1471) село Щорбів не було ще привілейованим землеволодінням, але становило самостійну громаду.

14. Люстрація Вінницького замку з 1545 р. подає багато привілейованих землеволодінь, відомих нам з давніших актів, але містить чимало землеволодінь, досі нам незнаних. До таких землеволодінь належать: у північно-лісовій частині Вінницького повіту — маєток пана Івана Горностая село Гущинці на лівобережжі р. Постолової, маєток пані Дубицької с. Каміногори чи Каменогірка в межиріччі Бог—Згар, маєток братів Івана та Лавріна Куницьких-Яцковських с. Яцковці чи Ятковці в межиріччі Згар—Бог, а також господарське село Вонячин над р. Згар у держанні пана Семена Кмитича; у південно-західній частині повіту, на правобережжі Богу, ми вперше зустрічаємо маєток Івашка Вороновицького (можливо, у співволодінні з Миском Степановичем) с. Саборів у закруті р. Бог та маєтки пана Михна Якубовича с. Махновці над р. Ровець, с. Новоселиця на правобережжі р. Ровець та с. Семакове над лівобічним допливом р. Рів; у північно-східній частині повіту ми вперше зустрічаємо маєток Гришка Онацкевича с. Погребище над р. Россю та маєток Петра Брашковича (можливо, навпіл із Миском Степановичем) с. Турбів над гирлом р. Вільшанки; в південно-східній частині повіту вперше з'являються такі маєтки, як с. Вороновичі Івашка Вороновицького, с. Комарів Зарубина й Шановцова та с. Лінинці чи Ілинці над р. Соб Кордиша Скобейковича (156, 109—116).

Коли ж повстали всі ці села? За люстрацією з 1545 р., власники-зем'яни та державець господарського села Вонячина віддавна відбувають з своїх сіл *усі замкові повинності*, а вже це одне дає підстави вважати, що ці осади існують понад 30—40 років — отже, принаймні від кінця XV — початку XVI ст. Але коли взяти під увагу зазначені в люстрації правні підстави зем'янського володіння наведеними селами, то ці осади мали повстати значно давніше.

Вишукуючи кошти на будівництво та на утримання південних замків, люстратори 1545 та 1552 рр. завжди намагаються встановити правні підстави зем'янського землеволодіння, бо зем'яни часто захоплювали замкові села. Як це виявляє, наприклад, люстрація Житомирського замку з 1545 р., люстратори поділяють землеволодіння, відповідно до *давності володіння*, на *свою вислугу*, *отчизну* та *отчизну й дідизну* (156, 130—131). Зокрема, в люстраціях Вінницького замку, надто в люстрації 1552 р., перелічено *всі замкові села*, роздані в держання *недавно*, приблизно від останньої чверті XV ст., але всі зазначені вгорі осади не стоять у реєстрах розданих замкових сіл — отже, зем'яни одержали їх *перед останньою чвертю XV ст.* й володіли ними 1545 р. *на праві власності*. А що, за Будановим, передумовою переходу вислуги в отчизну, а отчизни на власність була насамперед *давність спадкового володіння та праця кількох поколінь* (27, 111—112), досліджувані осади мали бути під час опису дідизнами (зрідка — отчизнами) — отже, вони могли бути надані в держання в межичасі від князювання Витовта до останньої чверті XV ст. Коли ж узяти під увагу, що бояри одержували цього періода в держання виключно заселені та оброблені землі, то наведені осади мали вже існувати в межичасі остання чверть XIV — середина XV ст.

Ураховуючи географічне положення сіл Каміногірка, Яцківці та Гушинці на північ од стародавнього Мізякова, отже в самім огнищі стародавньої колонізації, ми вважаємо, що ці осади мали існувати за часів передтатарських. Вонячин над р. Згар, на північ од Літина, мав повстати, як і останній, також за часів передтатарських.

Назву «Саборів» (інколи «Сабарів») в актах XVI—XVII ст. часто перекирують. Зокрема у виданні Яблоновського, в якому опис Вінницького замку 1545 р. подано в латинській транскрипції на підставі зробленої в XVIII ст. копії з руського оригіналу Литовської метрики, стоїть «z Saborowa»¹ (156, 110). Року 1927 автор особисто переконався, що в оригіналі Литовської метрики стоїть також «з Цаборова» (*-13), але ми вважаємо, що тут мова йде про с. Саборів над р. Богом (близько 3 км од Вінниці), а не про с. Таборів на р. Роставиці, як гадає Любавський (77, 264), бо такого села у вінницьких актах ми не

1 "з Цаборова" (пол.)

зустрічали. Що ж до с. Саборів чи Сабарів, то року 1582 воно було в держанні пана Семена Сабаровського (96, № 47, 118); року 1603 с. Саборів становить діличні землеволодіння панів Сабаровських (93, 365), а як «Sebarow» воно позначене на мапі Боплана 1650 р. (63, карта V). [Пошкоджено 1—2 рядки.— *Ред.*] ... Дають підстави віднести повстання цієї осади принаймні на кінець XIII ст.

Географічне положення с. Махновці над р. Ровець, біля давніх осад Пултівці й Почапинці, дає підстави вважати, що Махновці мали повстати в кінці XIII — на початку XIV ст. Географічне положення с. Семакове супроти давньої осади Рів та с. Демидовці, а також його природнича оборонність на лівобічному допливі р. Рів дають підстави вважати, що Семакове мало існувати XIV ст. Як виказує сама назва «Новоселиця», ця осада мала повстати під час нового колонізаційного струменя, а це дає підстави вважати, що Новоселиця на правобережжі верховини Ровця мала повстати одночасно або трохи пізніше, ніж Новоселиця над р. Згар,— отже, 1-ї половини XV ст.

Коли взяти під увагу географічне положення супроти татарських шляхів та на межі зі степом, напрям колонізації та час повстання найближчих осад, то села Турбів, Вороновичі й Комарів, а надто Погребище й Лінинці мають бути пізнішими осадами. На нашу думку, перші три осади (Турбів, Вороновичі й Комарів) могли повстати 1-ї половини XV ст., а Погребище та Лінинці — 2-ї половини XV ст.

Коли в хронологічній послідовності позначити на мапі всі подані вгорі осади, то одержана схема наочно викаже нам хід та темп колонізаційного процесу XIII—XV ст. на території середнього Побожжя. Ураховуючи насамперед те, що в північно-лісовій частині Вінницького повіту, обабіч Богу, вже XIII ст. мало бути принаймні 11 осад, а при кінці XIII ст. мали повстати Вінниця, Брацлав та Сокоlecь, які, без сумніву, не були на півдні єдиними осадами, то можна зробити висновок, що вже при кінці XIII ст. починає з'являтися ріденька мережа осад по всьому правобережжю Богу аж до Брацлава та Сокольця, перекидаючись подекуди на лівий берег Богу. Протягом XIV ст. оця мережа осад густішає, поширюючись подекуди в обсязі надбогських пущ на лівобережжя Богу (Комарів, Кліщево) та на деякі лівобічні допливи Богу (Шендерів, Тростянець), а 1-ї половини XV ст., окрім

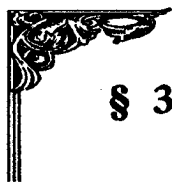

з'явлення нових осад на терені давнішої колонізації (Новоселиця над р. Згар та Новоселиця на правобережжі р. Ровець), мережа осад на лівобережжі Богу просовується навіть у таких небезпечних напрямках, як південно-східний (Вороновиця й Комарів) та північно-східний (Щорбів). В останніх двох напрямках мережа осад досягає 2-ї половини XV ст. Чорного шляху (Погребище) та середньої течії р. Соб (Лінинці).

[Адміністраційна приналежність Побожжя]

Що до державної та адміністраційної приналежності Побожжя, то, як подано вгорі, Побожжя до половини XII в. входило до складу Київського князівства, від 2-ї чверті XIII в. воно разом з Придністрянщиною під назвою «Пониззя» було під владою галицько-волинських князів, а від половини XIII в. ця земля сформувалася під татарською зверхністю як політична цілість. Під час татарського панування давню назву «Пониззя» заступає рівнозначна назва «Поділля». Подільська земля становить цього періода «Подільський улус» — спадкове ханство, хани якого йменувалися «отчичами й дідичами Подільської землі». За Коріатовичів Подільська земля стає на короткий час (1363—1393 рр.) окремим князівством, але після Витовтового походу (близько 1393 р.) входить до складу Великого князівства Литовського.

За Витовта середнє Побожжя становить окрему адміністраційну одиницю («Литовське Поділля»), а за Свидригайла входить, мабуть, до складу Волинської землі. На початку XV в. розпочинається кількадесятилітня війна з Польщею за Подільську землю, а кінчається вона 1434 р. тим, що західне Поділля під назвою Подільського воеводства відходить до Польщі, тоді як східне Поділля, тобто середнє Побожжя, лишається в складі Великого князівства Литовського під назвою Брацлавського воеводства або Брацлавщини. Як стверджує люстрація Київської землі близько 1471 р., середнє Побожжя за часів останнього київського князя Семена Олельковича (1455—1471) належить до Київського князівства, але в XVI в. знову входить до складу Волинської землі (47, 24—25; 24, 25; 157, т. XXII, 14; 77, 38—43, 261—266).

§ 3

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ВЗАЄМИНИ НА ПОБОЖЖІЮ
XIII — ПОЧАТКУ XV ВВ.

Даючи нарис суспільних взаємин на Побожжю XIII — початку XV вв. на тлі економічного розвитку, ми поділяємо зазначений протяг часу на 2 періоди: передлитовський період (до 60-х рр. XIV в.) та період феодалізації після приходу Коріатовичів. Вивчаючи суспільний та економічний розвиток середнього Побожжя як єдиний та комплексний історичний процес, ми, однак, у дальшому викладі, з причин суто технічних, відокремлюємо історію формування станів на території нашого досліді, присвячуючи цьому питанню окремий підрозділ.

[Уходники чи хлібороби?]

В історичній науці панує й досі погляд (Довнар-Запольський, Владимирський-Буданов, Рожков та ін.), що принаймні до кінця XV в. (у декого з авторів ледве не до половини XVI в.) людність середньої Придніпрянщини та середнього Побожжя, насамперед городяни, жила переважно з уходництва, тобто з експлуатації природних фауністичних багатств своєї території (ловцтво, бортництво, рибальство). Зокрема, за Рожковим, ще навіть XV в. керівну галузь народного господарства Київської землі становлять полювання, бджільництво й рибальство, а хліборобство застосовується в незначних розмірах. Цього періода західніше положена Брацлавщина дещо більше розвинена, бо XV в. в Брацлавському повіті є маєтки, в яких плекають головно хліборобство та скотарство, а добувні промисли не відіграють ролі. Покликаючись на Линниченка, Рожков далі зазначає, що ще далі на захід — на західному Поділлі та в Галичині — хліборобство вже XIII в. стає керівною галуззю народного господарства (100, 95—96; 75, 14).

З новітніх польських істориків Ловмянський також тієї думки, що майже до половини XVI в. людність південних міст Великого князівства Литовського (південної Волині, південної Київщини та середнього Побожжя) живе переважно з уходництва (167, 421 і далі).

А що, за висловом історика колонізації південної України Владимирського-Буданова, міста південної Київщини та середнього Побожжя в процесі колонізації XIV — початку XVI вв. були власне «містами без волості» (24, 101—102), то суспільно-економічне життя всієї волості цього періода фактично визначувало суспільно-економічне життя осередка ухадницької людності — города. Виходячи з такої концепції, Владимирський-Буданов та Довнар-Запольський приходять до логічного висновка, що, виникаючи в процесі колонізації, громади городів південної Придніпрянщини та середнього Побожжя XIV — початку XVI вв. були об'єднаннями городян різних суспільно-економічних верств на підставі *спільного користування* природними фауністичними багатствами приналежної до города території та спільного виконання повинностей (24, 102—106; 47, 83—86). Зокрема, за Довнар-Запольським, усю міську територію громадського користування, що певного періода збігається з територією тогочасної волості, було поділено на окремі ухадницькі ділянки (рибальські, ловецькі, боброві та інші), а експлуатацію таких величезних ухадів в обставинах татарського пограниччя переводили виключно об'єднання ухадників — ватаги (47, 93).

Поділяючи зазначену концепцію та покликаючись на Каменецького, Ловмянський приходить до висновка, що постійні користування природними фауністичними багатствами необмежених просторів, не лишаючи на їх поверхні тривалих помітних ознак людської праці, не могли витворити природної межевої лінії, а тим самим не могли створити й прав *ухадницької громади* певного города на *володіння* експлуатованою територією (167, 419—441; 159, 7—48). Наведеному відповідає твердження Буданова про надзвичайну змінливість особового складу громад південних городів, що склалися з *напівмандрівних ухадників* (24, 111).

Ми вважаємо наведену концепцію за помилкову, бо вона суперечить як фактам з історії колонізації взагалі, так і фактам з історії української колонізації та історії колонізації інших слов'янських земель зокрема. Зокрема ж історія колонізації середнього Побожжя XIII — XV вв. дає підстави вважати, що для переважної більшості як тогочасних волощан, так і городян головним засобом для існування були

хліборобство та скотарство, а уходництво мало бути допоміжним заняттям тільки-но частини людності, та й то певного періода.

Як відомо, суперечливі погляди панували до недавнього часу в історичній науці й щодо ролі хліборобства та взагалі сільського господарства в Київській Русі. Ключевський, Довнар-Запольський, Рожков та інші вважали, що людність Київської Русі IX—XIII вв. жила головно з добувної промисловості (ловецтво, бортництво), а хліборобство було ледве чи не на останньому місці (60, 13; 45, 442—449; 100, 76—79). Однак такі видатні історики Київської Русі, як М. Грушевський та Б. Греков, обгрунтовуючи свої висновки літописними джерелами, свідченням сучасників-самовидців, характером давнього релігійного культу й історично-лінгвістичними студіями, а також покликаючись на найновіші здобутки дослідів археологічних, вважають за безсумнівне, що вже IX—X вв. хліборобство стає в Київській Русі керівною галуззю народного господарства, тоді як уходництво (ловецтво, бортництво) лишається тільки-но допоміжним заняттям (38, т. I, 212—226; 35, 24—35; порівняймо: 131, 3—10). Оцей погляд поділяє також Любавський (76, 47—51).

З істориків народного господарства Пічета вважає, що в Київській Русі IX—X вв. поруч добувної промисловості (ловецтво й бортництво) велику вже роль відіграє хліборобство (96, 6—7). За Кулішером також у Київській Русі вже IX—X вв. поруч полювання та бортництва було поширене хліборобство, а XI—XIII вв. хліб стає головним продуктом відживлення (69, 12—17).

Підсумовуючи все наведене, ми маємо підстави прийняти, що від XII—XIII вв. як київсько-волинський, так і галицько-придністрянський колонізаційні струмені приносили на середнє Побожжя людність з давніми хліборобськими традиціями. Яким же тривалим та навіть консервативним був економічний побут сільськогосподарської колонізації як українського народу, так і інших слов'янських народів, виказують наведені внизу факти з XI—XVII вв.

Коли 1-ї половини XVII в. відбувалася колонізація диких, незаселених просторів Слобідської України за т. зв. Білгородською лінією, то пересельці з Правобережної та Лівобережної України приносили з собою на нові місця традиційний сільськогосподарський побут. Тим-то головним заняттям українських пересельців на нових місцях відразу

стає хліборобство, і плекали його не тільки мешканці сіл, хуторів та слобід, але й містечок та городів. Окрім хліборобства, слобожани плекали скотарство, бджільництво та рибальство. Хоч уряд, з правила, намагається розселювати осадників по повозбудованих для оборони від татар фортецях та городах, проте харківський воєвода скаржиться, що більшість мешканців Харкова живе по лісах, по хуторах та по пасіках, тоді як саме місто лишається незаселеним. А тим часом життя тоді за Білгородською лінією було дуже небезпечне, бо, наприклад, 1658 р. охтирці скаржаться, що татари, напавши на них, захопили худобу, витолочили лани та зруйнували пасіки (113, 165—180).

Наскільки ж був тривалий та консервативний економічний побут саме побозького осадника-хлібороба XIII—XVI вв., виказує зіставлення цитованої літописної звістки про завоювання татарами року 1241 Болохівської землі («...Оттуда же пленив землю Болоховскую и пожег, оставили бо их Татарове, да им орють пшеницю и проса...») та цитованої люстрації Вінницького замку з 1552 р. За цією люстрацією, сторожа до острогових воріт, окрім грошей, одержує від міщан «по двойгу хлеба, по ковшику пшена», а в «колядці» старості міщани дають йому по два калачі пшеничних. А що, за визначенням істориків, горішше Побожжя входить XIII в. до складу Болохівської землі, то можна констатувати, що просо й пшениця лишаються на Побожжю найголовнішими сільськогосподарськими культурами від XIII до половини XVI вв.

Коли ж узяти під увагу, по-перше, те, що скотарство та хліборобство з плеканням пшениці, проса, жита й ячменю поширені були в східних слов'ян вже під час їх розселення VII—VIII вв. (121, 61; 38, т. I, 212—220; 76, 48—51; 35, 26—35), а по-друге, те, що, за Успенським, XI—XII вв. кожен болгарин від пари волів давав щороку дань Візантії — міру пшениці й проса та посудину вина (118, цит. за: 35, 26), то все наведене дає нам право на такі висновки:

а) плекання пшениці й проса становить складову частину прастарого економічного побуту всіх слов'янських племен;

б) під час колонізації нових земель слов'янські племена зберігали та приносили на територію нового розселення традиційний хліборобський побут;

в) людність Побожжя також плекає XIII—XVI вв. пшеницю й просо — отже, побозькі осадники приносили на Побожжя традиційний слов'янський економічний побут осадника-хлібороба.

На закінчення додаємо, що на середньому Побожжю біля м. Немирова знайдено стоянки трипільського типу (110, 49), а, як довели археологічні дослідження, «трипільська» людність, що заселювала за 3—2 тис. років до християнської ери середню Придніпрянщину, середнє Побожжя та Придністрянщину, плекала пшеницю, просо, ячмінь та коноплі (76, 6). Наведене дає підстави вважати, що хліборобський побут на Побожжю з плеканням пшениці та проса сягає ще далі вглиб непам'ятних часів.

Але, супроти наведених висновків, актові джерела виказують, що уходництво відіграло певну роль у господарчій діяльності людності Вінницького повіту й, зокрема, м. Вінниці ледве не до половини XVI в. Про наведене свідчать як численні акти, що характеризують саме уходницьку діяльність міської людності, так до якоїсь міри й акти половини XVI в. про довіз до Вінниці збіжжя; те саме доводить і приклад інших міст південного пограниччя України, людність яких іще 1-ї половини XVI в. живе в певній мірі з уходів (9в, № XIV, 85; 167, 421—423).

Так, іще 1546 р. одним із важливих моментів скарги вінницьких зем'ян до господаря є те, що вінницький староста дозволяє міщанам «входи» на землях і в маєтках зем'ян і міщани без їх згоди мають там «вольності» та «пожитки» (9з, № XXVI). Також року 1552 вінницькі міщани скаржаться на старосту, і в скарзі поміж іншим стоїть, що староста не пускає міщан на входи, вимагаючи собі за це «поклони» та «подарки» (9з, № Х4). Довіз збіжжя до Вінниці відбувається ще 40—50-х рр. XVI в. Виказує це почасти люстрація 1545 р., за якою для «наспижування замку» вінницький староста спроваджує «живність» (муку, горох, крупу, м'ясо, пшоно) з своїх волинських маєтків, бо при Вінницькому замку немає ані ріллі, ані городів (156, 113), а особливо привілеї 1558 та 1559 рр. вінницьким міщанам від Жигимонта Августа на право безмитно купувати «живність» в обмін на свої продукти в економічно більш розвинених північно-західних землях Великого князівства Литовського та Корони (3, т. II, № 132: Додаток).

Щоб погодити наведені вгорі позірні суперечності, треба виявити динамічність колонізаційного процесу XIII—XV вв. на території середнього Побожжя та еволюцію форм народного господарства, що йшла в парі з колонізаційним процесом.

[Етапи колонізації]

Динамічність колонізаційного процесу XVIII — початку XIX вв. у Північній Америці з надзвичайною майстерністю та правдивістю відтворює в своїх романах *самовидець* цієї доби Д. Фенімор Купер. Син осадника-піонера (його батько при кінці XVIII в. переселюється до мало ще тоді заселеного штату Нью-Йорк та закладає там осадку Соoperstown — Куперстаун), майбутній письменник змалку жив на аванпостах колонізаційного струменя, а замолоду працював на оз. Онтарію, побережжя якого було ще тоді майже не заселене. Тим-то Купер знав побут осадника-піонера і, як відомо, відтворював його з великою правдивістю.

Зокрема, в славнозвісному романі «The Pathfinder» («Шукач слідів») письменник показує боротьбу на аванпостах колонізаційного струменя двох форм господарства: ухорництва та сільського господарства. Герой цього роману Натаніель Бумпо («шукач слідів») є напівмандрівний мисливець, що сам-один або з таким самим товаришем-лісовиком живе в тимчасовій хижці серед лісових просторів. Бумпо неприхильно ставиться до пізнішої сталої колонізації осадників-хліборобів, що, прибуваючи з родинами й розкорчовуючи лісову пущу, винищують звірину й позбавляють його засобів до існування. Кінець-кінцем приплив осадників примушує Бумпо помандрувати на далеке побережжя Онтарію, де ще збереглися безкраї та незаселені лісові простори.

Таким чином, твори Купера виказують, що колонізаційний процес складається, власне, з двох моментів: спочатку йдуть «козакувати» в незнані й небезпечні простори невеликі групи або ватаги напівмандрівних ухорників-чоловіків, що становлять передовий загін колонізаційного струменя, а вже слідом за ними вирушають для освоєння придатних земель осадники-хлібороби з родинами. Переважна більшість перших ухорників, без сумніву, також осідала, зайнявши найкращі землі, але певна частина непосидючих ухорників внаслідок припливу осадників, як і куперівський «шукач слідів», примушена була

мандрувати вглиб незаселених просторів, лишаючись увесь час передовим загоном колонізаційного струменя.

Уходництво мало лишатися певного часу допоміжним заняттям і для частини сільськогосподарської колонізації, а надто в тих зонах середнього Побожжя, що прилягали до незаселених лісостепових просторів. Але внаслідок припливу осадників та винищення фауністичних багатств самі оці зони уходництва мали відступати на південь та на південний схід.

Наведене витлумачення динамічності колонізаційного процесу та еволюції форм народного господарства стверджують факти з історії української колонізації. Так, досліді Багалія над історією колонізації запорозьких земель XVI —XVIII вв. виявляють, що первісною формою колонізації неосвоєних просторів були козацькі уходи. На цій початковій стадії колонізації не було ще місця родинним елементам, бо під впливом повсякденної небезпеки й боротьби з первісною природою напівмандрівні уходники живуть у тимчасових осадах, що складаються з куренів, землянок, мазанок, зимовників тощо (10, 46—55).

Описуючи колонізацію Дніпровського повіту XVIII — початку XIX вв., Ф. Щербина також відзначає 2 періоди в процесі окупації та освоєння нових земель: спочатку повстає на нових землях тимчасовий осідок доглядачів за худобою («кіш» або «зимовник»), а згодом тимчасовий осідок перетворюється на постійну оселю скотаря-осадника, що мешкає там зі своєю родиною (125, 41—57).

Наше витлумачення цілком відповідає також законові Левассера, що ступінь густоти залюднення визначає й ступінь розвитку народного господарства (165, 471—476). Воно відповідає також твердженню Енгельса, за яким виключно мисливських народів, що живуть тільки-но з полювання, ніколи не існувало: надто—бо є ненадійна здобич од полювання (130, 10). Тим-то, на нашу думку, неймовірно, щоб хліборобська людність, переселяючись XIII—XV вв. на придатні до сільськогосподарського вжитку побозькі землі, могла регресувати до становища первісної людини. Уходництво могло стати фаховим заняттям для окремих осіб, навіть для певних груп («ватаг») побозької людності, але для переважної більшості людності, включаючи й городян, воно могло становити тільки-но допоміжне заняття.

Розглядаючи сільську людність Подільської землі XIV — початку XVI вв. відповідно до її господарчих занять та правового стану, Молчановський також подає, що, окрім головної маси осілих селян-хліборобів, були ще на селах вільні промисловці: рибалки, мисливці, бобровники та бортники (82, 327).

Нашому висновкові немов суперечить факт довозу до Вінниці в половині XVI в. «живності», але, як ми подаємо нижче, це пояснюється розвитком цього періода скотарства, зокрема ж плеканням великої рогатої худоби, наслідком якого було повстання промислу, що XVIII в. здобув назву «чумакування». Як відомо, XVIII в. на Гетьманщині були велелюдні чумацькі села, де не плекали хліборобства, а з сільсько-господарських робіт чумаки знали тільки одну: косити для своїх волів сіно (84, 79). Але хоч чумаки мусили були також довозити собі звідкись збіжжя, проте керівна роль хліборобства на Гетьманщині XVIII в. ні в кого не викликає сумнівів. Наш висновок стверджує також дальший виклад, а зокрема досліді над господарчо-правничою підставою сільських громад середнього Побожжя XIII—XV вв.

[Етапи суспільного розвитку]

Наведена констатація про економічний устрій Побожжя XIII—XV вв. яко сільськогосподарської території має вирішальне значення для нашого дальшого викладу: аджеж, за марксо-ленінською наукою, економічний устрій становить підставу, що визначає форми устрою суспільного (129, 26—27; 70, 13—14). Тим-то ми можемо вважати, що осадники-піонери разом з економічним побутом мали з деякими змінами приносити на Побожжя готові форми суспільного устрою Київського та Галицько-Волинського князівств XII—XIII вв.

Як визначають історики, розвиток в Київській Русі хліборобства, що стає IX—X вв. керівною галуззю народного господарства, спричинився, по-перше, до розкладу патріархального родового устрою та до повстання сільської територіальної громади «верви» з індивідуальним господарством, а по-друге — до виникнення приватної власності на землю. Наслідком дальшого економічного розвитку Київської Русі був розклад верви XI—XII вв. та повстання великих землеволодінь. Своєю чергою це призводить до ступеневого закріпачення вільних перед тим селян-«смердів» та до неретворення їх на залежну від «мужів»-земле-

власників людність. Оцей процес феодалізації Київської Русі відбувається повільно, так, що X—XI вв. переважну більшість людності становлять ще вільні сільські громади (35, 58—61, 150—157; 131, 7—8, 42, 140—141; 15, 48; 16, 165—175; порівняймо: 130, 128).

Зокрема, Юшков зазначає, що, хоч з погляду правного формування класу землевласників-феодалів закінчується в Київському князівстві XII в., проте навіть XII в. значна частина селянства лишається вільними громадами (131, 42, 140—141). Наведені висновки Юшкова майже збігаються з висновками М. Грушевського, за яким міські та сільські громади Галицького князівства мали ще XI—XIII вв. таку самоуправу, що більшість адміністративних функцій були в руках міських, особливо ж сільських громад (38, т. III, 237—238). Це відповідає також дослідям Черкаського над історією копного суду на Україні, за якими розвиток копного права починається десь XI—XIII вв. й наприкінці XV в. копний суд як установа звичаєвого права насамперед сільських громад остаточно сформувався (123, 40—68, 104—169). Отже, судові функції належали також сільським громадам XI—XV вв.

Вивчаючи суспільно-економічні взаємини на Побожжю XIII — початку XV вв., дослідник повинен насамперед пам'ятати слушне зауваження Ключевського, що в процесі колонізації зв'язки через споріднення (родові та племінні) рвуться остаточно й назавжди, а натомість повстають інші зв'язки — через сусідство (60, 23). Зокрема ж щодо Побожжя та Придністрянщини, то, за М. Грушевським, уличі і тиверці мали втратити племінну окремішність ще X в., коли вони під натиском печенігів примушені були відсунутися на північ та на північний захід (36а, 11—13). Треба також брати під увагу географічне положення Побожжя одсторонь від великих торговельних шляхів, бо воно визначувало його економічну відсталість як супроти Придніпрянщини, так і супроти середньої Придністрянщини та Галицького князівства. Між іншим, Юшков, відзначаючи роль зовнішньої торгівлі в феодалізації, а через це й роль географічного положення окремих земель щодо великих торговельних шляхів, констатує отакі місцеві особливості в процесі феодалізації поодиноких земель: різні ступені інтенсивності феодалізації, яким відповідає більше чи менше закріпачення сільської людності (131, 43, 238).

[Сільські громади Побожжя]

За литовським літописом, перед Коріатовичами «отчичами й діди-чами Подільської землі» були три брати татарські князі, а від них «завідали отамани, а баскаки, приїжджаючи від тих отаманів, брали з Подільської землі дань». Коріатовичі ж «ввійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар, а баскакам припинили виплачувати дань». Далі літописець зазначає, що в Подільській землі того часу «не был ни один город ни дровом роублений, а ни каменiem боудованы... (Коріатовичі ж.—В. О.)... вси города оумед-ровали и всю землю Подольскую осели». Які саме города з'явилися за Коріатовичів на середньому Побожжю, виявляє цитоване в § 2 літописне оповідання про похід на Поділля восени 1393 р. князя Витовта: Брацлав, Соколець та Вінниця (72, 44—46).

Своєю чергою, як ми вже зазначили в § 2, актові джерела Витовтових часів (1393—1430) свідчать, що майже по всій території середнього Побожжя привілейовані землевласники заставляли в наданих їм маєтках, окрім значніших осідків хліборобської людності — осад, невеликі приватні землеволодіння — «пасіки», а оці давні осадники мали орні землі з яриною та озиминою, города, млини, сіножаті, стави й ставища. Усе наведене безсумнівно свідчить, що Коріатовичі застали на середньому Побожжю давню й сталу колонізацію з готовими формами суспільно-економічного устрою. Коли ж узяти під увагу, що людність економічно відсталого середнього Побожжя потребувала дуже багато часу на окупацію й освоєння нових земель в обставинах татарського пограниччя та на витворення описаного економічного побуту, то ми маємо підстави, слідом за Молчановським та М. Грушевським, віднести генезу цього суспільно-економічного устрою принаймні на половину XIII в. Зокрема, М. Грушевський вважає, що Подільська земля сформувалася під татарською зверхністю яко політична цілість іще в половині XIII в. (38, т. IV, 88—90).

Але ж хто були оті «отамани» Подільської землі та який суспільно-економічний устрій витворився на середньому Побожжю під татарами?

Описуючи суспільний устрій Подільської землі цього періода, визначний історик Поділля Н. Молчановський цілком слушно зазначає, що внаслідок відсутності на Поділлі давніх, могутніх князівських родів тут не було підстав для феодальної системи. Подільська людність, яко

людність з малою суспільно-економічною диференціацією, була «за давнім руським звичаєм організована в сільські громади», кожна з яких володіла *на праві власності* чималим обширом землі. Внутрішній устрій громад джерела висвітлюють мало, але на чолі громад стояли старости — отамани, здійснюючи зовнішні зносини своїх громад. Своєрідною ознакою татарського панування на Поділлі був поділ громад на «тми», на чолі яких стояли також «отамани» (82, 313—314, 335).

Деяке уявлення про цей адміністраційний поділ дає ярлик, яким Хаджі-Гірей відступав Витовтові свої права, бо в ньому Поділля визначено було так: «Подільську тму зо всіма виходи, і з даньми, і з землями, і з водами: Каменецьку тму, Брацлавську тму, Сокольську тму...» (З, т. II, 4).

Але Молчановський сам собі суперечить у дальшому викладі. На його думку, отамани були «місцевими князьками» (автор, мабуть, має на думці отаманів створених татарами округ), що мали значну силу та вплив, але татари позбавляли їх політичної сили, не дозволяючи будувати замків та укріплень. Тим-то отамани підняли 60-х рр. XIV в. повстання проти татар, а за Коріатовичів отамани (?) починають енергійно будувати замки. Молчановський подає також, нібито поруч отаманів громад стояли нащадки колишніх дружинників князівського періода — боярські родини. Є це рештки стародавнього могутнього стану. І хоч подільські бояри не мали великих маєтків, проте вони володіли своїми землями на підставі освячених звичаєм стародавніх прав — на вічному й спадковому праві. Покликаючись на привілеї Коріатовичів та на Свидригайлові листи з початку XV в., в яких стоять поруч назви «боярин» та «земянин», Молчановський доводить, що різниця цих назв виказує різницю походження згаданих двох груп землевласників (проти цього ми не заперечуємо). На його думку, це має свідчити, нібито боярський стан не був витвором литовського феодалізму, але існував перед Коріатовичами (82, 158, 220—221, 312—315).

Описуючи, своєю чергою, суспільно-політичний устрій Подільської землі XIII—XIV вв., Грушевський слушно відносить зародки станового устрою на період князювання Коріатовичів. Що ж до суспільно-політичного устрою Подільської землі під татарською зверхністю, то

Грушевський вважає його за наслідок жорстокої боротьби, яку провадила 40—50-х рр. XIII в. побозька людність проти галицько-волинського феодалізму. Під час цієї боротьби чільне місце в суспільно-політичному житті Побожжя належить місцевим громадам. Татарська політика — підтримувати протикнязівський автономічний рух побозької людності — була дуже небезпечна, а тому князь Данило Галицький, за висловом Грушевського, «мав велике завзяття на болохівців». Року 1241 він походом пішов на Побожжя, приступом узяв та попалив болохівські городи, розкопав укріплення, понищив землю та забрав невольників. А 1254 р. Данило знову пішов походом на Побожжя, здобув Межибіж та повоював «Побожье и люди татарьскыя». Місцеві громади примушені були тимчасово скоритися, але незабаром знову піддалися татарам (36а, 17—22; 38, т. III, 85—88; 73, 526—527, 555).

Зрозуміло, що після поразки Галицько-Волинського князівства одним із наслідків цієї боротьби мала бути, на думку Грушевського, широка автономія громад, що навіть призводила до їх відокремленості. Взагалі «отчичі й дідичі Подільської землі» не жили в своєму улусі, не втручалися в громадське життя подільської людності, і всіма громадськими справами керували представники громад — отамани, збираючи під керівництвом баскаків дань для татарських князів. Татарське панування на Поділлі забезпечувало, по-перше, відокремленість громад, а по-друге — відсутність городських укріплень, хоч литовська звістка про це може бути тенденційна (36а, 16—19).

Критично переглянувши все наведене, ми насамперед вважаємо за епічно правдивий той уступ у литовському літописі, який констатує відсутність городів на Поділлі перед Коріатовичами, бо такий стан відповідає окупаційному режимові підбитої країни. Між іншим, Антонович так само витлумачує цей уступ літопису, вважаючи, що татари, мабуть, примусили знищити укріплення в городах Попиззя (7, 146). Другим доказом нашого твердження має бути соціальний зміст жорстокої боротьби побозької людності проти галицько-волинського феодалізму, відгадати який неважко: була це боротьба проти спроб Галицько-Волинського князівства експропріювати землі громад та дрібних землевласників, а самих власників землеволодінь перетворити на залежну від феодалів людність. Зрозуміла річ, під час повстання

побозька людність за допомогою татар мала здобувати городи як осідки галицьких залог та феодального панування, з наказу татар руйнувати городські укріплення (бо цього вимагали далекосяглі плани гнобителя-окупанта) та нищити які-будь форми залежності громад і дрібних землевласників, намагаючись повернути громадам та дрібним землевласникам усі ті земельні права, що вони їх набули давніше в процесі вільної окупації нічиїх перед тим земель.

Наведене дає нам підстави вважати, що концепція Молчановського про існування розвинених феодальних взаємин на Побожжю перед Коріатовичами є не тільки безпідставна, ба навіть суперечить історичній дійсності. Зокрема ж такі взаємини на середньому Побожжю не могли існувати того часу, бо сама ця територія була сколонізована від половини XIII в. внаслідок стихійно-народної колонізації. Неймовірно, щоб у таких колонізаційних обставинах, та ще й під окупаційним режимом, який виключав яку-будь військово-оборонну організацію, могли витворитися подібні взаємини. Навпаки, акти від часів Витовтових аж до половини XVI в. виказують, що привілейованим землевласникам доводилося ступнево запроваджувати феодальні взаємини. Як доводить наш дальший виклад та скарга вінницьких зем'ян 1545 р., селянство Вінницького повіту ще навіть 40-х рр. XVI в. чинить опір спробам запровадити панщину. Додаємо на закінчення, що М. Грушевський також відносить зародження станового устрою на Побожжю на період князювання Коріатовичів.

Як ми вже зазначали, Коріатовичі застали на середньому Побожжю людність з витвореними в процесі довгого співжиття формами громадського устрою, коріння яких мало сягати вглиб XIII в. Коли ж узяти під увагу описану вгорі роль сільських та міських громад у суспільному житті Київського та Галицько-Волинського князівств XI—XIII вв., то можна вважати за імовірне, що в половині XIII в., під час боротьби князя Данила Галицького з татарами за Побожжя, на чільне місце в суспільно-політичному житті Побожжя виходять місцеві громади.

Але яка ж була господарчо-правнича підстава давніх громад середнього Побожжя XIII—XIV вв.? Відповідь на це дають досліді над реліктами цієї доби на середньому Побожжю — вільними сільськими громадами, що ми їх зустрічаємо у Вінницькій волості аж до 70-х рр. XV ст.

Так, за цитованим Свидригайловим листом з 21.V.1431 про відграничення маєтностей зем'янина К. Микулинського, поруч привілейованих землевласників зем'ян та бояр jako власники саліських ґрунтів in commune¹ в обороні границь своїх ґрунтів, виступають також «люди саліські». Як ми висвітлюємо в § 2, с. Саліші 30-х рр. та с. Щорбів (на Роставиці) 60-х рр. XV в. не були приватними землеволодіннями, але виступають того часу jako самостійні громади. А що, володіючи in commune певними землями, приналежними до с. Саліші, людність цієї осади мала також in commune регулювати земельно-правні взаємини поміж окремими членами об'єднання, то з погляду господарчо-правничого таке об'єднання на підставі спільного володіння певними землями становить *земельну громаду*. Коли ж узяти під увагу те, що тільки в процесі довготривалого розмежування сільськогосподарських користувань із сусідніми землеволодіннями саліська громада могла витворити з ними точно визначені границі і що ці границі на початку XV в. вже існують, то, по-перше, це дає підстави віднести генезу саліської земельної громади вглиб XIII—XIV вв., а по-друге — це остаточно розбиває концепцію про нібито уходницький характер пародного господарства на середньому Побожжю XIII—XV вв.

Інші залежні вже громади (сіл Микулинці, Пултівці, Літин, Якушинці та ін.) виступають, за цитованим Свидригайловим листом, в обороні меж своїх колишніх ґрунтів при своїх панах, але не підлягає сумніву, що давніше вони так само, як і саліська громада, самостійно боронили межі своїх землеволодінь. Аджеж генеза їхніх меж сягає вглиб XIII—XIV вв., коли взагалі ще не могло бути на середньому Побожжю розвиненої феодалної залежності, та й на початку XV в., як ми подаємо нижче, фільваркового господарства у Вінницькому повіті не було ще зовсім. Отже, в актах про відграничення з початку XV в. фактично стикаються давні межі сугранных земельних громад, а не їхніх панів. Тим-то, хоч у межевих суперечках на початку XV в. залежні саліські громади виступають формально, за литовським правом, при своїх панах, але фактично вони, jako давні земельні громади передлитовської доби, боронять своє стародавнє право на землеволодіння.

1 у громаді, громадою (лат.)

Але зі зрозумілих причин найбільше реліктів попередньої доби, самостійних сільських громад, мало зберегтися в економічно відсталішій північно-східній частині Вінницького повіту біля Чорного шляху, де, як виказує люстрація з 1471 р., заціліли за князювання Семена Олельковича суспільно-економічні взаємини Витовтових часів. І дійсно, тут, на Пороссі, як подано в § 2, ми зустрічаємо ще 1471 р. поспіль чимало невеличких, але самостійних сільських громад, а серед них село Щорбів, де жило того часу 14 слуг. Описуючи це село для відбування державних повинностей та оподаткування («а в том селе слуг тринадцать, а чотырнадцатый отамон; а половица межи их убогих; а врочных грошей дають две копе грошей; а которые врочных грошей не дають, тые подымщину дають»), люстратор подає перелік та економічну характеристику поодиноких господарів, а це безсумнівно свідчить, що члени цих сільських громад провадили індивідуальне господарство.

Як виказує поданий опис с. Щорбова, тут живуть самі *слуги*, а, за Будановим, це є господарські селяни *sui generis*¹, що одержали землю під умовою відбувати військову службу, але зі звільненням од податків. Між іншим, Буданов констатує, що XV в. більша частина території Великого князівства Литовського була ще в розпорядженні самої держави, а не привілейованих землевласників (24, 27—28). Це все дає підстави зробити висновок, що за часів останнього великого князя київського Семена Олельковича с. Щорбів не було ще привілейованим землеволодінням, але становило самостійну громаду.

Що до внутрішнього устрою сільських громад XIII—XIV вв. та, зокрема, ролі *отаманів*, то літописне оповідання зі зрозумілих причин особливо підносить оборонно-військові функції цього уряду, і, без сумніву, на завжди загроженому пограниччі вони мали першорядне значення. Вивчаючи генезу цього уряду, ми вважаємо, що сама вже нова назва подільської старшини («отамани», а не «старцы», наприклад), не znana досі ані в Київському, ані в Галицько-Волинському князівствах, виказує, що уряд отамана не належить до решток родового чи племінного устрою і що не вік та споріднення висунули на чільне місце в суспільстві цих урядових осіб, але *нова назва* мусила була

¹ свого роду (лат.)

повстати в нових колонізаційних обставинах для означення *нового поняття*. За Грінченком, «отамани» — це є назва старшини, що буває в об'єднаннях людей з однаковим заняттям: отамани бувають у війську, серед чабанських, чумацьких, рибальських ватаг тощо (35а, т. III).

Наведені міркування дають підстави вважати, що давні «отамани» середнього Побожжя — це є виборна військово-цивільна старшина місцевих сільських громад, нових суспільно-економічних формацій, що витворилися з різних племінних та етнічних елементів у колонізаційних обставинах XIII—XIV вв. Актові джерела стверджують наше витлумачення. Так, за люстрацією 1471 р., на чолі щорбівської громади стоїть *отаман*, а самий уступ з цієї люстрації («...а в том селе слуг тринадцять, а чотырнадцатый отамон») виразно свідчить, що оцей ватажок громади з адміністративними та військовими функціями виділився з решти співчленів об'єднання людей з однаковим заняттям через свою *особисті прикмети* як *primus inter pares*¹.

Коли взяти під увагу, що копний суд є дуже давня установа звичаєвого права насамперед сільських громад, що татари не втручалися в громадське життя подільської людності, що Литовський Статут у всіх трьох редакціях офіційно визнає копний суд, а, за Новицьким, копний суд існував також і в пізнішому Брацлавському воєводстві (54, 18; 123, 40—169; 86, 90), то ми вважаємо за безсумнівне, що XIII—XV вв. судові функції відповідно до норм копного права належали також сільським громадам середнього Побожжя.

Підсумовуючи усе наведене та беручи під увагу поданий вгорі аналіз адміністративного устрою давніх громад середнього Побожжя, ми приходимо до такого висновку: з погляду генетичного сільські громади XIII—XIV вв. (а почасти й самостійні сільські громади XV в.) стаповлять об'єднання сусідів з індивідуальним господарством, що, повстаючи в колонізаційних обставинах пограниччя якo земельні громади на основі спільного володіння певними землями та спільної оборони всіх земель громади від сусідів (громад і власників індивідуальних землеволодінь) та від зовнішнього ворога, мали цілковиту автономію в усіх адміністративно-судових, земельно-господарчих та навіть оборонних функціях.

1 перший серед рівних (лат.)

[Форми землекористування]

Які ж землі були в індивідуальному, а які в спільному володінні? Інтерпретуючи акти половини XVI в. про землекористування в замкових або господарських селах, Молчановський приходить до висновку, що в давніх сільських громадах Подільської землі землекористування вгіддями для промислів (полювання, скотарство, рибальство) не було обмежене, а ліси лишалися в спільному користуванні (82, 336).

На нашу думку, наведене цілком відповідає правосвідомості сільськогосподарської людності. Так, у Великому князівстві Литовському перед I Статутом (XIV—XV вв.), відповідно до звичаєвого права, право власності могло повстати тільки на такі об'єкти (рілля, сіножать, бортні землі), на яких лишалися довготривалі ознаки людської праці. Тим-то, з правила, ліс лишався *res nullius*¹ (159, 54—60). Кауфман також відзначає, що в процесі вільної окупації безмежних земельних просторів Сибіру, хоч на інші вгіддя з'являється індивідуальне та громадське землеволодіння, проте ліси лишуються у вільному користуванні (57, 220 *та далі*). Відзначаємо, що, за Енгельсом, коли родовий устрій заступає устрій територіальний, то, хоч ріллю та луки вже поділено поміж окремими господарствами, проте ліс та вигін лишуються в спільному користуванні (130, 128).

Підсумовуючи наведене, можна б слідом за М. Грушевським прийти до висновку, що підставою суспільно-економічного устрою середнього Побожжя від половини XIII до половини XIV в. були самостійні сільські громади, але, на нашу думку, така схема була б надто вже спрощена. Як ми вже зазначали, актові джерела Витовтових часів виказують, що майже по всьому середньому Побожжю привілейовані землевласники, з правила, застають на паданих їм землях невеликі приватні землеволодіння — «пасіки». Тим-то, щоб відтворити суцільну картину суспільно-економічних взаємин на середньому Побожжю XIII — початку XV вв., потрібно виявити роль в тогочасному суспільно-економічному житті приватного землеволодіння.

За Владимирським-Будановим, землеволодіння на південній Україні за колонізаційної доби повстає через окупацію (заїмку) вільних та незаселених земель (24, 123—125). За Новицьким також до повстання

1 нічий, нікому не належний (лат.)

на південній Україні діличного селянського землеволодіння спричинилася окупація, а потім постійні користування (86, 104).

Цінні методологічні вказівки для вивчення еволюції форм землеволодіння, що відбувається в процесі колонізації та освоєння незаселених земель, подає Кауфман. За цим автором, відтворити зі скупих актових джерел суцільну картину еволюції форм землеволодіння можна, тільки інтерпретуючи джерела описовим краєзнавчим матеріалом із «живої історії» громади, бо тільки так можна заповнити прогалини в актах та виявити їх справжній зміст (57, 302—436). Ми застосовуємо цієї методи з тією одміною, що замість безпосереднього краєзнавчого матеріалу притягаємо для порівняння досліди над земельно-правними взаєминами на Україні та на Сибіру за колонізаційного періода XVII — початку XIX в.

Вивчаючи головню еволюцію форм землеволодіння під час колонізації земельних просторів Сибіру, Кауфман подає таку схему. Первісною формою володіння, що з'являється відповідно до правосвідомості сільськогосподарської людності при дуже рідкім залюдненні та сливе безмежних просторах, є індивідуальне користування в формі займанщини (окупації) в сполученні з вільним користуванням. Цього періода на загальному тлі вільного користування лісами, пасовиськами та сіножатями витворюється все гущіша мережа постійних окупованих землеволодінь, причому право осадника на володіння окупованою землею є настільки міцне, що займанщини не тільки переходять спадково, але їх навіть відступають іншим особам. Згодом, однак, внаслідок зменшення земельних просторів та з'явлення меж із сусідніми селами від необмеженої окупації переходять до точно вироблених форм рівного для всіх користування. Таким чином, в оцій первісній формі володіння є зародки як громадського, так і індивідуального володіння. На Україні еволюція цієї первісної форми володіння, як і еволюція германської марки, провадила до розвитку індивідуального землеволодіння (57, 220—226).

Дослідник земельних громад південної України колонізаційного періода кінця XVIII — початку XIX вв. Ф. Щербина доводить, що в повстанні та розвиткові земельних громад Дніпровського повіту найголовнішу роль відіграло українське звичаєве право. У процесі колонізації степу та на основі розвитку скотарства тут витворюються

дві форми землеволодіння: індивідуальне землеволодіння (об'єкт — «хутір») та землеволодіння спільне (об'єкти — «толока», або вигін, та «царина», тобто рілля й сіножаті). Хронологічно найдавнішу форму землеволодіння становить землеволодіння індивідуальне, а характерним способом захоплення (окупації) нових земель є «кіш» або «зимовник» — тимчасовий осідок доглядачів за худобою, що перетворюється згодом на «хутір», тобто на постійний осідок скотаря-осадника з його родиною. І хутір, і кіш були осередками прилеглих земель, якими володіли або користувалися перші осадчі на праві першої заїмки, інколи на шкоду інтересам пізніших осадників. Землями спільного користування були толока та царина. Доки вільних земель були лишки, а осадчих мало, противенства інтересів були не дуже гострі, але в парі з колонізацією вони мусили були невпинно зростати. Коли еволюція земельних громад відбувається внаслідок самостійного органічного розвитку громади на основі чинників господарчих, отже без якого-будь впливу зовнішніх причин урядового характеру, то кінець-кінцем в інтересах більшості громади хутори бувають знесені, а на їх місці з'являються громадські лани та сіножаті (125, 41—57).

Майже аналогічні взаємини виявили досліди Щербини в земельних громадах чорноморського козацтва кінця XVIII — 60-х рр. XIX в. Автор констатує, що відповідно до традицій та правного світогляду Запоріжжя на Чорномор'ї запроваджено було запорозькі земельні порядки, а їх особливістю було співіснування двох форм землекористування: хуторських заїмок та земель спільного користування. Козацька старшина та заможніші козаки прагнуть перетворити хутори в приватні землеволодіння, і через усю історію чорноморського козацтва тягнеться боротьба станичних громад з хуторами. І всюди, де зникають стародавні хутори, станичні громади запроваджують спільне користування хуторськими землями (126, 32—87).

Особливо цінні для нас досліди Миклашевського над історією колонізації та сільського господарства на українському північно-східному пограниччі (східна Чернігівщина, південна Курщина й Вороніжчина, Харківщина та північно-східна Полтавщина). Цей дослідник на підставі численного актового матеріалу XVII в. виявляє функціональну залежність між динамічністю колонізаційного процесу в умовах українського лісостепу та еволюцією бджільництва від

бортництва до пасічництва, а також висвітлює роль «пасік» у повстанні приватного землеволодіння.

[«Пасіки»]

Досліди Миклашевського виявляють, що за українським звичаєвим правом «бортні входи» позначали викарбованими на деревах сокирою грубими зображеннями якихось предметів. «Бортні входи» — це були величезні лісові простори, до яких здавна тягнули боброві гони, рибні лови та інші мисливські вгіддя. Бортники ділили свої входи на «кабиці» (вогнища), тобто на дільниці, в яких були курені з кабицями. Як екстенсивна форма господарства, бортництво могло існувати тільки при рідкім залюдненні, й протягом XVII ст. його заступає пасічництво. Наприклад, у Путивльському повіті українські колоністи запроваджують на початку XVII в. бортництво, але приплив нової української колонізації 40-х рр. XVII в. призводить незабаром до винищення риби й звіра, а бджіл із бортів переганяють у вулики. Автор констатує величезну роль пасік у поширенні сталої української колонізації та приватного землеволодіння, а також у запровадженні сільського господарства, бо *всюди, де тільки були пасіки, з'являються незабаром рілля та хмільники*. Дослідник виявляє також, що пасіки — заїмки на лісових галявах, особливо ж над місцевими річками, — з'являються задовго до того, як уряд будує тут оборонні осередки — городи, спираючись на які він починає урядову колонізацію. Взагалі «пасіки» були форпостами української колонізації, бо, покладаючись виключно на природничу оборонність лісових масивів, українські піонери сміливо осідали в незаселених просторах, де ніколи перед тим не було ніяких укріплень. Наприклад, року 1647 білгородський воєвода виявив, що на місцевих річках «литовські люди» утворили вже понад 300 пасік, а в кожній пасіці постійно живе по 4—6 чоловік (80, 21—140).

Своєю чергою, за Яблонівським, пасіками на Брацлавщині називалися за найдавніших часів місця, «посічені» серед лісу та окуповані для певного господарчого використання. Згодом оті пасіки, в парі з застосуванням сільського господарства та його допоміжних галузей, перетворюються на «хутори» — фільварки. Кінець-кінцем поняття «пасіка» звужується й застосовується вже виключно до однієї форми

господарчої діяльності, видимо найбільш практикованої в «пасіках»,— бджоляного господарства (157, т. XXII, 316).

Як бачимо, обидва визначення в загальних рисах майже збігаються, взаємно себе доповнюючи. Дійсно, в околиці м. Вінниці всі стародавні міщанські «пасіки» (згодом хутори) повстали *в лісі*. Наприклад, 1573 р. *у лісі* над р. Вінницею була «пасіка» та ставок на р. Вінниці міщанина О. Климченка, що він володів ними «с продков» (*-14). Ще 1640 р. на правобережжі Богу *в лісі* на міській території було 13 стародавніх міщанських хуторів та 8 ставів, а на другім боці Богу, так само *в лісі*, було 10 таких хуторів та кілька ставів (*-15).

Як зазначено в § 2, пасіки були в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту. Повторюємо процитований там акт з 27.IV.1570 про розмежування мізяківських та стрижавських земель, в якому власник с. Стрижавки зем'янин Гнівом Стрижавський свідчить, що межа йде лісом, «почавши від урочища Переорок... од розсохуватого дуба... в лісі, ідучи між пасікою мізяківського чоловіка Кучури та між пасікою мого підданого Панаса Ясевича... а звідти через ліс Дубовець... між пасікою чоловіка мізяківського Лишні та пасікою мого підданого стрижавського Світуновича». Нейман також подає, що, за актами половини XVI в., до найдавнішої осади в повіті замкового села Мізякова «тягнули» величезні простори, межуючи з заходу й північного заходу з стрижавськими маєтками та йдучи від якушинецьких меж на північний схід аж до верховини р. Десни та до Чорного шляху. Майже на всій своїй просторіні оці землі були вкриті тоді лісами, серед яких повсюди були розкидані мізяківські пасіки та козачі хутори (85, 541).

Розглядаючи еволюцію побозької «пасіки» в зв'язку з еволюцією форм господарчої діяльності побозької людності, насамперед зазначаємо, що економічною причиною повстання «пасіки» було прагнення осадника забезпечити виключно для себе експлуатацію певного лісового врочища, яке мало в собі такі складники: а) природничі фауністичні багатства (насамперед бортні дерева), які була рація охороняти від винищення сусідами, та б) природничі передумови до запровадження інтенсивнішого бджоляного господарства (пасічництва) та сільського господарства, а також до запровадження рибного господарства.

На нашу думку, деяке уявлення про характер давньої побозької «пасіки» дає опис 1545 р. тогочасних «пасік» брацлавських міщан: «...Также в него (міщанина.—В. О.) пашня, ставы спустныи, пчол мноство. Звер всяки, сады, и огrody оwoщовыи роскошныи и всяки іншый пожиток» (156, 127).

Але щоб запровадити інтенсивне бджоляне господарство (т. зв. «пасічні бджоли», тобто бджоли у вуликах), належало зберегти недоторканими придатні до такого господарювання лісові ділянки. Що це було дійсно так, стверджують факти навіть пізнішого періода. Так, 1643 р. М. Калиновський, виорендовуючи у Вінницькому повіті свої добра м-ка Соколівки та Кішинець, застерігає в контракті, що Нестерівський лісок, *де містяться замкові пасіки*, має бути вільним од палення поташів (*-16). Отже, навіть 1-ї половини XVII ст., коли сіяння у Вінницькому повіті гречки було вже досить розвинене, для розташування пасік потрібні були недоторкані лісові ділянки. Оті причини повинні були ще з більшою силою діяти давніше, примушуючи власника бджоляного господарства боронити від яких-будь користувань своїх сусідів окуповані («посічені») землі, що він їх використовував для потреб бджоляного господарства. Яке величезне значення мала для інтенсивного бджоляного господарства, що його провадили XVI ст. вінницькі міщани, окупація відповідних лісових урочищ, свідчить існування у Вінниці, так би мовити, «кочового пасічництва». Від 70-х рр. XVI ст. й аж до 1602 р. деякі вінницькі міщани щороку мандрують далеко в пустинні, незаселені місця, щоб «стати зі своїми пасіками». Ми стрічаємо їх цього періода аж над р. Липовцем, а пізніше ще далі — аж над р. Гірським Тикичем, біля містечка Буки (157, т. XXII, 317; 9г, 385—388).

Певну роль у повстанні «пасік» та взагалі дрібного приватного землеволодіння мало відіграти також і рибне господарство. Рибальство було, безперечно, одним із найдавніших допоміжних промислів на середньому Побожжю, але внаслідок винищення риби в річках побозька людність примушена була віддавна перейти від вільного користування рибними багатствами до рибного господарства, «засипаючи» стави. Як ми вже зазначали, рибне господарство було віддавна складовою частиною господарчих користувань як у вінницьких, так і в брацлавських «пасіках». Як розвинулось у Вінницькому повіті рибне

господарство протягом XV — 1-ї половини XVI вв. та яке величезне значення мала придатність окупованих лісових урочищ до утворення в них ставів, свідчить радіус використання річок, що на вінницькій міській території сягав того часу, навіть на схід од Вінниці (Калітин став), близько 20—25 км. Що ж до річок в околиці міста, а зокрема р. Вінниці, то акти XVI — 1-ї половини XVII ст. виказують, що тут уже здавна кожне догідне місце міщанської «пасіки» використане було під став.

В умовах натурального побозького господарства XIII—XIV вв. сільське господарство для задоволення власних потреб мусило було з'явитися на «пасіці» від самої дати її повстання: аджеж і Миклашевський подає, що на «пасіці» постійно жило й працювало 5—6 чоловік й там, з правила, з'являються незабаром рілля та хмільники. Таким чином, хоч керівну галузь господарчої діяльності власника «пасіки» та економічну підставу самої генези цього приватного землеволодіння становить бджільництво, але від самого зародку «пасіки» там постійно живе осадник з родиною, плекаючи також сільське господарство з його допоміжними галузями — городництвом та садівництвом. Тим-то, як подає Марчинський, ще на початку XIX в. серед лісів Вінницького повіту траплялися подекуди стародавні сади або, точніше, садові дерева, які вже давно здичавіли без усякого догляду та були відокремлені від лісу ровом або й зовсім з ним з'єдналися. Оті здичавілі садові дерева становлять, без сумніву, рештки стародавніх «пасік», згодом «хуторів» (170, 88—89). Між іншим, аналогічний факт для Лівобережної України ми зустрічаємо в Сумцова. Цей автор відзначає, що за давніх часів багато садів було там також розкидано по лісах (114). Як ми це висвітлюємо нижче (див. розділ IV), від кінця XV в. сільське господарство починає ставати в «пасіках» Вінницького повіту керівною галуззю господарства, а тим самим «пасіка» ступнево перетворюється на «хутір».

Як подано в § 2, прибуток од «пасік» становить XV — 1-ї половини XVI вв. одне з головних джерел прибутковості привілейованих землеволодінь. Наприклад, за люстрацією 1552 р., власник с. Стрижавки одержує «за літо від пасік дані урочистої на рік з дому 16 гр.» Тим-то в Витовтових та Свидригайлових надавчих листах завжди в перелікові об'єктів надання зазначено «бортні землі», а надто «пасіки». Це виказує,

що бортні землі та пасіки XIII — початку XV вв. були товарові, хоч і малопродукційні господарства.

Підсумовуючи все наведене про роль бджільництва в повстанні на середньому Побожжю приватного землеволодіння, ми вважаємо, що первісна форма бджоляного промислу — збирання мандрівними ухонниками меду диких бджіл на принципі вільного користування («без бортів і без усякої праці великої, не тільки з пасік, але готового, з вепетів видираючи») — відійшла тут в минувшину за непам'ятних часів. Ясна річ, що такий промисел міг існувати тільки при зовсім незначнім залюдненні. Розглядаючи ж цей ступінь бджоляного промислу з погляду господарчо-правничого, ми вважаємо, що він не міг спричинитися до розвитку в мандрівних ухонників виключного права на випадково знайдені бортні дерева.

Саме вже позначення карбованими деревами «бортних земель», тобто бортних входів, та з'явлення в них куренів з кабицями (де бортники тимчасово мешкають під час сезонних господарчих робіт для експлуатації та охорони своїх входів) виказує, що, внаслідок припливу людності, з одного боку, з'явилася потреба боронити своє право на користування, а з другого боку — продукти бджільництва набули певної цінності, так що є вже рація провадити екстенсивне бджоляне господарство — бортництво. З погляду господарчо-правничого оця стадія бджільництва становить перехід од вільного необмеженого користування природними фауністичними багатствами до постійно-унормованої їх експлуатації на певних, але розкиданих серед лісу урочищах з невиразними контурами. Цього періода правовою формою користування було *спільне користування*, а *суб'єктами прав* на користування були *збірні особи* — ватаги напівосілих ухонників (159, 30—34).

«Пасіки» з'являються за періода інтенсивного бджоляного господарства, коли бджіл переганяють у вулики. Як ми подаємо далі, акти 2-ї чверті XVI в. виказують, що того часу в цілому Вінницькому повіті вже не було «бортних бджіл», але були виключно «бджоли пасічні». Отже, актова мова виразно протиставляє ці два терміни. Саме з'явлення «пасіки» свідчить, що цього періода всюди, де є «пасіки», існує також досить густе населення. З погляду господарчо-правничого «пасіка»

становить *землеволодіння* з точно закресленими межами, де *власник* постійно мешкає з родиною та провадить *стале господарство*.

Що повстання виключного права на користування «бортними землями» (входами), а згодом права власності на «пасіки» відповідало правосвідомості давнього побозького піонера-осадника XIII—XIV вв., свідчить законодавство Київського князівства та почасти й Статут Великого князівства Литовського. Зокрема, «Руська Правда» не тільки визнає право індивідуальної власності на борті взагалі (102, 19), але ж визнає на відмежовані «бортні землі» (це правне поняття є тотожне з поняттям «пасіка») таке саме право індивідуальної власності, як на рілля або на двір (102, 36. В уступі під титулом «Аже кто борть разнаменаеть» стоїть: «Аже разнаменаеть борть, то 12 гривень. Аже межю перетпеть бортьную, или ролеіную разореть, или дворную тыном перегородить межю, то 12 гривень продажи. Аже дуб подотпеть знаменьный или межьный, то 12 гривен продажи.») Статут Великого князівства Литовського застерігає право власності ухадників-бортників на «борті» та покарбовані «бортні дерева» в чужому лісі (розділ X, артикули 3, 6, 13, 14).

Ідучи в парі з колонізацією середнього Побожжя, накреслений процес еволюції бджільництва — спочатку повстання «бортних земель», згодом перетворення їх на «пасіки» — повинен був тривати дуже довго й відбувався він не одночасно на всій території нашого досліджу. Коли переглянути відомі нам Витовтові надання, то в північно-західній частині Вінницького повіту та в прилеглий північній частині Брацлавського повіту, включаючи села Тиврів, Кліщево, Шендерів й Тростянець, цього часу вже давно залишено екстенсивні форми бджільництва, бо надавчі листи подають тут тільки «пасіки». Як виказує Олександрів лист зем'янинові Федькові Дашковичу з 6.VIII.1505 на села Кліщево, Шендерів, Тростянець, Тиврів та інші, оці маєтки надав великий князь Витовт Федьковому дідові «з людьми й з землями пашними, з пасіками, з ловами й ловищами, з бобровими гонами, з лісами й дібровами, з болотами й сіножатыми, з гаями й з хворостами, з озерами, ріками, річками й криницями, з ставками й ставищами, з млинами й зо всіма платами та доходами й податями так, як наші предки дали їх (Федька) дідові» (1, № 722).

Не інакше мало бути цього періода й у прилеглий до Поросся північно-східній частині Вінницького повіту біля Чорного шляху, бо за князювання Семена Олельковича (1455—1471) там поспіль у всіх селах плекають виключно «пасічні бджоли». Це доводить опис сіл Поросся у цитованій люстрації з 1471 р., а саме: село Терпсіїв — «А в том же селе пасека, а в той пасеце бчолы сто и шестеры...»; село Євдадіїв — тут є пасіка, «а в пасеце бчолы сорок и пятеры...»; село Онтонів' — є також пасіка, а в пасіці — «сто бчол».

Интересно, що в лісовій, економічно відсталій частині Побожжя над верховиною р. Рів іще 30-х рр. XV в. ми спостерігаємо співіснування обох зазначених форм бджільництва. Так, Свидригайловим листом з 2.IX.1438 Гринькові Стреченовичу надано села Біликівці й Слобідку «зо всіма входами й приходами, і з присілками, і з селищами, і з пивами, і з ріллями, і з лісами, і з дібровами, і з бортними землями, і з гаями, і з пасіками, і з ловами, і з ловищами, і з бобровими гонами» (4, т. I, № 20).

За Витовта південною межею поширення «пасік» були землі сіл Тиврова, Кліщева, Шендерова та Тростянця, бо ще далі на південь по всьому Брацлавському повіті не тільки того часу, але навіть на початку XVI в. затримується бортництво. Так, Олександрів лист з 20.X.1500, стверджуючи наданий за князювання Витовта фундуш Брацлавському костелу в Брацлавській волості, цитує надавчий лист Витовта, в якому зазначено «землі пашні й бортні» та данники з їх платами — грошовими, медовими й куничними (1, № 543). Олександрів привілей Миткові Федоровичу з 12.VI.1506 на люди й землі в Брацлавському повіті (десь в околиці м. Брацлава) виказує, що на цих землях він собі в останніх роках XV в. «двір справив та пашню вчинив, а люди йому надані з їх землями пашними й бортними та з сіножатями» (1, № 754). Олександровим привілеєм з 7.VIII.1500 кн. Глазіїв надапо в держання господарський двір Опсу в Брацлавському повіті «зо всією челяддю певільною, зо всіма людьми путніми й тяглими, зо всіма землями пашними й бортними й сіножатями, з данню грошовою, медовою й куничною» (1, № 538).

За люстрацією Брацлавського замку 1552 р., в околиці Брацлава були того часу в ужитку дві форми бджоляного господарства: бортництво та пасічництво (9г, № VII). Але в менш заселених та економічно

відсталіших місцевостях Брацлавського повіту ми спостерігаємо співіснування бортництва й пасічництва аж до середини XVII в. Так, у заставному записі з 12.IV.1647 на землі м. Тростянець (Адамгород) та села Стратіївку й Григорівку в числі прибуткових статей наведено прибутки від пасік, бортів і дерева бортного, а також від ловів звіриних, пташиних та бобрових (9в, 452).

Ми навмисне так докладно висвітлювали еволюцію бджільництва від бортництва до пасічництва у Брацлавському повіті протягом XVI — 1-ї половини XVII вв., щоб наочно показати, який повільний темп мав цей процес, ідучи в парі з колонізацією та освоєнням незаселених земель. Як ми переконуємося, щоб остаточно витіснити бортництво, замаю було навіть півтора століття!

Але, як ми подаємо в розділах IV та V нашого дослід, у межичасі XV — 1-ї половини XVII вв. іде невинне зростання людності у Вінницькому й Брацлавському повітах через іміграцію, а темп збільшення, увесь час наростаючи, від кінця XVI до половини XVII вв. досягає свого максимуму. Коли ж узяти під увагу, що еволюція бджільництва йде в парі з колонізаційним процесом і що за Витовта по всій території Вінницького повіту були вже самі тільки «пасіки», то наведене вгорі обчислення мовою цифр виказує, який великий протяг часу був потрібний для колонізації та освоєння зазначених просторів. Якщо навіть прийняти, що темп колонізації перед XV та після XV в. був однаковий (а це неймовірно), то й тоді на колонізацію Вінницького повіту, на з'явлення бортництва та на його еволюцію до пасічництва (принаймні на середині XIV в.) потрібно було понад півтора століття. Подані обчислення приводять до висновку, що початки зазначеного процесу мають сягати принаймні вглиб XIII в. Таким чином, ми стверджуємо здогад Молчановського, який відносить повстання Вінниці, Брацлава й Соколя на другу половину XIII в.

Закінчуючи нарис розвитку фактичного приватного землеволодіння на середньому Побожжю протягом XIII — XV вв., інтересно було б також виявити його роль у тогочасному суспільному житті, а зокрема висвітлити взаємини сільських громад та власників «пасік». На нашу думку, дещо дає для цього зіставлення «пасік» Вінницького та Брацлавського повітів.

Як виказують численні актови джерела, вінницькі «пасіки» становлять, з правила, дрібні землеволодіння, так ніби хутори, тоді як за описом Брацлавського замку 1545 р. там «суть иншыи пасеки. иж и три селища за одну пасеку не стоят» (156, 127). Ми вважаємо, що оця диспропорція в розмірах вінницьких та брацлавських пасік є насамперед показчик боротьби, що точилася поміж сільськими громадами та власниками займанщин у різних економічних зонах середнього Побожжя в різні періоди. Відгомін оцієї боротьби ми зустрічаємо в скарзі брацлавських міщан перед люстраторами 1545 р., а саме:

«...суть иншыи пасеки, иж и три селища за одну пасеку не стоят, при которой есть на мило земли а в наименшее на пол мили... А которую пасеку, и в земли и сеножати, и дубровы што ку ей прислушают, не только не вольно есть никому входов и пожитков некоторых мети, але и дровна, ани травы стебла ништо даром взяти не может, олиж все за поклоном... На чом бы могли и десет иншых обыйти ся, и господарю Его Милости послужити, а предсе таковыи пасеки маючи, местских земель особливе уживають, и пашни пашут. О чем иншыи мещане велико стенают, и розсудку господарского потребуют» (156, 127).

Зіставляючи аналогічні факти, наведені в Щербини, ми вважаємо, що в густіше заселеному Вінницькому повіті наслідками боротьби та співвідношення сил були зменшення займанщин та певна рівновага оцих двох суспільно-економічних угруповань іще перед Коріатовичами. Інакше було в рідше заселеному Брацлавському повіті з його численними архаїзмами в суспільно-економічному житті. Тут оці великі займанщини зацілилися аж до приходу Коріатовичів та були підтримані й використані урядом в системі оборони. Що це було так, виказує та сама люстрація Брацлавського замку з 1545 р., в якій стоїть: «А мещане хто пасеки под собою держят повиноваты были (давніше.— В. О.) кожды о дву конь в зброи на послугу господарскую становити ся...» (156, 125).

[Підсумки]

Підсумовуючи все наведене про суспільно-економічні взаємини на середньому Побожжю XIII — початку XV вв., ми приходимо до таких висновків:

1. Внаслідок віддалення від великих торговельних шляхів та особливостей суспільно-політичного життя під татарською зверхністю

середнє Побожжя становить XIII — початку XV вв. економічно відсталу та негустозаселену сільськогосподарську територію. Окрім сільського господарства, частина побозької людності, особливо з зон, прилеглих до незаселених просторів, плекає ухидництво; є також промисловці (бортники, рибалки, мисливці та бобровники), що живуть, либонь, виключно з ухидництва.

2. Цього періода ми спостерігаємо на середньому Побожжю співіснування та певну рівновагу двох форм землеволодіння: громадського в селах та розкиданого по лісових просторах переважно дрібного індивідуального землеволодіння (займанщини-«пасіки»). В умовах натурального господарства підставу економіки середнього Побожжя XIII — початку XV вв. становить дрібне індивідуальне селянське господарство (виключно для задоволення власних потреб) та малопродукційне господарство власників «бортних земель» та «пасік».

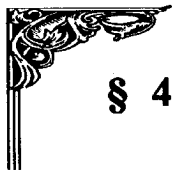
3. Жорстока боротьба побозької людності проти галицько-волинського феодалізму в половині XIII в. та незначна економічна диференціація людності, що витворилася від цієї дати в умовах стихійно-народної колонізації, виключає існування розвинених феодальних взаємин під час татарської зверхності, а тому з'явлення боярства та взагалі початок рецесії станового устрою Великого князівства Литовського належить віднести на період князювання Коріатовичів.

4. Умови окупаційного режиму під татарами, виключаючи яку-будь військово-оборонну організацію, тим самим унеможлилювали існування перед Коріатовичами городів як укріплених осередків. Своєю чергою відсутність племінних та політичних зв'язків у своєрідних колонізаційних та політичних обставинах цього часу унеможлилювала повстання городів яко племінних та політичних осередків, а незначний ринковий обіг на Побожжю унеможлилював витворення городів як осередків економічних. Тим-то підставу суспільно-політичного устрою середнього Побожжя перед Коріатовичами становлять не городи, але сільські громади під управою своїх виборних отаманів.

5. З погляду генетичного сільські громади XIII—XIV вв. (а почасти й сільські громади XV в.) становлять об'єднання сусідів з індивідуальним господарством, що, повстаючи в колонізаційних обставинах пограниччя яко земельні громади на основі спільного володіння

певними землями та спільної оборони всіх земель громади від сусідів (громад і власників індивідуальних землеволодінь) та від зовнішнього ворога, мали цілковиту автономію в усіх адміністраційно-судових, земельно-господарчих та навіть оборонних функціях.

§ 4

ЗОВНІШНЯ ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СТАНІВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Як ми вже зазначали в § 2, хоч формування класу землевласників-феодалів з погляду правового закінчується в Київському князівстві XII в., проте процес цілковитої феодалізації Київського та Галицько-Волинського князівств не закінчується навіть XII—XIII вв. Тим-то, за висновком найвизначніших істориків права, економічні класи Давньої Русі (бояри, городяни та смерди) аж ніяк не можна назвати станами в розумінні західноєвропейського середньовіччя, бо ці три суспільно-економічні групи відрізнялися тільки заняттям, а не юридично, — отже, існувала цілковита юридична й фактична можливість переходити з однієї групи до другої. До того ж боярство, навіть після свого остаточного зформування, не мало ані станової корпоративності, ані станових привілеїв (26, 26—35; 61, 39—47; 49, 166—180; 99, 190—214).

Відзначаємо, що цього періода не встигло ще сформуватися в відокремлений стан навіть галицьке боярство. Відомо-бо, що в складі галицького боярства XIII в. були: боярин Доброслав Судьич (Суд'їч) — внук попа, бояри Доможирич та Молибожич — обидва смердього роду (88, 9).

Оперті на багатющій актовий матеріал досліди Тименецького вказують, що в сусідній Польщі процес формування станів закінчився тільки при кінці XV в., а хронологічно найдавніші стани становлять привілейовані землевласники («шляхта») та залежне від них селянство («кметі»). Самий хід процесу станової диференціації у Польщі відбувається XIII—XV вв. в той спосіб, що спочатку з решти людності виділяється шляхта і тільки після неї — міщанство, що є, таким чином, наймолодшим станом. А що вирішальним чинником при формуванні станів був момент господарчий, то різниці господарчих занять тільки шляхом довшої еволюції суспільства перетворюються на різниці прав-

ні. Виявляючись спочатку в земельних наданнях окремим особам, оті набуті правні різниці провадять кінець-кінцем до сформування станів у юридичному розумінні. Як повільно відбувався в Польщі процес станової диференціації, свідчать як можливість переходити з одного стану до другого ще XV в., так і існування XIII—XV вв. таких суспільних груп, що становлять переходові групи поміж окремими станами (187, 352—359).

Не інакше, тільки, внаслідок економічної відсталості, ще повільніше та зі значним запізненням супроти Польщі відбувався процес формування станів у Великому князівстві Литовському. Відбувався він також на основі розподілу господарчих занять, а різниці господарчих занять окремих суспільних угруповань закріплювалися через законодавство в той спосіб, що сільськогосподарська людність втрачає самостійні права на землю, а натомість право на земельну власність стає привілеєм зем'ян та бояр (згодом — шляхти).

За Пічетою, процес формування шляхетського стану відбувався у Великому князівстві Литовському протягом XIV—XVI вв., а до його складу ввійшли головні військовослужбові елементи. Відокремлення шляхетства в замкнену касту почалось при кінці XV в., а 1-ї половини XVI в. адміністраційна та судова практика виробила точні ознаки, хто є урочаний шляхтич. В парі з виділенням шляхетського стану відбувається виділення в окрему суспільну групу і стану міщанського. Що до становища селянства, то воно погіршувалося в парі зі зміцненням шляхетського стану, так що в приватних землеволодіннях кріпацтво існувало вже під час видання 1 Статуту, а в господарських землях закріпачення починається від аграрної реформи Жигимонта Августа, отже 2-ї половини XVI в. (97, 389—400).

Що до Брацлавщини та Вінницької волості зокрема, то тут процес формування станів повинен був відбуватися з запізненням навіть супроти північних земель Великого князівства Литовського, бо він відбувався у виняткових колонізаційних обставинах степового пограниччя. А що якраз у процесі формування станів на середньому Побожжю в XIV — початку XVI вв. належить шукати генезу вінницького міського стану, ми спробуємо накреслити головні моменти цього процесу.

Формування станів у Великому князівстві Литовському протягом XIV — початку XVI вв. найкраще відбилося в еволюції земських привілеїв. Найдавніший привілей 1387 р. встановлює станово-політичні права литовського боярства, ще виразніше виступають вони в Городельському привілеї 1413 р., а привілеї 1432 й 1434 рр. зрівнюють в правах руських князів і бояр з католиками-литовцями. Привілей Казимира з 1447 р., надаючи прелатам, князям, панам, шляхті, боярам та міщанам Великого князівства Литовського такі самі права й вольності, які мають прелати, князі, пани, шляхта, бояри та міщани в королівстві Польському, становить видатний момент у розвитку станової диференціації у Великому князівстві Литовському, а привілей великого князя Олександра з 1492 р. стверджує та зміцнює оцей становий поділ (78, 318—336 та додатки I—V; 133, IV, 248—272).

Що до середнього Побожжя, то, взявши під увагу подані в § 2 зміни його адміністраційної приналежності, ми повинні вивчати тут процес формування станів на підставі привілеїв та актів як Волинської, так і Київської землі, а саме:

а) Привілей Волинській землі від Жигимонта Августа з 1547 р. Опцим листом, на підставі давніших привілеїв від Жигимонта-батька, Казимира-діда й Олександра, стверджено духівництву, князям, панам і всій шляхті Волинської землі давні їхні права та вольності, а власне: як права на землеволодіння, так і права щодо залежної людності — людей і слуг церковних, князьських, панських та зем'янських. Окрім того, привілей забороняє вийтові луцькому брати помірно з людей церковних, князьських, панських та зем'янських, наказуючи брати його з міщан та з гостей.

б) Привілей Луцькій землі від короля Володислава з 1432 р. Зрівнюючи в правах князів, духівництво, бояр, зем'ян та всю шляхту Луцької землі з князями, духівництвом, боярами, зем'янами й шляхтою в Польщі та стверджуючи їм усі попередні надання й права щодо їхніх «людей чи кметів», надає міщанам магдебурзьке право. Таким чином, м. Луцьке здобуло магдебурзьке право року 1432 (9а, № I, 1), м. Кременецько магдебурзьке право надане було 1438 р. (9а, № II), а Володимир — при кінці XV в. (9а, № VI).

в) Привілей Київській землі від Жигимонта Августа з 1529 р. Опцим листом, на підставі давніших привілеїв Казимира та Олександра,

стверджено давні права й вольності духівництву, князям, панам, боярам — усій шляхті Київської землі, а власне: права на землі, надані давніше Витовтом, Жигимонтом, Олександром та князем Семеном, а також права щодо залежної людності — людей церковних, князьських, панських та боярських. Окрім того, привілей стверджує міське право та всі попередні права «місту Київському», визначаючи особливі права міщан та їхні обов'язки.

г) Люстрація Київської землі близько 1471 р. виявляє вже значну станову диференціацію. Окрім міщан, ми зустрічаємо в люстрації такі суспільні групи, що витворилися ще за Витовтових часів: слуги, купичники, бортники, данники, тяглі, гольтяї, сочники, есачники, челядь та ін. Буданов поділяє ці останні суспільні групи на такі три категорії: 1) слуги, 2) «люди»; є це особи вільні, загальна назва для яких — «тяглі», та 3) «челядь», тобто особи невільні, що заселяють панські «двори». Слуги становлять XV в. більшість сільської людності, а живуть вони з сільського господарства, одержавши ще за Витовта групи з умовою «тільки на війну ходити», інколи ще також «в лови ходити», та даючи подимщину, «коли на війну не ходять». «Тяглі» близько стоять до слуг: вони володіють ґрунтами на праві спадкового користування й платять за них дань або подимщину, а окрім того виконують різні натуральні повинності (24, 27—28).

Що до міст та міської людності Київської землі, то Київ як положений на важливих торговельних шляхах був до якоїсь міри містом у господарчому розумінні вже, мабуть, останньої чверті XIV в., бо за князювання Витовта урядово визнано фактичне існування в Києві міщанського стану та запроваджено тут (а певніше — санкціоновано) звичайну у Великому князівстві Литовському організацію міського стану як міщанської громади на чолі з вїйтом (порівняймо: 56, 178. Між іншим, автор відносить початок відокремлення в Києві міського стану на першу чверть XV в.). Про наведене свідчать Олександрові листи київським міщанам з 26.V.1494 й 14.V.1499 (3, т. I, № 120, 144 та № 170, 197). Зокрема, перший лист стверджує Казимирове надання, яке, своєю чергою, санкціонує все «як було за великого князя Витовта». Визначаючи пільги й повинності міщан, лист встановлює земельні права міщан та наведену станову організацію. Київська міщанська громада набула, однак, магдебурзьке право тільки на початку XVI в. —

отже, цього періода вона й стає цілком упривілейованою становою громадою (3, т. I, № 207, 355; 4, т. II, № 103, 126—128; 33а, № 25; 47, 8—9, 97—100), а Київ — містом у правному розумінні.

Цитована люстрація Київської землі з 1471 р. подає також деякі відомості про тамтешні менші міста. У ній ми вперше зустрічаємо згадку про *місто* Вінницю та знаходимо інтересні відомості про правний стан міщан м. Чуднова (а саме: «...А міщани всі на толоку ходять жита жати й сіна косити». Отже, чуднівські міщани виконують майже ті самі повинності, що й людність околиць сіл). Що до Вінниці, то тут є невеличкий замок («город»), а при ньому невелике місто: «В городе у Веници — пушка а две пищали, а корчом 15 на месте: дають наместнику с корчмы по 15 грошей,— хто город держить».

Наводимо для порівняння, що Чуднівський замок був того часу значно більшим, як Вінницький замок, а місто при ньому, як це відзначили люстратори, вельми людне («На городе три пушки а две пищали... А на месте людей полно. Корчом 53, а дають по полуконє грошей с корчмы...»).

Закінчуючи перегляд актових джерел до історії формування станів у Київській та Волинській землях від кінця XIV до початку XVI вв., ми вважаємо за потрібне долучити ще сюди Олександрів лист з 26.XI.1498 шляхтичеві Юрію Зеновевичу, яким підтверджено йому на вічність дворища й город у місті Брацлавському. Як виявляє цей лист, Зеновевич купив за панування Олександра двір у міщанки Ганки Сидорової та її синів Федька й Кія, а також він «показав лист батька нашого короля — підтвердження на двір, куплений у міщанина Войтека» (1, № 421). А що Олександрів батько Казимир IV був великим князем литовським з 1440 р. й королем польським з 1447 до 1492 рр., згадана купівля двору у брацлавського міщанина Войтека відбулась десь у 2-й половині XV в. Таким чином, 2-ї половини XV в. у м. Брацлаві існував урядово визнаний міський стан — міщанство.

Зіставляючи правний стан та повинності господарських міщан у Великому князівстві Литовському XIV — середини XVI вв., Любавський (78, 115—117; 77, 358—361, 497—501) поділяє їх на дві категорії:

а) міщани великих торговельних міст платили загальний «плат» за всього міста за звільнення від тяглих повинностей та за надання самоврядування на магдебурзькому праві, а окрім того давали: податок

за садиби, торговельні пенязі, куничне та корчомні пенязі або капщину. Як управлінням, так і повинностями міщани таких міст цілком відокремлені від волосної людності;

б) міщани менших міст, живучи переважно з сільського господарства та маючи таке саме землеволодіння, як і в тяглих людей, мали окрім міських промислових податків ті самі тягарі, що й тяглі люди, а саме: чинш, сребщину й ординщину (волощину), стації й підводи, — а також відбували толоки. Мало чим одрізняючись од тяглої людності, міщани таких міст часто не мали окремих міських урядів, але судово й адміністраційно були підпорядковані господарським урядовцям або їх слугам.

Дослідник історії устрою українських міст Антонович вважає відокремлення міської людності від волосної наслідком урядових заходів військово-оборонного значення. На його думку, у військово-феодальнім устрої Великого князівства Литовського міста *спочатку* були військово-оборонними осередками і тільки *згодом* набули значення торговельних осередків та платників податків. Чимало осад уряд визнав містами тільки тому, що там були замки. Чимало нових міст створено було в таких стратегічних пунктах, де уряд визнавав за потрібне збудувати замок, хоч у багатьох випадках за відсутністю волості тут звичайно й мови не могло бути про місто в господарчому значенні. Це робилося виключно тому, що, за звичаєм Великого князівства Литовського, міщани (особливо ж на українському пограниччі, де боярський стан не існував або був нечисельний) аж до кінця XVI — 1-ї чверті XVII вв. повинні були виступати в походи, боронити й «будувати» замки, відбувати «пільні сторожі» тощо. Але ця міщанська міліція не могла, звичайно, рівнятися з завжди готовим до походу фаховим вояцтвом, що його міг дати державі окремий військовий стан, відбуваючи земську службу з ленного володіння землями. Тому, власне, в міру та внаслідок формування військового стану, що переймав на себе військові функції, міська людність, звільнившись од військової повинності, стає міщанським (тобто виключно торговельним та ремісницьким) станом (5, 33—38, 16—22).

На нашу думку, Антонович безперечно має рацію в тому, що у виключних колонізаційних обставинах постійно загроженого українського пограниччя уряд запроваджував тут зовнішні форми військово-

феодалного устрою Великого князівства Литовського згори, попереджуючи цим сформування стаїв шляхом еволюційним. І дійсно, за Будановим, ще навіть в половині XVI в. приватні землеволодіння на пограниччі не становлять з погляду соціального та колонізаційного переважної форми землеволодіння, а кількість привілейованих землевласників, за люстраціями середини XVI в., ступінево зменшується в напрямі колонізації: у Черкаському повіті їх було тільки 9, у Канівському — 10, у Житомирському — 13, у Київському — 14, у Брацлавському — 35 і, нарешті, у Вінницькому — 36 (24, 117—120).

Внаслідок наведених причин уряд, організуючи оборону південноукраїнських повітів, оголошував осади при замках містами, притягаючи до військової служби та до замкових повинностей міську (міщанську) людність, надаючи їй за це право на експлуатацію замкових земель. Таким чином, міщани південноукраїнських міст були міщанами тількино з назви, бо ж поміж містом та волостю не існувало ще істотної різниці господарчих занять. Взагалі південноукраїнське міщанство середини XVI в. було, властиво, нижчим військовослужбовим класом, що відповідав панцирним боярам або ординським слугам північних повітів Великого князівства Литовського (47, 86—87).

Наведені висновки Антоновича та Довнар-Запольського про роль міщанства південноукраїнських міст принаймні від князювання Витовта найкраще ілюструє цитований у наступному розділі лист Жигимонта «війтові й міщанам міста Київського» з 29.III.1514, у якому докладно описано військові та сторожеві обов'язки київських міщан, що вони їх виконували ще за Витовта.

Висвітлюючи причини неоднакового правового стану господарських міст, Довнар-Запольський констатує, що, супроти сприятливої політики уряду, процес формування міського стану (тобто торговельно-ремісницької верстви.— В. О.) у Великому князівстві Литовському відбувався дуже повільно. Постійно дбаючи XIV—XV вв. про розвиток міського стану, уряд, однак, ніколи не створював упривілейованих міщанських громад *штучно* через надання магдебурзького права там, де не було для цього відповідних економічних передумов (44, 59—61).

Наведена констатація видатного дослідника історії народного господарства Великого князівства Литовського дає нам підстави зробити висновок, що уряд створював міста в правовому розумінні тільки там,

де в процесі попереднього економічного розвитку вже сформувалася міський стан, тобто існувало вже місто в розумінні господарчому.

[Підсумки]

Підсумовуючи все наведене про формування станів у Волинській та Київській землях XIV — початку XVI вв., можна прийти до таких загальних висновків:

1. За князювання Витовта (1392—1430) у пайдаліших закутках Волинської та Київської земель існує вже значна суспільно-економічна диференціація, що видимо витворилася тут давніше, а в парі з цим ми спостерігаємо, що уряд як у волості, так і в місті запроваджує зовнішні форми станового устрою Великого князівства Литовського.

2. У більших містах Київської та Волинської земель (Київ, Луцьке, Кременець), що стали вже містами в господарчому розумінні (Луцьке, Кременець) або віддавна мали торговельно-ремісницьку людність (Київ), принаймні за Витовта існує урядово визнаний міський стан. В середках густо заселених волостей (Луцьке, Кременець), ближче положених до балтійського ринку, процес остаточного сформування міського стану та його господарчого відокремлення від волості відбувається швидше, так що вже 30-х рр. XV в. внаслідок надання магдебурзького права такі міста не тільки стають юридично оформленими упривілейованими міщанськими громадами, але, як упривілейовані міста, юридично й фактично відокремлюються від волості та стають містами в правному розумінні.

У Київській землі, де внаслідок колонізаційного та географічного чинників процес формування міського стану відбувався повільніше, київські міщани ще 1-ї половини XVI в. були, власне, військово-службовим класом — слугами *sui generis*¹, а міський стан у Києві остаточно сформувався, мабуть, тільки 2-ї половини XVI в.

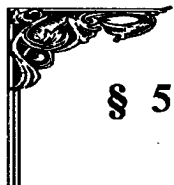
3. Окрім упривілейованих міст, акти 2-ї половини XV в. виказують існування менших неупривілейованих міст (Чуднів, Брацлав, Вішниця). Оці міські осаді не були містами в господарчому розумінні, а їх мешканці своїми заняттями мало чим одрізнялись од волосної людності. Уряд оголошує осаді при замках містами задовго перед

1 свого роду (лат.)

сформуванням у них міського стану та притягає цю міську людність до військово-оборонної служби.

Хоч мешканці таких міст зуться також «міщанами» й становлять формально окремий од волосних людей стан, але в різних повинностях такі міщани (наприклад, у м. Чуднові) становлять проміжну групу між тяглими людьми та слугами. Гадаємо, що до цієї групи міст належить віднести й Вінницю.

§ 5

ФОРМУВАННЯ СТАНІВ У ВІННИЦЬКІЙ ВОЛОСТІ ТА ПОВСТАННЯ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ

Збройною силою інкорпорувавши Подільську землю на правах лена до складу Великого князівства Литовського, Коріатовичі, як слушно зазначає цитований літопис, повинні були відразу ж боронити своє князівство від татар. Зрозуміло, що для цього належало відразу ж створити відповідну військово-оборонну організацію, а в умовах натурального господарства це неминуче провадило до рецепції феодально-станового устрою Великого князівства Литовського.

[Феодалізація Побожжя]

Грушевський зазначає, що хоч земський устрій за князювання Коріатовичів не повинен був зазнати великих змін (бо Коріатовичі спиралися на підтримку подільської людності та на спілку з отаманами громад), проте організація оборони краю від татар неминуче мала змінити попередній устрій. А що найголовнішим засобом оборони було тоді збудування замків, то вже за Коріатовичів мали з'явитися зародки станового устрою. І дійсно, Коріатовичі роздають своїм слугам маєтки: Немирі надано року 1389 Бакоту, а Бадришкові року 1393 — кілька сіл (36а, 20—22).

Інший погляд на феодалізацію Подільської землі за Коріатовичів висловлює Молчановський. Виходячи з літописної звістки про військову організацію Подільської землі після приходу Коріатовичів (Коріатовичі «ввійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар...»), Молчановський слушно вважає, що

отамани були тим органом феодальної системи, яким здійснювалася військова залежність подільських громад од литовських князів. Другу ланку феодальної ієрархії становили привілейовані землевласники: зем'яни, тобто зайшли елементи, що одержували значні маєтки в ленне володіння під умовою відбувати військову службу, та бояри, тобто дрібні тубільні землевласники, яким Коріатовичі під такою ж умовою або стверджували їх давніші землеволодіння, або ж надавали менші маєтки. Різниця в назві («зем'янин» — «боярин») виказує різницю походження цих двох груп землевласників. Особливо гостро різниця між ними виступає в привілеї м. Кам'янцю з 7.IX.1374 («коли боярин, служебник князя або зем'янин учинить щось у місті»), в надавчому листі кн. Юрія Коріатовича смотрицьким домініканам з 17.III.1375 («бояри й зем'яни будуть город твердити») та в не раз цитованому Свидригайловому листі з 21.V.1431. Згодом бояри або злилися з зем'янами, або перетворилися на дрібний військовослужбовий стан — проміжну групу поміж зем'янами та селянами. Взагалі Коріатовичі відповідно до литовського державно-феодального права вважали, що вся земля в князівстві належить князеві яко його володареві; князь може залишити землю давнім володільцям або відібрати та передати іншим. І дійсно, «подільський староста» Гринько одержує десь 1374 р. Сокоlecь на Богу, яким володіє ще 1401—1404 рр., а 1388—1392 рр. князівський слуга Немира володіє Бакотою. Аналізуючи згадані надання, а зокрема надання 7.IX.1374 від князя Юрія Коріатовича м. Кам'янцю привілею на магдебурзьке право, за яким місту надано було також 200 ланів поля й вигін для худоби (хоч ці землі й перед тим належали кам'янецькій громаді), Молчановський слушно вбачає в цьому експропріацію земель та взагалі активну феодалізацію Подільського князівства (82, 201—211, 220—221, 314—321; 4, т. I, № 9).

Вивчаючи історію колонізації суміжних з Московщиною українських земель, Багалій на підставі джерел XVI—XVII вв. наочно показує нам зародження тих суспільно-правничих взаємин, що відразу ж повставали поміж давнішими осадниками та державною владою на перед тим «нічий» землях, як тільки тут з'являвся город. Коли воевода прибуває на чолі військового відділу на те місце, де призначено будувати *город*, та починає будівництво, він одночасно збирає відомості, чи є тут вільні заїмщики. Потім воевода наказує «отаманам та

козакам луччим прибути до нього в город», царевим іменем надає (фактично стверджує) їхні вільні заїмки й складає реєстри цих отаманів та козаків для притягнення їх до державної служби в обороні повозбудованого города та державних границь. Таким чином, частина *осілих* осадників зі своїми ствердженими займанщинами оберталася на землевласників, що «тягнули» службою зі своїх землеволодінь до города та становили *місцевий* елемент військовослужбової верстви, а другим її елементом була зайшла залога города. Городянам визначувано орні землі довкола города, інколи навіть на значній віддалі від нього, а також їм надавалося право на експлуатацію та колонізацію усього обширу новоутвореного повіту (11; 12).

Підсумовуючи все наведене, ми маємо підстави вважати, що Коріатовичі *активно* запроваджували в Подільській землі феодально-становий устрій Великого князівства Литовського. Зі зрозумілих причин вони насамперед експропріюють землі в положеному на важливих торговельних шляхах західному Поділлі, де більша суспільно-економічна диференціація людності давала для феодалізації більше опортя, аніж на економічно відсталому Побожжю.

Відзначаємо, що описана експропріація земель відповідає твердженню Енгельса, за яким після військової перемоги монарх відбирає від народу на свою власність певні землі та надає своїм воякам, створюючи, таким чином, шляхетський стан (130, 129).

Вивчаючи подані вгорі джерела до історії привілейованого землеволодіння у Вінницькому повіті на тлі описаних суспільно-економічних взаємин у Вінницькому повіті та процесу формування станів у Великому князівстві Литовському, ми можемо констатувати, що від князювання Коріатовичів та протягом усього XV в. на території Вінницького повіту невинно відбувається рецепція феодально-станового устрою Великого князівства Литовського. Виявляючись у з'явленні привілейованого землеволодіння, процес формування станів мав початися в північно-західній частині Вінницького повіту ще за Коріатовичів, але за Витовта він поширюється на все правобережжя Богу.

А що, за Будановим, боярам та зем'янам місцевих замків з правила надається за їх службу *земля оброблена та заселена*, то, коли в акті стоїть надання заселених земель разом з «людьми»,— з погляду

юридичного тут треба розуміти надання землі, належної «людям», разом із обов'язковою службою цих людей.

Цитовані угорі (див. § 2) джерела до історії приватного землеволодіння у Вінницькому повіті XV — початку XVI вв. стверджують наведену констатацію визначного дослідника історії права й устрою Великого князівства Литовського. Вони свідчать також, що процес формування станів у Вінницькому повіті протягом XV в. поширюється в напрямі колонізації. І дійсно, 30-х рр. XV в. у північно-західній частині повіту, окрім стародавнього замкового села Мезекова, не було ще привілейованим землеволодінням тільки с. Саліші, але вже від 40-х рр. цього століття віддано в держання й половину с. Мезекова. Замкове село Перпурівці віддано було в держання 70—80-х рр. XV в., а замкове село П'ятничани стало при кінці XV в. також приватною власністю. За часів Казимира IV приватним землеволодінням стає навіть положене біля самого Чорного шляху село Щорбів.

Що до правного стану сіл Вінницького повіту перед їх перетворенням на приватне землеволодіння, то деяке уявлення про це дає наведений угорі опис правного стану людності с. Щорбова. Своєю чергою, ми навмисне так докладно процитували акт розмежування з 21.V.1431 (див. § 2), бо цей акт, удруге складений 17.XII.1444 та стверджений великим князем Свидригайлом 21.V.1446 (6, 16—17; *-17), добре ілюструє ті суспільно-господарчі та суспільно-правничі взаємини, що витворилися за Витовта у Вінницькому повіті внаслідок повстання привілейованого землеволодіння. І дійсно, текст згаданого акту з 21.V.1431 («мій ґрунт Якушинецький»; «бояри Хмільницькі... з людьми їх»; «пан Ярмола з людьми його» і т. д.) не лишає сумнівів, що тут виступають представники двох різних станів: з одного боку — привілейовані землевласники, пани та бояри, а з другого боку — їхні «люди», тобто залежна від панів (зем'ян) і бояр тягла людиність.

Але, як подано угорі, цього періода боярам надавались у держання вже *заселені* землі разом із «людьми», тобто разом із обов'язковою службою цих «людей». Також і приклад Литви (159, 54—55), і приклад Вінницького повіту XV — початку XVII вв. свідчить, що потреба в окресленні приватних землеволодінь яко замкнених територіальних одиниць судово визначеними границями є наслідок кількадесятилітнього розвитку в них сільського господарства на основі застосуван-

ня праці залежної людності. Усе наведене дає підстави вважати, що 30-х рр. XV в., принаймні в північно-західній частині Вінницького повіту, феодально-станові взаємини вже добре вкорінилися, а їх зародки, без сумніву, сягають 60—90-х рр. XIV в.

Характер залежності тяглих людей від привілейованих землевласників за Витовта виявляє цитоване ствердження з 6.VIII.1505 Ф. Дашковичу вислужених його дідом у великого князя Витовта сіл Кліщево, Шендерів, Тростянець, Тиврів та інші на межі Вінницького й Брацлавського повітів. Згадані маєтки стверджено королівським листом на вічність «з людьми й з землями пашними, з пасіками... з ставками й ставищами, з млинами й зо всіма платами та доходами й податями так, як наші предки дали їх (Федька) дідові». Майже аналогічна залежність тяглих людей від привілейованих землевласників була цього періода в сусіднім Брацлавським повіті, як це показує лист великого князя Олександра з 20.X.1500. Згаданий лист стверджує фундуш Брацлавському костелу, наданий від державця Брацлава пана Монтвида ще за часів Витовта, а саме: землі пашні й бортні, сіножаті, озера й ріки, люди «слободні» й данники з їх платами — грошовими, медовими й куничними, десятина з озимини й ярі, з городів і озер, десятина з жита озимого (1, № 543).

Описуючи початковий період феодалізації Подільської землі, Молчановський в цілому правдиво відтворює цей процес та цілком слушно відносить початок формування зем'янського стану на період князування Коріатовичів та Витовта. За цим автором, особливо великий імпульс до формування зем'янського стану дає Витовт, і найбільше надань земель привілейованим землевласникам припадає якраз на 1410—1430 рр. його панування. Зем'янський стан витворюється цього періода з різних елементів: до нього ввійшли і князівські слуги, і тубільні бояри, і чужинці. Що до правового стану селянства за Витовта, то, за Молчановським, це був час найменших тягарів для селян та найбільших для зем'ян. Цього періода переважну більшість селянства становили данники, що платили незначний грошовий внесок та натуральні податки. Молчановський також відзначає відсутність бояр у Брацлавському повіті; серед сільської людності там були данники й вільні промисловці (82, 315—331).

Підсумовуючи все наведене, ми констатуємо, що у Вінницькому повіті за князювання Витовта на підставі експлуатації наданих земель за допомогою залежної людності та під впливом готових форм феодално-станового устрою Великого князівства Литовського починається формування військовозобов'язаних землевласників у особливий стан привілейованих землевласників — стан «панів» і «бояр». А що господарчо-правничою підставою організації стану привілейованих землевласників було виключне право на володіння землями, обидві зазначені групи землевласників у пізніших привілеях об'єднуються під спільною назвою «зем'яни».

Ми констатуємо також, що вже за Витовта майже на всій території Вінницького повіту та на всьому правобережжі Богу встигли витворитися виразні контури двох станів: з одного боку стоять привілейовані землевласники — «пани» (зем'яни) й бояри, а з другого боку залежне од них селянство — «люди», до яких потрапили і власники «пасік». Коли ж узяти під увагу, що 70—80-х рр. XV в. села Щорбів, Єрхачів та Селища на р. Роставиці були вже привілейованими землеволодіннями, то ми констатуємо, що, йдучи в напрямі колонізації, процес феодалізації Вінницького повіту поширюється 2-ї половини XV в. навіть на положені біля Чорного шляху села Поросся.

[Походження Вінниці як міста]

Коли взяти під увагу констатовану рецепцію станового устрою у Вінницькому повіті за Витовтового князювання, витворення тут цього періода виразних контурів зем'янського й селянського станів та практиковане на пограниччі оголошення осад при замках містами задовго перед сформуванням у них міського стану, то це приводить до висновку, що початки формального існування у Вінниці міського стану (міщанства) можна віднести на період князювання Витовта. Але через брак джерел ми можемо довести існування у Вінниці урядово визнаного міського стану тільки за князювання Семена Омельковича.

Що на той час вже фактично та юридично існував у Вінниці міський стан — міщанство,— дає нам безсумнівний доказ люстрація Київської землі 1471 р. Відомо-бо, що цю люстрацію складено було зараз же після смерті Семена Омельковича (близько 1471), а описує вона той стан Київського князівства, що існував тут за його князювання (24, 23—29).

Зокрема, щодо Вінниці в зазначеній люстрації стоїть: «В городе у Веници пушка а две пищали, а корчом 15 на месте: дають наместнику с корчмы по 15 грошей,— хто город держить».

Отже, за князювання Семена Олельковича у Вінниці був невеличкий замок («город»), а при ньому *місто*. Але ми вже показали в розділі I, яке суспільно-правниче значення мала цього періода зміна в урядових актах давньої назви «город» без ніякого станового змісту на нову назву з виразним становим змістом «місто». Оголосивши Вінницю містом, уряд тим самим визнав *de jure*¹ приналежною до міщанського стану ту міську людність, що не належала до двох інших станів. Тим-то, оскільки безсумнівним є, що уряд визнає Вінницю за місто, остільки ж безсумнівним є існування в ній формально визнаного міщанського стану.

І дійсно, як мешканці сіл Великого князівства Литовського XV—XVI вв. були «кметі», «піддані» або просто «люди» і ніяк не могли бути міщанами, так і мешканці привілейованих, непривілейованих і навіть приватновласницьких міст звалися цього періода «міщанами» (у приватновласницьких містах вони іноді звалися «підданими міщанами») (71, 2—30).

Але тепер перед нами повстають дуже важливі для дальшого викладу питання: як саме повстало наше місто? Яка була його генеза з погляду суспільного та господарчо-правничого? Зокрема, яка роль припадає на урядові заходи та яка — на місцеві суспільнотворчі сили?

Є це питання, що в своїх узагальненнях становлять найскладнішу та найбільш спірну проблему слов'янських та західноєвропейських історіографій. Зрозуміло, що принципіальне розв'язання цих питань на підставі самого місцевого матеріалу неможливе, але, ухилившись од цього розв'язання (як це робили давніші автори *описових* історій міст), не можна зрозуміти й витлумачити ні суспільної природи нашого міста, ні господарчо-правної підстави його організації. Тим-то ми будемо розв'язувати поставлені питання тільки-но в застосуванні до нашого міста.

Аналізуючи літописне оповідання про прихід Коріатовичів та про їх діяльність для оборони Подільської землі («И тогда в Подольской

¹ юридично, за правом (лат.)

земли не был ни один город ни древом роубленный, а ни камением боудованый... (Коріатовичі ж. — В. О.)... вси городы... оумедровали и всю землю Подольскую осели»), найвизначніші історики витлумачують текст литовського літопису в той спосіб, що Коріатовичі не закладали нових городів, а тільки будували укріплення біля певних осад давніших. Зокрема, Молчановський зазначає, що, як це виказує самий літопис, Коріатовичі будували замки біля осад (82, 158—159). Іще в категоричнішій формі подає своє тлумачення М. Грушевський. Він підкреслює, що навіть у тенденційнім освітленні литовського літописця не згадано про колонізаційну діяльність Коріатовичів, але тільки про закріплення попередньої колонізації через зміцнення замками й твердинями давніх осад (36а, 19—20).

Розглядаючи це питання з погляду економічного, ми, з свого боку, вважаємо за цілком неймовірне, щоб в умовах натурального господарства малозаселеного та новоутвореного князівства Коріатовичі могли *спочатку* збудувати замок, а *потім* створити міську осаду. Навіть у Великому князівстві Литовському державний скарб віддавна перекладає обов'язок будувати та направляти фортеці на місцеву людину, а зокрема на мешканців міст (44, 678—680). Що не інакшою була й політика Коріатовичів, свідчить цитований привілей з 1374 р. місту Кам'янцю. Надаючи міщанам магдебурзьке право, землю та різні пільги, Коріатовичі натомість перекладають на них обов'язок зміцнювати місто (82, 206; 176, 141—142).

Зазначаємо для порівняння, що, як виявили досліді Лянге, навіть у густіше заселеній та економічно куди більш розвиненій Великопольщі XIII—XV вв. майже не бувало локації міст «на сировім корені». Досліді виявили, що перед локацією переважної більшості міст на їх місці була якась осада — здебільшого село. Тільки для невеликого відсотка міст дослідник не міг виявити існування давнішої осади, але й ці наслідки він відносить виключно на рахунок браку джерел (164, 47—48). Те саме доводить Тименецький. Вивчаючи, як повставали XV в. міста й містечка економічно відсталого Мазовша, автор на прикладі м. Остров'я показує, як місто повстає з давнішої сільської осади (187, 32—39).

Усе наведене дає нам підстави зробити висновок, що Коріатовичі збудували Вінницький замок біля осади Вінниці, що існувала тут іще перед Коріатовичами. Коріатовичі лише використали цю давню осаду

в своїй системі оборони й військово-адміністраційної організації яко матеріальну базу для утримання фортеці. Вони саме тут вибрали місце для замку, бо саме тут, на лівому березі Богу, в районі Старомиського плато, вони знайшли найкращу в цілій околиці природничу оборонність. Як подає Бируля, саме тут, на віддалі яких 3 км між Вінницею та Сабаровом, долина ріки відразу звужується до 200—300 м, а скелясте крутобережжя високо підноситься над рікою на 20—30 м (166, 19). Білінський та інші дослідники подають, що саме тут, на цвинтарі Старого Міста та над урвищем старомиської каменярні, стояв найдавніший литовський замок (17, 4—6). Видимо, природнича оборонність цього крутобережжя віддавна притягала осадників, бо тут же таки археологічні досліді 1927 р. виявили стоянку первісної людини. (Досліджуючи влітку 1927 р. ґрунти Вінницької округи, проф. В. Крокос відкрив у похованому копальному ґрунті стоянку первісної людини якраз на урвищі старомиської каменярні, коло дерев'яного мосту, в частині, прилеглій до шосе, що йде вгору повз церкву. — *Особисте повідомлення проф. О. Савостіянова.*)

Але якого ж типу осадою була Вінниця під час збудування Коріатовичами замку?

Посередню відповідь на це ми вже дали в § 3. Вивчаючи суспільно-економічні та суспільно-політичні взаємини на середньому Побожжю перед Коріатовичами, ми прийшли до таких висновків:

«Умови окупаційного режиму під татарами, виключаючи яку-будь військово-оборонну організацію, тим самим унеможлилювали існування перед Коріатовичами городів як укріплених осередків. Своєю чергою, відсутність племінних та політичних зв'язків у своєрідних колонізаційних та політичних обставинах унеможлилювала повстання городів яко племінних та політичних осередків, а незначний ринковий обіг унеможлилював витворення городів як осередків економічних. Тим-то підставу суспільно-політичного устрою середнього Побожжя перед Коріатовичами становлять не городи, але сільські громади під управою своїх виборних отаманів».

Таким чином, Вінниця перед Коріатовичами мала бути звичайнісінькою сільською громадою. Коли за цитованим ярликом Хаджі-Гірея Кам'янець, Брацлав та Соколець виступають іще як місцеві адміні-

страційні осередки створених татарами округ, то Вінниця нічим того часу не відрізняється від решти сільських громад середнього Побожжя.

Що Вінниця від самого свого зародку була сільською земельною громадою і втрата кожної смуги, ба навіть кожного клаптика землі, була реальною загрозою для життєвих інтересів вінничан, найкраще доводить подана в IV—VI розділах та в томі II нашого досліді історія многовікової боротьби вінничан за свої землі: за межі земель — із сусідніми привілейованими землевласниками та за саме право на володіння — з своїми старостами. Початки цієї боротьби йдуть вглиб XV в., набувають іноді гострих форм (збройні виступи, знищення межевих познач тощо), інколи тимчасово припиняються внаслідок зовнішніх подій, але потім розпочинаються знову й тривають аж до кінця XVIII в.

Як ми показали в § 2, за князювання Витовта привілейовані землеволодіння поширилися на всю північну частину Вінницького повіту, майже на все правобережжя Богу аж до Тиврова, а подекуди вже перекинулися на його лівобережжя (села Комарів, Тростянець та ін.). Коли відтворити на мапі поширення цього часу привілейованих землеволодінь, то відразу видно, що, ступнево охоплюючи Вінницю, привілейовані землеволодіння вузьким півколом оточили міську територію з півночі та почасти з південного заходу (згарські, стрижавські та прилуцькі маетки), з заходу та з південного заходу (маетки якушинецькі, пултівецькі й демидівські та землі саліські) й з півдня (маетки черленківські та тростянецькі). Консолідуючись у процесі боротьби з привілейованими землевласниками-сусідами за межі міських земель, міська людність повинна була принаймні 1-ї половини XV в. перетворитися в окремий міський стан.

[Формування у Вінниці міського стану]

Наш висновок відповідає наведеним актовим джерелам про існування у Вінниці в середині XV в. урядово визнаного міського стану та витлумачує ці джерела. Якщо за Витовта міщанський стан у Вінниці, мабуть, створено було штучно, просто через оголошення осади при замку містом (коли цього не зробили Коріатовичі), то 30—50-х рр. XV в. міський стан мав уже фактично витворитися внаслідок причин економічних.

Коли постійна боротьба з представниками інших станів за міські землі вимагала постійної консолідації вінницького міського стану, то саме володіння міськими землями потребувало громадсько-господарчої співпраці всього міського стану *in commune*¹. Тим-то вінницький міський стан за актовими джерелами завжди виступає як *міщанська громада*. Взагалі за урядовими актами початку XVI в. поняття «місто» і поняття «міщанська громада» є рівнозначні, а в імені міста завжди виступає міщанська громада. Консолідацію *всієї* вінницької міщанської громади та її спільні виступи в настільки важливих для громади земельно-судових справах виразно виявляють подані тут цитати з граничного декрету 25.V.1530, а саме:

«...мы люды з руки войта мищан Винницких... ..гдеж войт з мещаны Винницкыи нас повелы... ..вуйта и мещан Винницких з свидкамы ку доводы прысягою прыпустылы... ..зо всех мещан обралысмо годнейшого ку прысяже войта Винницкого Яцка Попенка».

Що вінницька міщанська громада становить *земельну громаду*, коріння якої сягають вглиб століть, найкраще ілюструє цитований судовий лист з 25.V.1530, а саме:

«...очевысто жаловалы господару королю его мылосты пан Семен Кмытыч (та інші зем'яни.— *В. О.*)... на войта и мещан Винницких... земли их... забралы и к месту Винницкому привлащалы».

Міщани ж доводили, що спірні землі є «їх власні отчизни звичисті, которії вони самі й предки їх в покої держали». Міщани «повели (судових комісарів)... поміж нив міських і Коцобових (власника с. Якушинці.— *В. О.*)... і од тих нив повели... на поляну й до болота Чернев; тут міщани повідали, що тут бували їх сіпожати міські». Того часу сторонні свідки-«сограничники» також «одностайно... повідали... що то здавна була їх (міщан.—*В. О.*) земля міська ...и на том прысягу учыныв войт з своимы свидки... иж то есть земля власная миста Винницкого... ..И мают мещане Винницкие и потомкове их и по тым граньцям вышмененым на вечные часы все к месту держаты... И нато есмо вуйту и мещанам Винницким дали сей наш лыст судовый з нашымы печатмы».

У розділі I нашого досліджу ми показали, що в розумінні господарчо-правному місто у Великому князівстві Литовському та в Короні

¹ у громаді (лат.)

XV—XVI вв. — це є осада, мешканці якої через урядове надання одержали право на торги й ярмарки та на певні торговельно-промислові заклади, здебільшого на корчми, і, власне, *оце право й становить істотну різницю поміж містом та селом*. Своєю чергою, за люстрацією 1471 р., при Вінницькому замкові віддавна існує міська осада, бо вона вже виступає 50—60-х рр. XV в. як значний торговельно-промисловий осередок (аж 15 корчем) та осідок чималої міської (тобто торговельно-промислової) людності. З наведеного можна зробити тільки один висновок: офіційно визнаючи осаду біля Вінницького замку за місто, уряд повинен був або одночасно надати людності цієї осади право на торги й ярмарки та на корчми, або ствердити це право, коли воно було вже надане Коріатовичами, тим самим визнаючи людність осади за міщан.

Знову стверджуючи наш попередній висновок, наведена констатація одночасно стверджує наш здогад, що початок формального існування у Вінниці міського (міщанського) стану належить віднести не на період князювання Семена Олельковича (50—60-ті рр. XV в.), але на давніші часи — отже, на період панування Витовта.

Але яких же змін зазнала суспільна природа та господарчо-правнича підстава давньої вінницької сільської громади внаслідок перетворення Вінниці на місто?

Відповідаючи на це, насамперед потрібно підкреслити, що міщанська Вінниця становить, як і давніше, *земельну громаду*, а що найголовніше — вінницькі міщани по-давньому володіють *in commune* своїми землями, що, за судовим листом з 25.V.1530, є «їх власні отчизни звичисті, которі вони самі й предки їх в покої держали». Стародавнє право на оці «звичисті отчизни» становить безсумнівний *генетичний зв'язок* поміж давньою вінницькою сільською громадою та створеною на її живому організмі громадою міщанською.

Але, оголосивши Вінницю містом, уряд повинен був надати місту, тобто всій міській людності *in commune*, право на торги й ярмарки та на корчми. За цитованою люстрацією з 1471 р., ми дійсно зустрічаємо у Вінниці аж 15 корчем, а 40—50-х рр. XVI в., як це докладно описано в розділі IV, вінницькі міщани, також *in commune*, провадять завзяту боротьбу з старостами за своє давнє право тримати корчми (9з. № 17, 40).

Яке величезне значення для міста Вінниці мало право на торги і як оце право доводилося повсякчасно боронити від привілейованих землевласників, виказує лист Жигимонта Августа з 20.IV.1541 вінницькому старості князеві Ф. Сангушкові. Є це відповідь на скаргу вінницьких зем'ян, які домагалися вільного продажу в своїх маєтках «збожжя и інших речей». Уряд дозволив зем'янам та їхнім людям вільно продавати «збожжя, меды пресные и иные живности и домовые речи», але коні, воли та дрібну худобу вони мусили були по-давньому спроваджувати «на торг до места Венницкого» (9ж, 465—466).

Надання торговельно-промислових прав міській людині in commune, спільні користування цими правами та повсякчасна боротьба за них з представниками інших станів, поширивши господарчо-правничу підставу об'єднання співчленів новоутвореної міщанської громади, по-перше, ще щільніше її об'єднали як станову громаду, а по-друге, викликали природне прагнення, припинивши вступ до громади імігрантів, забезпечити виключно для себе користування «міськими вольностями та пожитками». І дійсно, як відомо з актів середини XVI в., вінницькі міщани, як і вінницькі зем'яни, виявляють того часу тенденцію перетворити свою станову громаду на замкнену кастову громаду, а це не відповідало державним інтересам на мало ще тоді заселеній замковій території. Як ми це висвітлюємо в наступному розділі, боротьба між давніми міщанами та імігрантами 50—60-х рр. XVI в. становить визначний момент як в історії формування вінницької міщанської громади, так і в еволюції її правового стану та устрою.

Що наше місто дійсно було насамперед земельною громадою, тобто об'єднанням на основі спільного володіння міськими нерухомостями, виказує, поміж іншим, і те, що саму приналежність до складу міщанської громади визначувало володіння на праві власності міськими нерухомостями — «местскими» домами, тобто домами на міському праві, наслідком якого вже були і право на користування «местскими» вольностями (землями, входами, торговельно-промисловими правами тощо), і обов'язок виконувати «местские потуги». Таким чином, співчлени міщанської громади, об'єднані в громаду насамперед на основі спільних земельних прав, були у своїх взаєминах на основі виконання спільних обов'язків «попличниками» чи «потужниками» (порівняймо: 47, 88).

Коли до давньої вінницької міської громади кінця XIV — 1-ї половини XV вв., набуваючи «местские дома», могли входити всі мешканці міста, то від половини XV в. міська громада звужується та стає тільки-но становою громадою. Це добре ілюструє цілком зігнорована урядом скарга вінницьких зем'ян, процитована в листі Жигимонта Августа з 16.VII.1546 вінницькому старості:

«...А людем дей их (тобто зем'ян. — В. О.) перед тым здавна от нас было дано волности в месте мешкати и земли и иншыи вжытки там себе мети а подачку нашу з местом полнити, а тепере имь самим и людемь их волности мети недопускаете. А люди которыи бы колвек до места пришли, старосты нашы веницкие незаборонивали имь (зем'янам. — В. О.) их приймовати» (9з, 44).

Навіть тоді, коли до міста вселявався старостинський служебник чи інша стороння міщанській громаді особа, набуваючи міську нерухомість через одруження з міщанкою, такі особи мусили були виконувати нарівні з міщанами всі міські повинності. Про це виразно свідчить відповідь Жигимонта Августа з 30.IV.1552 на скаргу вінницьких міщан:

«...А которые служебники старостины мещанки поняли и в дома местские вступили, и наперед хто бы в дом местский вступил, таковыи кождые повинности местские з вами тягнути и платити мають» (9з, № 40, 87).

Те саме виказує лист короля Стефана з 8.I.1580, який наказує шляхетським підданам, що сидять на міських ґрунтах, нарівні з вінницькими міщанами відбувати всі тягарі (див. *Додаток*).

Але чи не доводить наведений факт того, що до складу вінницької міщанської громади, як і давніше, входили всі мешканці міста або принаймні ті з них, що мали міські дома чи двори? Дослідник адміністративного устрою південної України XV—XVI вв. Довнар-Запольський на підставі величезного актового матеріалу прийшов до висновка, що до складу тогочасних міщанських громад входили не всі мешканці міста, а тільки певна група осіб — «попличників», тобто об'єднаних користуванням міськими вольностями та виконанням міських повинностей (47, 89—90).

На нашу думку, повстання 1-ї половини XV в. вінницької міщанської громади повинно було спричинитися до кількісного й особового обмеження складу мешканців міста, співкористувачів міськими права-

ми та вольностями, так що кінець-кінцем міськими правами дійсно мали користуватися тільки міщани. Але, беручи під увагу динамічність та довготривалість процесу формування станів у Вішницькому повіті, ще протягом усього XVI в. у Вішниці мали існувати певеличкі переходові групи поміж окремими станами (як, наприклад, одружені з міщанками старостинські служебники), що нарівні з міщанами відбували з своїх міських домів міські повинності, користуючись одночасно міськими вольностями.

І проте ні існування у Вішниці переходових груп поміж окремими станами, ні наявність у місті зем'янських дворів, де віддавна мешкали зем'яни з своїми людьми, не порушують офіційно визнаного *станового* (тобто міщанського) характеру м. Вішниці. Тим-то, повторюємо, за урядовими актами початку XVI в. поняття «місто» й поняття «міщанська громада» є рівнозначні.

Наша констатація про те, що вішницька міщанська громада становить пасамперед *земельну громаду*, має величезне значення для розуміння й витлумачення еволюції її правового стану та устрою. Аджеж в оцих обставинах право на землеволодіння було для вішницького міщанства підставою його добробуту та справжнім правом на життя.

Антонович перший з українських дослідників прийшов до висновку, що від кінця XV до початку XVII вв. обсяг прав кожного міста на володіння прилеглою територією визначував як правний стан відповідного міста, так і міжстанові взаємини на замковій території (5, 6—15).

Вивчаючи на підставі величезного актового матеріалу історію землеволодіння на Україні XV—XVIII вв., Владимирський-Буданов також констатує, що для кожного періода розподіл поміж окремими суспільними верствами права на землеволодіння становить ключ до висвітлення соціальної структури цілої держави (30, 1—2).

Своєю чергою, дослідник правового стану українського селянства Ф. Леонтович прийшов до висновка, що у Великому князівстві Литовському XV—XVI вв. право на землеволодіння не-шляхти та її правний стан завжди були в функціональній залежності одне від одного, так що ступнева втрата сільськими громадами самостійних земельних прав провадила до встановлення господарчої залежності громад від приві-

лейованих землевласників та до обмеження автономії громад. Кінецькінцем землеволодіння стає привілеєм землевласницької верстви та встановлюється юридична залежність сільських громад від привілейованих землевласників (71, 2—4, 40—41). Пізніший дослідник правного стану українського селянства XV—XVIII вв. Новицький, з свого боку, констатує, що за періода передстатутового (перед 1529 р.) землеволодіння було умовним для всіх без винятку приватних осіб, але разом з тим не становило ще нічийого привілею і всі вільні стани мали щодо землеволодіння однакові права (86, 15).

Додаємо на закінчення класичне визначення Енгельса тієї функціональної залежності між правом на землеволодіння та правним станом селян, що витворювалася за феодального середньовіччя в Західній Європі. За Енгельсом, франкські селяни, втративши право власності на свої земельні ділянки, одержували їх натомість знову на праві оренди на різних та змінливих умовах, але завжди взамін відбування повинностей та виплати датків. Потрапивши у таку залежність, вони ступнево втрачали особисту волю, а згодом перетворювалися на кріпаків (130, 130).

Як ми показуємо далі, твердження Енгельса можна в повній мірі застосувати як до вінницької міщанської громади XV—XVIII вв., так і до інших міст південної України цього періода. Тим-то земельні права вінницької міщанської громади для кожного описуваного періода становлять своєрідний, але дуже чутливий показник її правного стану та устрою.

Для порівняння додаємо, що навіть у німецьких містах XV—XVI вв. сільське господарство становить для більшості мешканців головне заняття, а ремесло — тільки-но заняття допоміжне. Своєю чергою, енергійна боротьба тогочасних німецьких міст за свою «альменду», тобто за міські землі громадського користування, доводить, що німецькі міста не збирались відмовлятися од сільського господарства. Тим-то більшість дослідників історії устрою німецьких міст середньовіччя визначають тогочасну міську громаду як *реальну (земельну) громаду* — «Stadtmarkgemeinde», а за підставу об'єднання міської громади вважають *спільність землеволодіння* — «Markgemeinschaft». А що дім та двір у місті становили підставу всієї міської нерухомості, то повноправним громадянином міста був тільки той власник ґрунту, що

володів у місті домом і двором або принаймні садибним ґрунтом (171, 191—221; 145, 49—53; 144, 24—26; 143, 38—40; 160, 102—154; 18, 212—218).

Інтересно також відзначити, що один із видатних дослідників історії міського устрою в Німеччині Кейтген теж підкреслює величезне значення для розвитку німецьких міст середньовіччя своєрідного врегулювання при локації права на землеволодіння. За цим автором, тільки запровадження фундаторами міст замість тимчасової оренди (Zeitleihe) спадкової оренди за чинш (Erbleihe), без особистої залежності з дільниці та з правом купівлі-продажу без спеціального на це дозволу фундатора, могло стати передумовою господарчого піднесення та правного розвитку німецьких міст середньовіччя (160, 118—132).

[Теорії становлення українського міста]

В історичній науці слов'янських народів до недавнього часу панував погляд про принципіально неоднаковий розвиток західноєвропейських міст та міст слов'янських. Тоді як розвиток міст Заходу відбувався самостійно й ступнево, без великого зовнішнього втручання, внаслідок наростання суспільно-економічного значення міського стану (т. зв. *еволюційна теорія*), слов'янські міста, включаючи й міста Великого князівства Литовського, створено було внаслідок *одноразового* закладення міста урядом та через наступну урядову колонізацію (т. зв. *колоніальна теорія*). До недавнього часу колоніальна теорія панувала в польській науці (найвидатніші представники Piekosiński та небіжчик St. Kutrzeba) та в науці чеській (найвидатніші представники Polacký та Lippert), але нині оцю крайню теорію починає заступати теорія еволюційна як у чеській науці (професор Празького університету А. Zycha), так і в польській науці (професор Познанського університету К. Tymiński). Коли прихильники колоніальної теорії, спираючись головню на документи про одноразове закладення міста та переоцінюючи роль німецького права й урядової колонізації в повстанні міста, ігнорували початкову стадію існування міста в формі осади неміського типу, то натомість прихильники еволюційної теорії, спираючись на вивчення початкової стадії розвитку, особливо менших міст (Тименецький), підносять еволюційність у розвиткові міста. Вони вважають, що місто є насамперед явище господарче; місто повстає на

основі попереднього існування й господарчого розвитку певної осади пеміського типу, а урядові заходи були лише остаточним оформленням осади як міста з погляду правного (187, 3—15, 31—42).

На засадах колоніальної теорії стояли XIX — початку XX вв. також найвидатніші дослідники історії устрою українських міст. Зокрема, Антонович, виходячи з концепції про урядову колонізацію не заселених перед тим просторів, доводить, що на початку свого існування південноукраїнські міста литовського періода XIV — початку XV вв. (Черкаси, Канів, Брацлав та ін.) були нестановими громадами, тобто об'єднаннями людності всіх верств на основі спільного володіння територією, що тягнула до певного замку. Але, за визначенням Антоновича, передлитовські «територіальні громади» (IX—XIII вв.) були також об'єднаннями всіх суспільно-економічних верств тогочасної людності відповідної території на підставі володіння тією територією, що здавна тягнула до певного вічевого осередка — *города* (5, 1—15). Таким чином, Антонович фактично *ототожнює* стародавні громади городів передлитовського періода з громадами призамкових міст Великого князівства Литовського, хоч останні витворювалися в зовсім інших суспільно-економічних обставинах і насамперед у процесі стихійно-народної колонізації «нічиїх» перед тим земель.

Виходячи з подібної ж концепції та також ігноруючи попередню стихійно-народну колонізацію, Довнар-Запольський вважає, що, будуючи на південноукраїнському пограниччі замки, уряд оголошував осади при замках містами та притягав міську людиність до військово-оборонної служби, надаючи патомість право на експлуатацію замкових земель. Тим-то, на його думку, територія громадського користування збігається певного періода з територією волості (47, 86—92). Майже на такому самому погляді стоїть Владимирський-Буданов, за висловом якого міста південної України на початку свого існування XIV—XV вв. були, власце, «містами без волості» (24, 101—102).

Ми не можемо прийняти для себе концепції ані Антоновича, ні модифікації цієї концепції в поглядах Довнар-Запольського та Владимирського-Буданова, бо ця концепція не відповідає історичній дійсності, а зокрема суперечить наслідкам наших дослідів над суспільно-економічним устроєм середнього Побожжя передфеодального періода та над генезою вішницької міщанської громади.

Деталізуючи дискусійні питання, ми насамперед заперечуємо саме існування з кінця XIV — початку XV вв. на території Вінницького повіту якоїсь «нестанової громади», бо власне цього періода відбувається активна рецепція феодално-станового устрою Великого князівства Литовського, а перед тим підставу суспільно-економічного устрою середнього Побожжя становлять сільські громади. По-друге, ми заперечуємо саму можливість повстання коли-будь якихось прав вінницької громади на всю територію Вінницької волості, бо *генетично* такі права в колонізаційних обставинах з'явитися не могли. Виникаючи—бо в процесі стихійно-народної колонізації XIII — I-ї половини XIV вв. та стаючи внаслідок окупації північних земель власниками освоєних територій, стародавні сільські громади ставали в умовах тогочасного натурального господарства самодовільними й рівнозначними суспільно-економічними формаціями. Тим-то які-будь права однієї громади на співволодіння чи співкористування землями другої громади є виключені.

Підкреслюємо, що, окрім претензій вінницьких міщан на входи в зем'янських маєтках ще 40-х рр. XVI в., найдетальніші наші досліді над історією землеволодіння у Вінницькому повіті протягом XV—XVIII вв., а зокрема над історією відграничення цього періода міських земель од сусідніх землеволодінь, не виявили ніяких слідів яких-будь прав міста Вінниці на експлуатацію території Вінницького повіту. Що ж до претензій вінницьких міщан на входи в зем'янських маєтках, то це є, безперечно, конфлікт між народним (звичаєвим) правом та правом писаним, що його запровадили у Великому князівстві Литовському від 2-ї чверті XVI в. владуці стани.

Як ми вже висвітлювали (див. § 3), претензії вінницьких міщан на входи в зем'янських землеволодіннях цілком відповідають правосвідомості сільськогосподарської людності в колонізаційних обставинах: аджеж у Великому князівстві Литовському перед I Статутом (XIV—XV вв.) право власності могло повстати тільки на такі об'єкти (рілля, сіножаті, бортні землі), на яких лишалися довготривалі ознаки людської праці. Тим-то, з правила, ліс лишався *res nullius*¹ (159, 54—60). Те саме відзначає Кауфман. Хоч під час окупації сибірських земельних про-

1 нічим, нікому не належним (лат.)

сторів на інші вгіддя з'являється право індивідуального та громадського землеволодіння, проте ліси лишаються у вільному користуванні (57, 220 та далі). Нарешті, навіть Статут Великого князівства Литовського, встановлюючи вже за I Статутом суворі кари за полювання в чужому лісі та грошові кари за лісопорубку (розділ XIII, артикули 1, 3—9), застерігає право власності ухадників-бортників на «борти» та на покарбовані «бортні дерева» в чужому лісі (розділ X, артикули 3, 6, 13—14).

На закінчення подаємо, що наслідки наших дослідів підтримують еволюційну теорію повстання українського міста південного Правобережжя, а власне її модифікацію, що вважає міську громаду за доньку громади сільської. Еволюційна бо теорія розвинулася протягом 2-ї половини XIX в. в дві окремі теорії: теорію повстання міста з сільської громади — т. зв. *Landgemeindetheorie* німецьких дослідників (найвидатніші представники фон Белов та Кейтген) та теорія повстання міста з організації торгу — т. зв. *Markttheorie* німецьких дослідників (найвидатніші німецькі представники Зом і Річель та нідерландський — Піренн).

Але хоч ми и прийшли до висновку, що вінницька міщанська громада повстала з давнішої вінницької сільської громади, проте ми не претендуємо на остаточне розв'язання цієї складної проблеми для всіх міст південної України на підставі самого місцевого матеріалу. Навпаки, ми знову повторюємо нашу вступну увагу в розділі I: «тільки синтезувавши методично правильно виконані історично-правничі досліді над типовими містами з окремих земель України, можна буде дати нарешті історію українського міського устрою».

[Підсумки]

Підсумовуючи все наведене про формування станів у Вінницькій волості та про повстання вінницької міщанської громади, ми приходимо до таких висновків:

1. Рецепт феодально-станового устрою Великого князівства Литовського розпочинається на середньому Побожжю за Коріатовичів (падання «подільському старості» Гринькові Соколяця на Богу). За Витовта у Вінницькому повіті та по всьому правобережжю Богу встигла вже витворитися феодальна залежність селянства та власників

«пасік» (їх перетворено на данників з грошовими платами та натуральними датками) од привілейованих землевласників — панів та бояр, а також виразні контури зем'янського та селянського станів. Процес феодалізації Вінницького повіту поширюється 70—80-х рр. XV в. навіть на положені біля Чорного шляху села Поросся.

2. На нашу думку, якщо не за Коріатовичів, то найпізніш за Витовта уряд мав оголосити Вінницю яко призамкову осаду містом, а це визначає ймовірну дату початкового *формального* існування у Вінниці міського (міщанського) стану. Через брак актових джерел можна констатувати існування у Вінниці урядово визнаного міського (міщанського) стану тільки за князювання Семена Олельковича (50—60 рр. XV в.).

3. Як доводить суспільно-економічний та суспільно-політичний розвиток середнього Побожжя XIII — I-ї половини XIV вв. та історія впертої многовікової боротьби вінничан XV—XVIII вв. за межі громадських земель, Вінниця перед Коріатовичами була *сільською земельною громадою*. Що консолідація міської людності в окремий міський стан припадає саме на першу половину XV в., доводить, між іншим, процес поширення за Витовта по території Вінницького повіту привілейованих землеволодінь. Оточивши вже цього періода Вінницю вузьким півколом з півночі, почасті з північного сходу, з заходу, з південного заходу та з півдня, привілейовані землевласники захоплюють міські суміжні землі, а тому в процесі боротьби з привілейованими землевласниками за межі міських земель міська людність повинна була першої половини XV в. сконсолідуватися в окремий міщанський стан.

4. Оскільки різницю поміж селом та містом становило у Великому князівстві Литовському надання місту права на торги й ярмарки та на корчми, то, оголосивши Вінницю містом, уряд повинен був надати людності м. Вінниці зазначені торговельно-промислові права. А що за князювання Семена Олельковича Вінниця вже виступає як значний торговельно-промисловий осередок (аж 15 корчем) та осідок чималої суто міської (торговельно-промислової) людності, це дає підстави віднести початок існування у Вінниці міського стану не на період князювання Семена Олельковича, але на давніші часи — найпізніш на період князювання Витовта.

5. Після перетворення вінницької сільської громади на місто міщанська Вінниця становить по-давньому земельну громаду, а старолавне право вінничан на їх землі, що є «їх власні отчизни звичисті», становить безсумнівний *генетичний зв'язок* між давньою сільською громадою та створеною на її живому організмі міщанською громадою. Надання торговельно-промислових прав міській людині in commune ще щільніше її об'єднує як станову громаду та викликає прирідне прагнення, припинивши вступ до міщанської громади імігрантів, забезпечити виключно для себе користування «міськими вольностями та пожитками». Як виявляють актові джерела середини XVI в., оці тенденції вінницьких міщан перетворити свою станову громаду на замкнену кастову громаду не відповідали державним інтересам на мало ще тоді заселеній замковій території. Тим-то боротьба 50—60-х рр. XVI в. між давніми міщанами та імігрантами становить визначний момент як в історії формування вінницької міщанської громади, так і в еволюції її правного стану та устрою.

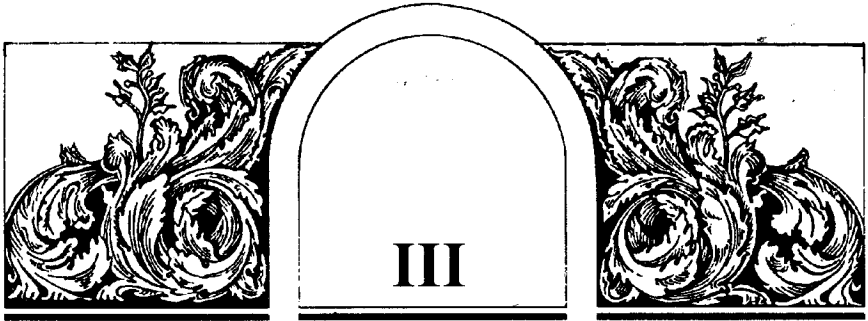
6. Констатація того факту, що вінницька міщанська громада становить насамперед земельну громаду, має величезне значення для розуміння та витлумачення еволюції правного стану та устрою м. Вінниці. Як уперше та слушно констатував Антонович, від кінця XV до початку XVII вв. обсяг прав кожного міста на володіння прилеглою територією визначував як правний стан відповідного міста, так і міжстанові взаємини на замковій території. Наведене цілком відповідає класичному визначенню Енгельса тієї функціональної залежності між правом на землеволодіння та правним станом селян, що існувала за феодального середньовіччя в Західній Європі. Це твердження Енгельса можна в повній мірі застосувати як до вінницької міщанської громади XV—XVIII вв., так і до інших міст південної України цього періода.

7. Ми не можемо прийняти для себе колоніальної теорії повстання міста внаслідок одноразового закладення міста урядом, на засадах якої стояли XIX — початку XX вв. найвидатніші дослідники історії устрою українських міст (Антонович, Владимирський-Буданов та Довнар-Запольський). Оця теорія, переоцінюючи роль урядових актів (зокрема, надання магдебурзького права) та урядової колонізації, суперечить як наслідкам наших дослідів над суспільно-економічним устроєм серед-

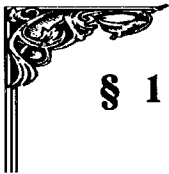

нього Побожжя передфеодального періода, так і наслідкам наших дослідів над генезою вінницької міщанської громади.

Наслідки наших дослідів підтримують еволюційну теорію повстання українського міста південного Правобережжя. Але хоч автор приходить до висновку, що вінницька міщанська громада повстала з давнішої вінницької сільської громади, проте він не претендує на остаточне розв'язання цієї складної проблеми для всіх міст південної України на підставі самого місцевого матеріалу. Навпаки, автор вважає, що, тільки синтезувавши методично правильно виконані історично-правничі досліді над *типовими містами* з окремих земель України, можна буде дати нарешті історію українського міського устрою.

**ВПЛИВ ІМІГРАЦІЇ ДО ВІННИЦІ НА
СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК МІСТА
ТА НА ПРАВНИЙ СТАН
ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ
XV — 1-ї ПОЛОВИНИ XVII ВВ.**

§ 1

**ІМІГРАЦІЯ ДО ВІННИЦІ
XV — 1-ї ПОЛОВИНИ XVII ВВ.**

Супроти суспільно-економічного розвитку північно-західних українських земель, який відбувався XIV—XVI ст. через природну та рівнобіжну економічну еволюцію волості та міста, процес суспільно-економічного розвитку південного пограниччя України проходить цього періода під впливом такого непостійного чинника, як іміграція до міста та до волості. Далі ми покажемо, як колонізація волості та зв'язаний з колонізацією поступ господарчого розвитку волості впливали на господарчий розвиток міста та на правний стан вінницької міщанської громади. Тут ми спробуємо висвітлити вплив іміграції XV — 1-ї половини XVII вв. до самої Вінниці на господарчий розвиток міста та на правний стан вінницької міщанської громади.

В історіографії встановився погляд, що захожа людність середнього Побожжя походить головню з сусідньої Волині з невеликою домішкою південної іміграції (серби й волохи та тюрки). На думку Владимирського-Буданова, оця іміграція перетворюється, однак, на Побожжю в особливу етнічну групу, що є одмінною від тубільної людності Волині.

а це свідчить, що не вся людність Побожжя є приходні, але основу її становлять тубільці (24, 188—190; 157, т. XXII, 103—113).

Як ми вже зазначали, етнічний зв'язок людності Побожжя з людністю північно-західних українських земель та Київської землі виказує спільність назов рік: «Бог» — «Буг» та «Десна», бо остання є одночасно назва лівого допливу Дніпра та лівого допливу Богу. Що головна колонізаційна течія XV — 1-ї половини XVI вв. йшла на Побожжя з північного заходу, посередньо виказує особливий розвиток цього періода якраз північно-західних торговельних шляхів.

Як ми покажемо далі, іміграція до міста мала великий вплив на господарчий розвиток міста та на правний стан вінницької міщанської громади. Тим-то неабиякий інтерес викликає визначення в особовому складі числового співвідношення приходнів до тубільців.

1. Тубільці

На нашу думку, тубільців відрізняють характерні в XVI в. виключно для Брацлавщини прізвища на *-енко*. Зіставляючи реєстр віпшицьких міщан 1552 р. (9в, 604—607) з реєстрами міщан 2-ї половини XVI в. інших міст, головню суміжних земель, ми бачимо у вінничан велику кількість (близько 50) характерних прізвищ на *-енко*, тоді як ми майже не зустрічаємо такої форми міщанських прізвищ у інших містах. У люстраціях 1565 р., наприклад Кам'янця-Подільського та Летичева, на *-енко* немає жодного прізвища, а так само і в люстрації Кременця 1563 р. та в люстраціях 1552 р. Луцька й Остра. За люстрацією 1552 р., у Чорнобилі є одним-одне таке прізвище, одне в Черкасах, два у Каневі, одним-однісіньке на всю численну київську міщанську громаду. У реєстрі київських міщан 1579 р. майже на два десятки прізвищ немає також жодного на *-енко*. Зате в міру наближення до Брацлавщини прізвища на *-енко* трапляються частіше. За люстрацією 1565 р., у Бару є їх чотири, а в Хмільнику — два (9в; 9г; 9з, № 97).

Своєю чергою, люстрації 1552 р. дають змогу виявити прізвища тубільців у Житомирі, Черкасах та Каневі, що є цього часу цілком неподібними до брацлавських прізвищ. Зокрема, люстратори Житомирського замку в реєстрі господарських міщан відзначили міщан «прихожих» та «отчичів», тобто тубільців, а для присяги про обсяг стародавніх повинностей вони обрали міщанина житомирського «отчича тамошнього», Богдана Петкевича. Окрім Петкевича, отчичами

були: Ходор Турчин, Олексій Стирта та Василь Пронкевич (9в, 144—148). За люстрацією Черкаського замку, серед тамтешніх міщан були «тубыльци старшыи Черкасцы... на имя: Иван Савинич, Иван Налистен, Денис Налистен, Семен Кокис» (9в, 81), а в Каневі міщани «тубыльцы старые» були: Яків Павлович, Омелян Жос, вїйт Микита Сенькевич та Левко Бобровник (9в, 94).

Усе наведене ніяк не можна пояснювати випадковістю, бо прізвища на *-енко* з'являються лише на початку XVI в. (98, 587) і не є вони територіально поширені ще навіть на початку XVII в. Наприклад, 2-ї половини XVI в. ми цілком їх не зустрічаємо в реєстрах львівських міщан (*-1), немає їх також і в реєстрі низових козаків з 1581 р. (157, т. XX, 154—164). Тільки вже від середини XVII в., за Ролле, прізвища на *-енко* посуваються до Дніпра, а натомість на Побожжю та на Придністриянинні їх заступають прізвища на *-ук* (138, 353).

Подані міркування стверджують наше положення, що прізвища на *-енко* є властиві якраз людності Брацлавщини й належать тубільцям. Окрім того, це стверджують такі факти:

а) прізвища на *-енко*, такі рідкі XVI в. поза Брацлавщиною, в списках брацлавських міщан кінця XVI в. становлять од 25 до 50% усіх інших прізвищ; трапляються вони також 2-ї половини XVI в. серед зем'ян Брацлавщини (132, 18 і далі; 9з, № 59);

б) з 18 прізвищ виборних брацлавської міщанської громади, що 1569 р. складала присягу, 5 прізвищ є на *-енко*, а 2 на *-анко*. Так само з 19 прізвищ виборних того ж року від вінницьких міщан 3 є на *-енко*, а 2 на *-анко*. Як видно з цілого акту, вибирано було тоді виключно людей «статечних» (157, т. XX, 103—106) — отже, без сумніву, не могли попасти у виборні педавні приходні, але серед них повинні були бути давні, добре осілі й усім відомі міщани — насамперед тубільці;

в) отаманом одного з найдавніших сіл Вінницького повіту, «стародавнього» села Мезеківців, є 1570 р. Супрун Каренко (85, XXV, 544). У переліку 1582 р. підданих с. Скуришців Вінницького повіту переважна більшість прізвищ (аж 16) є на *-енко* (96, 123—124). Топографія обох зазначених сіл відразу свідчить про поширення прізвищ на *-енко* по всій території Вінницького повіту;

г) керівником повстання брацлавських міщан проти старости Ю. Струся 90-х рр. XVI в. був брацлавський вїйт Роман Тищенко (42, 157—161).

Оцей екскурс в ономастику, стверджуючи цитований висновок Буданова, дає підстави вважати, що особовий склад вінницької міщанської громади сформувався не виключно з приходнів, але в основі його були тубільні елементи. Визначити чисельність тубільців супроти імігрантів ми, звичайно, не можемо, але, безперечно, тубільна група середини XVI в. була куди численніша, аніж оті 50 осіб з прізвищами на *-енко*, бо ж самі тубільці могли мати прізвища без виразно виявленого локального характеру (Сорока, Кривопуст тощо).

Що тубільці були серед вінницьких міщан численні, посередньо свідчить процес невпинної асиміляції нових міщан, що його можна простежити на міщанських прізвищах протягом XVI — 1-ї половини XVII вв. Наприклад, 1506 р. син вінницького вїйта Івашка Шульги, набувши маєток та ставши зем'янином, іменується «Масина Шульжич» (9ж, № 28), але в люстрації 1552 р. він стоїть як «Шульженко», і це є безперечно його вуличне прізвище. В актах 1506 та 1508 рр. фігурує міщанин Миско Перехабан (інакше Перехабен) (9ж, № 28), а в акті 1523 р. він Миско Перегабич (140, т. III, № 257). В половині XVI в., у процесі громадського співжиття протягом півстоліття, родина Перехабена мусила вже бути щільно пов'язаною з іншими міщанськими родинами й досить асимілюватися, бо Перехабен віддав дочку за міщанина Мишка, а його син Івашко також одружився, бо живе з родиною в окремому домі. Прізвище цього сина є вже тубільне Перехобненко. У реєстрі вінницьких міщан 1552 р. є прізвища Дедерич, Гарасимович, Севрюкович, а 1560 р. ми стрічаємо вже в актах для прізвищ тих самих осіб рівнобіжні форми: Дедеренко, Севрюченко, Гарасименко (9з, № 54). Взагалі в половині XVI в. витворення родових прізвищ на *-енко* серед вінницьких міщан ми спостерігаємо постійно. Наприклад, у реєстрі 1552 р. стоять поруч такі прізвища: Шульга (батько) та Шульженко (син), Шелест — Шелестенко, Киптай — Киптаєнко (без сумніву, також батьки та сини). Знову-таки в люстрації 1552 р. стоять: Федець Сироватка Клещовського та Прокін Сироватченко Клещовського, що є, безперечно, батько та син.

Оцей процес асиміляції приходнів, видимо, поступав і надалі, бо, як ми побачимо нижче, 1-ї половини XVII в. ми зустрічаємо вже у вінницьких міщан тільки поодинокі й досить рідкі прізвища не на *-енко*.

Наприклад, у люстрації 1552 р. стоїть міщанин Івашко Лагода, а 1646 р. зустрічаємо безперечно його нащадка, міщанина Андрушка Лагоденка (*-2). Давній власник ставу на р. Вінниці, ще, мабуть, з XVI в., був міщанин Пустовійт, а 1638 р. цей став належить його нащадкові Мискові Пустовійтенкові (*-3).

Оті прізвища на *-енко* не показують лише родинних взаємин, але є справжні родові прізвища, бо належать *одруженим* синам, що мають власні дома та родини.

Наведене дає підстави зробити висновок, що перед інтенсивним іміграційним рухом до міста 1545—1552 рр. тубільці становили в складі вінницької міщанської громади принаймні релятивну більшість.

2. Імігранти північно-західного походження

Присутність приходнів з північних земель Великого князівства Литовського та сусідніх земель Корони можуть виявляти насамперед численні (коло 30) в реєстрі міщан 1552 р. прізвища на *-ович*, *-евич*, *-ич*. Як виказують цитовані вже реєстри міщан інших українських міст, наведені прізвища є дуже поширені XVI в., особливо в північно-західних містах України. Зокрема, Ролле (138, 353) вважає спосіб утворювати родові прізвища, ставлячи побіч імені сина прізвище батька з наведеними закінченнями, за характерний XVI — початку XVII вв. насамперед для Волині. Проте всіх власників таких прізвищ не можна лише через це вважати за приходнів, бо прізвища з наведеними закінченнями є, по-перше, тодішня літературна форма прізвища, а по-друге, це є форма зем'янських прізвищ того часу. Тим-то такі прізвища могли траплятись і в міщан-тубільців, виявляючи прагнення міщанина відокремитись од міщанського поспільства.

Щодо походження приходнів, то присутність волино-поліських елементів виявляють отакі прізвища міщан: «Дедера» — за актом з 1532 р. (140, т. III, № 431) та в реєстрі 1552 р. «Процко Пинчукович» і «Литвиненко». Дедера найімовірніше походить з Володимира, бо це прізвище не належить до часто подибуваних, а тим часом 1579 р.

зустрічається в однім акті міщанин володимирський Сенько Дедера (93, № 73) — мабуть, якийсь родич нашого віпшичанина. Прізвище «Пинчукович» одразу виявляє польське походження його власника. Прізвище «Литвиненко» могло належати і синові поліщука, і синові білорусина, а либонь, і синові чернігівця.

Приходнів з півночі Великого князівства Литовського ми спостерігаємо вже 2-ї чверті XVI в. До них належить за актом з 1531 р. міщанин Троцький (140, т. III, № 411), що, як показує прізвище, походить з м. Троки. Також з черніної Литви міг би походити Нисько Куторович з реєстру 1552 р., бо на Ковенщині є чимало сіл, що звуться Кугури (182, т. V).

Цікавими є для вияснення їхньої первісної батьківщини прізвища міщан: Ленц, Ленчиць, Утатровчин, Куєвнович. Прізвища «Ленц» та «Ленчиць», перший з характерним німецьким, а другий з польським закінченням, найімовірніше походять од назов Lenck, Lensk, Lenzen, що є давніми німецькими оселями в суміжних із Литвою німецьких землях та німецькими колоніями у самій Литві й на Підляшші, звідки й могли прийти їх власники (182, т. V).

Але коли взяти під увагу досить поширену навіть серед самих українців тенденцію перероблювати в своїх прізвищах кінцівку *-ич* на польський лад, тобто змінюючи її на *-иць* (67, 98), то прізвище «Ленчиць» можна вважати за пайтиповіше прізвище південнослов'янського походження. Географічна назва Куява, від якої може походити прізвище Куєвнович, віддавна існує на Покутті та в Польщі (182, т. IV); також на Кам'янецьчині існує XV в. с. Куяви з українською людністю (117, вип. IX, 485—486) — отже, видимо, нащадки приходнів з Покуття. Найімовірніше з Покуття прийшов і Сепота Куєвнович. Прізвище «Утатровчин» є безперечно польським. Також і сень [основа] цього слова є або «Татри», або це прізвище є зіпсоване «Утратовчин», що цілком могло статися через переставлення складів. В обох цих випадках

міщанин Утатровчин є приходень з Польщі, бо «Утрата» є назва багатьох польських осад (182, т. XII).

Підсумовуючи наведене, можемо зробити висновок, що північна та північно-західна іміграція в особовому складі вінницької міщанської громади є дуже давня, а за реестром 1552 р. — дуже численна. Новітню північно-західну іміграцію до міста ми починаємо спостерігати від 30-х рр. XVI в. Походить північно-західна іміграція головно з Волині та Полісся, але яко домішку ми зустрічаємо також деяку кількість приходнів з черніної Білорусі, з Литви та з Польщі. Присутність приходнів з Польщі можуть, окрім наведеного, виявити такі імена й прізвища з реестру 1552 р.: «Станіслав Лях», а почасти — «Іван Лешко» й «Федорова Лешкова».

3. Приходні з Київської землі

[Вони] мусли бути в складі вінницького міщанства, бо Побожжя мало XV в. навіть і адміністраційний зв'язок з цією землею, а також воно здавна було пов'язане з Київською землею торговельними шляхами (38, т. VI, 18 і далі). Виявити серед вінницьких міщан усіх приходнів з Київської землі неможливо, бо прізвища київських міщан XVI в. є здебільшого на *-ич*. Однак присутність у складі вінницької міщанської громади сіверського елемента стверджують прізвища в реестрі 1552 р.: «Борис Севрюкович» та «Туношко Чорнігів син».

4. Приходні з Московщини

[Вони] могли бути в складі вінницької міщанської громади як цілком незначна домішка. У Вінниці 1552 р. був навіть підстаростою «москвин з Вологди», і це цілком зрозуміло, бо й сам вінницький староста 30-х рр. XVI ст. князь С. Пронський походив з Московщини. Зокрема, міщанські прізвища в реестрі 1552 р. «Морхін» та «Бикін» не можна вважати за українські, але своїми формами вони є найімовірніше південноросійські або, либонь, і білоруські.

5. Приходні з півдня

Супроти інших міст степового пограниччя Великого князівства Литовського (Брацлав, Черкаси, Канів тощо), де півмандрівне степове козацтво становить великий відсоток міської людності, вражає цілковита відсутність козацтва у Вінниці 1545 р. та незначна його домішка (3 доми) 1552 р. Навіть більше того: оті 3 доми козаків належать козакам осілим, що більш-менш втягнені до складу громади, бо, за люстрацією 1552 р. справжнє козацтво є лише гості у Вінниці, куди вони приїждять збувати свої продукти (9в, 604).

Наведене виказує, що в половині XVI в. уходництво на території Вінницького повіту стало вже анахронізмом, а тому Вінниця й не може притягати до себе іміграції з козацтва. І чим більше поступав господарчий розвиток міста, а міська людність переходила на інтенсивніші форми господарювання, тим менш умови вінницького життя відповідали мандрівним елементам, і вони повинні були або осісти, або повернутися до козакування. Останнє ми спостерігаємо ще навіть на початку 60-х рр.: у реєстрі козаків, що 1561 р. під час війни з Московщиною ходили походом до Москви, зустрічаємо ми й кількох вінничан: «Іван з Вінниці», «Богас з Вінниці», «Сава з Вінниці» (157, т. XX, 157—161).

Також серед оцієї південної іміграції зустрічаємо ми виходців з Балкан: двох сербів («Милец Сербин» та «Цветкович») та одного волоха (Лупша). Волоського походження могли бути й Роман та Сенько Волощенки, хоч такі прізвища могли мати й тубільці.

6. Приходні тюркського та орієнтального походження

Поділяючи думку Буданова (24, 190), ми вважаємо, що Яблоновський надто велику роль надає участі тюркських елементів у колонізації нашого південного степового пограниччя. Між іншим, Яблоновський вважає, що приходнями тюркського походження є в реєстрі 1552 р. отакі вінницькі міщани: Сенько Балич, Годута, Котан

Хома, Каранда Масинич, Василь Киптай, Кунаш Золотар, Карака Андрушко, Колмага, Івашко Шульга, Шейшей та Шрубенко Хурс (157, т. XXII, 108).

На наше прохання оте визначення Яблоновського перевірив наш відомий орієнталіст академік А. Кримський. Останній вважає, що за тюркське можна вважати тільки прізвище «Шейшей», до якоїсь міри ще могло б бути тюркським прізвище «Котан», а «Каранда» тоді тільки, як наголос на останньому складі, інакше це прізвище може бути і волоське. Зокрема, прізвища «Шульга» та «Колмага» є безперечно слов'янського походження, а прізвище «Шульга» є взагалі суто українським.

Хоч року 1602 шляхтич Семен Сабаровський позиває старосту Ю. Струся, вимагаючи повернення татарина Магомета, купленого в козаків для викуплення з татарської неволі жінки й дітей позовника, або виплати відшкодування 2000 червінців золотом, і цей татарин, видимо, дійсно втік до Вінниці до Струся (157, т. XXI, 438), але цей факт не свідчить про іміграцію тюркських елементів до Вінниці.

Щодо прізвища «Урменчиць», то воно виявляє людину вірменського походження, але саме закінчення свідчить, що є то або сполонізований вірменин, або ж прийшов він до Вінниці через Польщу.

Підсумовуючи наведене щодо походження приходнів в особовому складі вінницької міщанської громади XVI в., можемо прийняти, що від 2-ї чверті XVI в. до Вінниці йде майже виключно іміграція з сусідніх північно-західних земель Великого князівства Литовського та Корони.

[Рух міського населення]

Щоб висвітлити протягом XVI — 1-ї половини XVII вв. вплив іміграції на господарчий розвиток міста й правний стан вінницької міщанської громади та показати на тлі загального руху вінницької міської людності зміни чисельності вінницької міщанської громади, подаємо за люстраціями 1545, 1552, 1604, 1616 рр., на підставі реєстру

про складення присяги 1569 р. й тарифу димів 1629 р. (156, 108—116; 157, т. XX, 103; 9в, № 84; 9г, № 23—24; 9д, № 3) таку таблицю:

Рух міської людності у Вінниці 1545—1647 рр.

Чиї доми	Кількість домів						
	1545	1552	1569	1604	1616	1629	1647
Міщан господарських	141	бл. 279			450 ¹		
Міщан зем'янських		бл. 30					
Слуг		54		661		787 ²	
Селян	112	31					
Попів		6					
Бояр	21	33					
Євреїв			15	66	50 ¹		
Шляхти				35			98 ³

Примітка 1. Зізнання міщан під присягою перед люстраторами 1616 р. могло відноситися тільки до димів об'єктів оподаткування. А тому ми не можемо погодитися з Яблоновським, який вважає, що у Вінниці того року було всього 500 димів (157, т. XX, 58).

Примітка 2. За конституцією з 1629 р., євреї повинні були платити подимне нарівні з міщанами; від цього податку навіть не звільнювались шляхтичі, що сиділи на селянських ґрунтах (188, т. III, арк. 605—606, 609). Тому 787 димів у тарифі 1629 р. є загальна кількість міських димів того року, але без домів шляхти.

Примітка 3. Реєстр шляхетських домів у Вінниці 1647 р. склали спеціальні ревізори за конституцією того ж року (*-4).

Наведена таблиця показує невпинне зростання міської людності від 1545 р. до середини XVII в. й, зокрема, збільшення чисельності міщанської громади. Як посередньо свідчить процес колонізації Вінницького повіту XV — I-ї половини XVII вв. (див. розділ IV), зростання міської людності через іміграцію повинно було відбуватися вже в XV ст., а посередньо це виказує також і люстрація 1471 р. Хоч ця люстрація і не подає кількості домів, але з того, що у Вінниці було 1471 р. аж 15 корчем, можна вважати, що в місті була на той час чимала людність.

Між іншим, на думку Буданова, залюдненість міст південного українського пограниччя була XV в. куди більшою навіть ніж за середину XVI в. (24, 25—?) [Пошкоджено 2 рядки. — *Ред.*]

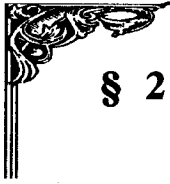
...зокрема, щодо Вінниці, бо:

а) Буданов у наведених висновках ґрунтується головню на зміні кількості корчем у Житомирі й Чуднові XV—XVII в. Однак, застосовуючи методи Буданова до Вінниці, ми бачимо, що супроти 15 корчем 1471 р. було їх у Вінниці 1552 р. аж 42;

б) закріпачення селян в українських землях Коропи з кінця XV — початку XVI вв., а приблизно з того ж таки часу початок закріпачення селян і в північно-західних українських землях Великого князівства Литовського (38. т. V, 166—176; 75, 202) повинні були чимдалі збільшувати колонізаційний рух до степового пограниччя. Своєю чергою, інтенсифікація форм господарчої діяльності міської людності XVI в. внаслідок приєднання Вінницького повіту до загальнодержавного ринку повинна була збільшити супроти XV в. економічну місткість вінницьких міських земель, даючи засоби до відживлення чимдалі більшій людності.

Особливо вражає швидкий темп зростання вінницької міщанської людності в середині XVI в.: в межичасі 1545—1552 рр. міщанська людність більш ніж подвоїлася. Міщанська людність продовжує невпинно зростати й надалі, але темп цього зростання виразно зменшується. Наприклад, у межичасі 1552—1616 рр. міщанська людність збільшилася вже лише на третину. Припускаючи навіть, що в межичасі 1616—1629 рр. єврейська людність збільшилася в півтора рази, й кладучи для інших шарів міської людності (без пляхти) невідповідно велику цифру 150—200 домів, будемо все-таки мати 1629 р. понад 500 міщанських домів — отже, чимале збільшення за такий короткий період.

Звичайно, темп зростання міщанської людності ніяк не можна пояснювати самим-по природним прирощенням, і він може бути тільки наслідком інтенсивної іміграції до міста. А що головна колонізаційна течія до міста йшла якраз з півночі та північного заходу — отже, з земель економічно більше розвинених, — можна наперед сказати, що іміграція повинна була прискорювати господарчий розвиток міста, а тим самим впливати на еволюцію правового стану вінницької міщанської громади.

ВПЛИВ ІМІГРАЦІЇ ДО ВІННИЦІ НА СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК ТА НА ПРАВНИЙ СТАН МІСТА

Як для зрозуміння процесу суспільно-господарчого розвитку міста, так і для висвітлення еволюції правового стану вінницької міщанської громади потрібно мати на увазі, що від 2-ї чверті XVI в. до міста йшла переважно іміграція шляхетських підданих-хліборобів. Що шляхетські піддани-втікачі становили XVI — початку XVII вв. основу колонізації всього степового пограниччя Великого князівства Литовського, особливо ж прямуючи до королівщин, підносить такий визначний дослідник, як Яблоновський (157, т. XXII, 126—137). Окрім наведеного, наше твердження доводять такі факти:

а) II Статут запроваджує спеціальний артикул, що забороняє іміграцію до міста «шляхетських людей», встановивши, однак, десятилітню давнину для видачі давніших утікачів (розділ III, артикул 25; 148, 287). Наведене виявляє, що колонізація міст через іміграцію шляхетських підданих у межичасі поміж I та II Статутами (1529—1566) є загальнодержавне явище. Як ми вже зазначали, спричинилося до цього погіршення правового стану селян в північно-західних землях Великого князівства Литовського та Корони, бо там уже від 2-ї чверті XVI в. існує кріпаччина;

б) року 1546 вінницькі зем'яни скаржилися королеві на свого старосту, що той забороняє їхнім людям вселюватися до міста, тоді як за давнім звичаєм навіть «люди которые бы колвек от которого пана або з заграничья до места пришли, старосты наши веицкии пезаборонивали им их приймовати». Задовольняючи клопотання зем'ян, Жигимонт приписав старості і надалі додержуватися в цьому давнього звичаю (9з, № 26);

в) раптовий злам у господарчому розвитку міста 1545—1552 рр., коли хліборобство в короткому межичасі стало складовою частиною переважної більшості міщанських господарств (див. розділ IV), показує, що наведений стрибок у господарчому розвитку не є наслідком

природної еволюції господарчих форм, але спричинилась до лього інтенсивна іміграція до міста селян-хліборобів.

Окрім наведених фактів, на доказ нашого твердження можна навести численні цього періода позови зем'ян про видачу їхніх підданих, що втекли до Вінниці. Так, 7.VI.1594 шляхтич О. Дяковський позиває вінницького старосту Ю. Струся за невидачу підданого, що з села П'ятничан утік до Вінниці (157, т. XXI, 391).

Відповідно до правового стану міщанська людність м. Вінниці поділяється в середині XVI в. на дві категорії: зем'янських міщан та міщан господарських. Залежність утікачів з далеких земель Великого князівства Литовського та Корони до їхніх панів відразу й назавжди розривалася, хоч би й ці втікачі були перед тим навіть кріпаками. Навіть цитований закон, що його встановлює шляхта 1566 р., примушений був, хоч і з певним обмеженням, визнавати таких утікачів за вільних од якої-будь залежності від їхніх попередніх панів. Таким чином, треба гадати, що такі імігранти могли відразу стати господарськими міщанами. І дійсно, за нашою таблицею, господарські міщани (близько 279 домів), з яких майже половина (138 домів) вселилися до міста після 1545 р., становлять 1552 р. переважну більшість усієї міщанської людності Вінниці.

[Зем'янські міщани]

Зем'янських міщан у реєстрі в люстрації 1552 р. легко відрізнити від міщан господарських, бо при іменах зем'янських міщан стоять прізвища їхніх панів. Як свідчить перелік зем'янських міщан у люстрації 1552 р., є то виключно люди місцевих зем'ян, що, постійно живучи в місті, були в повній залежності від своїх панів. Хоч люстрація 1545 р. не подає у Вінниці зем'янських міщан і з'явлення цієї групи міщанства формально треба віднести на період 1545—1552 рр., проте з люстрації 1545 р. видно, що вже тоді існувала певна кількість міщан, залежних од зем'ян (див. розділ IV). Що деякі з зем'янських міщан могли бути давніше селянами, вселеними до міста заходами місцевих зем'ян, виявляє також цитований вище лист Жигимонта з 1546 р. до вінницького старости. Але яке б не було походження цієї категорії міщан *перед їх вселенням до міста*, ми маємо всі підстави вважати (див. розділ IV), що перед тим, як вони «заложилися» за вінницьких зем'ян,

ставши через це зем'янськими міщанами, вони були вже фактично вільними людьми, найімовірніше господарськими міщанами.

Цитований лист Жигимонта з 1546 р. висвітлює нам також імовірну природу залежності зем'янських міщан од їхніх панів та правні взаємини цих міщан зі старостинським урядом. Підставою цієї подвійної залежності стало давнє право вінницьких зем'ян разом зі своїми людьми «в місті мешкати й землі та інші вжитки там собі мати та подачку нашу з містом виконувати» (9з, 44). Внаслідок збільшення міської людності від 2-ї чверті XVI в. цінність міських земель, придатних до сільськогосподарського вжитку, весь час підносилась. Тому, щоб набути права на землекористування, приходило використовувати наведене вище давнє право вінницьких зем'ян і «задавалися» за них, мабуть одержуючи, окрім того, від своїх панів допомогу на господарство. А що за цим давнім правом вінницьких зем'ян зем'янські люди повинні були парівні з господарськими міщанами виконувати міські повинності, особливість правного стану зем'янських міщан полягає в подвійній залежності — від зем'ян та від старостинського уряду.

Таким чином, одним із наслідків іміграційного руху, особливо ж 1545—1552 рр., було з'явлення у Вінниці групи зем'янських міщан, близько 30 домів, що, як показує приклад інших міст, не могла бути під міською юрисдикцією. Наприклад, у Брацлаві, де архаїчний суспільний уклад затримався найдовше, зем'яни, однак, домагалися 1545 р. «особливого войта над людьми своїми землянскими устанавити, жебы люди их в праве войта господарского не были». Дійсно, підлеглисть зем'янських людей, що мешкали у Брацлаві, господарському війтові була того часу винятковою. Тому люстратор та староста визнали це клопотання за слушне і, звільнивши зем'янських людей від підлеглисті господарському війтові, дозволили зем'янам настановити над своїми людьми окремого війта, бо «таковыи обычай везде по иным местом господарским заховывает ся» (156, 124—125). У Києві 2-ї половини XVI — 1-ї половини XVII вв. зем'янські міщани також не підлягали міській юрисдикції (56, 181—186).

Коли ми візьмемо під увагу суперечки вінницьких зем'ян зі старостинським урядом 40-х рр. XVI в. про правні взаємини старости та зем'янських людей взагалі, а зокрема інститут подвійної юрисдикції — старостинського уряду та пана — для зем'янських людей, мешканців

міста, що його встановлює господарський вирок з 16.VII.1546 (9з, 44—45), то прийдемо до висновка, що найімовірніше такий самий правний стан витворивсь у Вінниці і для зем'янських міщан.

Самий *характер* подвійної залежності зем'янських міщан у південних містах децю висвітлює люстрація 1552 р., яка описує залежність приватновласницьких людей, мешканців Канева, так:

«Подданные земляские и церковные которые при замку в месте... живут... повинны послушны быти присуду замкового, подводы и стаеи посполу з мещаны давати, а часов потреби, против людей неприятельских и в погоню за ними ходити, нижли подачки панам своим дають». (9в, 98).

Що у Вінниці в замкових повинностях також не було ніякої різниці між міщанами господарськими та зем'янськими, окрім цитованого господарського листа з 1546 р., виказує самий факт переписання обох цих категорій міщан разом під час люстрування 1552 р.

Підсумовуючи все наведене, ми вважаємо, що правний стан зем'янських міщан був гірший, аніж правний стан міщан господарських. Окрім замкових повинностей, що їх виконували зем'янські міщани *нарівні* з міщанами господарськими, зем'янські міщани мусили були, як і приватновласницькі піддані в Каневі, давати «подачки» своїм панам. Гадаємо також, що зем'янські міщани були у Вінниці під юрисдикцією замковою.

У нашій таблиці 31 дім селян 1552 р. становлять селяни панів Кощичів, що врятувалися з Брацлавського повіту 1551 р. після татарської навали та зруйнування татарами Брацлавського замку (9в, 610). Можна думати, що деяка кількість зем'янських міщан 1552 р. могла повстати також і з міських селян 1545 р. (112 домів у таблиці), які, однак, здебільшого перейшли на села зі своїми панами. Перехід справжніх підданих вінницьких зем'ян у міщани був за цих часів, на нашу думку, цілком можливий *de jure*¹, бо, за господарським листом з 16.VII.1546 та за люстрацією 1552 р., зем'янські люди у Вінницькому повіті були особисто вільні й могли покинути свого пана, хоч і заплативши йому певну суму за відхід (9з, 44; 9в, 609). А що джерелом залежності підданого від зем'янина були, таким чином, у Вінницькому

1 юридично, за правом

повіті виключно правні взаємини земельні, вселення селянина до міста та користування міськими, *господарськими* ґрунтами мусили бути захитати й саму підставу залежності. Тому селяни, що *постійно* мешкали в місті, мусили бути не тільки стати зем'янськими міщанами, але кінець-кінцем зрівнятися в правах з міщанами господарськими.

Актові джерела XVII в. стверджують наведений висновок. Так, у перелікові «людей» на двірці Кмитича з року 1552 стоять також «люди», тобто піддані зем'янина Брацлавського повіту Клещовського — Федець Сироватка та Прокіп Сироватченко, без сумніву батько й син. Своєю чергою, в реєстрі бурмистрів вінницького міського уряду 1640—1643 рр. стоїть Михайло Сироватка. А що на бурмистрів міщанська громада обирала, безперечно, не якихось гультяїв-зайд, але віддавна осілих, статечних та всім відомих міщан-тубільців, походження *міщанина* Михайла Сироватки від колишніх підданих зем'янина Клещовського не може викликати сумнівів.

[Правний стан міщан-імігрантів]

Усе наведене вгорі щодо нетривалості взаємин залежності вселених до міста селян од їхніх панів іще з більшою силою можна застосувати до імігрантів з далеких земель, що недавно лише «позадавалися» за вінницьких зем'ян. Як стирається різниця між господарськими та приватновласницькими міщанами у правних взаєминах зі старостинським урядом, спостерігаємо ми, наприклад, у Києві, де, за привілеєм 1503 р., приватновласницьких людей, мешканців міста, навіки «привер-пено» в службах та повинностях до міщанської громади (З, т. I, № 207, 355). Ще скоріше мусили бути стати міщанами господарськими зем'янські міщани у Вінниці, бо ж підставою залежності тут зем'янських міщан од своїх панів було насамперед користування «землями та іншими вжитками», що не були зем'янською власністю, але весь час лишалися міськими, господарськими. І дійсно, у Вінниці 1-ї половини XVII в. ми ніде вже в актах не стрічаємо окремої категорії зем'янських міщан — видимо, вони злилися з міщанами господарськими.

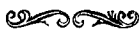
Інтенсивна іміграція колишніх шляхетських підданих до міста від 1545 р., витворюючи незнані досі у вінницькій практиці умови залежності міщан та виробивши перехідний тип од міщанина до селянина (зем'янські міщани), розбивала, таким чином, суцільно-скопомічну

одноцільність вінницької міщанської громади та повинна була взагалі погіршувати правний стан давнішого міщанства. Використовуючи нову економічну кон'юнктуру, старостинський уряд, звичайно, мав ще більші можливості брати нових міщан під свою юрисдикцію та ставити їх в умови більшої залежності, ніж вони витворилися еволюційним шляхом для давнього міщанства.

Зміну господарчої політики старостинських урядів, спрямовану на більшу експлуатацію міських земель, викликало загальне пожвавлення народногосподарчого життя 1-ї половини XVI в. в цілій державі внаслідок збільшення товарообміну з Західною Європою (96, 144—145). На початку XVI в., особливо 20—30-х рр., помітно енергійну діяльність старост, намісників та державців у чернінній Литві та Білорусі, спрямовану на заселення пустовщин та на збільшення таким чином прибутковості господарських земель (45, 109).

Згодом те саме спостерігаємо ще в багатьох містах південного пограниччя Великого князівства Литовського, а особливо 30—60-х рр. XVI ст. Тамтешні старостинські уряди використовують колонізаційний рух для ліпшої експлуатації міських земель, поширюючи одночасно на нових міщан старостинську юрисдикцію. Зокрема вінницький старостинський уряд примушений був шукати матеріальних ресурсів для потреб свого скарбу ще й з інших причин. За люстрацією 1545 р., замкове «наспижування» у Вінниці стояло дуже погано, бо при замкові не було ні ріллі, ні городів, і вінницький староста примушений був спроваджувати «живність» зі своїх волинських маєтків (156, 113). Також і пізніше, за люстрацією 1552 р., майже всі замкові села роздано було зем'янам у держання (9в, 611).

Наведені причини витворювали специфічні взаємини поміж старостинськими урядами та міщанами пограничних міст Великого князівства Литовського. Наприклад, черкаські міщани скаржилися 1536 р. на свого старосту, що він позабирав у них «уходы звечистыи» та іншим «людем обчым того вживати допуцал и с того себе поклоны бирал». Одночасно старостинський уряд частину міщанства, яка давніше «восполок з ними у послугах и подачках наших тягнули... у свою моць взял, оных послуг и подачок повинных волными учынил...» (*-5).

Зустрічаючи енергійний опір від давніх міщан, що не хочуть над давні звичаї виконувати обов'язки, черкаський староста йде, таким чином, іншим шляхом: за люстрацією 1552 р., він усі давні відрядні повинності (стації й підводи) кладе по-давньому на давню міщанську громаду, тоді як частина міщан, що є під старостинською юрисдикцією, їх не відбуває, «закриваючися старостою». Взагалі, за люстрацією 1552 р., ми зустрічаємо в Черкасах на основі користування міськими правами й вольностями та відбування повинностей такі 3 групи міщан неоднакового правного стану: а) господарські міщани, що є, без сумніву, давнє міщанство, б) міщани, які «позадавалися» за місцевих зем'ян і службників, та в) міщани, що їх «закриває» від загальноміських повинностей старостинський уряд. Останні дві групи складаються, безперечно, з приходнів.

Аналізуючи наведене погіршення 1536—1552 рр. правного стану черкаської міщанської громади, ми бачимо, що до нього спричинилися:

а) колонізаційний рух до міста, що спричинився до піднесення цінності землі й інших вжитків та до зміцнення зверхнього суверенітету державної влади на незаселені або на не досить використовувані землі. Це право державної влади починає тепер фактично здійснювати старостинський уряд, розпоряджаючись міськими землями громадського користування;

б) цілком зрозумілий антагонізм між давніми міщанами та новими міщанами на основі боротьби за право користування міськими громадськими землями, бо давні міщани вважають право на експлуатацію міської території за своє виключне «звічисте» право. Нові міщани у своїх правних взаєминах з давньою міщанською громадою спираються на старостинський уряд, що, надавши їм право на користування міськими землями, одночасно бере їх під старостинську зверхність;

в) формально лишаючи «старину» у правних взаєминах з давньою міщанською громадою та поклавши на неї виконання всіх давніших *відрядних* повинностей державного характеру, що не дають безпосереднього прибутку до старостинського скарбу, старостинський уряд намагається створити з нових міщан іншу громаду — під старостинською юрисдикцією. Звичайно, повинності цієї нової громади дають куди більше прибутку до старостинського скарбу, і в цьому, власне, й

полягає для старостинського уряду рація «закривати» нових міщан од загальноміських повинностей.

Зазначені елементи в правних взаєминах старостинських урядів з міщанами можна виявити за колонізаційної доби XVI в. в багатьох містах степового пограниччя України, і ми вибрали Черкаси тому, що тут обидва чиники — земельні взаємини старостинського уряду й міщан та створення окремої міщанської громади під старостинською юрисдикцією — виступають разом.

Наведена аналогія уможливить нам аналіз правного стану вінницьких міщан-імігрантів. Період інтенсивної іміграції до Вінниці 1545—1552 рр. застає давніше міщанство в стадії екстенсивних форм господарства, причому підставою економіки міста є по-давньому бджільництво та скотарство. Хліборобство міщани плекають виключно для задоволення власних потреб, та й то не у всіх господарствах, а ухощництво стає ще для частини міщан допоміжне заняття. Раптовий стрибок од цих форм господарчої діяльності до хліборобства був, звичайно, неможливий для давнього міщанства. Тим-то, боронячи свої перестарілі способи експлуатації міських земель, давня міщанська громада, яка досі була державцем міської території та володіла нею яко своєю «отчизною», повинна була гостро вороже поставитися до вселення до міста численної хліборобської іміграції 1545—1552 рр., яку, однак, протегує старостинський уряд. Що старостинський уряд від 40-х рр. XVI в. замість давнішої позірної незацікавленості в земельних справах починає дбати сам про якнайкращу експлуатацію вінницьких міських земель, найкраще свідчить конфлікт цього часу старости з зем'янами. Староста не дозволяє людям місцевих зем'ян, що вселяються до міста, користуватися «землями та іншими вжитками», як це видно з відповіді Жигимонта з 1546 р. на скаргу місцевих зем'ян до вінницького старости:

«...А людем деи их перед тым здавна от нас было дано волности в месте мешкати и земли и иншыи вжитки там себе мети, а подачку нашу з местом полнити, а тепере им самим и людем их волности мети недонускаете» (9з, 44).

Уряд у цитованому листі приписав вінницькому старості не перешкоджати іміграції до міста людей місцевих зем'ян, хоч це, безперечно, не відповідало інтересам старости. Як ми це показали вище на прикладі

зем'янських міщан, міські землі, придатні до сільськогосподарських користувань, набули від 40-х рр. XVI в. такої цінності, що імігранти до міста, окрім виконання міських повинностей парівні з міщанами, могли давати ще й «подачки» тим зем'янам, які їм забезпечували вселення до міста та права на користування міськими «землями та іншими вжитками». Зрозуміло, що в таких обставинах староста був зацікавлений поставити імігрантів у безпосередню залежність від замку й тим самим забезпечити оті «подачки» поперх виконання міських повинностей для себе самого, а не для зем'ян.

Почавши від 40-х рр. особливо енергійно здійснювати право державної влади на розпорядження незаселеними або не досить використовуваними землями міської території, старостинський уряд, окрім конфлікту зі шляхтою, мусив був зіткнутися тут також з дотеперішнім офіційно визаним правом громади на *володіння* міською територією як своєю «отчизною». Уряд зайняв у цім конфлікті цілком іншу позицію, ніж у конфлікті зі шляхтою, і староста, відсовуючи давніє міщанську громаду від володіння міською територією (див. розділ IV), починає відводити імігрантам до міста придатні до сільськогосподарських користувань міські землі. Встановлюючи правні взаємини з новими міщанами, старостинський уряд цілком не був зв'язаний в цьому «старипою» так, як у правних взаєминах із давніми міщанами. Тим-то староста міг встановити обов'язки нових міщан відповідно до реальної сучасної цінності землі та, либонь, узглядняючи й більшу рентабельність господарств імігрантів супроти господарств давніх міщан. Старостинському урядові, безперечно, це легко вдавалося, бо для шляхетських підданих, приходив з півночі та північного заходу, навіть оті збільшені повинності були куди легші, ніж ті, що вони їх виконували давніше.

Між іншим, історія переселення селян до Сибіру протягом XIX в. дає дуже навчальні приклади того, як у процесі колонізації XVI в. могла витворитися залежність нових осадників-хліборобів як од зем'ян, так і від старости. Досліди показали, що пересельці, з правила, не мають достатніх засобів, щоб провадити на новому місці самостійне господарство. Тим-то, прибувши до Сибіру, вони примушені йти в наймити на кілька років. Пересельці або мешкають у давніх осадників за невеличку платню чи дурно, або плетуть собі хижку з хресту, живучи

з заробітків 3—4 роки, — отже, доти, доки не запровадять власного господарства (41, 77—83).

[Міщани під старостинською юрисдикцією]

Ставши в процесі вироблення суспільно-економічних взаємин зі старостинським урядом та давніми міщанами групою одмінного від давніх міщан правного стану, нові міщани повинні були через свою залежність у земельних правах від старостинського уряду стати й окремою адміністративно-господарчою одиницею під старостинською юрисдикцією. Згодом, звичайно, старостинський уряд прагнув зрівняти оті обидві групи міщан в повинностях, підтягнувши давніх міщан до імігрантів.

Зіставлення люстрацій 1545 та 1552 рр. дійсно виказує, що внаслідок інтенсивної іміграції цього періода під самою Вінницею повстає окрема міська осада, чи, певніше, передмістя Вінниці, — *Крутнів*, який є під управою окремого *крутнівського вїйта* (9в, 607).

Що Крутнів ніяк не міг бути якимось замковим селом, але осадю *міського типу*, свідчить його устрій. У Вінницькому повіті на чолі замкових сіл стояли 2-ї половини XVI в. по-давньому не вїйти, але отамани. Так, 1569 р. отаманом замкового села Мізякова був Юрій (157, т. XX, 104), а 1570 р. отаманом того самого села був Супрун Каренко (85, 544).

Що новоутворена міська осада стала окремою од Вінниці адміністративною одиницею, ніяк не можна пояснити й віддаллю від міста (найбільше 200 м), бо навіть після перенесення міста 1558 р. на правий берег Богу, коли, дійсно, через віддаль Старої та Нової Вінниці існування окремих вїйтівств могло б мати під собою якусь рацію, обидва міста лишалися завжди неподільною адміністративною одиницею (див. розділ VII).

Отже, відокремлення крутнівських міщан є адміністративно-господарче відокремлення передміщан узагалі, а, за численними прикладами інших тогочасних міст України, рацією такого відокремлення було, без сумніву, те, що передміщани були під старостинською юрисдикцією. Таким чином, внаслідок іміграційного руху 1545—1552 рр. вінницька міщанська людність розбивається на дві адміністративні одиниці, причому давніша міщанська громада має окремого виборного вїйта, тоді як нова міщанська громада, маючи також окремого вїйта, є вже під старостинською юрисдикцією.

Чисельність отих двох громад була, мабуть, 1552 р. майже однакова. Однак з наведеної таблиці цілком ясно, що, невинно зростаючи, нова міщанська громада повинна була незабаром переважити своєю чисельністю громаду давню, бо при кінці XVI — на початку XVII вв. нових міщан було вже вдвічі більше, як міщан давніх. Отже, на нашу думку, боротьба 50-х рр. старостинського уряду за право призначати вінницького в'їта є прояв прагнення старостинського уряду зрівняти правний стан обох громад, поширивши старостинську юрисдикцію, та й нові повинності взаємини, на чисельно вже меншу давню міщанську громаду, що зберігала невідповідні до загального економічного розвитку міста взаємини зі старостинським урядом, витворені в процесі попереднього еволюційного розвитку міста.

Хоч і в дещо одмінних умовах — бо Київ jako визначний торговельно-промисловий осередок вже від XV в. користувався різними правами та імунітетами, — аналогічне явище співіснування поруч міщан міської юрисдикції, чи магістратських (173 доми), міщан замкових (159 домів) і міщан приватновласницьких (69 домів) — біскупських, зем'янських та монастирських — спостерігаємо ми, за люстрацією 1552 р., серед київської міщанської людності. Відтоді й аж до середини XVII в. на основі користування міськими правами та виконання міських повинностей між оцими громадами міщан неоднакового правного стану, а насамперед поміж громадою замкової юрисдикції та громадою «майтборського права», точиться невинна боротьба. Інтересно відзначити, що кількість замкових міщан невинно збільшується і, за актами перших років XVII в., вони вже *переважають* своєю чисельністю міщан магістратських. Є це цілком зрозуміло, бо навіть і в тогочасному Києві, хоч і був він куди значнішим супроти Вінниці торговельно-промисловим осередком, найголовнішою складовою частиною міських прав для більшості міщанства було користування міськими «землями та іншими вжитками». А що замковий уряд міг цього періода все більше обмежувати земельні права міщан магістратських, сільськогосподарська іміграція мусила була вливатись якраз у громаду замкової юрисдикції. Однак, супроти всіх заходів замкового уряду від половини XVI до середини XVII вв. поширити свою юрисдикцію на всіх інших міщан, міщани «майтборського права» та міщани біскупські й монастирські більш-менш зберегли свою незалежність протягом усього цього періода (157, т. XXII, 352; 9в. 113—116; 56, 176—186).

Оці наслідки боротьби київського замкового уряду з міщанами за поширення замкової юрисдикції, так неподібні до наслідків аналогічної

боротьби у Вінниці, пояснюються, на нашу думку, виключно одмінністю київських обставин. Економічно міцна торговельно-ремісницька верства такого значного економічного осередка, як Київ, безперечно мала супроти вінницьких міщан куди більшу відпорність, а найкраще свідчить про це те, що вже від початку XVI в. київська міщанська громада мала магдебурзьке право та зв'язані з цим наданням права й імунітети. Так само в одмінних умовах супроти зем'янських міщан (як вінницьких, так і київських) були міщани біскупські та монастирські, бо це були мешканці церковних юридик, а на мешканців церковних юридик поширено було в Короні обов'язок нести нарівні з міщанами *opera civilia*¹ лише за конституцією 1659 р. (188, т. IV, арк. 620).

Інтересно відзначити, що у віддавна упривілейованім Львові передміщани при кінці XIV в. також не підлягали міському урядові, але нарівні з замковими селянами були під старостинською юрисдикцією (75, 218; 172, 38). Не підлягає сумніву, що підставою залежності львівських передміщан від старостинського уряду були також правні взаємини земельні, бо тоді, як міщани — мешканці міста становили головно ремісницько-торговельну верству, тогочасні передміщани жили звичайно насамперед (а може, й виключно) з сільського господарства.

Тим-то у Львові, як і у Вінниці, передмістя становлять окремі адміністраційно-господарчі одиниці під управою своїх окремих в'їтів. Як виявляють пізніші акти, львівські передмістя й надалі зберігають свою адміністраційно-господарчу відокремленість від міста під управою своїх окремих в'їтів (190; цит. за: 25, кн. XI, 528).

Безперечно з тих самих причин окрему громаду становлять 2-ї половини XVI в. передміщани у м. Кременці. Як ми подавали, Кременець одержав магдебурзьке право ще від великого князя Свидригайла 9.V.1438, і в надавчому листі точно визначено територію міста, на яку поширювалося міське право (9а, № 2). Лист короля Стефана кременецьким передміщанам з 8.IX.1578 виказує, що передміщанам, на клопотання кременецького старости, надано було тоді яко допомогу для кращої оборони замку й міста Кременецького право мати в своїх домах на передмісті вільні корчми й шинкувати в них медом та пивом нарівні з кременецькими міщанами (9з, 214—215). Наведений лист не лишає сумнівів, що кременецькі передміщани були під старостинською

1 громадські повинності (лат.)

юрисдикцією, і безперечно тому, що передмістя осаджене було поза межами міської території. Своєю чергою, пізня дата зрівняння передміщан з міщанами в правах посередньо виказує, що перед 1578 р. передміщани жили з інших господарчих занять, аніж міщани,— отже, з сільського господарства.

Подібні ж взаємини існували XVI—XVII вв. і в Кам'янці-Подільському, де правний стан передміщан, а зокрема відбування натуральних повинностей, наближує їх цього періода до замкових селян. Тільки лист короля Михайла з 16.III.1670, приєднавши до Кам'янця передмістя Підгороддя та зрівнявши передміщан з міщанами, звільнює передміщан од згаданих повинностей, а саме: «*ab omnibus laboribus oneribus et exactionibus privatis... eximeremus et liberos ac immunes fuceremus... preter solum operas publicas, vulgo szarvarki dictas*»¹ (9а, № 43).

Зменшення інтенсивності іміграційного руху до міста останньої чверті XVI — 1-ї половини XVII вв., зменшуючи тим самим діяння такого непостійного чинника, як колонізація, мусило було припинити раптові стрибки в суспільно-господарчому розвитку міста. А що внаслідок зменшення інтенсивності іміграції розвиток міста цього періода повинен був відбуватися майже звичайним еволюційним шляхом, то витворені за періода інтенсивної іміграції суспільно-економічні різниці та противенства окремих груп міщанства неоднакового правного стану повинні були потроху стиратися.

Між іншим, Буданов уважав, що *всі* вінницькі міщани 1552 р. були під замковою юрисдикцією (24, 32), тоді як Яблоновський, на підставі тих самих джерел, прийшов до протилежного висновку, а саме: всі тогочасні вінницькі міщани підлягали міській юрисдикції, але серед них була невелика кількість міщан зем'янських (157, т. XXII, 324). Своєю чергою, Каманін, приєднуючись до наведених висновків Яблоновського, вважає, що розбиття міщанства на окремі юрисдикції було своєрідною властивістю самого лише Києва (56, 181).

Наші висновки є цілком одмінні від висновків названих дослідників. Зокрема, ми вважаємо, що поділ міщан на окремі юрисдикції є загальний наслідок суспільно-економічних взаємин, які витворювалися

¹ "від усіх робіт, тягарів і особистих повинностей... виключили [ми] та зробили вільними та необтяженими... крім лише громадських робіт, які по-простому називаються шарварками" (лат.)

за колонізаційної доби XVI в в усіх містах південної України, а не є властивістю самого лише Києва чи Вінниці.

Интересно відзначити, що в середині XVI в. (1552 р.) вінницька міщанська громада є одна з найчисленніших громад інших міст степового пограниччя Великого князівства Литовського, дещо менша за київську міщанську громаду та, можливо, за брацлавську, але далеко перевищуючи чисельність міщанських громад Житомира, Канева, Черкас та ін. (24, 32; 157, т. XXII, 324). — отже, описані впливи імi-граційного руху на господарчий розвиток міста та на правний стан міщанської громади повинні були виявитись у Вінниці ледве чи не з найбільшою силою.

Розглядаючи рух міщанської людності у Вінниці протягом усього періода нашого дослідю, тобто XV—XVIII вв., ми вважаємо, що максимум чисельності міщанської людності у Вінниці має припадати на роки перед Хмельниччиною. Бурхливі події від середини XVII в. повинні були страшенно спустошити місто й зменшити міщанську людність міст цілої Брацлавщини, а зокрема у Вінниці, що не раз була тереном зійськових подій. Посередньо свідчить про спустошення всіх міст Брацлавщини зіставлення тарифів димів 1629 та 1664 рр. (9г, № 24 та 29), а також жакливий стан Вінниці на початку XVIII в., коли ціле місто стояло пустою.

§ 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ XV — 1-ї ПОЛОВИНИ XVII ВВ.

По деяких містах Західної України, внаслідок імiграції до міст чужинців, міщанські громади розбивались іноді на національні групи неоднакового правного стану, кожна з яких у процесі еволюції свого правного стану вироблювала і свій одмінний устрій. Супроти інтенсивної імiграції, вінницька міщанська громада зберігала, однак, XVI — 1-ї половини XVII вв. майже однонаціональний склад міщанства, понад 90% якого 1552 р. становили українці. Тим-то наперед можна сказати, що навіть після інкорпорації Брацлавщини в Корону в еволюції правного стану та устрою вінницької міщанської громади національні моменти не могли відігравати важливої ролі.

Що основну масу вінницького міщанства в середині XVI в. становили українці, показує накреслений вгорі аналіз походження приходнів до міста, який і уможлиблює висновки про етнографічний склад вінницької міщанської громади 1552 р., а саме:

1. Білорусини

До білорусинів у складі вінницького міщанства можна б до якоїсь міри зарахувати Пинчуковича й Литвиненка. Однак прізвище «Пинчукович» може належати й українцеві з Полісся, бо т. зв. пинчуки мовно й етнологічно становлять перехідний тип од білорусинів до українців (179, 135). Що до Литвиненка, то вважати його з цілковитою певністю за білорусина не можна також, бо в центральній Україні українців з Чернігівщини та волинського Полісся звать віддавна литвинами.

Проте походження оцих приходнів з суміжних україно-білоруських земель дає підстави вважати, що білоруська колонізація в складі вінницької міщанської громади має бути досить значна.

2. Литовці

Приходнями з черінної Литви можна вважати міщан Троцького та Ниська Куторовича, хоч вони могли бути й білорусинами.

Однак навряд чи можна погодитися з Будановим, який цілком заперечує участь литовської колонізації в заселенні степового пограниччя Великого князівства Литовського XVI в. (24, 189).

3. Поляки

За поляків у реєстрі міщан 1552 р. можна вважати Утатровчина, Амброжея та Станіслава Ляха. Сумнівними, що могли бути як поляками, так і українцями, ми вважаємо в реєстрі 1552 р. Куєвновича, Івана Лешка та Федоровую Лешкову, а в записі 1531 р.— Андрія Фруса (140, т. III, № 411).

4. Німці

Міщани Ленц та Ленчиць могли бути німцями, хоч останній міг бути німцем сполонізованим або навіть сербом чи хорватом.

5. Москвини

За москвинів можна вважати міщан Бикіна та Морхіна, хоч вони могли бути також і білорусинами.

Підсумком наведеного може бути таблиця :

Національний склад вінницької міщанської громади на 1552 рік

Чиї доми	Кількість домів		Відсоток загальної кількості міщанських домів	
	мінімум	максимум	мінімум	максимум
Білорусинів	2	4 або більше	0,71	1,35 або більше
Литовців	2	2	0,71	0,68
Поляків	3	7	1,06	2,36
Німців	1	2	0,35	0,68
Москвинів	-	2	-	0,68
Сербів	2	2	0,71	0,68
Волохів	1	4	0,35	1,35
Вірменів	1	1	0,35	0,34
Тюрків	1	3	0,35	1,01
Разом чужинців	13	27	4,41	8,36
Українців	282	296	95,59	91,64

Примітка: у наведених обчисленнях не враховано імунізованої кагальної громади, розвиткові правного стану та устрою якої автор присвячує в томі III свого досліді окрему частину.

Наш висновок про незначну домішку чужинців у складі вінницької міщанської громади середини XVI в., а зокрема про домішку чужинців неправославних (поляків тощо), стверджує те, що, за люстрацією 1552 р., у Вінниці було 5 церков і ніяких інших храмів.

[Реєстр міщан 1603—1666 рр.]

Люстрації Вінницького староства XVII в. є, на жаль, занадто лаконічні і не подають поіменних реєстрів міщанської людності. Тому, щоб установити національний склад вінницького міщанства цього періода, ми виписали зо всіх відомих нам актів прізвища вінницьких міщан XVII в. і склали з них абетковий реєстр. Наведений реєстр обіймає період 1603—1666 рр. і, звичайно, містить лише незначну частину прізвищ міщан, які або виступали в різних юридичних актах,

або постійно протягом певного часу виконували в громаді урядові обов'язки.

Абетковий реєстр вінницьких міщан 1603—1666 рр.

Богуфалович Омелян (1603); Буженко (Бужениченко) Андрушко (1640, 1642); Бужениченко (Бураниченко) Іванина (1640, 1642, 1643); Василькова Гапка (1638); Гладкий Іван (1638); Давидович Андрій (1643); Дашка міщанина нащадки (1645); Дубицький Ждан (1645); Єремій, бурмистр (1641); Журба Федір (1645); Клованець Михайло (1644); Коваль Іван (1629); Козленко Іван (1639); Костюк (1645); Кощенко (1645); Кумайло (1645); Лис Прохолен (1640); Лагоденко Андрушко (1646); Лукашевич Костянтин (30—40-ті рр.); Московленко Грицько (1644); Омелянович Парфен чи Пархом та його дружина Тетяна (1639—1645); Підвербні подружжя Степан та Маруся (1639); Підвербні подружжя Іван та Ганна (1639); Потулах Ярош (1666); Пустовійтенко Мисько (1638); Савченко Семен (1643); Саливон, швець (1625); Самченко Семен (1640); Самченкович Семен (1642); Саценко Семен (1638); Сенченко Семен (1638); Сенченко Яцько (1638); Сироватка Михайло (1640—1643); Сич Богдан (1640); Скрипка Іван (1647) (*-6); Собко Степан та його дочка Тетяна (1645); Тещенко (1645); Тиненко Тишко (1640—1643); Трунченко Михайло (1646); Ушкало Іван (1640); Ушкало Сахно (1645); Фурманенко Панас (1640); Фурманенко Степан (1640); Холод Бажан (1647); Шаповал Степан (1644); Шпаченко Йосип (1640); Шпаченко Лесько (1640); Щученко Лесько (1639).

Прізвища виписано з тексту цієї праці, в якому автор вже зазначив відповідні джерела. Числа в дужках поруч прізвищ показують дату акту, в якому стоїть це прізвище.

Наведений реєстр здебільшого випадкових прізвищ не містить, однак, майже ні одного прізвища, що його можна б вважати за неукраїнське, а зокрема за польське. Між іншим, К. Лукашевич передав на підставі заставного запису свій хутір та став з млином Вознесенському монастиреві, а тому не може бути ніяких сумнівів про те, що він є українець. Як ми подаємо в томі II, прізвища «Дубицький», «Сич» та «Холод» належать давнім українським міщанським родам, що ми їх зустрінемо наступного століття. Самі імена міщан — Семен, Іван, Саливон, Омелян, Парфен (інколи Пархом), Андрушко, Іванина то-

що — виказують, що їхні власники є українці. Також оцей реєстр майже одноманітною формою родових прізвищ до певної міри свідчить, що протягом несповна століття відбувся процес асиміляції як захожих елементів українських, так і невеликої домішки чужинців, що ми її спостерігали в середині XVI в.

[Вінницька громада як однонаціональна]

Вже навіть наведене переконує, що від 1552 р. та протягом наступного століття майже однонаціональний склад вінницької міщанської громади не змінився, але ми маємо до цього ще й інші докази:

а) у складі вінницького міського уряду I-ї половини XVII в. не було жодного чужинця (див. розділ VII);

б) спосіб реагування міщанської громади на явища й події культурно-громадського та політичного життя України XVII в. не лишає ніяких сумнівів, що основна маса вінницького міщанства є українці.

Так, у цитованому акті з 1642 р. вінницька міщанська громада надає Вінницькому монастиреві громадську сіножать, а самий акт даровизни складено в отаких висловах:

«Я, Парфен Омелянович, вїйт... і ми Тишко Тиненко, Семен Самченкович, Андрушко Бужениченко, Михайло Сироватка, Іванина Бужениченко та Іван Гладкий бурмистри, уряд міський Вінницький, нарадившись зо всіма міщанами й поспільством міста Вінниці й уваживши надання од... старости нашого Вінницького, пана нашого милостивого... на сіножать монастиреві нашому Вінницькому, законним паннам чернечого закону, храму Пресвятої Богородиці, ми уряд виж менований, нарадившись межі собою й зо всім поспільством міщан Вінницьких, углядівши іж не ест нікому на перешкодї і нам місту, надаєм тому Храму Святому сіножать, прозиваємую Следзіовського...» (*-7).

Ще щедріші надання, вже від окремих міщан, були 30—40-х рр. також для другого православного монастиря у Вінниці — Братського, що відігравав велику роль у тогочаснім українськїм культурно-національнїм русї.

Між іншим, вінницьке міщанство бере активну участь за Хмельниччини в боротьбі з Польщею. Хоч улїтку обороннїсть Вінницького замку

та самого міста була досить значна, але 1 липня 1648 р. до Вінниці без ніякого опору вступили повстанці під проводом Кривоноса. Безперечно, поляки та євреї не покладалися на вінницьке міщанство, бо всі повтікали з міста за винятком одного старого ченця-єзуїта, якого тільки й замордували повстанці (50, т. IV, 89). Від середини 1649 р. Вінниця стає одним із опорних пунктів козаччини на Побожжю (136, 166—167), а внаслідок цього, як свідчить «привілей-диплом» Яна Казимира 1650 р., у перелікові амністованих за Зборівською угодою міщан, учасників війни, стоїть також і «Вінницька міщанська громада» (*-8).

Стверджуючи через півроку у виконання цитованого «диплома» права та вольності вінницьких міщан, Ян Казимир робить їм, однак, застереження, щоб «do buntów... nigdy się nie udawali pod straceniem prawa tego»¹ (*-9). Міщани, проте, брали й надалі активну участь в україно-польській боротьбі. У березні 1651 р. під керівництвом полковника І. Богуна були вони учасниками відомої в історії оборони Вінниці. Що вінницьке міщанство брало активну участь у тогочасних військових подіях, свідчить як самий характер оборони Вінниці, так і безпосередні вказівки в сучаснім акті. Так, у листі з 20.III.1651 поляк Гулевич, учасник облоги Вінниці, пише:

«...Pośliśmy dalej, i oparli się o Winnicę, gdzieśmy zazastali Bohuna, półkownika winnickiego, człeka rycerskiego, wprawdzie, ale bardzo przytém zuchwalego... dn. 11 Martii... my nieprzyjaciela wparli w miasto i zamek najperwiej opanowali, i co tam było wysiekli... 12. Martii miasto rano wzięliśmy... a sam Bohun w Manasterze z kozakami... przytém *mieszczanie winniccy* i okoliczna plebs, zawarł się»² (152, 69—70).

Нашим твердженням про національний склад вінницької міщанської громади 1-ї половини XVII в. немовби суперечить акт даровизни з

1 "до бунтів... ніколи не вдавалися під загрозою втрати того права" (пол.)

2 "...Ми пішли далі і підійшли до Вінниці, де застали Богуна, полковника вінницького, чоловіка хоч і шляхетного, але при тому дуже зухвалого... дн[я] 11 березня... ми загнали неприятеля в місто і в першу чергу заволоділи замком, і що там було [людей], витяли... 12 березня рано здобули місто... а сам Богун в Монастирі з козаками... при цьому міщани вінницькі та довоколишній простолюд замкнулися" (пол.)

23.VI.1645, яким вінницький в'їт Парфен Омелянович та його жінка Тетяна «ex puro zelo pietatis, nie biorąc za to zadney satysfakcyi ani nagrody, ale dla samego pomnozenia chwały Boskiey u wczesnosci klasztorney...»¹ відступають свій хутір вінницьким домініканам (*-10).

Проте зазначена «даровизна» є фіктивна і прикриває в дійсності купівлю хутора, яка приватним способом відбулася ще перед 3.VI.1641 і була, за конституціями 1504 і 1565 рр., цілком незаконна (188, т. I, арк. 293, т. II, арк. 681). Юридичну природу укладу поміж Омеляновичем та домініканами виявляє поквитовання з 3.VI.1641 на суму 50 злотих польських, що їх одержав Омелянович у виплату за хутір у додаток до раніше одержаних 300 злотих польських, зобов'язавшись одночасно запис відступлення хутора зізнати перед актовими книгами (*-11). Оскільки привілей Володислава IV з 24.IX.1641 санкціонував придбання хутора домініканами від Омеляновичів, зрозуміло, що домінікани могли вже 1645 р. юридично оформити ці відступлення перед актовими книгами. Згаданий привілей також визначає уклад Омеляновичів з домініканами як продаж («ad extremum venditionem... per fatatum Parfemium (!) Omelianowicz civem et advocatum Vinnicensem... approbamus et confirmamus»²) (*-12). Видимо, у домініканів було 40-х рр. XVII в. чимало таких незаконних придбань, бо конституція 1647 р. знову апробує їм привілеї та всякі записи на двори й ґрунти, набуті «intra et extra moenia civitatis»³ (188, т. IV, арк. 132).

Взагалі треба підкреслити, що акти різних надань вінницьким католицьким кляшторам XVII—XVIII вв. збереглись у великій кількості, але серед них ми не зустріли жодних даровизн: ні приватних — від окремих міщан, ні, тим більше, від цілої міщанської громади. Отже, не може бути ніяких сумнівів, що основну масу вінницького міщанства 1-ї половини XVII в. становили українці.

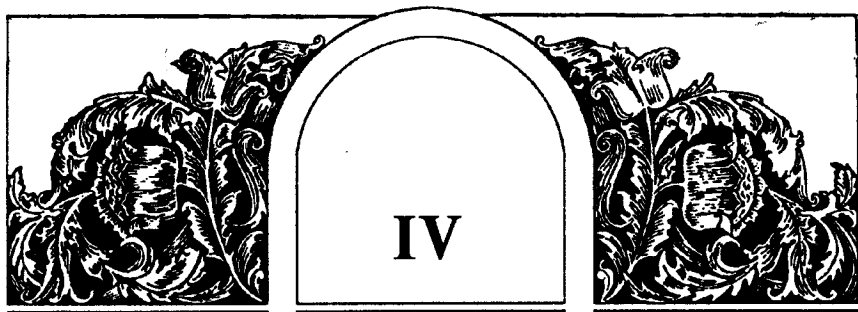
- 1 "з вельми великого благочестя, не прохаючи за це жодної вдячності ані нагороди, але тільки для примноження слави Божої та чесноти монастирської..." (лат., пол.)
- 2 "до останнього продажу... славетним Парфемієм (!) Омеляновичем, міщанином і в'їтом вінницьким... схвалюємо та затверджуємо" (лат.)
- 3 "поміж та поза мурами міста" (лат.)

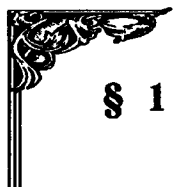
Бурхливі події від середини й до кінця XVII в. не тільки не сприяли вселенню до Вінниці чужинців, а зокрема поляків та євреїв, але навіть не завжди могли повернутися туди й утікачі обох цих національностей, що мешкали перед Хмельниччиною в місті. Про надзвичайне загострення цього періода національних антагонізмів свідчить Зборівська угода, яка застерігає, що на території козаків євреям не дозволено не тільки займатися промислом і торгівлею, ба навіть тимчасово там перебувати (55, 96—98). Правда, 1651 р., за Білоцерківською угодою, Українська держава *de jure*¹ втрачає Брацлавщину (19, 118—120) й повернення євреїв застережено спеціальним пактом (55, 96—98), але з переліку міст у «черкаських полках» 1654—1656 рр. (93, 28—31) видно, що цього виконано не було й Вінниця лишалась одним із опорних пунктів козаччини. Гадяцька комісія 1659 р., з деякими, однак, застереженнями, передбачила право всім католикам повернутися на Брацлавщину (188, т. IV, арк. 642), й за 60-х рр. політичні умови для поворотців до Вінниці видимо покращали. Шляхтичі-поляки купують навіть у Вінниці садиби, як це видно з купівлі 1666 р. Стан. Стжемецьким «пляцу» у міщанина Я. Потулаха (*-13), але це не могло довго продовжуватись, бо за Бучацьким трактатом Брацлавщина опинилася під протекторатом Туреччини. Від 1690 р. Вінниця є осідок козаччини й навіть резиденція полковника Самуся (65, 289), бо лише в початку 1699 р. шляхті Брацлавського воєводства пощастило його звідси вижити (*-14).

Наведене є безсумнівний доказ того, що національний склад вінницького міщанства, яке збереглося до кінця XVII в., не міг змінитися супроти I-ї половини XVII в.

¹ юридично, за правом

**СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ВІННИЦЬКОГО ПОВІТУ
ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВНОГО СТАНУ
ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ
XV — 60-х рр. XVI вв.**

§ 1

**СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК ВІННИЦЬКОГО
ПОВІТУ ПЕРЕД УНІЄЮ ТА
СФОРМУВАННЯ ЗЕМ'ЯНСЬКОГО
Й СЕЛЯНСЬКОГО СТАНІВ**

Розглядаючи процес формування у Вінниці міського стану та еволюцію правового стану вінницької міщанської громади XV — 1-ї половини XVII вв., ми спостерігаємо, що обидва ці процеси відбуваються в парі зі зміною економічного значення Вінниці супроти волості, а ця зміна, своєю чергою, відбувається внаслідок невинного господарчого розвитку волості та її переходу на грошове господарство.

[Формування волості навколо Вінниці]

Період натурального господарства та екстенсивних форм господарчої діяльності волосної й міської людності тривав у Вінницькому повіті приблизно до початку XV в. Узагалі ж період натурального господарства тривав на території нашого досліду доти, доки внаслідок приватновласницької колонізації не витворилася на мало перед тим заселених просторах Вінницького повіту справжня волость (у розумінні економічному, а не адміністративному) з густим залюдненням та з товарним сільським господарством. Зародки саме такої волості ми віднесли на 60—90-ті рр. XIV в., коли в північно-західній частині

Вінницького повіту з'являються найдавніші відомі нам землеволодіння зем'ян Микулинських (села Микулинці, Борків, Новоселиця, Ріг, Почапинці), але таких землеволодінь мало бути цього періода більше. Іще інтенсивнішим стає господарчий розвиток нашого повіту за Витовта: цього—бо періода привілейовані землеволодіння поширюються на всю північну частину Вінницького повіту, майже на все правобережжя Богу, а подекуди навіть перекидаються на його лівобережжя.

Описаний процес свідчить про все більше втягнення території Вінницького повіту в сферу впливу балтійського та чорноморського ринків (насамперед першого), а його наслідками були: піднесення цінності землі, інтенсивніша приватновласницька колонізація, інтенсифікація всіх форм господарчої діяльності (насамперед сільського господарства), а також прагнення привілейованих землевласників, перетворивши селян-данників на кріпаків, створити фільваркове господарство. Як збільшилася протягом XV в. цінність та прибутковість маєтків у Вінницькому повіті, виказує, між іншим, той факт у цитованому Олександровому листі з 28.IV.1500, що останньої чверті XV в. власник села Дешківці Антонович з прибутків од цього села дає віно та виправу одній сестрі своєї жінки, а другу сестру зобов'язується удержувати та годувати «до її живота».

За актовими джерелами 2-ї половини XVI в., на території Вінницького повіту існують отакі привілейовані землеволодіння:

1. Маєток Залісся на р. Чаплі надано 24.VI.1560 вінницьким староствою кн. Богушем Корецьким служебникові Ярмолі Мелешкові як «селище пустовское», а 5.VII.1564 надання стверджено Жигимонтом Августом (33а, 56—58). З позову 1594 р. знаємо, що с. Залісся зветься також Лукою (157, т. XXI, 391). Є це теперішнє село Лука-Мелешківська, 4—5 км на південному сході Вінниці.

2. Село Скуринці ще перед 1568 р. було в держанні шляхтича Андрія Садовського, а повстало воно десь в середині XVI в. Того ж таки часу існує вже с. Соловійівка, приблизно 8 км на південному сході Вінниці, хоч за судовим вироком десь 1570 р. частину спірних «соловійівських земель» немовби присуджено місту (*-1). Року 1569 соловійівськими землями володів «пан Василь Соловійівський» (157, т. XX, 103), а 1629 р. с. Соловійівка є вже ділична власність М. Закжевського (9г, № 24, 411), яку він 1642 р. заставляє вінницьким домініканам (*-2).

3. Антонович подає, що, за актовими джерелами 1570 р., зем'янин Тихон Житкевич володів у Вінницькому повіті селами Війтівці на Богу та Новосілками. Житкевичі є давній український рід Брацлавщини, а 1-ї половини XVII в. згаданими селами володіли внуки Тихона Житкевича, брати в перших — Лука, Данило й Федір (6, 2—3, 16—17).

Навіть наведений неповний покажчик землеволодінь відразу показує, що на середину XVI в. вінницькі міські землі звідусюди, також і зі сходу, майже замкненим колом оточили привілейовані землеволодіння. Повстання привілейованих землеволодінь на південно-східних замкових землях позбавляло вінницьких міщан прав на користування цими землями.

Своею чергою, невпинне збільшення людності в сусідніх з Вінницею давніх привілейованих землеволодіннях (села Якушинці, Стрижавка, Черленків та ін.) та запровадження в них з 2-ї чверті XVI в. фільваркового господарства так піднесли цінність землі, що період від 2-ї чверті XV в. до 60-х рр. XVI в. становить тут період невпинної боротьби за межі як між самими привілейованими землевласниками, так і поміж землевласниками та містом. Внаслідок оцієї боротьби та в процесі розмежування господарчих користувань встановлюється точна північно-західна та південно-західна межа міських та зем'янських земель, а судове її оформлення відбулося на підставі таких відомих нам актів:

1. а) Межевий декрет з наказу великого князя Жигимонта з 25.V.1530 поміж зем'янськими маєтками Якушинцями й Черленковом та містом Вінницею. Є то найдавніший відомий нам акт відграничення згаданих маєтків, але з нього видно, що 1530 р. господарські комісари лише «старые граны подновылы, которые граны перво сего з розказаня господарского клали» (9г, № 6). З різних посередніх вказівок у тексті отой попередній межевий акт, текст якого не зберігся, можна віднести приблизно на кінець XV в.

б) Межевий декрет з 12.IX.1546 про відграничення з наказу Жигимонта тих самих маєтків. Під час оцього відграничення міщани скаржилися, що в них забрано ґрунти, надані привілеєм Олександра та стверджені Жигимонтом I. Текст цього декрета нам невідомий, і наведене цитуємо зі скарги вінницьких міщан перед люстраторами 1789 р. (*-3). Існування декрета 1546 р., в тексті якого було покликання

на якийсь попередній акт короля Олександра, не може підлягати сумніву, бо міщани предклали королівським комісарам цей декрет в автентіку XVII в. під час судового розбору 1788 р. Текст декрету 1546 р. через спорохнявілість автентіку XVII в. був 1788 р. малочитальний (*-4), і це й пояснює неточність у передачі змісту цього акту в скарзі міщан 1789 р. та покликання на якийсь «привілей» короля Олександра. Отой «привілей» короля Олександра є, без сумніву, стверджений Олександром найдавніший декрет про відмежування од міста зазначених маєтків, що його було складено за часів Олександрових — отже, десь при кінці XV — з початку XVI вв.

Встановлена наведеними декретами межа відграничує міські землі з північного заходу, заходу та південного заходу від якушинецьких та черленківських земель і йде на південь до р. Богу.

2. Межевий декрет з 24.V.1566 між землеволодінням Стрижавкою та м. Вінницею. Акт оцей встановлює північно-східну межу й виказує, що на південь від с. Кобильної прокладена межа стикається з маєтками вороновицькими. З декрету видно, що це відмежування не є первісне, а попереднє проведене було ще за часів небіжчика Дмитра Стрижавського (*-5).

За актом з 23.IV.1570, цитованим Нейманом (85, 542—544), оте попереднє розмежування можна віднести щонайпізніше до часів вінницького старости кн. Іллі Острозького — отже, воно відбулося десь 1529—1541 рр. Але з цього акту видно, що й оте попереднє відмежування не є первісне. Це цілком зрозуміло, бо ж північна межа міської території з зем'янськими землеволодіннями повинна була з'явитись однією з перших. Тим-то первісний межевий «дукт» міських земель зі стрижавськими маєтками на північному сході найімовірніше віднести на початок XVI в.

3. а) Межевий декрет з 22.VIII.1568 поміж зем'янськими землеволодіннями Ярмоли Мелешковича, Стан. Комаровського, Мих. Шендеровського й інших та м. Вінницею; б) діляція з 5.XII.1569 на чотири тижні від королівських комісарів у справі вінницьких міщан з отакими зем'янами: з державцем с. Скуринців А. Садовським — про захоплення міських ґрунтів; з Я. Мелешком — про збудування двору й осадження села на закуті міським, у луці над ставом Чернишовим на р. Чаплі, а також з іншими зем'янами — про межі міських ґрунтів; в) межевий

декрет без дати. Як видно з тексту одночасного ствердження всіх оцих актів листом Володислава IV з 4.VI.1640, згаданий декрет був уже в середині XVII в. в багатьох місцях малочитальний, а зокрема не можна було встановити його дату. Зі змісту декрету видно, що є він закінченням або продовженням процесу про межі з деякими зі згаданих зем'ян, а тому, взявши на увагу цитовану вгорі діляцію на чотири тижні, можна його віднести на 1570 р. З читальної частини декрету видно було, що він присуджує міщанській громаді деякі приналежні до Селищ землі, т. зв. «соловійвські» (*-6).

Цитовані акти є частина судочинства, що мало б встановити південно-східну межу міських земель з селами Скуринці, Комарів, Селище, Залісся (інакше Лука), Соловійвка, Шендерів та Тростянець.

4. Акт межевий компромісарський з 10.II.1570, переведений з наказу Жигимонта Августа між м. Вінницею та якушинецькими землеволодіннями, відновлює та стверджує попередні розмежування (*-7).

Таким чином, коли за князювання Витовта півколо приватних землеволодінь оточило Вінницю та її околицю межами господарчих користувань, то від останньої чверті XV в. до 1570 р. вінницькі міські землі майже звідусюди вже оточено було суцільною межею точно визначених та юридично оформлених *границь*. Коли позначити границі міської території 1570 р. на мапі, то її просторінь з півночі на південь є пересічно 15—20 км завширшки та з заходу на схід 30—40 км завдовжки. Оцю територію майже звідусюди оточують приватні землеволодіння з досить густою в них мережею сільськогосподарських осад. Отже, ступнево звужуючи міську територію, господарчий розвиток волості унеможлиблював екстенсивні форми господарства на міських землях, примушуючи місто переходити до інтенсивніших форм господарчої діяльності.

Між іншим, наші досліді над топографією вінницьких міських земель та над історією їх відмежування від сусідніх землеволодінь приводять до висновку, що правобережні міські землі становлять стародавнє землеволодіння вінницької сільської громади, коріння якого сягають углиб колонізаційного періода XIII — початку XIV вв., тоді як лівобережні землі включено було до міської території значно пізніше. На нашу думку, повстання на лівобережжі під час сільськогосподарських робіт пільних сторож «на сохах» (тобто на стовпах —

отже, це є звичайного типу степова «хвигура») приблизно за Витовта виказує, що освоєння лівобережних земель припадає на кінець XIV — початок XV вв.

Усе наведене дає підстави вважати, що давня вінницька сільська громада була на правому березі Богу, десь навпроти Старого Міста, а після збудування Вінницького замку як військового опертя на лівобережжі Вінницю перенесено було під захист замку на лівий берег. Як зазначає Грушевський, перенесення замків на українському пограниччі, а слідом за ними й призамкових міських осад траплялись того часу у Великому князівстві Литовському не раз (39, 10). Додаємо, що після перенесення Вінницького замку на правий берег Богу 50-х рр. XVI в. з наказу господарського м. Вінницю знову було перенесено тоді на правий берег.

[Залюднення повіту]

Як ми вже зазначали, інтенсивна іміграція шляхетських підданих до міста починається від 2-ї чверті XVI в. внаслідок тих соціально-економічних змін, що відбуваються того часу в північно-західних землях Великого князівства Литовського та Корони. Безперечно, цю дату треба прийняти також і для початків інтенсивної іміграції шляхетських підданих до волості. Що це дійсно так, переконують скарги вінницьких зем'ян перед люстраторами 1545 р. на невпинний рух людності та на цілковиту нестійкість тогочасної колонізації:

«...За которым розпущенством хлопским, иж и сам на себе и на пана ничего неробит, а наболеи ведает дорогу, куды втекати... как который человек всхочет, завинитли альбо не завинит, так идет проч» (156, 116).

Проте вже наступна люстрація 1552 р. не має в собі таких зем'янських скарг, а натомість взаємини панів із селянами є вже цілком усталені, а це дає всі підстави вважати, що за цей час рух людності зменшився і встановилася певна стабільна колонізація.

Як супроти XV в. збільшилася волосна людність 1-ї половини XVI в., свідчать люстрації 1545 та 1552 рр. Коли на початку XV в. лише де-не-де на півночі, північному та південному заході Вінниці розкидано було поодинокі села, зате на середину XVI в. Вінниця опиняється в осередкові досить густо заселеного повіту. В середині XVI в. лишається незалюдненим тільки вузький східний сектор повіту. В цілому ж

повіті є вже в середині XVI в. понад 40 осад, а людність міста становить цього часу тільки приблизно третину людності волості (77, 263—264; 24, 101—102; 157, т. XX, 88; 156, 115—116).

Зіставляючи залюдненість подібних повітів литовського та польського Поділля, історик колонізації південної України Владимирський-Буданов приходять до висновку, що 1545 р. у Вінницькому повіті було 4250 селян (а з міськими селянами 4810) та 1365 (1552 р. вже 2145) мешканців міста, а це разом становить 5615 чоловік — отже, куди більше, ніж у Хмільницькому повіті (3985 чол.) та майже дорівнює людності найгустіше заселеного повіту Кам'янецького (24, 71).

Коли в хронологічній послідовності позначити на мапі Вінницького повіту всі відомі нам на середину XVI в. осад, то відразу видно, що вже в середині XV в. в північно-західній, західній та південно-західній частинах повіту, де на просторіні близько 4—4,5 тис. кв. км існує досить густа мережа осад, ухадництво як головне заняття волосної та міської людності є вже виключене. Зрозуміло, що в межичасі від середини XV до середини XVI вв. це заняття на самій території Вінницького повіту стає взагалі анахронізмом. Взагалі досліди Левасера доводять, що мисливство та рибальство як головна форма господарчої діяльності людності можливі тільки при густоті залюднення 0,02—0,03—0,04 на 1 кв. км, тобто 2—3—4 чоловіка на 100 кв. км. Своєю чергою, скотарство можливе при густоті залюднення не більш як 0,5—1,5—2,7 на 1 кв. км, а хліборобство стає панівною формою господарства тільки при густоті залюднення 10—30—40 чоловік на 1 кв. км (165, 471—476). Ураховуючи можливу густоту залюднення Вінницького повіту від XV до середини XVI вв., ми вважаємо, що цього періода панівною формою господарчої діяльності людності мало бути скотарство.

[Економічний розвиток]

Зміст актових джерел відповідає нашому твердженню. Як спустошені були вже 1-ї чверті XV в. природні фауністичні багатства Вінницького повіту, виказує описаний вгорі перехід і волості, і міста від часів Витовтових на інтенсивніші форми господарювання, а також боротьба, яку провадили, либонь, від середини XV в. вінницькі міщани з зем'янами за право на входи та вжитки на території зем'янських

землеволодінь. Старостинський уряд ще навіть 40-х рр. XVI в. виступив був в обороні міщан, але право міщан на входи та на вжитки в зем'янських землеволодіннях стало того часу таким анахронізмом, що ця «новина» старости викликає 1546 р. одностайний протест вінницьких зем'ян та категоричну заборону господаря (9з, № 26). Наведене свідчить, що практика повинна була покласти край міщанським користуванням на землях вінницьких зем'ян значно давніше — принаймні останньої чверті XV в. Про те саме свідчить і I Статут, встановивши сувору кару за полювання в чужому лісі та грошові кари за лісопорубку (розділ XIII, артикули 1, 3—9; 148, 255—265), бо ж, безперечно, статутове законодавство зі значним запізненням санкціонувало витворені практикою правні взаємини. Для міст степового пограниччя Великого князівства Литовського Ловмянський відносить початок боротьби зем'ян за скасування права міщанських входів на їхніх землеволодіннях на кінець XV — початок XVI вв. (167, 429—430).

Ураховуючи давнішу колонізацію та густіше залюднення Вінницького повіту, ми вважаємо, що право на входи в зем'янських землеволодіннях північно-західної та правобережної частини Вінницького повіту мало стати анахронізмом протягом 2-ї половини XV в. Таким чином, вінницькі уходники, так само як брацлавляни XVI в. (за люстрацією Брацлавського замку 1552 р., «люди у Звенигородщину йдуть меду брати»), мусили були вже віддавна ходити на входи в незаселені південно-східні простори, а надто в пустиню Звенигородщину. Тим-то ця пустиня ще навіть за інвентарем 1604 р. «завжди належить до Вінниці» (9д, № 3).

Як ми зазначали, вже за Витовта головною формою господарчої діяльності волоцан (привілейованих землевласників та селян) було у Вінницькому повіті сільське господарство та пасічництво. Що це було дійсно так, насамперед виказує самий факт судового відграничення привілейованих землеволодінь, відомого нам від 1431 р., а по-друге — приклад суміжної зони двох повітів, Вінницького та Брацлавського, де цього періода в маетках Дашковичів хліборобство, скотарство та пасічництво займають чільне місце. Так, за Олександровим листом з 6.VIII.1505, великий князь Витовт надав дідові зем'янина Ф. Дашковича маетки Тиврів, Кліщево, Тростянець та інші «з людьми й з землями пашними, з пасіками, з ловами й ловищами, з бобровими гонами.

з лісами й дубровами, з болотами й сіножатями, з гаями й з хворостами, з озерами, ріками, річками й криницями, з ставами й ставищами, з млинами й зо всіма платами та доходами й податями».

Навіть у економічно відсталішому Брацлавському повіті в наданому за Витовта Брацлавському костелу фундуші, як це виказує Олександрів лист з 20.X.1500, були того часу: *землі пашні й бортні, сіножаті, озера й ріки, люди «слободні» й данники з їх платами — грошовими, медовими й куничними, десятиною з озимини й ярвини, з городів і озер, десятиною жита озимого.*

Відзначаємо, що, за люстрацією з 1471 р., у всіх селах економічно відсталого Поросся як головне джерело прибутку люстрація подає пасіки, а інколи (під час приїзду самого Витовта) згадує також «болкуновщину» (поволовщину), — отже, навіть тут головними заняттями волощан за Витовта були пасічництво та скотарство. Скотарство та пасічництво лишаються головними заняттями волощан у Вінницькому повіті ще навіть 40-х рр. XVI в. Це видно з того, що найголовніше майно зем'янських людей цього періода становлять коні та воли. Либонь, нарівні зі скотарством стоїть серед занять волосної людності пасічництво. На зем'янських землях є 40-х рр. XVI в. такі козаки, що мають по 30—60 вуликів бджіл (9з, № 36).

[Товарове господарство]

В парі з приєднанням Вінницького повіту до загальнодержавного ринку, розвитком товарового сільського господарства та пожвавленням товарообміну ми спостерігаємо, що волость протягом 1-ї половини XVI в. ступнево переходить на грошове господарство. Ще 1531 р., продавши за 3 копи 10 гр. свій двір у Вінниці, зем'янка Марія Федорова одержує всю цю суму сукнами — «люньським» та «колтиршовим» (140, т. III, № 411). Але вже за люстраціями Вінницького замку 1545 та 1552 рр., річна платня пушкарям виплачується комбіновано — грішми та «люньським» сукном (156, 113; 9в, 601).

Своєю чергою, акти 40-х рр. XVI в. виказують, що зем'яни та їхні люди продукують збіжжя й інші «живності», «домові речі» та прісні меди, а також розводять коні, воли й дрібну худобу — усе це вже не виключно для власного вжитку, але також для збуту та вивозу (9з, додаток, № 3, 465—466). За люстрацією 1552 р., головні предмети

довозу з волості на торг до Вінниці є: віск, воли та шкіри (9в, 604). Зіставляючи рівень господарчого розвитку Вінницького та Канівського повітів, ми бачимо, яку еволюцію пройшло народне господарство Вінницького повіту. За люстрацією Канівського замку з 1552 р. люди князя Капусти, селяни-уходники, «зимуєть при замку в місті, літують на острові... рибу й бобри з половини на князя ловлять по Дніпру й по озерах уступних» (9в, 98).

Дев'ятиліття особливо інтенсивної іміграції до міста 1545—1552 рр. було одночасно періодом інтенсивного припливу також і волосної колонізації, бо зіставлення люстрацій 1545 та 1552 рр. виявляє рапто-вий злам у розвиткові волосного приватновласницького господарства. За люстрацією 1545 р., фільваркове господарство у Вінницькому повіті було лише в зародку, й розвивалося натомість *дрібне селянське господарство*. Для порівняння зазначаємо, що XVI в. дрібне селянське господарство та оброчна система поширені були також по всій Московській державі, а панщина застосовувалася там дуже рідко (101, 474). Погіршення правового стану селян від 2-ї чверті XVI в. по всій державі починає виразно діяти також і на території Вінницького повіту. Дрібне селянське господарство яко підстава економіки волості перестає вже задовольняти зем'ян. Продукційність таких господарств була звичайно невелика й вистачала головно для задоволення власних потреб самих селян, а тому й прибутки зем'ян від їхніх «людей» та експортів можливості приватновласницьких господарств були зовсім незначні. Не диво, що зем'яни скаржилися люстраторам 1545 р.:

«...Штож они (зем'яни. — В. О.) ачколвек так мноство их (людей. — В. О.) в себе мают, однакож службы и пожытков з них мало, только в году тры дни служат, а хто не служат, тот по шести грошей дает, а в том богатшы и пышнейшы мужык нижли пан» (156, 116).

Зем'яни пояснювали це «розпущенством хлопським» та цілковитою неможливістю в умовах пограниччя фактично обмежити особисту волю селянина через запровадження кріпаччини. З цієї скарги зем'ян видно також, що, супроти практики північно-західних українських земель Великого князівства Литовського (38, т. V, 169—175), у Вінницькому повіті ще зберігся цього часу поділ селян на «отчичів» та «неотчичів». Як відомо, I Статут одрізняє отчичів од неотчичів (за термінологією I Статуту, «людей вільних» чи «похожих»): вільний

чоловік, прослуживши своєму панові стільки часу, скільки він прожив на пільзі, або заплативши йому по 6 грошей за кожен невідроблений тиждень, міг *de jure* перейти до іншого маєтку, тоді як отчич ні при яких обставинах не мав такого права (86, 52—53; I Статут, розділ VIII, артикули 20—21). Однак вінницькі зем'яни домагаються вже від уряду розпорядження «панам коронним, волинським та подільським», щоб вони видавали їм утікачів як отчичів, так і неотчичів, — отже, намагаються закріпачити й цю останню категорію селян, що були досі у Вінницькому повіті особисто вільні. Взагалі прагнення зем'ян — це закріпачити селян так, щоб вони були «в роботах и подачках паном своим... довольнейшыи и пожиточнейшыи и в тых злостях своих смирнейшыи» (156, 116).

Люстрація 1552 р. виявляє, що закріпачення селян у Вінницькому повіті за це дев'ятиліття дуже поступило наперед і зем'янам пощастило вже стерти різницю між отчичами та неотчичами, бо віднині «гды который человек с тых сел проч идет, винен пану дати 6 коп отходного» (9в, 609). А що в тих часах 6 кіп — це була значна сума, неотчичі були фактично також позбавлені права переходу до іншого маєтку. Оце обмеження особистої волі селян насамперед збільшило прибутковість зем'янських землеволодінь, особливо ж у давніших, північніших осадах. Наприклад, у с. Літині чинш дійшов тепер 1 копи грошей з чоловіка, крім виходу щороку на триденну «толоку» жати. Але ще важливішим господарчим наслідком погіршення правного стану селян було запровадження в селах цілого повіту крім чиншу також і панщини. У деяких селах, особливо давніх, північніших, панщинні обов'язки розвинулися вже досить широко. Наприклад, у с. Полтевцях з присілком Салатами (мало би бути «Пултівцях» з «Салашами») селяни окрім чиншу (понад 16 грошей литовських) «робити ходят на пашню дворную, на всем лете, орати пригоном день, а на толоку день, а два дни жати» (9в, 608—610).

Як це вже давніше сталося в економічно більш розвинених землях Корони та північно-західних землях Великого князівства Литовського, розвиток панщини свідчить про перехід також і у Вінницькому повіті від дрібного господарства зем'янських людей до великих фільваркових господарств, що їх провадили самі зем'яни. Перехід оцей відповідав економічним потребам цього періода, бо давніша чиншева система при

дрібних селянських господарствах не могла дати продукції для експортової торгівлі. А тим часом, в парі зі зростанням людності та експортової торгівлі, система дрібних господарств не задовольняла ані внутрішніх потреб, ані торговельного обігу, і перехід на великі фільваркові господарства з їх великою продукційністю владно диктували вимоги як внутрішнього, так і закордонного ринку (185, 36—48; 157, т. XXII, 260—280; 38, т. II, 218—221). Як ми це показали, у північній смузі Вінницького повіту у межичасі від 2-ї чверті до середини XVI в. вже й розвинулося велике фільваркове господарство.

Внаслідок зазначеної зміни системи господарювання та збільшення вивозу прискорюється господарчий розвиток Вінницького повіту та відбувається інтенсифікація всіх галузей сільського господарства. Про розвиток скотарства та збіжжевого господарства 40-х рр. ми вже зазначали. Безперечно, ще XIV в. бортництво стає анахронізмом, бо, як ми вже висвітлювали, за Витовта пасічництво поширилося аж до Тиврова та Тростянца, а 1-ї половини XVI в. бджоли у волоцян давно вже у вуликах (9з, № 26). Між іншим, в акті 1560 р. про оподаткування підкреслено, що у вінницьких волосних людей немає зовсім бортних бджіл, але виключно бджоли пасічні (9з, № 59).

Пасічництво як одна з найважливіших підстав економіки волості є дуже поширене в приватновласницьких землеволодіннях цього періода, а пасіки в лісах існують на зем'янських землях задовго до повстання зем'янських землеволодінь. Наслідком цього є те, що 60-х рр. прісні меди стають не лише одним з найголовніших продуктів збуту на торзі у м. Вінниці, але й предметом експорту за кордон, заступаючи навіть у вимінно-збутових операціях гроші. Наприклад, купуючи коні в Польщі, зем'янські люди платять за них медом (9з, № 59, 67).

Панщинна праця уможливила зем'янам також розвиток багатьох допоміжних галузей сільського господарства, а зокрема, сприяла розвиткові рибного господарства. Зем'яни використовують річки в своїх землеволодіннях, будуючи на них греблі й утворюючи стави з млинами при них. Майже всі зем'янські села стоять того часу над ставами й мають власні млини (9в, 603—610). Одним із перших заходів кожного зем'янина після «ув'язання» в землеволодіння було утворення або відновлення ставів. Так робить, наприклад, 1564 р. Ярмола Мелешко,

відновлюючи Чернишів став на р. Чаплі в наданім йому «селищі пустовським» Заліссі (33а, № 5, 160—163).

В парі з розвитком продукційності зем'янських господарств для них стає тісним та невідповідним місцевий ринок у Вінниці, й від 40-х рр. XVI в. зем'яни починають домагатися «вольного продаванья збожья и инших речей» в своїх маєтках, тоді як староста в інтересах фіскальних забороняє це, вимагаючи, щоб зем'яни та їхні люди збували свої продукти виключно на торзі у Вінниці. Уряд закінчує цю суперечку компромісом: зем'яни та їхні люди можуть вільно продавати в маєтках «збожья, меды пресные и иншие живности и домовые речи», але коні, воли та дрібну худобу вони мусять по-давньому спроваджувати на торг до Вінниці (9з, додаток, № 3).

[Право власності зем'ян]

Наслідком описаного процесу було поглиблення та зміцнення у Вінницькому повіті станової диференціації, а зовнішнім проявом цього є збільшення за Жигимонта обсягу земельних прав вінницьких бояр та ступневе перетворення права держання на право власності. Наведене добре ілюструє цитований давніше лист Жигимонта з 30.V.1510, яким стверджено панові Мискові Степановичу «на вічність» його дідищину — маєток Виперсовичі (Демидівці) та отчизну — маєток с. П'ятничани й с. Остолопів. Оцей привілей виявляє нам юридичну природу прав Миска Степановича на його землеволодіння, бо в листі стоїть: «...и волел то он отдати и продати и заменить и розширити и прибавити и к своему лепшому и вжиточному обернути, как сам налепей розумеючи» (4, т. II, № 100, 125—126).

А що право власності виявляється насамперед у *праві на розпорядження* так за життя, як і на випадок смерті (27, 63—91), — без сумніву, наведений привілей надає Мискові Степановичу *право цілковитої власності* на його дідищину та отчизну. Що с. П'ятничани було 40-х рр. XVI в. приватним землеволодінням *на праві власності*, а не державою, видно також із люстрації Вінницького замку 1545 р. Там перелічено зем'янські держави та приватні землеволодіння, зазначено навіть маєтки, які були того часу в заставі, але с. П'ятничани, нарівні з с. Демидівцями, стоїть як маєток Миска Степановича, що «батько його Степан вислужив у господаря Його Милості за небіжчика князя Костянтина». Люстрація 1552 р. також згадує, що с. П'ятничани як

замкове село віддано було за князя К. Острозького в державу Степану Демидовичу, але подає вже його в перелікові сіл зем'янських, як «село пана Миска П'ятничанського П'ятничани», а не як державу.

Щоб зрозуміти значення наведеного факту в процесі формування у Вінницькому повіті зем'янського стану, треба згадати, що до привілеїв Казимира, Олександра, Жигимонта, ба навіть іще перед I Статутом у Великому князівстві Литовському не тільки не існувало права власності на землю, але не існувало навіть права родового спадкування землі. Власником усього державного земельного фонду та джерелом усяких надань був великий князь. Князь надавав нерухомості *у володіння* («держанье») служебним людям *усіх станів* (бояри, особи міського стану та мешканці сіл) під умовою військової служби. Після смерті кожного *державця* (користувача) майно, з правила, ставало *відумерщиною*, і від волі князя залежало дозволити чи не дозволити, щоб маєток перейшов до законних спадкоємців. Тим-то за часів передстатутових та навіть у II Статуті стоїть, що вислуги надаються або «ленным правом, або доживотьем, або до воли и ласки нашею господарское» (27, 63—91; II Статут, розділ III, артикул 34).

Загальнодержавне законодавство кінець-кінцем санкціонує витворені в процесі суспільно-економічного розвитку господарчо-правничі різниці поміж окремими станами та особливі права зем'ян (шляхти). Відомо-бо, що I Статут провів демаркаційну лінію поміж шляхтою та рештою людності, визначивши різні ступені залежності: невольництво, закупництво, залежність отчизняних людей, що були прикріплені до землі, та людей похожих, що мали право вільного переходу (86, 45—53; I Статут, розділ III, артикул 10, розділ VIII, артикул 17). Є всі підстави вважати, що 40-х рр. XVI в. вінницькі зем'яни фактично вже майже сконсолідувались у зем'янський стан: цього ж бо періода вінницькі зем'яни консолідовано виступають перед урядом з домаганням збільшити господарчу та юридичну залежність їхніх селян приблизно до такого самого рівня, як і в північно-західних землях Великого князівства Литовського та Корони.

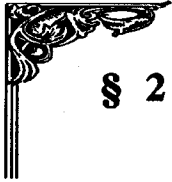
Підсумовуючи все наведене про формування станів у Вінницькому повіті, можемо констатувати, що від 50-х рр. XVI в. процес формування зем'янського стану та залежної від нього селянської людності фактично закінчився. Хоч повинності селян і одрізняються своїм

розміром од селянських повинностей у деяких північно-західних землях Великого князівства Литовського та Корони, але *самий характер залежності* нічим не відрізняється від юридичної залежності селянства в названих землях. Логічним закінченням цього процесу була земська реформа 1565 р., за якою на польський взірєць створено було Брацлавське воєводство з двох повітів — Брацлавського та Вінницького. Зем'янство цілого воєводства, хоч воно й зберігало свої повітові назви, об'єднане було відтоді яко військовослужбовий стан в одну шляхетську громаду під владою та присудом воєводи. Наслідком земської реформи 1565 р. було остаточне відмежування зем'янського стану від нижчих верств людності (47, 14—15, 40—42).

Інтересно, що Гваніні також відзначає об'єднання шляхти Вінницького та Брацлавського повітів в одну громаду, що має «особливий бойовий стяг попелястого кольору з гербом Великого князівства Литовського» (153, арк. 40—41).

Взорууючись на державнім устрої тогочасної Польщі, Статут 1566 р. законодавчим порядком оформлює витворені суспільно-правничі взаємини і є кінцевим моментом сформування зем'янського (відтоді — шляхетського) стану. За II Статутом, земля з державної власності переходить у приватну власність (розділ I, артикул 16; розділ II, артикул 2; розділ III, артикул 32; розділ VII, артикули 1, 3—5), а саме право на землеволодіння стає відтоді шляхетським привілеєм (розділ VIII, артикул 5; 71, 35—36).

Розділ III Статуту 1566 р. під назвою «О волностях шляхецких» гостро відмежовує шляхту від інших станів, особливо ж від стану міщанського, забороняючи шляхті ремесло й торгівлю (в артикулі 16 стоїть: «Толко бы ремеслом, а ни шинком се не живили и локтями не мерили»), а особливим артикулом про доказування шляхетства перетворює шляхту на замкнену касту. Що до селянського стану, то II Статут, гарантуючи селянам право на рухомість, цілком позбавив їх права на нерухомість та визначив найсуворіші кари за яку-будь спробу на участь у землеволодінні (розділ VIII, артикул 5; розділ X, артикул 6; 86, 63—64).

СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК ВІННИЦІ ТА СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРЧІ ВЗАЄМИНИ МІСТА Й ВОЛОСТІ XV — 60-х рр. XVI вв.

Внаслідок описаного суспільно-економічного розвитку Вінницького повіту XV — 60-х рр. XVI вв. Вінниця стає 1-ї половини XVI в. осередком внутрішньої торгівлі свого повіту. Видимо, торговельний обіг на вінницьких торгах є в середині XVI в. чималий, коли мито від приїжджих купців, що вони повинні були давати старості по 2 гроші від кожної копи, продане було 1551 р. за 70 кіп грошей (9в, 604).

В парі з господарчим розвитком Вінницької волості невинно зростає [й] роль та значення Вінниці як економічного осередку в товарообміні поза межами волості. Це виявляє наведений тут огляд розвитку XV—XVI вв. вінницького осередку торговельних шляхів, а саме:

1. Шлях до Чорноморського побережжя

Торговельні взаємини Побожжя були в цьому напрямі давні й особливо жваві 2-ї половини XV в. Але відколи (1475 р.) турки зруйнували Кафу (150, 3—27) та замкнули Чорне море, чорноморська торгівля сильно занепала (38, т. VI, 82—83; 157, т. XXII, 357).

Оця торговельна магістраль йде з Вінниці через Брацлав. Знову тут відзначають поживлення торговельного руху акти 1-ї половини XVI в. Зокрема, люстрація Брацлавського замку з 1545 р. подає, що давніше від Брацлава просто їхали до Києва, до Черкас, до Канева, поминаючи Вінницю, а тепер села «од поганства спустіли» й тією дорогою підводи вже не можуть ходити — тільки на Вінницю (156, 122). В актах 2-ї половини XVI в. ця магістраль зветься «дорога велика, що йде з Вінниці до Брацлава» (33а, № 5, 160—163).

2. Шляхи до Волощини й Туреччини

Є це також давні шляхи, але від кінця XV в. Львів та інші західні міста Корони, за підтримкою уряду, домагаються монополізувати цю торговельну магістраль виключно для себе, не допускаючи до безпосередніх торговельних взаємин з Волощиною купців міст Великого

князівства Литовського (38, т. VI, 46 і далі), таких, як, наприклад, Кам'янець-Подільський та Вінниця.

На скаргу купців зацікавлених міст Корони, за королівським вироком з 1530 р., гнати з Волощини воли й ввозити які-будь товари під загрозою конфіскації належало лише через Львів, Городок, Перемишль та Сандомир (140, т. V, № СХСІХ). Був це великий удар транзитній торгівлі з Волощиною південно-західних міст Великого князівства Литовського, і вони пробують не виконувати цієї постанови. Тоді зацікавлені міста знову поскаржилися королеві, й за королівським вироком 10.VI.1532 показаний торговельний шлях стверджено було вдруге (140, т. III, № CDXXVI).

Для вінницьких купців спроба зігнорувати королівський вирок скінчилася тим, що 20.VII.1532 король звелів виявити кількість рогатої худоби, купленої вінницькими євреями у Волощині, та інших товарів транзитної торгівлі, щоб стягнути з них установлене мито. Зокрема, король звелів поставити перед собою для покарання вінницького єврея Михеля, що купив у Волощині 2030 волів, мав 120 волів у Острозі та провіз кілька поставів сукна до Волощини (48, 184—185).

Таким чином, транзитна торгівля з Волощиною повинна була, мабуть, 1532 р. припинитися. Проте торговельні взаємини з Волощиною, хоч і в менших розмірах, продовжуються. Наприклад, 1551 р. люди вінницьких зем'ян купують у Волощині коні (9з, № 34).

Що до напрямку цього шляху, то давніше йшов він з Вінниці просто на південь через Брацлав, але 1-ї половини XVI ст., внаслідок зруйнування Звенигородського замку, повернув на захід на Вінницю, поминаючи, таким чином, Брацлав. Відтоді шлях з Волощини через Вінницю йшов також до Києва, Черкас та Канева (156, 122), а також і на Московщину (20, 19—21).

3. Північно-західні шляхи

Найдавніший відомий нам шлях цього напрямку йде на початку XV в. з Вінниці на Якушинці. Згадано його вперше в цитованому акті розмежування 21.V.1431, удруге складеному 17.XII.1444,— під назвою «Вінницький гостинець» (*-8). Є, однак, цей шлях безперечно давніший, і, не змінюючи свого напрямку, він проходить 1-ї половини XVI в. через Якушинці, а далі через Літин.

Шляхи оці повинні були з початку XVI в. внаслідок розвитку експорту до Західної Європи набувати все більшого значення (38, т. VI, 82—83; 157, т. XXII, 360—361). За цитованими королівськими вироками 1530 та 1532 рр., цими шляхами через Люблін та Радом належало гнати воли з Волинської землі, отже також з Брацлавщини, та транспортувати інші товари. Між іншим, спрваджуючи сюдою гурти волів, купці з Волинської землі повинні були складати тілесну присягу, що ті воли не вигодувано й не виведено з Волощини, Поділля та Русі, бо інакше їх належало гнати через Львів та інші західні міста Корони (140, т. V, № СХСІХ, т. III, № CDXXVI).

Отже, через Люблін і Радом провадила ціла Брацлавщина товарообмін із Західною Європою та економічно більш розвиненими північно-західними землями Корони й Великого князівства Литовського. Знаємо, наприклад, що в середині XVI в. люди вінницьких зем'ян купують у Польщі коні (9з, № 34). Північно-західними шляхами спрваджують для себе вінницькі міщани «живність» в обмін на свої продукти ще 50—60-х рр. XVI в. з Пониззя, з Волинської землі, з Русі й Підляшшя та взагалі з північно-західних земель Великого князівства Литовського й Польщі (див. *Додаток*). Сюдою ж, головню через Острог, як ми вже згадували, ще на початку 30-х рр. XVI в. вінницькі євреї провадили чималу транзитну торгівлю з Волощиною, приєднуючи, без сумніву, до волоських волів гурти місцевої худоби, а також імпортуючи для Волощини та, безперечно, й для місцевих потреб сукна та інші західноєвропейські вироби.

Однак хоч від 30-х рр. XVI в. до Вінниці невпинно йде імпорт західноєвропейських виробів, але він не набув іще широких розмірів через недостатнє приєднання Вінницького повіту до загальнодержавного ринку. Це видно з того, що, наприклад, імпортні сукна місцева людність цінує нарівні з грішми. Тому, продавши 1531 р. свій двір у Вінниці за 3 копи й 10 грошей, зем'янка Марія Федорова одержує всю цю суму сукнами — «люньським» та «колтиршовим» (140, т. III, № 411). За люстраціями 1545 та 1552 рр., вінницьким пушкарям річна платня за службу виплачується грішми та «люньським» сукном (156, 113; 9в, 601).

Шляхи ці за межами Вінницького повіту прямували 40-х рр. XVI в. на Чуднів, Красилів та Полонне (9з, № 26, 34). На території Він-

ницького повіту «Вінницький гостинець» проходив через літинську «державу», і, безперечно, гостра боротьба 1556 р. між вінницьким старостою та брацлавським воєводою за право на вельми прибуткову корчму при т. зв. Кмитинському дворі (якраз при збігові північно-західних та південно-західних шляхів) пояснюється інтенсивністю торговельного обігу саме на цих шляхах.

4. Шлях на Галицьке Підгір'я

Західний шлях яко соляний прямував з Галицького Підгір'я на Придніпрянщину. Ним ішов довіз коломийської солі, особливо XVI в., коли шляхи до Криму часто бували дуже небезпечні (38, т. VI, 45; 20, 28—31). Шлях отой іде в середині XVI в. на Київ через Бар (9г, № 11), а також і через Вінницю. Що Вінниця стоїть того часу на соляній дорозі, виказує соляне мито, яке, за люстрацією 1545 р., становить одну з найважливіших прибуткових статей старостинського уряду: аджеж з кожного возу великого й малого до старостинського скарбу належало давати по 200 головажень солі (156, 113).

Торгівля сіллю відіграє, видимо, велику роль в економіці м. Вінниці, бо 1552 р. міщани й узагалі міська людність платять сторожі продуктами, в числі яких фігурує сіль (у тексті люстрації стоїть: «по 2 головажки солі») (9в, 601). Оскільки ж сіль ця іде «в головажнях», є вона, без сумніву, галицька, а не кримська. Як ми побачимо нижче, ще XVII — початку XVIII вв. шлях з Вінниці на Луку й Ворошилівку зветься «Коломийським шляхом».

[Інтенсивне сільське господарство]

Накреслений у попередньому підрозділі суспільно-економічний розвиток Вінницького повіту XV — 60-х рр. XVI вв. мав двоїстий вплив на господарчий розвиток Вінниці: по-перше, він унеможливив для міщан давні екстенсивні форми господарства на міській території, примушуючи їх переходити до інтенсивніших форм сільсько-господарської діяльності; по-друге, Вінниця перетворювалася на вимінно-збутовий та взагалі на економічний осередок своєї волості. Ми розглянемо обидва ці моменти зокрема.

Ми вже зазначали, що за Витовта сільське господарство (скотарство, хліборобство, риборозведення) було поширене по всій території Вінницької волості. Як поширене було сільське господарство по

вінницькій міській території, виказує не раз цитований декрет з 1530 р. про відмежування якушинецьких земель. Тут ми зустрічаємо згадку про «міські ниви» та про «міські сіножаті» біля р. Вишні на межі з якушинецькими землями та про збіжжя, сіно й худобу, що їх забрали у вінницьких міщан зем'яни Якушинські. Покликаючись на дуже давнє розмежування вінницьких та якушинецьких земель, міщани привели суддів «на поляну й до болота Чернева» і заявили, що «тут бували їх сіножаті міські» (9г, № 6).

Взагалі історія відмежування правобережних міських земель від сусідніх землеволодінь приводить до висновку, що ці землі становлять стародавнє землеволодіння вінницької сільської громади, коріння якого сягають углиб колонізаційного періода XIII — початку XIV вв., тоді як лівобережні землі включено було до міської території значно пізніше. Повстання на лівобережжі під час сільськогосподарських робіт пільних сторож «на сохах» приблизно за Витовта посередньо виказує, що освоєння лівобережних земель припадає на кінець XIV — початок XV вв.

Хоч хліборобство з'явилося, мабуть, на міській території одночасно зі скотарством, однак у специфічних умовах Брацлавщини (віддаленість ринків збуту та велика кількість вільних земель) поширюється воно тут головню для задоволення власних потреб, і підставу економіки міста навіть 2-ї половини XVI в. становить скотарство. Що хліборобство віддавна плекають на міській території у переважній частині міщанських господарств, виказує люстрація 1545 р. Міщани свідчили тоді, що вони вже «здавна» — отже, принаймні від початку XV в. — не давали кликовщини, тримаючи патомість для себе сторожу: по весні «на сохах» та восени, коли орють (156, 112).

Розвиток хліборобства на міських землях від 2-ї чверті XVI в. мав, однак, бути не лише наслідком самої природної еволюції господарчих форм, але також і наслідком іміграції до Вінниці значної кількості недавніх підданих-селян. Зіставляючи обов'язки міщан у люстраціях 1545 та 1552 рр., ми спостерігаємо за цей короткий час раптовий стрибок у розвитку хліборобства з наслідками цього — початком переходу міста на грошове господарство. Наймаючи 1552 р. сторожу до острогових воріт, міщани з зем'янськими людьми, мешканцями міста, дають за це сторожам, окрім солі, на рік: «по 2 гроша полских.

по двойгу хлеба, по ковшику пшена», продовжуючи тримати літнього часу сторожу «для пашні». Також у різдвяній та великодній «колядці» старості міщани повинні давати або по 2 калачі пшеничних, або замість цього «огурщизни» по 12 грошей (9в, 602—603). З наведеного видно, що 1552 р. хліборобство не тільки стало вже складовою частиною більшості міщанських господарств, але воно стало навіть до якоїсь міри товарним.

Як поширилося на 1552 р. хліборобство по міській території, виявляє розташування пільних сторож, що їх тримають міщани весною та влітку «для пашні». За люстрацією 1552 р., одна сторожа була в південному напрямі, за милю від міста,— на урочищі Чотирьох Могилах, а друга на південному сході, за дві милі від міста,— на урочищі Гуменній Діброві (9в, 601). А що за цитованим судовим листом 1530 р. топографія міських нив та сіножатей на північному заході й південному заході нам відома, ми можемо встановити, як далеко від міста сягали сільськогосподарські землі. Виявляється, що на південь і на північ од міста сільськогосподарські землі сягали на 8—10 км, а на захід і на схід — на 15—20 км. Таким чином, описані давніше судово визначені межі міської території є фактично межі сільськогосподарських земель, що здавна були у постійнім володінні міщан.

З першого погляду здається, що така значна територія освоєних сільськогосподарських земель не відповідає ані тогочасному залюдненню Вінниці, ані ступеню розвитку сільського господарства на міській території. Однак треба мати на увазі те, що при екстенсивності тогочасних форм сільського господарства (сіножаті та пасовища для скотарства; хижацька експлуатація орних земель аж до їх виснаження та заорювання потім нових цілинних земель) потрібні були куди більші обшири сільськогосподарських земель, ніж тепер. Наведемо для порівняння, що, за Миклашевським (80, 70—75), на українському північно-східному пограниччі сільськогосподарські землі були також XVII в. далеко від городів (лани — на 2—5 верст, сіножаті — на 15 верст), а в Білгороді навіть на 20—25 верст од города.

Величезну роль в освоєнні міської території та в запровадженні від непам'ятних часів сільського господарства відіграли приватні землеволодіння — займанщини. Коли взяти під увагу, що в Брацлавському повіті міщанська «пасіка» вже 1545 р. фактично перетворилася на хутір

(у ній є: «пашни, стави спустные, пчол множество, звер всяки, сады и огороды овощовы роскошны»), то можна прийняти, що вінницька «пасіка» перетворилася на хутір принаймні за Витовта. Між іншим, господарський лист з 1548 р. виказує, що того часу в лісі Згар були хутори (*sarreptas*¹) міщан м. Летичева (9а, 51), а це посередньо стверджує наш висновок. Навіть у незаселеному східному секторі на р. Нетяга 1566 р. існував став, що його давно колись «засипав» та уживав вінницький міщанин Каліта (9в, № 37; *-9).

Показуючи розвиток хліборобства на вінницьких міських землях, ми не хочемо, однак, переоцінювати його значення в економіці *цілого* міста. Не всі міщанські господарства плекали хліборобство. Маючи на міських землях величезні степові простори для випасу худоби, чимало міщан живуть виключно з скотарства та з того промислу, що XVIII в. здобув назву «чумакування». Акти виказують, що вінницькі міщани їздять до далеких північно-західних земель Корони та Великого князівства Литовського з місцевими продуктами (мед, віск, шкіри) та з худобою, спроваджуючи натомість звідти собі «живність», тобто збіжжя та інші продукти харчування і, зокрема, сіль. Це виявляють привілеї Жигимонта Августа вінницьким міщанам 1558 та 1559 рр. Зокрема, 1559 р. міщани скаржилися королеві, що, коли вони їздять до північно-західних земель Великого князівства Литовського, Пониззя, Волинської землі, на Русь та на Підляшшя обмінювати свої продукти на «живність», з них супроти попереднього привілею 1558 р. стягають мито. Король забороняє стягати з вінницьких міщан мито, стверджуючи 1559 р. попередній привілей 1558 р. (див. *Додаток*; 4, т. II, № 132).

Наведене переконує, що яко *продукційна форма господарчої діяльності* в загальній економіці міста цього періода на першому місці стоять скотарство та пасічництво. Що ж до міщан-хліборобів та міщан — власників пасік, то вони, видимо, провадять збіжжеве господарство головно для задоволення власних потреб. Зрозуміло, що міщани-скотарі довозили собі збіжжя з інших земель.

Між іншим, люстрація Вінницького замку з 1552 р. згадує про оподаткування коней, що їх «вибито з диків». Це виказує, що коні майже самопас виводилися на степах, а тому, відбившись від своїх табунів, вони часто дичавіли. Система скотарства, практикована цього

1 букв.: розкидані (лат.)

часу в сусідньому Брацлавському повіті, дає деяке уявлення про екстенсивну систему скотарства цього періода у вінничан. Ось як описує цю систему люстрація Брацлавського замку 1552 р.:

«...конем и всякому быдлу хованье там роскошное по дубровах и свиням по дубниках через зиму; а тамь радо ся быдло всякое там множить» (9г, № 6, 21).

Наведений уступ, поміж іншим, виказує, що майже самопас виводилися в дубниках і свині. Інтересно, що оця система свинарства практикується й тепер на волинському Поліссі.

Підсумовуючи все наведене, ми вважаємо, що в середині XVI в. уходництво становило вже заняття тільки незначної меншості міщан, а уходницькі промисли були цього часу не в замковій околиці. Про це свідчать конфлікти 1552 р. поміж вінницькими міщанами-уходниками та старостою, який вимагає за дозвіл на входи «поклони» та «подарки». Цілком ясно, що ходить тут не про кількадечну відсутність міщанина, але про відхід на цілий уходницький сезон. Наведене стверджує вирок господаря, яким міщан цілком звільнено від оплат за самий дозвіл іти на входи, але ж при умові, що це не відбиватиметься на відбуванні військової повинності (9з, № 40).

[Промисли та торгівля]

Другим наслідком суспільно-економічного розвитку волості XV — 1-ї половини XVI вв. було перетворення Вінниці на економічний осередок своєї волості, а це мусило було спричинитися до розвитку міських промислів та торгівлі. І чим інтенсивніше відбувався господарчий розвиток Вінницької волості, тим більше місто з самодовільного господарчого організму повинно було переходити до обслуговування своєї волості, стаючи, таким чином, *містом у господарчому розумінні*.

Найдавніший промисел вінницького міщанства, що його можна простежити ще з цитованої люстрації 1471 р., є виготовлення напоїв. Було це звичайно сичення меду, варення пива та гуральництво. Усі вироблені напої продавано в корчмах, а тому цей промисел пов'язано було з торгівлею. Коли взяти під увагу, що 1569 р. у Вінниці було тільки 15 єврейських домів, то можна вважати, що вироблення напоїв та торгівля ними були цього періода переважно в руках міщан. Свідчить

про це також уперта боротьба за право на корчми, яку провадить вінницька міщанська громада із старостинським урядом 40—50-х рр. XVI в. (9з, № 17, 40). Промисел оцей та торгівля напоями розвиваються XV — 1-ї половини XVI вв. досить інтенсивно. Коли за люстрацією 1471 р. у Вінниці було 15 корчем, то 1552 р. є їх тут аж 42 (9г, № 1; 9в, 603).

Що до торгівлі взагалі, то, як і в інших українських містах цього періода, єдиною галуззю імпортової торгівлі, яку провадили міщани, була торгівля сіллю (38, т. VI, 18). Як ми це показали, довіз солі в середині XVI в. іде до Вінниці з Коломиї. Сіль оця є в «головажнях», а привозять її на великих та малих возах (156, 113). Що торгівля сіллю є дійсно в руках міщан, видно з того, що продукт цей є звичайним у тогочаснім міщанським господарстві 1552 р. і становить складову частину платні остроговій сторожі, яку дають міщани наспіл із зем'янськими людьми, мешканцями міста. Окрім інших продуктів, до цієї платні входить «по 2 головажки солі» (9в, 601).

Імпорт різних виробів із північного заходу, наприклад сукна, від 2-ї чверті XVI в. є в руках вінницьких євреїв, а так само й великий експорт рогатої худоби до західноєвропейських ринків (48, 184—185). Проте свої власні продукти в обмін на «живність» вінницькі міщани спроваджують 2-ї половини XVI в. до Пониззя, Волинської землі, Русі й Підляшшя та взагалі до північно-західних земель Великого князівства Литовського й Польщі.

Господарчий розвиток волості повинен був викликати розвиток у місті ручних промислів. І дійсно: від початку XVI в. в актових джерелах починають виступати міщани-ремісники. Першим згадується під 1508 р. «пан Пашина, кравець» (9ж, № 28), але, безперечно, не був він того часу серед вінницького міщанства єдиним ремісником. Реміснича верства в місті повинна була чимдалі зростати. Люстрація 1552 р. ноує в реєстрі міщан «коваля Савостьянця», а деякі вміщені там прізвища (Гончар Іван, Гончар Федір, Чоботар Кузьма, Кравченко Гринець, Кравець Саливон тощо) безперечно повстали в зв'язку з відповідними заняттями їхніх власників.

[Зв'язки міста і волості]

Аналізуючи еволюцію суспільно-господарчих взаємин міста та волості від 60-х рр. XIV до 70-х рр. XVI вв., ми вбачаємо тут два періоди, що виразно виступатимуть також в еволюції правового стану вінницької

міщанської громади. За періода дрібного господарства головно для задоволення власних потреб (до 40-х рр. XVI в.) місто та волость існують поруч яко два самодовлінні та майже ізольовані господарчі організми, а підставу економіки як міста, так і волості становить малопродукційне *дрібне господарство*. Але вже після запровадження І Статуту, в парі з припливом до волості численної іміграції шляхетських підданих та взагалі в парі з втягненням Вінницького повіту в сферу впливу загальнодержавного ринку, вінницькі зем'яни починають закріпачувати селян та переходити до продукційнішого *фільваркового господарства*. Тим-то шляхи господарчого розвитку міста та волості від 40-х рр. XVI в. розбігаються цілком і назавжди.

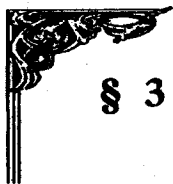
Однак розбіжність шляхів господарчого розвитку міста та волості не встигла ще розірвати між ними давні суспільно-господарчі зв'язки навіть 50-х рр. XVI в. Свідчить про це спільне збройне повстання 1541 р. проти вінницького й брацлавського старости князя С. Пронського зем'ян та міщан — спочатку брацлавлян, а потім і вінничан. Брацлавляни вигнали кн. С. Пронського з Брацлава й захопили замок, а потім разом з вінничанами облягли його у Вінницькому замку і, за висловом тогочасного акту, «яко неприятель здобували». Причини цього конфлікту зі старостинським урядом вінницькі зем'яни й міщани визначили *спільно* «яко кривды и втиски и драпежства великие и незносные» від старости — отже, були вони насамперед економічного характеру.

Узглядняючи, мабуть, недостатню ще станову диференціацію на Брацлавщині при її тодішнім рівні економічного розвитку, ані маршалок Волинської землі кн. Ф. Сангушко, що вже зібрав був військо, ані уряд не зважилися дати кн. Пронському збройної помочі й тим самим виступити проти *всієї* людності Брацлавщини. Уряд примушений був розпочати переговори з повстанцями й навіть скасувати багато дечого, що кн. Пронський «справовал не водле давного обычая», та відновити до якоїсь міри все так, як «здавна бывало» (*-22; 140, т. IV, № 223—224).

Але від 2-ї чверті XVI в. Вінницька волость поступала в своєму суспільно-економічному розвитку так інтенсивно, що вже 40-х рр. XVI в. ми спостерігаємо раптовий злам у процесі переходу волості на фільваркове господарство, а власне: після дев'ятиліття інтенсивної

іміграції до волості 1545—1552 рр. північно-західна частина волості з давнішими селами вже встигла запровадити панщинну працю та почасти вже перейшла на фільваркове господарство. Не тільки волость внаслідок свого суспільно-економічного розвитку «відходить» від міста, але й самий господарчий розвиток міста, і так само від 40-х рр. XVI в., поглиблює витворену волостью взаємну розбіжність шляхів господарчого розвитку, а саме: місто з самодовільного досі, як і волость, господарчого організму перейшло відтоді остаточно до обслуговування своєї волості, ставши вимінно-збутовим та торговельно-ремісничим осередком своєї волості.

Накреслена розбіжність шляхів господарчого розвитку міста та волості повинна була від 40-х рр. XVI в. чимдалі зростати й призвести кінець-кінцем до цілковитого суспільно-господарчого відокремлення міста від волості.

ФОРМУВАННЯ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЇЇ ПРАВНОГО СТАНУ ПЕРЕД УНІЄЮ

Як ми вже зазначали (див. § 5 розділу II та розділ III), формування вінницької міщанської громади протягом XV — 1-ї половини XVII вв. було куди складнішим та довшим процесом, аніж формування двох інших станів: відбуваючись—бо, з одного боку, внаслідок формування зем'янського та селянського станів — отже, в функціональній залежності від суспільно-економічного розвитку Вінницького повіту, воно, з другого боку, проходило під впливом такого змінливого чинника, як іміграція до міста недавніх шляхетських підданих. Оця іміграція, перетворюючи місто на сільськогосподарську осаду та створюючи в ньому переходові до селянського стану групи міщан, тим самим порушувала станову одноцільність міщанської громади.

Люстрація Вінницького замку 1545 р. відзначає існування 27 індивідуальних міщанських землеволодінь — «пасік»; отже, п'яту частину всіх господарських міщан становлять цього часу міщани-землевласники. Є це найдавніші осадники, що наближуються своїм правним станом до бояр та зем'ян. Як ми висвітлювали в попередньому

підрозділі, торговельно-промислові та ремісницькі елементи від князювання Витовта повинні були невпинно зростати та становити зародки справжнього міського стану не тільки вже з назви.

[Міжстанові взаємини міщан і зем'ян]

Описана суспільно-економічна диференціація вінницького міщанства спричиняється до витворення на середину XVI в. кількох груп міщан неоднакового правного стану. І коли на горішнім щаблі суспільно-економічної ієрархії, наближаючись своїм правним станом до бояр, стоять міщани-землевласники, то зате недавні імігранти з шляхетських підданих становлять перехід до замкових селян (господарські міщани на передмісті) та навіть до зем'янських підданих (міщани зем'янські).

З огляду на брак джерел до історії Вінниці XV в. найдавніші відомі джерела про існування вінницького міщанського стану сягають тільки 1504 р., але вони виявляють уже фактичне та юридичне існування поруч інших станів цілком відокремленого стану міщанського. Так, наприклад, вінницький вїйт *міщанин* Шульга Долбинич виступає в двох актах 1504 р. (33а, № 18, 28; 9ж, № 28). В записі 1506 р. фігурують поруч зем'ян міщани Миско Перехабан та Тютько, а в акті 1508 р. виступають поруч зем'ян той самий Миско (тепер Перехабен) та інший міщанин — кравець Пашина (9ж, № 28). Згадані міщани — Миско (тепер Перегабич) та кравець Пашина — стоять згодом у записі з 1523 р. (140, т. III, № 257).

Процес формування у Вінницькому повіті зем'янського та селянського станів, що з погляду правного були супроти міського стану вищим та нижчим щаблями суспільної ієрархії, провадив, без сумніву, до щільного об'єднання міських елементів в одноцільну міщанську громаду під охороною міського права.

І проте динамічність та еволюційність цього довготривалого процесу були такі, що у Вінниці в процесі формування міського стану зближуються й перемішуються між собою елементи зем'янські з міщанськими та з духівництвом — майже до середини XVI в., а елементи селянські з міщанськими — принаймні до кінця XVI — початку XVII вв. Це свідчить, що у Вінницькому повіті всі стани протягом зазначених двох періодів були ще в стадії формування.

Зокрема, перехід міщан до зем'янського стану був можливим ще на початку XVI в. як юридично, так і фактично, ба навіть у середині XVI в. оці два стани перемішуються через одруження. Так, наприклад, вінницькому війтові *міщанину* Шульзі Долбиничу надано було 1504 р. за службу селища Трибіси та Котенев у Брацлавському повіті. Внаслідок надання земських маєтків і Шульга Долбинич, і його син Масина Шульжич виступають в актах 1505—1506 рр. jako *зем'яни* (9ж, № 28; 33а, № 18). Люстрація 1552 р. містить перелік зем'янських дворів у Вінниці, серед яких стоїть також «двір Івашка Поповича» (9в, 608). Саме прізвище цього зем'янина не лишає сумнівів про його походження.

Але найчастіше змішування зем'янських та міщанських елементів відбувається у Вінниці через одруження. Наприклад, у реєстрі вінницьких міщан 1552 р. стоїть «Василина, Постоловського зятя» (9в, 604), а нам добре відомо, що Постоловські є вінницькі зем'яни: люстрація 1545 р. згадує вінницького зем'янина Семена Постоловського (156, 108), а в люстрації 1552 р., в реєстрі зем'янських дворів м. Вінниці, стоїть «Ганнин Постоловское двор» (9в, 608). Того ж таки 1552 р. вінницькі міщани скаржилися господареві, що старостинські служебники поодружувалися з міщанками та одержали в місті доми, а староста закриває їх од повинностей (9з, 87):

Про змішування у Вінниці XVI в. міщанських та зем'янських елементів свідчать, між іншим, пізніші генетичні зв'язки поміж деякими боярськими та міщанськими родами. Так, генетичний зв'язок має існувати поміж боярським родом Дубицьких та міщанською земельною аристократією того самого прізвища XVII—XVIII вв. Зем'яни Дубицькі належать до найдавніших зем'янських родів Вінницького повіту. За описом Вінницького замку з 1545 р., с. Каменогірка належить удові зем'янина Івана Дубицького, — отже, перед тим цей маєток належ: в самому Івану Дубицькому. За люстрацією з 1552 р., с. Каменогірка належить зем'янинові Павлові Дубицькому. Своєю чергою, рід міщан Дубицьких належить також до давніх міщанських родів у Вінниці. Так, міщанин Ждан Дубицький має межеві суперечки з жіночим Благовіщенським монастирем з приводу наданої 1642 р. монастиреві від міста сіножати, а за декретом з 19.VI.1645 спірні землеволодіння було відграничено копцями (*-10). Як виявляють акти XVIII в., Дубицьким належить найчільніше місце серед представників міщанської земельної

аристократії, а це також посередньо виказує генетичний зв'язок привілейованих землевласників Дубицьких та міщан того самого прізвища.

Ми вже подавали вгорі про споріднення XVI в. зем'ян Постоловських з вінницькими міщанами. Інтересно відзначити, що при кінці XVIII в., спираючись, без сумніву, на родові перекази про генетичний зв'язок, давній міщанський рід Педченків змінює своє дотеперішнє прізвище «Педченки» на нове прізвище «Постоловські».

Між іншим, подібне ж змішування в місті різних станових елементів констатує для міст Мазовша XV в. Тименецький (187, 125—153).

[Права та повинності міщан]

На прикладі колонізації XVI—XVII вв. суміжних з Московщиною українських земель ми наочно показали (див. § 5 розділу II) зародження тих суспільно-правничих взаємин, які відразу ж повставали поміж давніми осадниками та державною владою на перед тим «нічиїх» землях, як тільки тут з'являвся город. Тим-то ми вважаємо за безсумнівне, що Коріатовичі, встановивши суверенітет князівської влади на «нічії» досі землі, відразу ж поставили які-будь земельні права вінничан в залежність од відбування державних повинностей.

Окрім того, самий характер вінницької міщанської громади як земельної громади створював передумови до важливої тоді сторожевої служби під час сільськогосподарських робіт. За Миклашевським, 1-ї чверті XVII в. всі городи заселеного українцями південного пограниччя Московщини (Оскіл, Валуїки, Путивль тощо) були фактично сільськогосподарськими осадами й військовослужбова людність мала сільськогосподарські землі поза городом (лани на 2—5 верст од города, сіножаті на 15 верст), а тому саме виконання сільськогосподарських робіт потребувало сторожевої служби. З огляду на це уряд наказує воеводам відпускати городян на сільськогосподарські роботи, поділяючи їх на дві частини так, що, коли одна частина працює, друга частина відбуває сторожу (80, 20—75).

Аналогічні суспільно-правничі взаємини після збудування замку витворювалися за колонізаційної доби і в українських землях Корони. Наприклад, лист Жигимонта III з I.V.1589 черкаському старості кн. Ол. Вишневецькому на збудування замку та на осадження міста й сіл на урочищі й городищі «Чигирин», надаючи місту й старості-війту

в користування величезну територію поміж Дніпром та Богом, робить це під умовою: «а будуть повинні ті наші чигиринські міщани проти кожного нашого ворога коронного при старості... кінно, збройно завжди ставати і зверхності його як під час миру, так і війни не виламуватися» (9а, № 24, 85).

За періода натурального господарства подібні ж суспільно-правничі взаємини поміж замком та людністю призамкової осади існують також і у Великому князівстві Литовському. І дійсно, за Антоновичем, в українських землях Великого князівства Литовського вся людність замкової округи, включаючи й городян, виконує отакі державні повинності: 1) на вимогу князя або його намісника чи старости виставляє військовий відділ, що повинен іти в похід проти ворога; 2) боронить від ворога замок і призамкову осаду та утримує в них сторожу; 3) опрацьовує замок та призамкову осаду; 4) утримує «пільну сторожу» на границях замкових земель; 5) дає під час походів підводи; 6) дає підводи та стації (помешкання й утримання) господарським послам, гінцям та урядовцям; 7) дає певний податок до господарського скарбу, а також певний «плат» (грошима чи натураліями) до старостинського скарбу на утримання старости (5, 6—20).

З усього наведеного та на підставі пізніших актових джерел ми спробуємо тепер накреслити еволюцію правного стану вішницької міщанської громади перед Унією так, як вона виявляється в правах та обов'язках міщан.

Право на міські землі

Яко спадкоємець стародавніх земельних прав вішницької сільської громади вішницька міщанська громада вважає, що міські землі становлять «власні отчизни звичисті» міщан. Наша констатація цілком відповідає висновкам Антоновича й Буданова про те, що XIV—XVI вв. міста південної України мали право на володіння околицьною територією (5, 6 і далі; 29, 17; 24, 110 та далі). Ми, однак, вважаємо за помилкове твердження Ловмянського, ніби городяни південноукраїнських міст XIV — середини XVI вв. як уходники могли мати тільки *виключні права на постійні користування* природними багатствами околицьної території (167, 419—441).

Цього періода, отже до 70-х рр. XVI в., державна влада юридично й фактично визнає вінницьку міщанську громаду *державцем* міської території — і то «на вічні часи». Є наведене цілком природним, бо у Великому князівстві Литовському всякі земельні права мали *прекарний* характер, а вінничани від 60-х рр. XIV в. повинні були виконувати низку земських повинностей. Окрім того, відповідно до тогочасних норм литовського права землеволодіння цього періода не стало ще у Великому князівстві Литовському привілеєм самої лише шляхти. Відбуваючи нарівні з зем'янами земську службу, окремі міщани, так само нарівні з зем'янами, володіли землями та іншими нерухомостями (44, 186 та далі, 637—639; 23, 28; 86, 6—15). Наскільки за цих часів було поширене у Великому князівстві Литовському міщанське землеволодіння, виказує, між іншим, те, що II Статут (1566 р.) накладає на міщан-землевласників обов'язок одбувати військову службу з маєтків та людей (розділ II, артикул 1). Цілком природно, що, відбуваючи також військову та сторожеву службу від міста яко члени міщанської громади, міщани тим самим набували право володіти міськими землями *in commune*¹ як члени міської повинностної одиниці.

І дійсно, у цитованому декреті з 1530 р. в справі про межі з якушинецькими землеволодіннями вінницька міщанська громада виступає самостійною стороною в позові без участі свого старости, а Трунти присуджено «в держання» міщанської громади «на вічні часи» в таких висловах: «...И маюг мещане Винницкие и потомкове их и по тым граньцям вышмененым на вечные часы все к месту держаты» (9г, № 6).

Всупереч урядовій та старостинській політиці в земельній справі 40—50-х рр. XVI в. вінницькі міщани продовжують іще 60-х — на початку 70-х рр. вважати себе не за *користувачів* земель Вінницького староства, але за *державців* міської території. Що цей погляд вінницьких міщан зовсім не свідчить про брак у них правосвідомості, а навпаки — виявляє свідому боротьбу за своє право на володіння міською територією, з яким примушені були того часу до якоїсь міри рахуватись як сам уряд, так і староста, свідчать отакі цитовані вже декрети:

1. Декрет з 24.V.1566 в справі відмежування міських та стрижавських земель. Під час судового визначення межі міщани, а не староста,

1 у громад. громадою (лат.)

виступали в позові стороною, а ґрунти присуджено було на користь міщанської громади. Найцікавіше в цій справі є те, що сам вінницький староста кн. Б. Корецький був за суддю,— отже, власники стрижавських маєтків у своїй межевій суперечці з містом цілком не вважали його за *сторону в справі*.

Інтересно також відзначити, що лист Володислава IV з 14.VII.1640, стверджуючи декрет з 1566 р., ось як визначив сторони, що виступали тоді перед судом: «...nakaz prawny... między szlachetnym niegdy Dmitrowiczem Strzyzawskim a mieszczany Winnickimi...»¹. Також у самім тексті декрету «ґрунти стрижавські» всюди протиставлено «ґрунтам міським» (*-11).

2. Три судові листи — декрети 1568—1570 рр. у земельних справах з зем'янами Мелешковичем, Комаровським, Шендеровським та державцем Скуринців Садовським. В усіх отих актах так само міщанська громада, а не староста, виступає стороною в позовах, причому всюди ґрунти державців протиставлено «ґрунтам міським». Зокрема, третій лист містить «присудження місту Вінницькому певних ґрунтів Селищ... т. зв. Соловіївських із ставищем» (*-12).

Таким чином, вінницька міщанська громада мала цілковиті правні підстави цього часу вважати, що міські землі є її «власні отчизни звичисті». Інтересно, що цього ж таки часу міщанська громада поширює своє право й на деякі відірвані від міської території сусідні зем'янські землеволодіння, насамперед держави. Це добре ілюструє боротьба десь 1510—1530 рр. за вже згадуваний «дворець Кмитинський» поміж містом та зем'янами Кмитичами.

Цитований не раз судовий лист з 25.V.1530 виявляє, що «дворець пана Семена Кмитича» є *отчизна* панів Семена й Олександра Кмитичів та їх сестри Дубицької по батькові Дмитрові Кмиті, а за процитованою там скаргою міщан — «пана Семена Кмитича дворець над рікою Богом стоїть на землі міській». Однак, як виказує висновок вінницького старости, спірні землі були в держанні панів Кмитичів відповідно до права, а тому й господар, вислухавши «одказ» тих «судців дворних», що їм перед тим доручено було «послухати їх обохсторонні речі»,

¹ «судова справа... між покійним шляхетним Дмитровичем Стрижавським та міщанами вінницькими...» (пол.)

зоставив панів Кмитичів у держанні їх отчизни. Супроти господарського присуду, міщани знову позивають Кмитичів. Безперечно, держава ця повстала на міській території порівняно недавно (як ми визначили давніше, приблизно в середині XV в.), бо міщани ще й досі почувають себе тяжко покривдженими й хочуть використати смерть державця Дмитра Кмити, щоб одібрати від його спадкоємців втрачені міські землі.

Між іншим, судовий лист виявляє, що Кмитичі, систематично не стаючи до суду, навмисне зволікають справу, а утяжливий для міщан процес та гостра боротьба поміж сторонами тягнуться вже багато років. Кмитичі «очевисто скаржилися господарю королю його милості... на вїгта й міщан вінницьких», що ті «землі їх з власної отчизни звїчистої забрали й к місту Вінницькому привлащили, і кривди, шкоди, гвалти немалі вчинили», а міщани, своєю чергою, скаржилися господарській комісії на кривди і втиски, гвалти, грабежі, забрання сіна й худоби від панів Кмитичів та оцінювали свої шкоди в 500 кіп грошей. Кінець-кінцем сам господар звелів «комісії своїй господарській» вїхати на спірні землі й, «не відкладаючи більше того на інші терміни ані до його милості господаря», нарешті *остаточно розсудити* цю справу. Але, як і треба було чекати та як стверджують цитовані тут пізніші акти, оця держава назавжди була втрачена для міста. І це зрозуміло: аджеж с. П'ятничанами від 1510 р. на праві власності володів Миско Степанович (див. § 5 розділу II), а тому претензії міщан на це землеволодіння були, з погляду формального права, безпідставні.

Тим часом, за передунїйними граничними листами, с. П'ятничани завжди входить до міської території. Як ми вже подавали (див. розділ II), за судовим листом з 25.V.1530, північна межа на правому березі Богу відграничує землі с. Стрижавки від міських земель, *включаючи до міських земель і село П'ятничани*. Навіть значно пізніше, за декретом з 24.V.1566, границю поміж землями с. Стрижавки та землями вінницьких міщан визначено було так: «Лісом великим, ідучи з верху річки Сониці аж до гирла, де впадає в Бог, по лівій стороні ґрунт стрижавський, а по правій — ґрунт міський...» (*-13).

За Нейманом, річка Соня є правий доплив Богу, що становить і тепер границю стрижавських та п'ятничанських земель (85, XXV, 540).

Іще дві подібні справи зустрічаємо ми в судовому листі з 5.XII.1569, в якому міщани домагаються повернення «міських ґрунтів», забраних державцем Скуруинців А. Садовським, та позивають, окрім інших зем'ян, державця с. Залісся Мелешка про збудування двору та осадження села на вінницькій міській закутку, в луці над Чернишовим ставом на р. Чаплі (*-14). Як ми, однак, показали, державу Залісся надав Мелешкові листом з 24.VI.1560 вінницький староста, а 5.VII.1564 надання старости ствердив своїм листом сам Жигимонт Август. Безперечно, Садовський «забрав» також «міські ґрунти» не інакше, як на підставі відповідних надаць,

Описані претензії вінницької міщанської громади виказують, що міщанська громада яко *постійний державець* вважає своє право на «власні *отчизни* звичисті» за *ліпше право*, аніж право державця-зем'янина. І дійсно, тоді як право міщанської громади яко вічисте з самої природи не потребувало ствердження, зем'янинові-державцеві право на державу надавалося «доживотьем» під умовою земської служби — отже, в доживотне держання або до волі та ласки господарської — й потребувало ствердження від кожного нового господаря та при кожному переході держави до інших рук. Тим-то, вважаючи своє право за *ліпше*, міщанська громада особливо виступає з своїми претензіями після смерті державця, щоб не допустити переходу від умерщени до спадкоємців.

На нашу думку, не є випадковістю також інкорпорація до міської території в актах 30—60-х рр. XVI в. с. П'ятничани, хоч воно давно вже стало приватним землеволодінням. Як і боротьба за держави, є це дуже частий на тогочаснім пограниччі за колонізаційної доби конфлікт двох прав — права міщан, що оперте лише на факті володіння, та права документального власника — шляхтича. Незаважко передбачити, на чій боці мала бути остаточна перемога в парі зі зміцненням шляхетства, але позицію господарських комісарів в достатній мірі виявляє цитований декрет з 5.XII.1569: комісари дали відповідникам діляцію на чотири тижні, щоб вони могли предкласти *документальні* підстави свого володіння.

Потрібно, однак, додати, що з погляду еволюції юридичних прав вінницької міщанської громади на міську територію в самому переднійшому періоді належить відрізнити два періоди: період перед інтен-

сивною колонізацією 1545—1552 рр. та період після цього межичасу. Перед межичасом інтенсивної колонізації і уряд Великого князівства Литовського, і старостинський уряд як *юридично*, так до якоїсь міри і *фактично* визнають вінницьку міщанську громаду за державця міської території, але від цього періоду земельні права громади були вже *фактично* обмежені. Між іншим, на території нашого досліджуваного межичасу інтенсивної колонізації якраз збігається зі зміною політики уряду щодо міщанського землеволодіння взагалі.

Як відомо, вже на сеймах 1544—1551 рр., безперечно під впливом польського права, шляхта Великого князівства Литовського все більше виявляє прагнення до того, щоб скасувати приватне міщанське землеволодіння та, усунувши міщан від військової служби, тим самим узагалі монополізувати для себе право на землеволодіння (44, 639—640). Зокрема, на сеймі року 1547, відповідаючи шляхті, Жигимонт Август заявив: з куплених у зем'ян або вислужених маєтків міщани мають відбувати земську службу нарівні з боярами та шляхтою, але міщанські фільварки на міських ґрунтах та в міських границях, наданих привілеями, мають бути вільні від земської служби. Однак король лишає на свій розгляд і на ці міщанські маєтності вчинити уставу для притягнення їх до земської служби (3, т. III, № 4, 12).

До межичасу 1545—1552 рр. виняткові колонізаційні обставини затримували на Брацлавщині рецепцію польського права. Відомо—бо, що воно проникало на степове пограниччя Великого князівства Литовського лише настільки, наскільки це уможлиблював хід колонізаційного процесу (38, т. V, 1—2, 52—63). Однак у парі з колонізаційною хвилею 1545—1552 рр. ми спостерігаємо на території нашого досліджуваного початок боротьби шляхти за право на співволодіння міськими землями. Як ми вже висвітлювали, вінницький староста, боронячи свої інтереси державця староства, був проти цих зазіхань шляхти. Боронячи, однак, інтереси шляхетського стану, уряд став по стороні шляхти, і листом Жигимонта з 1546 р. приписано було старості не перешкоджати зем'янським «людемь... в месте мешкати и земли и иншыи вжитки там себе мети» (93, 44). Відтоді ми дійсно бачимо, що «земянове и подданные князские и панские и землянские... при месте... Веницком мешкаючи, к ґрунту господарского земель местских на себе пашучи, уживають» (93, 133).

Ще тяжчий удар праву вінницької міщанської громади на володіння міською територією завдав того самого періода вінницький старостинський уряд. Використовуючи загальний курс державної політики щодо обмеження прав міщанських громад на землеволодіння, колонізаційний рух до міста та піднесення цінності землі, старостинський уряд починає здійснювати право суверенітету державної влади на міську територію. Утворивши приблизно від 50-х рр. під самою Вінницею передмістя Крутнів під старостинською юрисдикцією (див. розділ III), старостинський уряд тим самим почав фактично володіти значною частиною міських земель в околиці самого міста. Поширивши ж, за господарським вироком 1560 р., свою юрисдикцію на всю вінницьку міщанську громаду (9з, 117—120), старостинський уряд повинен був, таким чином, поширити своє право юридично та фактично на володіння всією міською територією.

Що старостинський уряд від 50—60-х рр. дійсно широко використовував своє право на володіння землями міської території, свідчать старостинські надання цього періода землеволодінь Залісся, Скуринців та Соловіївки. Своєю чергою, уряд також, ігноруючи земельні права вінницької міщанської громади, цілком підтримує оті заходи старости, спрямовані на ліквідацію права міста на володіння міською територією як одного з анахронізмів пограниччя. Погляди уряду на це виявляє як цитований лист Жигимонта з 1546 р., так і постанова надісланого від уряду Я. Волчковича з 9.I.1561 про оподаткування зем'ян та шляхетських підданих, що користуються міськими землями. Постанова ота двічі підкреслює, що оподатковані зем'яни та шляхетські піддані «кгрунту господарского земель местских... уживають», а тому й повинні давати десятину для «наспижування» Вінницького замку, бо це йде «на короля... (з) властного кгрунту господарского» (9з, 133).

Підсумовуючи все наведене, ми можемо констатувати, що хоч вінницька міщанська громада *формально* ще 50—60-х рр. XVI в. продовжує виступати jako державець міської території, але супроти попереднього періода права громади на володіння міською територією є вже *фактично* обмежені. Правда, в своєрідних обставинах пограниччя еволюція земельних прав громади відбувалася так повільно, що навіть при кінці 60-х рр. іще точиться завзята боротьба з державцями

та старостинським урядом за право на володіння міською територією, але перемога, звичайно, мала бути по стороні шляхетського стану.

На території нашого досліджу ми спостерігаємо за передунійних часів співіснування двох основних форм міщанського землеволодіння: землеволодіння приватного та землеволодіння громадського.

Приватне землеволодіння

Початком приватного міщанського землеволодіння на вінницькій міській території було повстання «пасік», а витворення інституту приватного землеволодіння відбулося задовго перед Коріатовичами.

За часів князя К. Острозького (1491—1517 рр.) інститут приватного міщанського землеволодіння на Брацлавщині має виразне урядове визнання, а міщан, що володіли «пасіками», старостинський уряд визнає державцями цих землеволодінь нарівні з державцями земських маєтків — боярами, бо власники «пасік» нарівні з боярами відбували військову службу. Це доводить, між іншим, люстрація Брацлавського замку з 1545 р., яка констатує, що «перед тим, за небіжчика князя Костянтина, бояри, котрі свої люди мають, повинні були зо всіми людьми своїми на послугу господарську, коли потреба з'являється, їздити. А міщани, хто пасіки під собою держить, повинні були кожен о дву конь в зброї на послугу господарську становитися. А тепер усе це змішалось, не тільки в міщан, але в іншого й боярина на послугу господарську коня немає, і майже так даремно при замку господарським мешкають» (156, 125).

А що кн. К. Острозький був 1491—1517 рр. одночасно як брацлавським, так і вінницьким старостою, безперечно подібні ж взаємини мали існувати перед Унією і у Вінниці. Це стверджує також цитований нижче королівський лист вінницькому вйтові Ониськові Климченкові з 21.VI.1578 на пасіку й ставок. Климченко довів тоді королеві, що він «з предків своїх держить та спокійно уживає пасіку в лісі над р. Вінницею та ставок на р. Вінниці».

Усе наведене приводить до висновку, що інститут урядово визнаного приватного міщанського землеволодіння у Вінниці є дуже давній: генезу його належить віднести на XIII ст., а урядове визнання — на

початок литовського періода, тобто на період князювання Коріатовичів або Витовта.

Що переважна більшість співчленів давньої вінницької сільської громади примушена була визнати інститут індивідуального землеволодіння лише після довгої боротьби з власниками займанщин, посередньо викажують аналогічні взаємини 1545 р. у економічно відсталішому Брацлавському повіті, які вже ми висвітлювали (§ 3 розділу II). Але, за нашими актовими джерелами, інститут приватного міщанського землеволодіння на вінницькій міській території віддавна має цілковиту правну санкцію також і міщанської громади. Це виявляє данина та підтвердження з 21.VI.1578 від короля Стефана вінницькому війтові Ониськові Климченкові на пасіку й ставок.

Климченко заявив тоді королеві, що він «с продков своих держить и спокойне уживаеть пасеку у лесе над Веницею и ставок на речце Веницы властного накладу и работы его, в чом деи продком его и ему самому ништо николи жадное переказы не чинил, а не ся в то вступовал и тепер не уступаеть». На доказ цього Климченко предклав листа з 2.V.1578 від підстарости вінницького Станіслава Хойницького, з якого видно, «иж Хойницький за прозбою его (тобто Климченка.— В. О.) учинивши опыт и певное выведанье от мещан веницких, же то ест властная пасека и ставок властное работы его, чого он здавна уживаеть, а ништо де в то ся не уступовал и уступовати не можеть, уделивши то ему самому, жоне и детем и потомком его на вечность потвердил...» Взявши на увагу наслідки розслідування Хойницького, що Климченко «тое пасеки и теж ставка в держанью и уживанью спокойном здавна был и на сесь час есть», король стверджує Климченкові дідичну власність на пасіку й ставок «подлуг стародавнего уживанья своего» (*-15).

Хоч цитований привілей з 1578 р. Климченкові на пасіку та ставок над р. Вінницею є вже з часів післяунійних, але він виявляє нам юридичну природу прав вінницьких міщан-землевласників на їхні землеволодіння. Є це землеволодіння не надані за службу, але «отчизни», бо «с продков» перебувають у володінні певних осіб. За часів передунійних господарські підтвердження «вічистості» таких землеволодінь не були у Великому князівстві Литовському потрібні, бо «пасіки» не були «данинами» й тим самим не мали характеру «дочас-

ного держання», але були *родовою власністю* міщан — отже, «вічисті» з самої своєї природи (44, 586—626). Отже, треба вважати вінницькі міщанські пасіки за часів передунійних, приблизно від Жигимонта I, за цілковиту власність міщан.

З усього наведеного видно, що за часів передунійних як законодавство, так і урядова практика визнають інститут приватного міщанського землеволодіння. Це доводить як цитована відповідь Жигимонта Августа сеймові 1547 р., так і II Статут (1566 р.), у якому стоїть: «...Кожды князь и пан духовный, и теж дворянин, боярин, кождые иные станы,... так *мещане мест наших, маючи земское именье, винни будут войну служити...* то есть з именей и людей, яко отчизных, и похожих, выслужоных и купленых» (розділ II, артикул I).

Те саме доводить також приклад інших міст українського пограниччя. Так, король Олександр, звільняючи листом з 30.XII.1505 житомирських міщан від незвичних повинностей та забороняючи чинити їм кривди й утиски, доручає житомирському намісникові Дмитрові Олександровичу *залишити міщанам власність на ґрунти та пасіки*, які в них намагалися відібрати зем'яни (9д, № 7, 540—541). Тим-то житомирський міщанин Федір Портяножа та його брати вносять 1783 р. до коронної асесорії позов супроти житомирського старости за те, що він привластив собі їхні *хутір та інші землі* на р. Побітовці, *приналежні їм з непам'ятних часів*, як це стверджують «сліди документів з 1505 року» (9д, № 7, 543).

Інститут приватного міщанського землеволодіння відіграв велику роль у земельно-правних взаєминах. Зокрема, велику роль відігравав він тоді, коли після попереднього розмежування господарчих користувань із сусідніми зем'янськими землеволодіннями на принципі вільної окупації розпочалося відграничення міської території та зем'янських маєтків. Приватні міщанські землеволодіння були форпостами в обороні меж міської території, а колізія прав міщанина-землевласника та сусідніх зем'ян щодо частини міської території, яку віддавна освоїв міщанин на принципі вільної окупації, видимо завжди кінчається на користь міщанства. Інтересні приклади цього дає розмежування 1566 р. міської території від стрижавських маєтків. Природничою межею на північному правобережжі Богу віддавна був доплив Богу р. Сониця, праворуч від якої суд визнав ґрунти міські, а ліворуч — стрижавські. Однак Коржову пасіку, що була на лівому березі р. Сониці, суд визнав

також приналежною до міської території, і межа стрижавських маєтків у цьому місці, відійшовши від природничої межі р. Сониці, іде «по лівій стороні пасіки Коржової». Ведучи що межу далі, горішньою частиною р. Нетяги, судді проводять межевий «дукт» довз самий Калітин став, але нижче самого ставу, залишивши його знову ж таки на міській території (*-16).

Що в обох наведених випадках в обороні меж міської території вирішальну роль відіграли якраз міщанські приватні землеволодіння, свідчить процес 1602—1603 рр. про той самий Калітин став між державцем Нетягів (інакше Калітинців) М. Хрушлинським та дідичами комаровських маєтків панами Кропивницькими. Хрушлинського запозвано було за відібрання ставу та прилучення до свого маєтку, але відповідник поставив перед судом королівських комісарів свідками старих людей і довів, що об'єкт суперечки давно й завжди належав м. Вінниці, а сам став на Нетягах зветься Калітиним од вінницького міщанина Каліти, який його здавна засипав і уживав. Комісари визнали, що став Калітин є на королівському ґрунті й завжди перед тим належав до м. Вінниці, а тому й залишили його в королівських землях — «держави на той час пана Хрушлинського» (157, т. XXI, 422; *-35).

Громадське землеволодіння

Поруч індивідуального міщанського землеволодіння цього періода існує також інститут громадського міщанського землеволодіння. Об'єктами громадського землеволодіння були цього періода не тільки сіножаті й пасовища, але також і орні землі. Наведене стверджує цитований межевий декрет з 1530 р., що згадує поруч «сіножатей міських» також про «міські ниви» — у районі рр. Вишні та Вербівця на правобережжі Богу (9г, № 6, 16).

Що в цьому акті «міські сіножаті» та «міські ниви» не є лише протиставленням їх сусіднім зем'янським землеволодінням, але виявляє *форму* міщанського володіння, свідчить безсумнівний факт існування цього періода громадських орних земель на брацлавській міській території. Брацлавські міщани скаржилися перед люстраторами 1545 р. на міщан — власників «пасік», що останні, «пасеки маючы, местских земель особливе уживають, и пашни пашут» (156, 127).

Либонь, від часів I Статуту об'єктами громадського володіння стали вже й ліси, бо в листі кн. Б. Корецького з 24.VI.1560 великий ліс поміж

Старим Містом та Заліссям (тепер с. Лука–Мелешківська) зветься «великий ліс Вінницький» (33а, № 5). Що Вінницький ліс дійсно належав місту, свідчать цитовані акти про відграничення зем'янських землеволодінь на лівобережжі Богу, на підставі яких цей ліс входить до складу міської території.

Зіставляючи юридичну природу приватного та громадського міщанського землеволодіння на території нашого досліду, ми бачимо, що хоч громадське землеволодіння є немовби також *отчизне* володіння й мало би бути з природи *вічисте*, але в дійсності подібність між цими двома формами землеволодіння тільки-но позірна. Актіві джерела виявляють, що за передунійних часів вінницька міщанська громада примушена була постійно виступати в обороні якраз міських земель громадського володіння, бо якраз від них старостинський уряд або сам, або за даниною від господаря відриває все нові та нові землі в держави та для осадження замкових сіл.

Підкреслюємо, що навіть оцього періода позірно найбільшого обсягу прав громади на міську територію громада постійно втрачає якраз землі громадського володіння, тоді як права міщан-землевласників на їх отчизни лишаються весь час міцними та непорушними. З наведеного можна зробити тільки один висновок: на території нашого досліду за передунійних часів *інститут приватного міщанського землеволодіння мав куди міцніші правні підвалини, аніж не забезпечене привілеєм locationis* ¹ *право міщанської громади на міську територію, якою віддавна володіло місто.*

Право на входи в зем'янських землеволодіннях

Як ми вже висвітлювали в § 1, зем'яни намагаються скинути з себе тягар міських уходів, либонь, від середини XV в., а принаймні від останньої чверті XV в. практика поклала край міщанським користуваням з пущ та вод у зем'янських землеволодіннях. Про це свідчить І Статут, встановивши сувору кару за полювання в чужому лісі та грошові кари за лісопорубку (розділ XIII, артикули 1, 3—9), бо ж, безперечно, статутове законодавство зі значним запізненням санкціонувало витворені практикою правні взаємини. Наскільки суперечило

¹ локаційними (лат.)

статутове законодавство звичаєвому праву, виказує сувора кара за полювання в чужому лісі: впійманого при впольованій у чужому лісі звірині карано смертю (розділ XIII, артикул 1).

Вінницький старостинський уряд іще навіть 40-х рр. XVI в. виступив був в обороні міщан, але це викликало одностайний протест зем'ян яко «кривда» та «новина», й вироком господарським 1546 р. категорично заборонено старості дозволяти міщанам уходи на зем'янських землях без згоди зем'ян (9з, № 26).

Право тримати в місті корчми та виробляти напої

Оце право віддавна вже визнавалося державною регалією на всьому просторі Великого князівства Литовського, але не всюди здійснювався монополь іще навіть на початку XVI в. Зрідка міста мали пільги на певну кількість корчем або на якийсь один рід корчем (наприклад, пивні, горілчані тощо), але частіше здобували вони прибуток від капщини в своє розпорядження за річну платню (44, 421—429).

З люстрації 1471 р. видно, що у Вінниці право на корчми вже за князювання Семена Олельковича було державною регалією, бо вінничани платять з корчми по 15 грошей державцеві замку. Є, однак, вінницька капщина супроти сусідніх північно-західних міст Київської землі найменша, бо за тією самою люстрацією міщани Чуднова платять старості від корчми по півкопи, а в Житомирі навіть і по копі. Наведене дає підстави вважати, що за Коріатовичів, а, можливо, навіть і за Витовта право тримати корчми та виробляти напої без ніяких обмежень належало людині міста Вінниці. Гадаємо також, що уряд, ступнево здійснюючи своє право державної регалії, спочатку наклав на корчми невелику капщину, а згодом і цілком одібрав корчми від міста.

Наш висновок стверджують як ступневе зменшення корчемних прав вінницької міщанської громади XV — 1-ї половини XVI вв., що переходять цього часу ступнево до держави, так і подібна ж практика інших міст пограниччя Великого князівства Литовського. Наприклад, міщани черкасці, як це видно з господарського листа 1536 р., скаржилися господареві на свого старосту, що «корчма их местская звечыстая за отца нашего Казимера и брата Александра... в Черкасах бывала, а он дей тую корчму мощне в них отнял и к рукам своим ее держал» (9з, № 6).

Оце право становить 2-ї чверті XVI в. одну з причин конфліктів між вінницькою міщанською громадою та старостинським урядом, який намагається захопити в свої руки таке важливе джерело прибутків, як корчми. Міщани скаржилися 1541 р. господареві на свого старосту князя С. Пронського в справі корчем, що він чинить «не водле давного обычая» (9з, № 17). Боротьба ота набула гострих форм і закінчилася певним компромісом, причому до старостинського уряду перейшла лише горілчана корчма. Однак боротьба за ту корчму продовжувалася й при наступному старості кн. Б. Корецькому. Міщани претендували ще 1552 р. на «корчму горельчаную... через предков его, старост веницких, отнятую». Проте уряд непохитно обстоює своє право на цю державну регалію, відповівши на скаргу так: «...А корчмы горелчаной ништо с подданных наших не маеть мети без дозволенья и листов наших, как же и вам держати не годится» (9з, № 40).

Зіставляючи все наведене з практикою того самого часу інших міст пограниччя, як, наприклад, Черкаси, де староста відняв у міщан корчму 1536 р., можна зробити висновок, що старостинський уряд позбавив вінницьку міщанську громаду права на горілчану корчму ще 1-ї чверті XVI в., а може, й давніше. Відтоді вінницькі міщани платили з інших родів корчем до старостинського скарбу капщизну, а корчму горілчану безпосередньо експлуатував старостинський уряд.

З люстрації 1545 р. дійсно видно, що «корчомні пенезі» та, зокрема, «плат» від горілки належать старості, становлячи значну прибуткову статтю його бюджету (156, 113). Те саме виявляє й люстрація 1552 р.: до старостинського скарбу йде капщини від кожної корчми, де продають пиво та мед, по копі грошей, отже разом 42 копи, а самий лише плат від продажу горілки становить 46 кп і є, таким чином, однією з найбільших прибуткових статей старостинського уряду (9в, 603—604).

Треба сказати, що від 2-ї чверті XVI в. самі претензії вінницької міщанської громади на горілчану корчму повинні були здаватися урядові страшеним анахронізмом провінції. Уряд віддавна вже в цілій державі намагався використовувати корчемну регалію на принципі пропінатії та взагалі здійснювати в повній мірі своє право на цю регалію (44, 421—422). Провадячи таку політику в справі корчемної регалії, уряд від 60-х рр. не тільки вже не бере на увагу інтересів вінницьких міщан, але й місцевого старостинського уряду. Наприклад,

привілеєм Жигимонта Августа воеводі брацлавському кн. Романові Сангушковичу надано було право «у Веницы... корчму постановити», та ще й до того «вольную» — отже, без оплати до господарського скарбу капщини (44, 422—423). Це викликало гострий опір вінницького старости кн. Б. Корецького, що досі одержував усі прибутки від вінницьких корчем. Уряд примушений був видати кн. Р. Сангушковичу додаткові два листи з 27.VII.1566 та 28.VII.1566 на ім'я вінницьких зем'ян і міщан та вінницького старости, підкресливши своє право розпоряджатися корчмами (*-18). Зокрема, в господарському листі на ім'я вінницького старости стоїть:

«Жикгимонт Августъ Божью милостью король польский etc.

Старосте нашому Луцкому, Браславскому и Веницкому князю Богушу Федоровичу Корецкому. Первыми листы нашими ознакоми твоей милости, иж дозволили есмо воеводе Браславскому, старосте Житомирскому, князю Роману Сонгушковичу Федоровичу при дворе нашом речономъ Кмитинском у Веницы лежачом, который его милость от нас держитъ, корчму вольную мети. Топак его милость князь воевода Браславский писал до нас, иж дей ты той корчме его милости, которую он там у Веницы при дворе нашом Кмитинскомъ постановил, переказу великую чиниш под заруками на себе, так подданым нашим господарским мешчаном тамошним, яко земляном и подданым их приказавши до тое корчмы его милости ни бывати, в чом его милость собе шкоду немалую быти менячи, жедал нас, абыхмо о том до твоей милости лист наш писати велели. А в той корчме его жадное переказы чинити и шкоды ему от тебе терпети не допустили, иногдыж князь воевода Браславский так у Веницы при том дворе нашом Кмитинском тую корчму не свольне, але за дозволеньем и ведомостью нашою постановил, хочем то мети и приказуем тебе, абы твоя милость в той корчме князю воеводе Браславскому жадное переказы и шкоды не чинил, и як подданым нашим господарским мешчаном веницким, так земляном и их подданым до тое корчмы его ходити, трунковь уживати не заборонял, так якобы его милость в том собе невинне не шкодовал и нам того повторе жаловати причины не мел конечно. Писан у Люблине. Лета Божого нароженья тысяча пятьсотъ шестьдесят шосто-го, месяца июля двадцать осмог(о) дня».

Право на безмитну торгівлю

Право оце здобули вінницькі міщани за привілеєм Жигимонта Августа з 4.IV.1558 яко матеріальну допомогу, бо за господарським наказом мали вони «з домами их переноситися и селитися пры замку нашомь тамошнем же Веницком новозабудованом». На підставі цитованого господарського листа дозволено було міщанам «до воли и ласки господарское» без жодних перешкод та безмитно торгувати, купувати й продавати в цілім Великім князівстві Литовськім, на Волині, на Русі та на Підляшші (4, т. II, № 132).

Наступного року міщани-скаржилися, що з них супроти наданого привілею стягають мито, і Жигимонт Август ствердив попереднє надання листом з 8.I.1559 під загрозою за невиконання його штрафом у 1000 кіп грошей. Набуте право мало велике значення для вінницьких міщан, бо, як свідчить їхня скарга перед господарем, вони їздили до північно-західних земель Великого князівства Литовського та Корони зі своїми продуктами, щоб купувати собі там «живність» (див. *Додаток*).

Закінчуючи оцим огляд прав вінницьких міщан на промисли та на торгівлю, потрібно ще згадати про промисел млинарський. У Великому князівстві Литовському право на млинарський промисел було віддавна монополем того, хто володів землею, а піддані повинні були молоти збіжжя в тих млинах, які призначав їм землевласник. Своєю чергою, в господарських маєтках повинні були молоти збіжжя, солоди тощо виключно в млинах господарських (44, 418—420) — отже, у Вінниці в млинах старостинських. І дійсно, за люстрацією 1545 р., до вінницького старостинського скарбу прибуток давали самі лише «млыны, которыи суть к замку, один на Богу, а другии в Мезыкове» (156, 113). Також за люстрацією 1552 р., прибутки старостині від млинів (десята міра) дають досить хліба старості та його почтові «на вихованье», причому млини ці є такі: млин під містом на Богу (3 кола на мливо, а четверта ступа), млин під містом на р. Вінниці (1 коло) та млин у с. Мізякові (2 кола та ступа) (9в, 603). Сама топографія цих млинів виразно свідчить, що вони переробляли всю продукцію збіжжя з території нашого досліджу, а самий млинарський промисел був монополем старостинського уряду.

[Державні повинності]

За часів передунійних уся людність Вінницького повіту, включаючи й городян, без сумніву, виконувала ті державні повинності, що їх, за Антоновичем, відбувала XIV — початку XV вв. уся людність українських земель Великого князівства Литовського. І дійсно, аналіз люстрацій Вінницького замку та інших актів XVI в. виявляє, що деякі з описаних там державних повинностей є спільні для всієї людності Вінницького повіту й дуже давнього походження, а деякі сягають часів Витовта, ба навіть давніші. А що найважливішими та найдавнішими спільними повинностями для всієї людності Великого князівства Литовського були повинності військова, сторожева та повинність замкових робіт (44, 678—679), ми й почнемо з них свій перегляд спільних повинностей.

Ні про військову, ні про замкову повинність не згадує ні лаконічний текст люстрації 1471 р., ні опис Вінницького замку 1545 р., але це пояснюється тим, що і люстратори, і тогочасна людність пограниччя вважали такі повинності за самозрозумілі й природні.

Як за князювання Семена Омельковича, так і пізніше військова служба для міщан усіх міст Великого князівства Литовського була обов'язкова. Зокрема, обов'язком міщан іще за часів Олександрових була не тільки оборона міста, але й участь у походах поруч зем'ян: свідчить про це дозвіл міщанам з 1507 р. відкупатись од виступу в походи (148, 219, прим. 1089). Загальнообов'язковий характер військової служби цього періода доводить також I Статут, що, без сумніву, санкціонував попередню практику, а саме: артикули 1 та 2 розділу II встановлюють, що виступати особисто в похід є обов'язок усіх повнолітніх осіб у Великому князівстві Литовському, а на випадок гвалтовної потреби, то й усі обивателі та піддані мають іти до оборони краю.

Про давніший обсяг військової служби вінницьких міщан дає певне уявлення аналогія з військовою повинністю волощан, тим більше, що цього періода військові обов'язки міщан та волощан були спільні й збільшувалися рівнобіжно. Але в листі Жигимонта Августа вінницьким зем'янам з 16.VII.1546 наведено скаргу всіх зем'ян Вінницького повіту на свого старосту за те, що він «над стародавній обичай кривди їм чинить та новини», а давній обсяг військових обов'язків волощан самі

зем'яни визначили так: коли б староста мав піти під шляхи «на лежаньє», вони «з предків» туди ходити не повинні; коли б, однак, татари вступили на територію Великого князівства Литовського, зем'яни повинні були з старостою йти «на поганого», виряджаючи «з дев'яти чоловіків-димів десятого чоловіка» (9з, № 26).

Як виказують аналогічні й одночасні скарги вінницьких міщан в листі Жигимонта Августа з 30.IV.1552, не інакшими були того часу й обов'язки міщан. Протестуючи, як і зем'яни, проти поширення обсягу військової повинності («на поле под шляхи и стеречы ходити»), самі міщани визначували давніший її обсяг лишень як залогової та розвідчої служби в обороні замку: «...иж только повинни... на шлехи доведыватися о людех (непрятельских) за тры мили от замку ходити» (9з, № 40, 85—87).

Що в похід зі старостою виступали цього періода не всі міщани, але з кожних десяти домів виряджали одного кінного вояка, по-перше, стверджує обсяг військової повинності міщан за люстрацією 1552 р., що є *збільшений* супроти попереднього періода, а по-друге, існування у вінницькій міщанській громаді ще за люстрацією 1552 р. уряду десятника (9в, 604). Що це був тогочасний уряд військовий і він свідчить якраз про поділ усього вінницького міщанства на десятки для відбування військової повинності, виказує люстрація Київського замку з 1552 р., за якою серед жовнірських домів кілька домів належало жовнірським десятникам (9в, 116—117). Того ж таки 1552 р. при Черкаському замку було два відділи драбів, що поділялися на десятки (9в, № 14, 90).

Що замкові роботи, як і військова повинність, були віддавна «звиклими повинностями» вінницьких міщан, свідчить скарга міщан у господарському листі з 30.IV.1552. Не заперечуючи проти давніх замкових робіт, міщани скаржаться на старосту тільки за те, що він «примушаєть робити дерево на будованьє замку *нового* у Веници» (9з, № 40).

Обсяг давньої сторожевої повинності визначено в листі Жигимонта Августа з 30.IV.1552 вінницьким зем'янам, за яким зем'яни давали сторожів до замку «для кликанья на замку в почы» (9з, № 29, 83).

Таким чином, можна прийняти, що, окрім військової та сторожевої повинності, вінницькі міщани виконували певні роботи для оправи

замкових укріплень. Є то давня й важлива повинність, що лежала у Великому князівстві Литовському на всіх верствах місцевої людності. Зокрема, участь міської людності в оправі міста була загальним правилом, і не було ніякої потреби спеціально про неї згадувати в давніх люстраціях (36, 19-30). Що обов'язок «зміцнювати місто» був повинністю міщан Подільської землі ще за Коріатовичів, свідчить також приклад Кам'янця-Подільського. Надаючи 1374 р. кам'янецьким міщанам магдебурзьке право й звільнюючи їх од усяких обов'язків, привілей кн. Коріатовичів кладе, однак, на міщан обов'язок «зміцнювати місто» (107; 176, 140—142).

Як виявляє люстрація 1545 р., сторожева повинність («в ночы на замку кликати, а в день стеречы») була давньою спільною повинністю *всієї людності* Вінницького повіту, включаючи й городян, але цю давніше натуральну повинність було замінено подимщиною по два з третиною гроша литовських від диму, за які гроші староста й наймав сторожів та кликунів. Вінницькі зем'яни та міщани свідчили 1545 р., що «устава на тыи кликуны и сторожы», тобто розмір подимщини, «еще з дедов и отцов их уставлена» (156, 112). А що сама заміна сторожевої повинності подимщиною відбулась десь за Витовта, повстання сторожевої повинності належить віднести до часів збудування у Вінниці першого замку.

Підсумовуючи наведене, ми вважаємо, що військову та сторожеву повинності уся людність Вінницького повіту (включаючи й міщан) відбувала від збудування Коріатовичами Вінницького замку аж до Унії, а її обсяг найкраще ілюструє лист Жигимонта з 29.III.1514 «війтові й міщанам міста Київського». Оцим привілеєм надано місту Києву магдебурзьке право та стверджено всі давніші надання, починаючи від часів Витовтових, а стародавню військову та сторожеву повинності, що їх виконували кияни вже за князювання Витовта, викладено так:

«...мають вони (міщани.— В. О.) сторожу мати в полі від татар кожного часу давнім звичаєм там, де перед тим стерегли; і теж, коли б була потреба кілька разів на рік... іти в погоню за татарами, вони мають кінно й збройно кожен своєю головою, відповідно до свого статку, так, як на війну, служити без усякого менкання й непослуху, коли ми їм або врядник наш накаже тягнути. Також на замку нашому Київському мають вони вночі стерегти й кликати звичаєм стародавнім» (4, т. II, № 103, 126—128; 3, т. I, № 120, 144).

На середину 40-х рр. XVI в. описані вгорі давні натуральні повинності розвинулися в отакі здебільшого точно закреслені повинності:

1) 3 30 замкових городень та 3 веж міщани повинні «робити» 4 городні «міщанські».

2) Усі міщани повинні «робити» будування мосту, яким в'їздять до замку. Є то виключно їхній обов'язок, так само, як будування «взводу» та двох замкових воріт. Окрім того, міщани повинні спільно з зем'янами «робити» міст на Богу, тобто частину міщанських дільниць, так само, як вони робили городні в замку.

Розглядаючи еволюцію повинності замкових робіт, ми маємо всі підстави вважати, що перший замок у Вінниці Коріатовичі примушені були збудувати власним коштом. Також і XV в., з огляду на нечисленну людність та низький рівень господарчого розвитку Вінницького повіту, уряд не міг ще перекласти тягар цієї повинності на місцеву людність. Це видно з того, що навіть при кінці XV в. капітальний ремонт чи перебудову Вінницького замку переводили в значній частині коштом господарського скарбу. Ми знаємо, наприклад, що, коли 1496 р. великий князь Олександр «*Braslaviam et Viniciam arces magnis impensis exquisite permuniri cujauit*»¹ (161, 272), він асигнував вінницьким зем'янам 30 кіп грошей «на оправлення города» (157, т. XXII, 87). Безперечно, в парі з заселенням Вінницького повіту та з переходом волості й міста на інтенсивніші форми господарства уряд усе більше перекладає повинність оправи замку на місцеву людність, але ще навіть 1545 р. були в замку вежі й городні, що їх не повинні були робити ні зем'яни, ні міщани, але їх роблено «за пенези господарскии» (156, 109; 9в, 599).

3) Усі міщани, що мешкають у місті — господарські й зем'янські, — повинні гатити став на Богу. Окрім цієї давньої повинності, міщани «за примушенням» старости Ф. Сангушковича (1542—1550) робили неспустний став на р. Вишні (9з, № 40, 85).

4) «Міщани... кликовщини не дають здавна, тільки сторожу за містом на сохах для себе держать по весні та восени, коли орють, для забезпечення від татар».

Оскільки потреба в пильній сторожі з'явилася внаслідок освоєння земель на лівобережжі Богу, початок цієї повинності ми відносимо на період князювання Витовта.

1 "Брацлавський та Вінницький замки наказав ретельно зміцнити великими видатками" (лат.)

5) Черговими тижнями міщани разом з цілою волостю повинні давати підводи, але не далі як до Брацлава.

6) Міщани з давніх часів мають давати стацію на послів, гінців та «дворап».

Люстрація 1545 р. не подає ще однієї повинності вінницьких міщан цього періода, а саме: обов'язок іти зі старостою, «коли староста на поле идеть зверу бити и рыб ловити». Від цієї давньої повинності звільнено було вінницьких зем'ян та їхніх людей господарським листом з 16.VII.1546, а вінницьких міщан лише за господарським вироком з 30.IV.1552 (9з, № 26, 45, № 49, 86), і в люстрації 1552 р. її вже не згадано.

Ловча служба є давня повинність українських міст. Наприклад, у привілеєві великого князя Свидригайла м. Кременця на магдебурзьке право 1438 р. зазначено, що міщани не повинні «ні при кому ходити» (9а, № 2), тобто їх звільнено від обов'язку ходити «в лови» (44, 331). За люстрацією Київської землі 1471 р., ловча служба є обов'язок слуг, і значна їх кількість, окрім військової служби, «в лови ходять». В інших містах українського пограниччя, наприклад у Каневі, «служба ловчая», тобто «ездити з старостою в ловы... и ловити там з ним три дни», є обов'язок міщан та бояр іще навіть за люстрацією 1552 р. (9в, 95). Наведене до якоїсь міри виявляє нам і обсяг ловчої служби, що її виконували вінницькі міщани.

[Обов'язки]

За люстрацією 1552 р., обов'язки вінницьких міщан на 1552 р. (9в, 599—604) розвинулися так:

а) Натуральні повинності:

1. З 30 замкових городень та 5 веж міщани повинні «робити» 3 «міщанські городні» і, мабуть, 20 міщанських льохів «на заховаїє в земли».

2. Міст на р. Богу та острог повинні «робити» міщани наспіл із волоцанами. Гать на Богу під містом та греблю на р. Вінниці роблять усі міщани, як господарські, так і зем'янські, а їм дозволено в ставах при млинах ловити рибу.

Як збільшувалися наведені повинності в межичасі 1545—1552 рр., виказує скарга міщан, процитована в листі Жигимонта Августа з

30.IV.1552, а саме: а) староста примушує міщан «робити дерево на будованье замку нового у Веници»; б) староста наказує став спустний «сипати» на р. Вишні; в) забираючи з млина на Богу, що є «в дозренью справованья (міщан) всіми потребами», камені, староста наказує міщанам міським коштом давати до млина нове «каменьє». Король, однак, санкціонував усі ці «новини», окрім давання «каменья млынового», що було видимим зловживанням старости (9з, № 40).

3. Міщани відбувають військову службу двох родів: коли ворог на території волості, виступати проти нього зі старостою або його урядником повинен кожен міщанин, що має коня, а в погоню виряджає один другого «о дву конь». Усі міщани повинні держати коні для військової служби; хто ж з міщан, маючи худобу, не тримає такого коня, того староста «грабить за огурцину».

Окрім наведеного, про збільшення в межичасі 1545—1552 рр. обсягу військової повинності міщан свідчить лист Жигимонта Августа вінницьким міщанам з 30.IV.1552, в якому наведено скаргу міщан на старосту:

«...староста... кгда у войско идетъ або за людми неприятельскими, так же коли на поле под шляхи и стеречы ходить, вам зсобою ити кажетъ, а особно... на доведыванье о людех непрятельских, тогды вас, мещан, миль за десеть и большей посылаетъ, а не служебников своих».

Своею чергою, міщани заявляють, що повинні на шляхи довідуватися ходити тільки за три милі від замку. Уряд, однак, санкціонував запроваджений обсяг військової повинності, «ничым с того не выступаючи и не выламуючи ся», а категоричність постанови уряду виявляє сама її форма:

«...на том есмо постановили, же вы, мещане, замок робити на том местцу, где будетъ указано вам, повинни есте, бо то чыните для беспечнейшого захованья горл, жон, детей и маетностей ваших, а з старостою тамошним у войско и на поле под шляхи людей стеречы и, где бы потреба ку службе нашой указывала, ходити маєте, так же и на доведыванье людей не за три мили, але где бы потреба указывала, там есте ехати и доведыватися о людех непрятельских повинни».

Господарський лист закінчується пересторогою міщанам:

«...бо где бы есте в таковых повинностях, а злаща в послугах наших господарских и земских, которое омешканье чынили. — ведайте о том, иж срокго от нас за то карани будете» (9з, № 40).

Безперечно, до числа обов'язків вінницьких міщан, як це зазначено навіть у пізнішій люстрації 1616 р., входило мати, крім коней, також власну зброю та амуніцію. Деяке уявлення про озброєння тогочасних вояків пограниччя дає лист господарський 1567 р. та скарга 1582 р. про наїзд на село Скуринці. Відповідаючи на скаргу зем'ян Брацлавщини, що староста бере в зем'ян та зем'янських людей за «вини» навіть коні та зброю, необхідні для військової служби, господар пише старості:

«...яко здавна обычай того на Украине заховывался, так и теперь то конечно мети хотим, абы кони, панцеры, сагайдаки, луки, ручницы, рогатины и всякие брони, што они для службы господарское и земское мають, за вину... браны не были» (93, 157).

Скарга 1582 р. свідчить, що панцир, коштуючи досить дорого (4—12 кіп грошей литовських), належав того часу головно до озброєння шляхетського, тоді як шаблі та сагайдаки з луками й стрілами до них становили приналежність озброєння пахолчого. Що ж до «стрельби», то рушницями староста озброїв напасників, серед яких були й вінницькі міщани на чолі зі своїм війтом, взявши їх із збройниці Вінницького замку. Напасники «штурмували» с. Скуринці «в обычай валки неприятелское... у трубы трубячи и у бубны бьючи» (96, 119—122).

Підсумовуючи наведене, можна гадати, що в озброєння поспільства міщан панцир не входив, отже, міщанська міліція становила, таким чином, у війську Вінницького повіту легку кінноту.

Визначаючи роль та значення вінницької міщанської громади в системі військово-феодальної організації Великого князівства Литовського та Корони XV—XVI вв., ми маємо підстави віднести її насамперед до військовослужбового стану. Не підлягає сумніву, що цього періода місто Вінниця як *озброєна громада* становить у територіальному війську *окремай міщанський відділ легкої кінноти на чолі з своїм війтом*.

Інтересно, що подібні ж озброєні громади городян, але, видима річ, з куди більшою незалежністю, становлять X—XI вв. городи окремих князівств у територіальному війську своєї землі. Відомо—бо, що 1093 р. в поході на половців на берегах Стугни київський городовий полк «став» вічем, сидячи на конях, так само, як він це робив у самому Києві. Виступаючи проти постанови князів та дружини про замирення

з половцями, кияни хтіли перейти Стугну й битися з ворогом і таки добилися свого. Такою самою «військовою громадою озброєного города», за висловом Ключевського, виступає Київ під час віча з нагоди обрання на великого князя Ігоря. Зупинившись з дружиною одсторонь, Ігор надіслав до віча на переговори свого брата Святослава. Під час оцих переговорів і князь, і всі присутні на вічі городяни були на конях. Коли віче закінчилося, обидві сторони зійшли з коней та ствердили взаємні зобов'язання цілуванням хреста (60, 43—45).

4. Підводи міщани дають під час свого чергового (кожного вісімнадцятого) тижня.

5. Стацію послам дають що 3 дні всі міщани, як господарські, так і зем'янські.

Зі скарги міщан господареві видно, що така «стація» поширилася вже й на постійних слуг старостиних, ставши дуже утяжливою для міщан. У господарському вирокові сказано, що «старостин слуга, стоячи у мешчанина, не маєть его вытискати и трудности задавати и большей на потребу свою будованья заступовати». Отже, повинність цю не було скасовано, а лише обмежено «потребами» служебників (93, 85—87).

6. Міщани повинні косити старості сіно один день в літі, а згрібати й прибирати повинні тільки ті, що не косили.

Оця повинність, що з'явилася за періода інтенсивної колонізації 1545—1552 рр., є дуже симптоматична. У велелюдному Чуднові всі міщани вже за люстрацією 1471 р. «на толоку ходять жита жати й сіна косити». За Антоновичем, обов'язок косити й возити сіно для замку, що його різного часу запроваджували старости в Києві, Житомирі, Овручі, Межирові, Гайсині та інших містах, є вже початок панщини та наближує міщан до становища селян замкових сіл (5, 40—41). І дійсно, за Новицьким, протягом XVI в. замкові селяни в Луцькому повинні були косити сіно для старости, а в Києві — возити сіно до замку (86, 116—118).

б) Податки:

1. На наймання острогової сторожі біля острогових воріт «нагірних» (од Брацлава) та біля воріт острогових «надільних» (від мосту) міщани дають спільно з зем'янськими людьми, що мешкають у місті, від

кожного дому на рік: по 2 гроші польських, «по двойгу хлеба, по ковшику пшена, а по 2 головажки соли».

2. На наймання пільної сторожі, по 2 чоловіки кінних літнього часу «для пашні», — одна сторожа за милю від міста на урочищі Чотирьох Могилах, а друга за дві милі на урочищі Гуменній Діброві, — міщани дають: дальшим — кожному по 4 копи грошей або як умовляться, а ближчим — менше.

3. Міщани дають старості «колядки» на Різдво й на Великдень: по 2 калачі пшеничних або замість цього «огурцизни» по 12 грошей.

[Правний стан міщан-землевласників]

Як ми вже зазначали, описуваного періода існує суспільно-економічна диференціація вінницького міщанства, яка виявляється в існуванні кількох суспільно-економічних груп міщан неоднакового правового стану. Ота відмінність правового стану мусила була виявлятися в спеціальних повинностях, і ми спробуємо тут накреслити ці повинності для кожної з зазначених груп міщанства.

Зокрема для міщан, що володіли «пасіками», відмінність правового стану мусила була виявлятися в спеціальних повинностях з їхніх землеволодінь. Умовність та обмеженість землеволодіння у Великому князівстві Литовському і його службова залежність виявлялася в тому, що для всіх приватних осіб при всіх формах землеволодіння необхідною передумовою володіння землями було відбування військової служби. Зокрема ж власники «отчизн», до яких ми віднесли й вінницьких міщан-землевласників, не могли бути обтяжені ніякими іншими повинностями, окрім військової служби (44, 591—640).

Службову залежність приватного міщанського землеволодіння у Вінниці виразно виявляє цитований акт 1578 р. «даннини й підтвердження» О. Климченкові на пасіку та ставок, бо саме ствердження зроблено під умовою: «А с того повинности своей звыклой против нам господару и речи посполитое досыть чинити вечными часы» (*-19).

Що «звыклою повинністю» вінницьких міщан, які володіли «пасіками», була якраз особова військова служба, виказує люстрація Брацлавського замку 1545 р. У Брацлаві ще від часів «небожчика князя Костентина... мещане, хто пасеку под собою держит, повиноваты были кожды о дву конь в зброи на послугу господарскую становити ся»,

коли буде потреба. З підкреслення, що міщани-землевласники повинні виступати «в зброї», можна зробити висновок, що вони виступали в похід у повнім озброєнні, як бояри та зем'яни, входячи, таким чином, до важкої кінноти. Повинність брацлавських бояр одрізнялась того часу від повинності міщан-землевласників тим, що бояри ставали «на послугу господарську» зо всіма своїми людьми (156, 125).

Обов'язок міщан-землевласників відбувати військову службу зі своїх землеволодінь ствердив на сеймах 1547—1554 рр. великий князь Жигимонт Август, застерігши, що від військової повинності вільними будуть тільки міщанські фільварки на міських грунтах і в міських границях, які є під охороною міських привілеїв,— отже, на міських землях, що ними володіли міщанські громади на підставі привілеїв *locationis*¹. А що Вінниця такого привілею ніколи не мала, неведене застереження не могло поширюватися на приватне землеволодіння вінницьких міщан. Зобов'язує до військової служби міщан з їхніх індивідуальних землеволодінь, в тому числі й землеволодінь «отчизних», також і II Статут (розділ I, артикул 1). Таким чином, не може бути сумніву, що протягом усього передунійного періода вінницькі міщани-землевласники відбували зі своїх «отчизних» землеволодінь особисту військову службу.

Між іншим, своїм правним станом вінницькі міщани-землевласники подібні до міщан-землевласників багатьох українських міст, які XVI — I-ї половини XVII вв. володіли маєтками (25, 776—780; 188, т. III, арк. 14, § 31, 420), але ж при ближчому розгляді ми спостерігаємо в їхньому правному стані велику різницю. Тоді як землеволодіння вінницьких міщан-землевласників є їхні «отчизни» й знаходяться в межах міської території, а власники цих землеволодінь лишаються, таким чином, членами міщанської громади, міщани-землевласники багатьох інших українських міст, набувши земські добра поза межами міської території і несучи за це земську службу, фактично поривають зв'язок із рештою міщанства, перетворюються на замкових слуг і навіть на зем'яни. Прикладами міщан-землевласників цього періода, що цілком відокремилися від решти міщанства через надання їм за службу земських добр поза межами міської території, можуть бути:

а) куничні міщани 60—70-х рр. XVI в. в м. Овручі. Наведеним міщанам надано було *замкові* землі за спеціальну замкову службу,

¹ локаційних (лат.)

й вони своїм правним станом цілком відокремилися від решти овруцького міщанства (9з, 142, 204).

б) вінницький вїт Шульга Долбинич, якому 1504 р. надано було селища Трибиси та Котенев у Брацлавському повіті. Внаслідок цього Шульга Долбинич та його син Масина Шульжич виступають в актах 1505—1506 рр. яко зем'яни.

Ми вважаємо, що вінницькі міщани-землевласники своїм правним станом цього періода найбільш подібні до кінних міщан вітебських. Як виказує привілей Жигимонта III з 20.IV.1589, кінні вітебські міщани, володіючи земськими добрами, відбувають земську службу під повітовим стягом разом зі шляхтою. Оскільки ж, за королівським привілеєм, до суду цих міщан воеводи мали викликати не через детських, а через позви,— оці кінні вітебські міщани, на думку Буданова, були прирівнені до шляхтичів. І, однак, оці кінні вітебські міщани лишаються міщанами та користуються всіма міськими правами (22, 74).

[Правний стан зем'янських міщан]

За визначенням Буданова, «зем'янські міщани» в люстрації 1552 р. — це є люди, залежні від зем'ян, що жили в місті постійно, одрізняючись тим самим, наприклад, од людей панів Кошчичів (31 чоловік), що втекли з пустих селищ у Брацлавському повіті й тимчасово мешкали 1552 р. у Вінниці. Що до правного стану зем'янських міщан, то Буданов, покликаючись насамперед на приклад Черкас та Канева, вважає, що зем'янські міщани є, власне, піддані зем'ян. На його думку, 1-ї половини XVI в. піддані, мешкаючи в місті при своїх панах та користуючись міськими вольностями й пожитками, окрім «подачки» своїм панам, разом з міщанами відбували також і всі державні повинності (замкові роботи, військова та сторожева повинність, або сторожовщина, підводи та стації). Оцією спільністю прав та повинностей Буданов пояснює також той факт, що у Вінниці люстратори переписують 1552 р. разом двори міщан господарських та зем'янських (24, 107; 9в, № 14—15).

Обмаль актових джерел не дає змоги докладно висвітлити правний стан зем'янських міщан, що ми вже його обговорювали в попередньому розділі, але ми не можемо погодитися з наведеним визначенням

Буданова. Якраз люстрація Черкаського замку з 1552 р. виявляє, на нашу думку, походження цієї категорії міщан. У люстрації є уступ: *«мещане, которые позадавалися земляном: Ермак Севрюк задался ново Михаилу Грибуновичу землянину. Гораин Московкин заложился за ротмистра теперешнего. Семен Покидин заложился за землянина Яна Кельбовского»* (9в, № 14, 89).

Наведене відразу виявляє, що зем'янські міщани були давніше господарськими міщанами, а не селянами. Те саме доводить і люстрація Вінницького замку з 1545 р. В уступі, хто які городні повинен робити, стоїть: *«Дворецкая городня пана Семена Кмитича... и теж мещан некоторых веницких, которые на той стороне (р. Богу.— В. О.) на дворцы мешкают»*. Але, як ми показуємо на іншому місці, дворець Кмитича був фактично чималим землеволодінням навпроти міста, на правобережжі Богу, з двором, полями, ланами, сіножатями й саджавками, а за люстрацією 1552 р. *«людей, що на дворці»* було 60 чоловіків — отже, більш, ніж у пересічних зем'янських селах того року. Зокрема, поіменний перелік цих *«людей»* (Митко Томаненко Аксаків, Мацко Куменко Вороновицького, Дубиніс Вороновицького, Прокіп Сироватченко Клещовського, Федець Сироватка Клещовського, Саливон, Криволів зять, Кордишової) виявляє, що шестеро з них були піддані місцевих зем'ян, — отже, серед решти 54 *«людей»* знаходилось і кілька зазначених у люстрації 1545 р. вінницьких міщан.

Але *двір* як об'єкт надання є, за Будановим, сільськогосподарський хутір з землями, оброблюваними залежною, невільною людністю (27, 68—69). Тому з наведеного ясно, що зазначені вінницькі міщани, виселившись з міста та оселившись у землеволодінні пана Семена Кмитича як залежні від нього люди, відбувають тепер повинність замкових робіт не з рештою міщан, але з землеволодіння Кмитича (*«дворецкая городня»*), — отже, разом з іншими залежними від Кмитича *«людьми»*. Коли ж у цитованому уступі люстрації згадано про цих міщан, то тільки тому, що *давніше* вони відбували державні повинності *нарівні* з іншими господарськими міщанами, а від часу вселення до двірця пана Семена Кмитича перестали їх відбувати як члени міщанської громади.

Що до юридичної природи залежності зем'янських міщан од своїх панів, то, видимо, підставу цієї залежності становить інститут закуп-

ництва чи закладництва. На думку Павлова-Сільванського, стародавній інститут закладництва, що існував на Україні ще 2-ї половини XVIII в. («підсусідки»), відповідав західноєвропейському патронатові, а закладень ставав клієнтом свого пана. «Заложитися» («задатися») за когось — це значило віддатися під протекцію якоїсь особи — патрона (західноєвропейське «commendatio»), щоб під захистом свого патрона звільнитися, наприклад, від державних повинностей. Закладень, проте, лишався юридично вільною людиною, зберігаючи за собою право кожного часу зірвати свою залежність. Оцей автор заперечує зв'язок закладництва з позикою (89, 190—200; 90, 443—453; 91, 104—107). Своєю чергою, Сергієвич вважає, що підставою стародавнього інституту закладництва (від XII в.) була заборгованість, причому закладень живе за кредитором у його дворі й виходить із тягла, не відбуваючи повинності (104, 111—133).

За Леонтовичем, у Великому князівстві Литовському закладні, чи закупні (інакше «люди закупні»), — це були люди, що віддавали себе на послуги кредиторів для відроблення боргу. Закупництво — це є стан тимчасового невільництва, але ця залежність від пана вже в середині XV в. поєднувалася зі звільненням від постійного державного тягла (71, 7—12). Новицький також вважає, що у Великому князівстві Литовському закупництво, чи закладництво, було тимчасовим невільництвом для відроблення боргу. Хоч юридично закупні (закладні) були особисто вільними, але залежність ця була тяжка, бо вони були навіть під присудом своїх кредиторів. Як показує артикул 8 розділу XI Статуту 1529 р. («если бы хто закупа закупил... а с ним бы не вмовил, што мает му присевати або пенезей выпускати...»), умови закупництва в кожному окремим випадкові визначував обопільний договір (86, 50—51).

Що до правового стану вінницьких зем'янських міщан, то Владимирський-Буданов має рацію, вважаючи, що в державних повинностях зем'янські міщани, мешканці м. Вінниці, не відрізнялись од міщан господарських. І дійсно, за люстрацією 1552 р., 5 міщанських городень повинні були робити *спільно* міщани господарські й зем'янські. Того ж таки року гать на Богу та греблю на р. Вінниці «мещане гродські и землянские робят уси». Стацію послам дають що 3 дні також усі міщани, як господарські, так і зем'янські, що живуть у місті (9в, № 84). Але, як ми показали вище, вінницькі міщани, що, виїхавши з міста, мешкають

на дворці пана Кмитича, повинні вже робити дворецьку городню нарівні з усією залежною людністю дворця.

Між іншим, опис Черкаського замку з 1552 р. подає групу «городових міщан, которі з містом не тягнуть, стацію та підвід не дають, закриваючися старостою». Оці міщани живуть, видимо, в старостинських домах, і, як виказують їх прізвища (Коваль, Чоботар, Пушкар, Кушнір, Котельник тощо), є це головні ремісники (9в, № 14, 88—89). З наведеного ясно, що міщани, мешканці міста, могли звільнитися від повинностей тільки тоді, коли вони «задавалися» за самого старосту. Що ж до зем'янських міщан, то, доки вони живуть у місті, доти вони спільно з господарськими міщанами відбувають усі державні повинності.

В чому саме полягали повинності зем'янських міщан до їхніх панів, люстраторів, зі зрозумілих причин, не цікавило, а тому виявити їх з люстраційних актів неможливо.

[Зміни в обов'язках міщан]

Зіставляючи обов'язки вінницьких міщан, що витворилися за попередніх часів на 1545 р., з обов'язками їх на 1552 р., ми бачимо раптовий стрибок у розвитку міщанських повинностей, і є він, без сумніву, наслідком інтенсивної колонізації та піднесення цінності землі. Насамперед від початку 1552 р. міщан цілком звільнено від ловчої служби, і є це початок звільнення їх узагалі від натуральних повинностей. Цілком змінюється також самий *характер* повинностей. Частину давніше натуральних повинностей (сторожа пільна та острогова) замінено оплатою. Запроваджено справжні податки («колядки»), а сама оплата натуральних повинностей та сплачування податків устанавлюється або комбіновано — грішми та натураліями (наймання острогової сторожі), або факультативно — з правом для міщан замінювати натуралії грошовим внеском («колядки»). Є це все показник зламу в господарчому розвитку міста та переходу його з натурального господарства на грошове. В еволюції міщанських обов'язків процес переходу міста на грошове господарство повинен відтепер виявлятися в чимдалі більшому прагненні міщан цілком звільнитися од відбування натуральних повинностей.

Загальний огляд розвитку державних повинностей та оподаткування за передунійного періода виказує, що хоч вінницький замковий уряд невинно збільшує обсяг військової повинності й замкових робіт для

людності Вінницького повіту, а також повсякчас дбає про збільшення прибутковості старостинського скарбу (обмеження торговельно-промислових прав міста, оподаткування, осадження замкових сіл тощо), проте уряд Великого князівства Литовського не може ще перекласти весь тягар цих обов'язків на місцеву людність. Тим-то уряд примушений переводити частину замкових робіт коштом господарського скарбу, а окрім того, утримувати «за пенязі господарські» залогу в замку.

Те самісіньке було цього періода і в інших містах південної України. Наприклад, 30—50-х рр. XVI в. постійні жовнірські частини ми зустрічаємо в Києві, а року 1552 в Черкасах та в Каневі тимчасово перебувають роти драбів (24, 96—98; 9з, № 9). Що в тогочасних умовах ні людність Брацлавщини, ні старостинський скарб не могли утримувати залози в замках, видно з люстрації Брацлавського замку 1545 р. Люстратори «просять ласки господарської про постійне мешкання людей пенязних... бо... як тільки люди пенязні відходять, тоді татари приходять і шкоду чинять». Далі люстратори підносять, яке значення мало б постійне наймане військо для зміцнення суверенітету князівської влади на землях пограниччя: коли «люди пенязні» будуть тут постійно мешкати, то й «села замкові й інші пожитки можуть знайтися, з чого б староста міг мати утримання, та й скарбові господарському не було б шкоди. А тих часів не знати, де господарське, а де зем'янське, усі селища в пожитку зем'ян і міщан та за козаками, і хоч би який пожиток з того собі брали, однакже повідають нічого не маємо, і повинностей замкових не хочуть тягнути... і листів твердостей на те показувати не хочуть» (156, 122—123).

Що люстратори мали рацію й старості брацлавському й вінницькому без «людей пенязних» нелегко було здійснювати урядову політику, свідчить описане на іншому місці збройне повстання зем'ян та міщан 1541 р. проти С. Пронського. Аджеж хоч уряд згодом визнав, що Пронський на старостинських урядах «добре а цнотливо там (на замках Вінницькому й Брацлавському. — В. О.) ся заховал... яко прислушаєть на доброго а верного слугу старосту нашого» (9з, № 16), але Пронський, проте, ледве не наклав головою за «кривды и втиски и драпежства великие и незносные», особливо ж за «бранья вин, пересудов и корчом и иных речей» (9з, № 17). Таким чином, момент запровадження у Вінницькому замку постійної залози з «людей

пенязних» набуває неабиякого інтересу, бо ж така залога мала стати в руках старости зняряддям до зменшення земельних прав як міщан, так і волощан, а також до збільшення повинностей та оподаткування.

Як виявляють актові джерела, переддень Унії — 50-ті рр. XVI в. — становить зламний момент, бо хоч того часу вінницька залога ще безпосередньо не підлягає старості, але вона вже майже постійно перебуває у Вінниці. Так, листом з 28.IV.1552 Жигимонт Август наказує ротмістру панові Олександрові Дмитровичу негайно виступити «зо всим почтом роты своее до Веницы», змінити там ротмістра пана Кмиту й відбувати там господарську й земську службу «маючи зуполный почот роты... добре осажоный коньми, зброями и иншими речами ку таковой службе належными» (9з, № 37, 76). Яким був «зуполный почот роты», виявляє наведена цитата з люстрації Черкаського замку 1552 р.: «там при замку Черкаском ротмистр Петр Розбиский указал роту свою, з которою ново там притягнул, сто драбов личачи, з бубны, з пропоры, зь зброями в десятку каждом по два копийники в зброях, з корды а з алябартами або з ощепы, а по шести стрельцов з ручницы, з мечи» (9в, 90).

Згодом, листом з 30.VI.1552, господар наказує «ротмістру драбскому з Веницы 50 драбов с поручником» післати до Брацлава (9з, № 45, 98). Господарський лист з 29.II.1556 також свідчить, що того часу залогу у Вінницькому замку становить «рота драбська» на чолі з ротмістром, що яко комендант королівського замку безпосередньо підлягає королеві, а староста повинен давати ротмістрові помешкання та «будованья» в замку для роти. Однак наведені адміністраційні взаємини, а також «збитки й звади в замку» та «шкоди» місцевій людності від роти були джерелом постійних конфліктів поміж старостами пограничних замків та ротмістрами.

Ось що пише, наприклад, вінницькому й брацлавському старості князю Б. Корецькому господар у цитованому листі з 29.II.1556, повідомляючи про відкликання ротмістра та призначення натомість нового:

«Прото кгда он (Вірбовський.— В. О.) там прытягнет, ты бы, бачность на то маючы, иж на вкраинных замках за незгодю старости зь ротмістром поспешность часу службы нашео быти не может, во всем с ним ся згожаючы нам, господару, служыл... Бедже он подданных наших, там у Веницы оселостями перемешкиваюоных, в роту и под

владність его приймвати не маєть, иж таковий окром датку служыти повинен. Особливе розказали есмо ему (Вірбовському.— В. О.) стечы того, штобы збытки и звады в замку не были и шкоды подданым нашим от роты его, и ктому иж бы замок у годину, назначоную всіх замков украинских ку замыканью, замыкан и отмыкан, а в нocy позамкнений абы никому не отмыкан. А што ся дотычеть питья для драбов, ино, абы до корчмы из замку в нocy не ходили, мы дозволили ему трунки всякие в пивницы его мети и шинковати драбом, нижли абы никому иному с тых трунков его шинку не продавано и не шинковано, так же абы жадный с поданых наших и слуг твоих и ниhto обчый в замку и в месте его шинку трунков некоторых не куповал» (9з, № 48).

Але, надавши року 1556 ротмістрові право тримати у Вінницькому замку корчму для драбів, уряд тим самим створив нове джерело конфліктів поміж ротмістром та старостою. Аджеж, як ми показували вгорі, прибутки від вінницьких корчем становили якраз найбільше джерело прибутків вінницького старости Б. Корецького. Тому, коли уряд надав брацлавському воеводі Р. Сангушкові право поставити корчму при дворі Кмитинському у Вінниці, це викликало такий гострий опір Б. Корецького, що потрібне було спеціальне втручання господаря.

Таким чином, перебування від 50-х рр. у Вінницькому замку постійної залоги з «людей пенязних» повинно було вплинути на зміцнення господарського суверенітету на землях Вінницького повіту. Однак оця військова сила, призначена цього часу насамперед до боротьби з зовнішнім ворогом та не підлягаючи безпосередньо старості, не могла ще стати виключно знаряддям внутрішньої старостинської політики.

[Повинностне відокремлення міста і волості]

Зіставляючи протягом передунійного періода розвиток натуральних повинностей міста та волості, ми відразу спостерігаємо, що в середині XVI в., окрім виключно міщанського обов'язку косити сіно (та й то вже в 50-ті рр.!), вони лишалися здебільшого спільними як для міщан, так і для волощан, набувши, однак, точного закреслення обсягу обов'язків кожного стану при виконанні кожної спільної повинності. Також люстрація 1552 р. містить цілу низку спільних для міста й для волості адміністраційних податків старостинському урядові: пересуд,

куниці, згонщина, шляхове та за коні, «вибиті з диків» (156, 103—115; 9в, 599—603).

Що, еволюціонуючи, повинності міщан та волощан лишалися здебільшого спільними, пояснюється, на нашу думку, тим, що цього періода підставою економіки як міста, так і волості лишалося дрібне сільське господарство. Як щільно пов'язані були інтереси міщан та волощан на ґрунті відбування спільних повинностей ще 30-х рр. XVI в., свідчить спільний збройний виступ міста та волості супроти вінницького старости кн. С. Пронського 1541 р.

І проте розбіжність шляхів господарчого розвитку волості та міста виявляється вже за князювання Витовта, а це спричиняється до відокремлення відтоді міщан та волощан у виконанні деяких давніше спільних повинностей. Процес повинностного відокремлення міщан та волощан повинен був відбуватися ще інтенсивніше від 2-ї чверті XVI в., коли особливо починає виявлятися ота розбіжність шляхів господарчого розвитку, а найбільшої сили повинен був він набути від межичасу 1545—1552 рр., бо відтоді шляхи господарчого розвитку міста та волості розбіглися цілком і назавжди.

У парі з повинностним відокремленням міста та волості повинні були ставати анахронізмом і спільні права міщан та волощан на володіння міськими домами та на зв'язане з цим право на користування міськими землями. Розмежування міщан та волощан у користуванні правами на володіння міськими нерухомостями ми спостерігаємо в актах також від 2-ї чверті XVI в.

Початок повинностного відокремлення міщан та волощан ми відносимо на період князювання Витовта, а проявами його є: а) те, що міщани припинили платити давніше спільний податок *подимщину* й почали відбувати пільну сторожу «на сохах»; б) те, що давніше також спільна повинність «стація на послів і гінців і дворан» стала виключно повинністю міщан та зем'янських людей, які мешкали в місті.

Давніше волощани та міщани платили спільний податок *подимщину* замість відбування спільної перед тим також сторожевої повинності. Міщани припинили платити цей спільний податок, бо внаслідок освоєння міщанами сільськогосподарських земель на лівобережжі Богу приблизно за Витовтових часів у міщан з'явилася потреба держати для себе окрему пільну сторожу. Також дуже давня повинність «стація на

послів і гінців і дворан» стала, вже за люстрацією 1545 р., «з давніх часів» виключно повинністю міщан та зем'янських людей, що мешкали в місті, «крім сіл зем'янських» (156, 114). Звільнення від стації приватновласницьких володінь відбувається в цілому Великому князівстві Литовському з кінця XV — 1-ї чверті XVI вв. (77, 494—495; 44, 697), а тому це розмежування від волості у відбуванні стації можна віднести також приблизно на кінець XV — початок XVI вв.

Як і треба було чекати, тенденція серед вінницького міщанства обмежити обсяг військової служби, перекавши її на волощан, та одночасне прагнення взагалі звільнитись од відбування натуральних повинностей набуває особливої сили якраз після описаного зламу в господарчому розвитку міста — від середини XVI в. Є оті прагнення міщан цілком зрозумілі, бо ж, як і для зем'янських людей, підставу добробуту більшості тогочасних вінницьких міщан становить дрібне сільське господарство. Коли зем'янин або боярин, одержуючи від своїх людей чинші, були матеріально забезпечені й могли тому вирушати в похід на перший поклик, то, звичайно, для міщанства, що жило майже виключно з праці своїх рук, залишення господарства могло зруйнувати господарство міщанина.

Наведені прагнення міщан, та й замкових слуг також, без сумніву є наслідком тих самих причин і не є в середині XVI в. явище виключно вінницьке. Оті прагнення вже досить виявили на цілім степовім пограниччі Великого князівства Литовського малу придатність до військової служби замкових слуг, що були фактично селянами-хліборобами та почасти входниками, а так само й міщанства (47, 63).

Прагнення вінницьких міщан 50-х рр. звільнитись од відбування повинностей та постійні через це конфлікти зі старостою найкраще виявляють господарські листи з 1552 та 1560 рр., в яких цитовано взаємні скарги сторін (9з, 84—87, 117—120). Найголовніші моменти скарги міщан на старосту є в тому, що староста:

а) «примушаєть робити дерево на будованье замку нового у Веници», а також примусив «робити» деякі городні у Вінницькому замкові, тоді як це є повинність Вонячинської волості;

б) «на реце Вишни став спустный сыпати вам кажесть, чоґо есте неповинни, и ач перед тим тот став есте робили, але за прымушеньем» вінницького старости кн. Ф. Сангушка (1542—1550);

в) у справі «оправованья» вінницького млина на Богу, з якого староста забрав «каменьє млыновое», а міщанам звелів дати нове;

г) «кгда у войско идеть, або за людми непрятельскими, так же коли на поле под шляхи и стеречы ходить, вам з собою ити кажеть, а особно, кгда потреба того вказывает, на доведыванье о людех непрятельских, тогда вас, мешчан миль за десеть и болшей посылает, а не служебников своих. В том обтежливость себе быти мените, поведаячы, иж только повинни есте на шляхи доведыватися о людех за тры мили от замку ходити, а так далеко не есть повинность ваша»;

д) притягає до «ловчої службы», коли «на поле идеть зверу бити и рыб ловити».

Своєю чергою, вінницький староста скаржився на вінницьких міщан, «поведаячы свовольство а непослушенство» їхне у «звкликх» повинностях, а саме:

а) 1552 р. він, «маючы ведомо от старосты барского Берната Претвица о людех непрятельских, иж мели на городище Браславское прыйти, для того пошел з Веницы и там ся пры ономь городище положыл, стерегучы, абы которое шкоды подданым нашим не вчыныли». Міщани, однак, відмовилися йти з ним у похід;

б) 1552—1560 рр. частина міщан «маючи в том змову с иншими поплечниками своими... великое непослушенство у службах господарских ку нему чиняты, як противку татар, так и на оборону кгрунту Великого князьства Литовского с ним не ходяты».

Треба думати, що в наведеному прагненні звільнитись од військової служби солідаризувалося 50-х рр. XVI в. все вінницьке міщанство, включаючи й міщан-землевласників. Зокрема, тенденції міщан-землевласників ухилитись од військової служби були 40-х рр. загальнодержавним явищем, і тому на сеймах 1544—1547 рр. шляхта навіть просила короля примусити міщан або продати свої землеволодіння, або відбувати з них земську службу (44, 639—640). Того самого часу спостерігаємо ми також і на Брацлавщині тенденції міщан-землевласників ухилитись од військової служби. За люстрацією 1545 р., брацлавські міщани-землевласники перестали відбувати військову службу зі своїх «пасік», і люстратор вважав, що треба цих міщан примусити «по-давньому служити» (156, 125—127). Безперечно, не інакше це могло бути й у Вінниці.

Однак того ще часу наведене прагнення вінницьких міщан до відокремлення від волощан у повинностях — через цілковите звільнення від одних повинностей та обмеження обсягу других — було ще передчасне й не відповідало ще як рівневі господарчого розвитку міста, так і рівневі суспільно-економічного розвитку волості. Ураховавши, що місто в його тодішньому господарчому розвитку не може ще сплачувати належного еквівалента за звільнення від замкової та інших натурально-господарчих повинностей, уряд визнав за можливе звільнити міщан тільки від ловчої служби, а в іншому залишив усе так, як було «перед тим». Зокрема, уряд не міг погодитися на звільнення міщан від обов'язку вирушати в похід та взагалі не міг обмежити обсягу їхньої військової служби, залишивши їм саму лише оборону та охорону замку. Це було б цілком неможливо на пограниччі Великого князівства Литовського не тільки 3-ї чверті XVI в., але навіть на початку XVII в., бо нечисленні кадри бояр та зем'ян не могли ще цілком перейняти на себе військової служби (5, 15—18). Тим-то в цитованому господарському листі з 1552 р. вирок на скаргу міщан у справі замкової та військової повинності був такий:

«...Вы, мещане, замок робити на том местцу, где будеть указано вам, повинни есте, бо то чыните для беспечнейшого захованья горл, жон, детей и маетностей ваших, а з старостою тамошним у войско и на поле под шляхи людей стеречи и, где бы потреба ку службе нашой указывала, ходити маєте, так же и на доведыванье людей не за тры мили, але где бы потреба указывала, там есте ехати и доведыватися о людех непрятельских повинни... Где бы есте в таковых повинностях давно звыклых, а злща в послугахь нашихь господарских и земских которое омешканье чынили,— ведайте о том, иж сrockго от нас за то карани будете».

В еволюції обов'язків вінницької міщанської громади та взагалі її правового стану 50-ті рр. мусили бути стати зламним періодом, бо, як слушно зауважили Антонович та Буданов, для всіх міст пограниччя України права міщанських громад XVI — початку XVII вв. були прямо пропорціональні покладеним на них натуральним військово-замковим повинностям та тягарям. І чим більше звільнювались од них міста, перекладаючи ці обов'язки на волощан, тим більше перетворюються вони на платників податків для держави, а також тим більше обмежені

вони в правах на землеволодіння (5, 15 і далі; 24, 113—116; 25, 776—780).

Наведений висновок спостережливих дослідників про функціональну залежність земських повинностей, що їх відбувають міщани, та розмірів оподаткування найкраще ілюструють для Брацлавщини люстрації Вінницького та Брацлавського замків 1545 р. Люстратор без жодних коментарів констатує існування у Вінниці «пасік», з яких, видимо, йде встановлена з «отчизн» служба. Інакше було в Брацлаві. Відзначивши, що брацлавські міщани-землевласники перестали відбувати зі своїх «пасік» установлену військову службу, люстратор тут же пропонує «положити плат» на замкові потреби з тих «пасік» в грошах чи в продуктах на замкове постачання (156, 115, 125, 127).

Описані прагнення вінницьких міщан — обмежити обсяг найважливіших повинностей або цілком од них звільнитися — спричинилися до постійної боротьби 50-х рр. вінницької міщанської громади зі старостинським урядом і мали тяжкі наслідки для правного стану громади. Оскільки цілковите відокремлення в повинностях міста від волості було ще того часу передчасне, уряд примушений був припинити ці відбіжні тенденції міщан, санкціонувавши 1560 р. заходи старостинського уряду, спрямовані протягом 50-х рр. на позбавлення самоврядування тієї частини вінницького міщанства, що яко вінницька міщанська громада не була ще під старостинською юрисдикцією. За господарським вироком 1560 р., війтівський уряд у Вінниці підпорядковано було старості (9з, 117—120).

В парі з відокремленням міщан та волощан у повинностях ми спостерігаємо від 2-ї чверті й аж до кінця XVI в. прагнення вінницької міщанської громади не допустити старостинських служебників та зем'ян і їхніх підданих до володіння міськими домами та до користування міськими землями. Своєю чергою, оті сторонні міщанській громаді особи, маючи доми в місті або користуючись міськими землями, не хочуть відбувати спільних з міщанами повинностей з міських нерухомостей,— отже, прагнення до відокремлення в повинностях виявляють обидві сторони: як міщани, так і зем'яни.

Видимо, до 2-ї чверті XVI в. право зем'ян та їхніх підданих на володіння міськими домами та користування міськими землями не

зустрічає перешкод у містах цілої держави, бо I Статут не містить іще жодних обмежень на право зем'янам набувати в місті доми (148, 240 і далі). І дійсно, навіть на початку 30-х рр. XVI в. зем'яни без жодних перешкод купують-продають двори у Вінниці. Так, 1531 р. зем'янка Марія Федорова продає вінницькому намісникові Михнови Якубовичу свій двір (140, т. III, 2376). Також 1532 р. Михно Якубович продає свій двір зем'янинові Юші Потаповичу (140, т. III, 398). Але вже при кінці 1533 р. той самий Юша Потапович продає свою садибу зем'янинові Юхнови Кошці «*pod wiadomoscia pana starosty* (власне, намісника! — В. О.) *Winnickiego pana Znu Kuzminicza*»¹ (140, т. III, 446; *-20).

Проте, хоч наведений перехід садиби відбувся за дозволом старостинського уряду та від зем'янина до зем'янина, сини небіжчика Юхна Кошки Іван та Андрій, видимо не почувавши себе певними в цьому володінні, вдаються з клопотанням до господаря й просять ствердити їм батькову купівлю. Привілеєм короля Жигимонта з 25.VIII.1541 купівлю оту й було санкціоновано в таких висловах: «...нехай они тот двор в месте Веницком на себе держат и вжывают водле купли отца своего и листу купчого» (140, т. IV, 301—302; *-21).

Процес відокремлення міщан од волощан у правах на володіння міськими нерухомостями виявляється ще виразніше та гостріше від середини 40-х рр. Як ми вже подавали, року 1546 вінницькі зем'яни скаржилися господареві, що їхній староста кн. Ф. Сангушкович забороняє їх людям мешкати у місті, хоч їм здавна вільно було в місті мешкати і землі й інші вжитки там собі мати під умовою відбування міських повинностей та тягарів.

Супроти такої позиції старости та міщан перехід у Вінниці міських домів на власність зем'ян та старостинських служебників продовжується, а в парі з цим відбувається й боротьба з ними міщан на ґрунті виконання міських повинностей. Року 1552 міщани скаржилися господареві, що слуги старостини поодружувалися та взяли в місті доми, а староста закриває їх од повинностей. За господарським вироком, «*которые служебники старостины мещанки поняли и в дома местские вступили, и наперед хто бы в домъ местский вступил, таковыи кождые повинности местские з вами тягнути и платити мають*» (93, 87).

¹ "з відома пана старости... вінницького пана Зни Кузьминича" (пол.)

Супроти всіх заходів міщан обмежити сторонніх міщанській громаді осіб, а особливо зем'ян і їхніх підданих, у правах на володіння міськими нерухомостями, їм це, однак, не вдається, й перехід міських садиб до зем'ян спостерігаємо ми й далі. Наприклад, 1552 р. священник церкви св. Миколая Василь Іванович продає свій двір, що дістався йому від батька Івана Шебаковича, зем'янинові Іванові Кошці (*-22). Також з акта 1561 р. знаємо, що зем'яни та їхні піддані по-давньому мешкають у Вінниці, а «мешкаючи, кгрунту господарского земель местских на себе пашучи уживають» (9з, 133).

Припинивши адміністраційно-репресивними заходами відбіжні тенденції міста, спрямовані на відокремлення від волості в повинностях, уряд майже одночасно, хоч і з більшими труднощами, робить те саме супроти волості, але в масштабі державному. Прагнення шляхти звільнитись од найважливіших спільних повинностей — підводної, замкової, мостової та стації — особливо виявилися на сеймах 1551—1559 рр., але супроти опозиції шляхти відбування цих повинностей почасти було стверджено («будувати нові замки та опраляти старі» тощо), почасти замінено податком (податок на наймання підвід), і внаслідок сеймової ухвали господар скасував видані раніше листи на звільнення декого з шляхти від цих повинностей (44, 685—689). Зокрема, у Вінницькому повіті скасовано було 1560 р. «листы вызволенные» Филона Кмити та інших зем'ян, а їм приписано, не закриваючися листами, «водле обычаю здавна звыклого... мостову та повинности в потребах замковых полнити» (9з, 125—127).

Підсумовуючи все наведене щодо взаємних прагнень міста та волості протягом 50-х рр. до цілковитого відокремлення в повинностях, можна сказати, що процес отой набув при кінці цього періода такої гостроти не тільки на території нашого дослідю. Оскільки ж причини цього процесу корінілися в господарчому розвиткові міста та волості, втручання уряду та адміністраційний примус могли його, звичайно, затримати лише на деякий час. Розуміючи це, уряд іде за потребами життя й переводить у цілій державі реформу міщанських повинностей, спрямовану на відокремлення міста від волості в повинностях, що її визначили «Устава на волоки» з 1.IV.1558 та «Устава про підводну повинність» з 20.VI.1558 (119). Наслідком отих реформ для всіх непривілейованих міст східних волостей Великого князівства

Литовського було відокремлення міста від волості в окрему адміністраційну та податково-господарчу одиницю (95, 172—212; 45, 253—259; 44, 335—342).

[Реформа міщанських повинностей (1558)]

Аграрна реформа Жигимонта Августа відповідно до закону з I.IV.1558 не встигла поширитися перед Унією на Брацлавщину (38, т. V, 210), а тому поборовий універсал з 1581 р. та деякі дальші універсали встановлюють податок не з волок, але з домів (188, т. II, арк. 1025). Взагалі волочна система повільно поширювалася на південь, і проникнення її навіть до північних волостей Київщини ми спостерігаємо лише на початку XVII в. (157, т. XXII, 263—264; 96, № 114). Ще навіть поборовий універсал з 1629 р. відзначає відсутність мірянних волок у багатьох місцях не лише Київщини, але й Волині (188, т. III, арк. 624—625).

На нашу думку, це пояснюється особливостями господарчого розвитку степового пограниччя: аджеж на Брацлавщині навіть іще I-ї чверті XVII в. підставою економіки, а тому й оподаткування, було не хліборобство, але скотарство. Однак у зв'язку з запровадженням волочної системи в північно-західних волостях уряд розпочинає реформи й у волостях південно-східних, але, враховуючи їхню економічну відсталість, проводить реформи тут не так радикально, дбаючи спочатку про точне врегулювання плат та повинностей. Початок точного визначення в південно-східних волостях плат та повинностей становить опублікування 20.VI.1558 «Устави про підводну повинність» (95, 238—239).

У Вінницькому повіті волощани почали давати підводний податок по 3 гроші з диму ще згідно з сеймовою ухвалою 1559 р. (93, 132—133; 44, 688). Остаточний новий порядок відбування земських повинностей містом та волостю відповідно до «Устави про підводну повинність» та писаної господарської «науки» мав запровадити у Вінницькому повіті при кінці 1560 — початку 1561 рр. надісланий від уряду пан Ян Волчкович (93, 128—135). Відповідно до цитованих джерел підставою оподаткування мали бути:

1. Для міста («водле уставы»): а) дім, б) орні землі громадського користування («с пашни») та в) індивідуальні міщанські землево-

лодіння — хутори («с фолварку местского»). Оподаткування приватних землеволодінь залежало від того, чи були в фільварку залежні люди, чи ні, причому в останньому випадкові оподатковувалися «служби», г) міські промисли та торгівля;

2. Для волості: а) дим, б) кожних 10 вуликів бджіл та в) розкладка 30 кіп грошей «серебщизни» поміж тими зем'янськими підданими, що зобов'язані відбувати пільну сторожу, якщо зем'яни відмовляються від одбування цієї повинності їхніми підданими.

Оскільки ж зем'яни не погодилися, щоб їхні піддані відбували пільну сторожу, Я. Волчкович постановив запровадити такі податки:

1. Для міста («водле уставы»):

- 1) з кожного дому по 2 гроші,
- 2) з «пашні» по 6 грошів,
- 3) з кожного фільварку міщанського по 6 грошів; коли ж там є залежні люди, то по 6 грошів від кожної «служби», а від «огородника» по 2 гроші,
- 4) з кожного ремісника по 1 грошу,
- 5) від крамниць по 2—4 гроші та від шинків і корчем по 1—2 гроші відповідно до роду торгівлі чи промислу,
- 6) з королівських земель при місті, що їх уживають чії-будь піддані, десятина від усякого збіжжя для «наспижування» замку;

2. Для волості:

1) «серебщизну» з зем'янських підданих, зобов'язаних до відбування пільної сторожі. Розмір податку мала виявити розкладка серед них 30 кіп грошей, а зібраними «пенезьми серебщизнымы» мали утримувати пільну сторожу під керівництвом пана Миска П'ятничанського,

2) підводний плат по 3 гроші з кожного диму мали давати всі «волосні люди»,

3) по 1 грошу з кожних 10 вуликів бджіл, тобто по 1 пенязю від кожного вулика, мали давати всі піддані.

Між іншим, Довнар-Запольський висловлює сумнів щодо фактичного запровадження наведеної реформи на степовому пограниччі Великого князівства Литовського (44, 692—693). Не заперечуючи твердження цього визначного дослідника в цілому, ми, однак, гадаємо, що в економічно більш розвиненім Вінницькім повіті уряд міг встигнути запровадити цю реформу перед Унією, бо ж у Вінницькому повіті

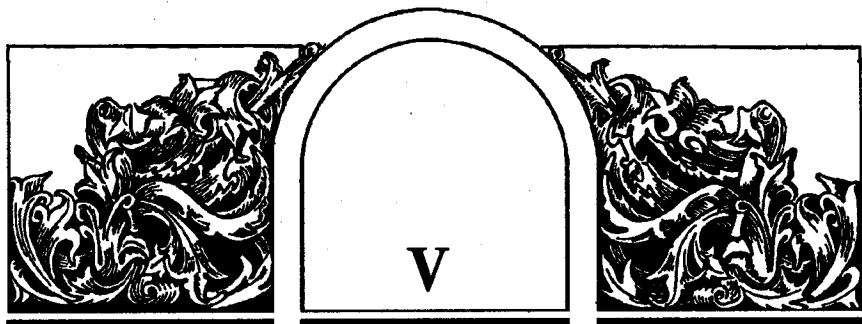
«волосні люди» почали давати підводний податок за сеймовою ухвалою 1559 р. ще *перед* приїздом туди Я. Волчковича (9з, 132—133).

Коли наведену реформу у Вінницькому повіті було здійснено, то, однак, підводну повинність для м. Вінниці скасовано не було, але запроваджено лише її оплату коштом зібраних підводних «пенезей» відповідно до зазначеного в «Уставі про підводну повинність» тарифу. Виконання цієї повинності відбувається за «Уставою про підводну повинність» під керівництвом та відповідальністю віята. Звичайно, Вінниця належала до «станів», де для підводи була «отмена» (119, 57—58).

Зіставляючи тепер на території нашого досліджуваного міста та волості на 1552 р. з обов'язками, що їх мала запровадити, а либонь, таки й запровадила реформа, ми бачимо велику зміну в повинностних взаєминах міста та волості. Насамперед треба погодитися з Пичетою, що реформа ця провадила до відокремлення міста в осібну від волості господарчо-податкову одиницю (95, 212). По-друге, місто відтепер починає ставати для держави головно платником податків.

Наслідки цієї реформи, переведеної в руських волостях, а також запровадженої давніше в північно-західних волостях «Устави на волости», спрямовані на відокремлення міста від волості та на перетворення його на платника податків, відразу ж позначилися в законодавстві обмеженням обсягу військової повинності для міст: II Статут кладе на міщан обов'язок виступати в похід вже лише *в часі потреби* (розділ II, артикул 1; 148, 219).

Нарешті, третім наслідком реформи мало бути оподаткування відтепер *усіх* міщан. Мало би це бути здійсненням висновку люстратора Вінницького та Брацлавського замків з 1545 р. про необхідність оподаткувати міщан-землевласників, поклавши плат од «пасік». На все міщанство мало би бути накладено тепер загальний податок «з дому», а окрім цього, оподаткування поодиноких осіб мало різнитися відповідно до їх маєткового стану та заняття. Наведене, безперечно, повинно було спричинитися до того, що вінницьке міщанство, розбите досі на окремі суспільно-економічні групи неоднакового правового стану з неоднаковими повинностями, мусило було ступнево перетворюватися в одноцільний господарчо-податковий організм — вінницьку міщанську громаду.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БРАЦЛАВЩИНИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВНОГО СТАНУ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗА ПІСЛЯУНІЙНИХ ЧАСІВ

§ 1

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІННИЦЬКОГО ПОВІТУ Й БРАЦЛАВЩИНИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПОВСТАННЯ Й НА РОЗВИТОК МІСТ

Післяунійний період від 70-х рр. XVI в. до середини XVII в. характеризується дальшим зміцненням впливу балтійського ринку у Вінницькому повіті й на цілій Брацлавщині. Нагромаджений в економічно більш розвиненій Польщі капітал проникає на Брацлавщину, щоб експлуатувати її ще мало розроблені природні багатства. Наведене спричинилося до того, що економічний розвиток Брацлавщини й цілого степового пограниччя України відбувається цього періода прискореним темпом (157, т. XXII, 265—266).

Як і давніше, найінтенсивніше розвивається цього періода сільське господарство, що лишається підставою економіки Вінницького повіту й цілої Брацлавщини. Про великий поступ сільського господарства свідчить колосальне збільшення волосної людності. Коли в середині XVI в. у Вінницькому та Брацлавському повітах разом з пустими селищами було яких 70 осад, то за тарифом димів Брацлавського воеводства 1629 р. нараховано їх було понад 300. Проте наведене зіставлення загальної кількості осад ще не цілком виявляє збільшення сільськогосподарської людності, бо, наприклад, с. Стрижавка разом з с. Яновом мало 1545 р. 90 димів, 1552 р. вже 96 димів, а 1629 р. Янів

перетворився на чимале містечко, а сама лише Стрижавка має 276 димів. Так само с. Якушинці має 1545 р. 60 димів, а 1629 р. налічує вже 151 дим (24, 32; 9г, № 24).

Своєю чергою, приплив волосної людності прискорював розвиток панщини. Ми вже показували, що прагнення зем'ян закріпачити своїх підданих виявлялися ще задовго перед Унією, але однією з перешкод до здійснення цього була нестійкість тогочасної волосної колонізації. За поясненнями вінницьких зем'ян люстраторові 1545 р., збільшити залежність їхніх підданих неможливо, бо недалеко польський кордон: «как которыи человек восхочет, завинитли альбѣ не завинит, так идет проч, а выданья и справедливости жадное не мают» (156, 116).

Інкорпорація Брацлавщини в Корону відразу ж усунула цю перешкоду, а до того місцеві зем'яни в самім суспільно-економічному укладі Корони, в якій давно вже існувала кріпаччина, зустріли міцну підтримку в справі закріпачення своїх підданих.

[Шляхетські фільварки]

Застосування панщинної праці все більше прискорювало перехід од дрібного господарства до великого фільваркового господарства з його великою продукційністю, а здешевлення сільськогосподарських продуктів спричинювалося до інтенсивного сільськогосподарчого розвитку Брацлавщини, бо тільки в таких умовах відтранспортована до далекої Балтики місцева сільськогосподарська продукція могла бути рентабельною (185, 36—47, 75, 160 і далі; 86).

Поширюючи невпинно фільваркове господарство та збільшуючи одночасно датки з підданих грішми й натураліями, шляхта Брацлавщини інтенсифікує в своїх землеволодіннях всі галузі сільського господарства (скотарство, хліборобство, рибне господарство), розвиває сільськогосподарський промисел (млинарство, гуральництво, броварництво, сичення меду), а внаслідок цього весь час збільшує прибутковість своїх маєтків.

Характер господарювання середнього шляхтича Вінницького повіту, розвиток панщини та прибутковість пересічного шляхетського землеволодіння останньої чверті XVI в. виявляє опис збитків, заподіяних власникові с. Комарова та державцеві с. Скуринців Северинові Кропивницькому збройним наїздом 1582 р. на с. Скуринці. У Скуринцях 1582 р. було:

а) 26 служб тяглих людей, які робили роботу на скуринський двір, орючи панськими плугами, а окрім цього даючи грошову дань та осип збіжжя;

б) 12 загородників, які в додаток до своїх городів мали ріллю;

в) млин на 2 кола, з якого щотижня приходило виміру всякого збіжжя по 4 третинники вінницької міри;

г) 3 стави на р. Чаплі.

З панського двору забрано було під час наїзду: 4 горілчаних котли з трубами й притрубками, котел великий пивний, меду сиченого 1 бочка, пива 2 бочки, горілки 1 бочка (на 600 кварт), 4 коней, 6 волів, 5 корів, свиней великих 20, кабанів 4, підсвинків 10, гусей 30, курей 50, каплунів 12 та молоченого збіжжя — пшениці 10 третинників, жита 15 третинників, солоду пшеничного 4 третинники, солоду ячмінного 6 третинників, вівса 20 третинників, проса 5 третинників та пшона півтретинника. Окрім того забрано було: гроші готівкою, коштовності золоті й срібні з дорогими каменями на чималу суму, шати та постельні прилади подружжя Кропивницьких, сідла та зброю, посуд мідяний та циновий тощо. Подане Кропивницьким оцінування забраних речей і худоби та господарств підданих виявляє велику прибутковість тогочасного шляхетського землеволодіння та чималий розвиток фільваркового господарства (96, 117—126).

Чималий розвиток фільваркового господарства в с. Скуринцях є особливо показовий, бо саме це землеволодіння повстало лише в середині XVI в. Тим більше повинно було розвинутися велике фільваркове господарство в давніших осадах, а особливо в північно-західній частині Вінницького повіту, де вже в середині XVI в. ми спостерігали зародки фільваркового господарства. Як розвинулася в давніших північно-західних осадах за 60-х рр. залежність підданих від панів та зв'язані з цим інтенсифікація сільського господарства та прибутковість приватних землеволодінь, свідчить будівництво зем'янином Филоном Кмитою замка у своєму маєткові Пикові приблизно при кінці 60-х рр. (93, 125), бо 1569—1570 рр. Пиків укріплено вже було невеликим замком, а внаслідок цього й перетворено на містечко (157, т. XX, 103; 9в, 227).

Описаний факт збудування замку не є, однак, поодиноким. За привілеєм від короля Стефана з 1.ІІІ.1578 шляхтич Гнівош Стрижавський фундує м. Янев (Янів) на допливі Богу р. Сниводі. З привілею

видно, що Гнівош Стрижавський мав «заложити и збудовати замок накладом и коштом своим» (9д, 278—280).

Підкреслюючи рівень добробуту Гнівоша Стрижавського 70—80-х рр. XVI в., Нейман зазначає, що він збудував собі у Стрижавці досить міцний замок, тоді як більшість зем'ян обмежувалися будівництвом звичайного рову та палисаду. Сліди стрижавського замку видно й досі. Збудовано його було на взірць малих тогочасних литовських замків на південь од села, на високій, стрімкій скелястій горі над р. Богом. Стрижавський замок був, без сумніву, неприступний від ріки, а з заходу його боронили глибокі рови та два концентричні вали, що спускались обабіч замку в стрімке урвище над Богом (85, XXV, 546—547).

Від 90-х рр. XVI в. ми те саме спостерігаємо ще далі на південь — у Брацлавському повіті, де, наприклад, шляхтич Василь Шашкович за привілеєм Жигимонта III з 4.X.1592 здобув право на допливі Богу р. Шпиківці, на врочищі Ботниківцях, переіменованому на Нові Вишківці, «замок албо твержу будовати и местечко осажати» (9д, 300—301). Як ми покажемо далі, оцей процес творення нових міст та містечок набуває в цілій Брацлавщині від початку XVII в. ще більшої сили.

Хоч на початку XVII ст. розвиток фільваркового господарства в парі зі зростанням залежності підданих од панів ми спостерігаємо на цілій Брацлавщині, але головні прибутки більшості землевласників ще становлять цього часу датки від залежної людності. Тим-то підставою економіки великих землеволодінь є ще тим часом міць дрібних селянських господарств. Наприклад, 1602 р. під час наїзду вінницького старости Ю. Струся на села П'ятничани та Остолопів в перелікові шкод, заподіяних власникам цих маєтків, стоять лише забрані в підданих кабани та збіжжя (157, т. XXI, 441—442). Характер приватно-власницького господарства початку XVII в. виявляють акти продажу та відомості про прибутки з маєтків. Так, 1618 р. Настя Красносельська продає частину маєтків сіл Витави, Борскова та Жукова обабіч Богу «з дворами, підданими, млинами, ставами, пасіками, нивами й сіножатями» (*-1).

Наскільки зростає цього періода прибутковість шляхетських землеволодінь через збільшення самих лише датків, свідчить те, що 1607 р.

вінницький та брацлавський староста [В.—О.] Калиновський експортує за кордон з селянської поволовщини зі своїх маєтків 2 гурти волів: один 450 голів, а другий 220 голів (38, т. VI, 177), Того самого року князі Корецькі одержують з маєтків Кальника 200 десятичних кабанів (157, т. XXI, 225).

Яка саме залежність підданих од панів була на початку XVII в. в південній та південно-східній околиці Вінниці та які тут прибутки одержували землевласники, виявляє люстрація 1616 р. Цього часу в с. Тютьках, державі пана Івана Черленковського, є 14 осілих людей та 8 підсусідків. Піддані роблять один день на тиждень, а окрім того дають на рік по 2 курки ціною по 1 грошу, що становить на рік 24 гроші. У селі є один неспустний став. Оренда від млина на одне коло та від корчми дає на рік 30 злотих, а всього готівкою державець одержує на рік 30 злотих 24 гроші прибутку. Подібні ж прибутки одержує державець с. Скуринці пан Андрій Хруслинський. Перед тим тут було 40 осілих людей, але після татарського спустошення їх лишилося тільки 4. Піддані тут також роблять один день на тиждень, але не дають ні чиншів, ні десятин. У селі є один неспустний став та млин на одне коло, що може дати на рік 7 злотих прибутку. Щодо слободи Калітинці, держави пана Мартина Хрушлинського, то в ній є цього часу 25 осілих людей, але *ratione libertatis*¹ на 30 років вони ще їе відбувають ніяких повинностей та не дають жодних податків. Піддані повинні робити на рік 4 дні: «на зажинки, на обжинки, на закоси й на обкоси». У слободі є один став неспустний та млин на одне коло. Млин улітку не меле, та не завжди меле й узимку, а тому від третьої міри на рік може бути 5 злотих прибутку (9д, № 6, 51—52).

Куди більші, однак, прибутки одержують землевласники з північніших давніх осад Вінницького повіту, де на початку XVII в. залежність підданих од панів розвинулася дужче, як на півдні Вінницького повіту та в повіті Брацлавському. Наприклад, 1615 р. с. Старий Літин (Стара Літинія, тепер с. Літинка) в літинській державі має 90 димів селян, що роблять 2 дні на тиждень, а окрім цього дають по 1 золотому 7 грошей 9 денарів чиншу, по 1 третиннику жита й вівса та по 2 вози сіна. Для 30 димів бідніших селян панщина зменшується до 1 дня на тиждень, а чиншу вони платять лише по 18 грошей 12 денарів, а інші датки — жита, вівса та сіна — дають у половинному розмірі. Усі селяни дають по 1 курці, по 2 каплуни, щодругого року 20-го кабана та кожного

1 через звільнення (лат.)

сьомого року поволовщину, а це становить разом 90 кабанів та 90 волів. Такі самі норми залежності були в літинській державі й для інших давніших сіл — Вонячина, Льківців, Новоселиці та Пултівців. Зокрема, з 6 експлуатованих ставів літинської держави кожного четвертого року під час спуску надходило: у містечку Літині зі ставу на р. Згар — 600 злотих польських, з двох ставів на р. Згар під Літином — 100, з новозбудованого ставу на р. Згар під Новоселицею — 250, зі ставу під Пултівцями — 500, з новозбудованого ставу на р. Згар під Бруслиновом — 600, а разом 2050 злотих польських. Було ще чотири стави, два з яких використовувалися для домових потреб самого державця, а два належали до оренди млинів. Оренда 5 млинів і 1 ступи разом з корчмами давала державцеві на рік 900 злотих польських (9д, 53—56).

[Виробництво поташу й селітри]

Принаймні від кінця XVI в. в цілій Брацлавщині розвивається селітряна промисловість. Ще 1545 р. вінницький пушкар Федір, та й пушкарі брацлавські, не вміють робити селітри, і для її вироблення обом замкам доводиться наймати наймитів (156, 123, 127). А що селітра є головний складник стрільного пороху, в обставинах тривожного пограничного життя вироблення на Брацлавщині селітри, як і в цілім степовім пограниччі України (порівняймо: 157, т. XXII, 349—350), мусило було розвинутиись на кінець XVI — початок XVII вв. у важливу галузь промисловості. Наприклад, 1602 р. шляхтич А. Ганьський і шляхтич Підгороденський позивають кн. Б. Корецького про захоплення їхніх маєтків сіл Кальника й Цибулева та про повернення прибутків від цих маєтків. Позовники вважають, однак, за найбільшу для себе втрату те, що Корецький робить з могили Сороки селітру, оцінюючи цю шкоду на 6000 злотих польських (157, т. XXI, 421).

Від початку XVII в. у Вінницькому повіті й по цілій Брацлавщині розвинулося «палення попелів на поташ». Так, 1613 р. кн. Збаразькі позиваються про «наїзд та зруйнування буди на ґрунті рахнівськїм» (157, т. XX, 126). Року 1622 шляхтичі Песочинські вносять позов про «палення лісів» у їхньому маєткові Чечелівці. Того ж року Песочинські здобувають баніцію на Дм. Красносельському за шкоди, заподіяні в буді в Гоголівському лісі та за невиконання присуду в справі порушення контракту на випалення поташу в тім самім Гоголівськїм лісі (*-2; 157, т. XXI, 613). Року 1623 шляхтичі Шашкевичі віддають гданським

купцям свої ліси Гнилецькі, Печеніжецькі та інші, приналежні до Тиманівки, на палення попелів та вироблення клепок, «поки вистачить придатного дерева» (157, т. XXI, 628—629).

Відтоді поташева промисловість розвивається так хутко, що вже 40-х рр. експлуатація лісів для вироблення поташу становить складову частину господарства в кожному шляхетському землеволодінні. Виорендовуючи, наприклад, 1643 р. на 4 роки свої землеволодіння містечка Соколівки та Кішинець у Вінницькому повіті й бажаючи зберегти від палення поташів Нестерівський лісок, де стояли замкові пасіки, М. Калиновський застерігає це спеціальним пактом (*-4). Той самий М. Калиновський, віддаючи 1647 р. в заставу на правах оренди на 1 рік свої маєтки м-ко Камінь, села Гущинці, Гурку, Сальник і хутір Орлівку та м-ко Гулівці, села Писарівку й Раданку, дозволяє вільний вруб на двірські потреби в лісах Супрунівських та Яцківських, але забороняє надмірне спустошення та яку-будь експлуатацію цих лісів (9в, 435—436).

Поташева промисловість відіграла величезну роль у поширенні 2-ї чверті XVII в. на Брацлавщині збіжжевого господарства, бо підготувала для заорювання й сільськогосподарської колонізації великі лісові простори (134, 205).

[Хліборобство та скотарство]

На 40-ві рр. XVII в. дотеперішній розвиток великого фільваркового господарства в цілій державі досягає свого максимуму, а експорт 1648 р. самого лише збіжжя збільшився супроти 1-ї половини XVI в. більш як у 10 разів (162, 5). Оцей розвиток великого фільваркового господарства у Вінницькому повіті та взагалі на Брацлавщині на 40-ві рр. XVII в. позначився: дальшим розвитком панщини, поширенням рибного господарства та інших допоміжних галузей сільського господарства, зростанням прибутковості від датків залежної людності та від сільськогосподарського промислу (млинарство, гуральництво тощо), ще більшою інтенсифікацією дворового господарства та поширенням, крім головної галузі — скотарства, також і збіжжевого господарства.

Так, 1643 р. М. Калиновський виорендовує свої землеволодіння м-ка Соколівки та Кішинець у Вінницькому повіті з прибутками: від фільварків, хуторів, підданих і міщан, людності тяглої і нетяглої,

підсусідків, бояр, козаків панцирних і путніх, гайдуків, побережників, панщини й податків, чиншів, десятин — бджоляної, овечої, свинячої та всякої іншої худоби, підвід та інших повинностей, а також ставів, корчем з горілчаною орендою та орних полів засіяних і незасіяних, а також з використанням лісів на палення поташів. Двірське (фільваркове) господарство за цим контрактом є вже досить розвинене й має, між іншим, свої пасіки. Збіжжеве господарство відіграє у виоренованих маєтках значну роль, бо одним із пактів контракту застережено, що, коли б град вибив збіжжя або сарана його виїла або стався значний неврожай «через сонячний вогонь», — полюбовний суд має встановити знижку з орендної платні (*-4).

Зокрема, розвиток збіжжевого господарства в маєтках найближчої околиці Вінниці спостерігаємо ми ще раніше — при кінці 30-х рр. XVII в. Наприклад, М. Кропивницький, записавши 1639 р. на землях с. Латанців щороку 500 злотих польських для вінницьких черниць, зобов'язується виконувати це, «не вимовляючися ніякими причинами й випадками — неврожаєм, градобиттям» тощо (108, 51).

Подібний розвиток залежних взаємин, а внаслідок цього й інтенсифікацію сільського господарства (саджавки, стави, пасіки, скотарство, збіжжеве господарство), розвиток сільськогосподарської промисловості (млинарство, гуральництво) та велику прибутковість спостерігаємо ми 40-х рр. XVII в. і в інших великих фільваркових господарствах Вінницького повіту та Брацлавщини: в селах Шендерові, Тростянці, Кліщеві, Черленкові, слободі Ярошівці, Селищі (Н. Черленкові), Ровці, Сутисках та ін. (*-5).

Годівля рогатої худоби лишається, однак, аж до Хмельниччини у всіх приватних землеволодіннях Вінницького та Брацлавського повітів однією з найголовніших прибуткових статей, а тому, наприклад, у заставних записах з 1647 р. на маєтки одним з головних пактів кожного договору є те, хто саме має вибирати поволощину (9в, 436, 444). Елементи первісного господарювання та архаїчних залежних взаємин підданих з панами, що виявляються головню в датках, зберігаються аж до Хмельниччини, але в південних, менш залюднених та економічно відсталіших місцевостях Брацлавщини. Наприклад, у маєтках [М.] Калиновського м-ку Тростянці (Адамгороді) й селах Стратіївці та Григорівці ще за заставним записом з 1647 р. перелічено такі прибутки:

датки грошові, медові й осипні; пасіки, борті, дерево бортне, бджоли, лови звірині, пташині й боброві (9в, 452).

[Прибутковість маєтків]

Якого великого розвитку досягло вже 20—40-х рр. XVII в. велике фільваркове господарство в усіх шляхетських землеволодіннях Брацлавщини в парі зі збільшенням обов'язків залежної людності та як це піднесло інтенсифікацію окремих галузей сільського господарства та прибутковість маєтків, окрім наведеного свідчить також поданий тут хронологічний перелік:

1. Заповітом з 31.X.1623 шляхтич Ст. Черленковський фундує в Черленкові конвент домініканів, а окрім того залишає деякі кошти вінницьким єзуїтам. Залишений фундуш уможливив здійснення фундації, але виконавці заповіту на нараді з 2.IX.1624 вирішили «через небезпеку від схизматів» збудувати конвент не в Черленкові, але у Вінниці, що й було виконано (*-6).

2. Вінницький монастир Вознесення Господня мав отакі зобов'язання від 1634 р.: а) два зобов'язання від брацлавського земського писаря Сильвестра Черленковського на 4000 злотих польських та на село Бохоники, надане як фундуш монастиреві; б) зобов'язання від брацлавського підсудка Мих. Кропивницького на 3000 злотих польських на відсотки на с. Комарові.

3. Шляхтич Мих. Кропивницький 1634—1639 рр. робить заходи до уфундування Вінницького Благовіщенського монастиря, що його засновано 1635 р. Він надає монастиреві 1637 р. двір у Вінниці з великим ґрунтом, куплений 1634 р. за 1400 злотих польських, також надає йому 1639 р. Кайдашівський став на р. Кадці в своїм маєткові Залісний Комарів (інакше Латанці) та записує крім цього на користь монастиря щороку 300 злотих польських на тому ж маєткові (108, 41—43, 49—55; 117, вип. IV, 192—193; *-7).

4. Заповітом 1639 р. шляхтич Ян Клецовський на невеликому Кліщеві записує двом дочкам окрім посагу по 2000 злотих польських з бджолиної десятини і то протягом найбільш 4 років (138, 119—121).

5. Року 1640 кн. Христина Вишневецька записує вінницьким домініканам 3000 злотих польських на землеволодіннях м-ка Кирнасівки в Брацлавському повіті та зобов'язується аж до покриття цієї суми сплачувати їм по 300 злотих польських річних відсотків (*-8).

6. Року 1642 подружжя шляхтичів Закжевських записали вінницьким домініканам 1500 злотих польських під заставу с. Соловіївки з зобов'язанням сплатити цю суму на певний термін під загрозою відшкодування 1500 злотих польських (*-9).

7. З акту поділу 1645 р. спадщинних ставів спадкоємцями Іллі Клецовського видно, що на досить незначній території, а саме на частині землеволодінь Тиврова та сусідніх сіл Василівки й Соколинців, було аж 18 ставів «ехсерто¹ інших, яких у цім акті поділу не згадано» (138, 119—121).

8. Року 1647 фундатор Вінницького єзуїтського колегіума М. Калиновський записує єзуїтам 30000 злотих польських на самих лише землеволодіннях с. Старі Яцківці та слободі Яцківці в Брацлавському воеводстві (*-10). Того ж року М. Калиновський бере під заставу своїх маєтків: міста Камінь і Гулівці та села Гушчинці, Гурку, Сальник, хутір Орлівку, Писарівку й Раданку зі ставом та млином Корделівським — 150000 злотих польських на 1 рік; м-ка Тростянець (Адамгород) та села Стратіївку й Григорівку — 54200 злотих польських на 3 роки (9в, 433—438, 451—455).

9. З «атестації» вінницького старости Я. Одривольського, складеної 15.IV.1647, видно, що його дружина перед смертю зобов'язалася витратити для спасіння своєї душі 50000 злотих польських, купивши за 20000 злотих польських маєток на дофундування вінницької єзуїтської колегії, а на 30000 злотих польських вимурувати гарну каплицю та устаткувати її всім потрібним для служби Божої (*-11).

[Старостинські фільварки]

Від кінця 60-х — початку 70-х рр. XVI в. земля вже набула в районі Вінниці такої ціни, що починає осаджувати замкові села сам старостинський уряд, а від кінця XVI в. починає він окрім того утворювати замкові фільварки в самій Вінниці або в її найближчій околиці. Наведене повинно було відіграти велику роль в еволюції земельних прав вінницької міщанської громади, а також у розвитку міщанських натуральних повинностей — насамперед панщини.

Як ми побачимо нижче, від кінця 60-х — початку 70-х рр. існує вже на міській території замкове село Хижинці. За інвентарем 1604 р. за

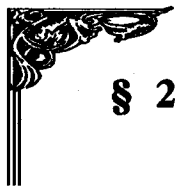
1 за винятком (лат.)

2—3 км од Вінниці існує нове замкове сільце Вишня (*-12), повстання якого можна віднести на кінець XVI в. За люстрацією 1616 р., оте сільце Вишня (Вишенька) має 10 осілих селян, які ще тим часом яко слободяни відбувають на замок незначну панщину, але старостинський уряд встиг уже влаштувати в цьому новоутвореному землеволодінні 2 неспустні стави. Існують окрім цього, за люстрацією 1616 р., нові замкові слободи Цвіжин та Ведмедка (9г, 390—392), що могли повстати в межичасі 1605—1616 рр. Королівським привілеєм з 1603 р. вінницькому старості Ю. Струсеві надано було після смерті попереднього державця Яна Орхшовського «дворец у Веницы доживотьем» зо всіма прилеглостями й приналежностями, двором, підданими, полями, сіножатями, сажавками, чиншами, податками, повинностями й зо всіма пожитками й прибутками (*-13). Другий замковий фільварок був 1604 р. на правобережжі Богу навпроти замку (9з, 318), а повстання обох цих фільварків ми відносимо нижче на кінець XVI в.

Як збільшився цього періода товарообмін на Брацлавщині, як він сприяв піднесенню міського життя та створенню міст у господарчому розумінні, виказує масове повстання у Вінницькому повіті та в найдальших закутках Брацлавщини місцевих ринків — містечок та міст. За тарифом подимного Брацлавського воеводства з 1629 р., існують отакі містечка та міста: м-ко Райгород, королівське місто Літин, м. Цибулів, м. Оратів, м-ко Ворошилівка, м. Старий та Новий Липовець, м-ко Зозів, м. Гулівці, м. Дашів, м. Животів, м-ко Китайгород, м. Прилука, м. Адамгород, м. Погребище, м-ко Комарів, м. Жорнище, м-ко Черленків та м. Пиків, що має 429 димів, та інші (9г, № 24).

Оцей процес з'явлення нових містечок та міст невпинно продовжується 2-ї чверті XVII в. — так, що випадкові акти цього періода виявляють усе нові та нові міста й містечка. Не збираючись перелічувати всіх численних містечок та міст Брацлавщини цього періода, наведемо лише для прикладу, що в заставному записі М. Калиновського з 13.IV.1647 стоїть «нова осада містечко Верхнячка, alias¹ Яворовець, у Вінницькому повіті, на Гуманському тракті», яке заставлено за 1500 злотих польських з підданими й їх повинностями та млинком на р. Гуманці (9в, № 61).

1 або (лат.)

СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК ВІННИЦІ ТА ГОСПОДАРЧЕ ВІДОКРЕМЛЕННЯ МІСТА ВІД ВОЛОСТІ ЗА ПІСЛЯУНІЙНИХ ЧАСІВ

Накреслений економічний розвиток Вінницького повіту й усієї Брацлавщини та цілковите приєднання їх цього періода до загальнодержавного ринку, отже орієнтація цілої Брацлавщини насамперед на північно-західні торговельні шляхи мусили бути зміцнити значення Вінниці як економічного осередку не лише свого повіту, але й цілої Брацлавщини. Значення цього періода Вінниці як економічного осередку характеризує насамперед її становище цих часів яко досить значного осередку торговельних шляхів.

[Торговельні шляхи]

За мапами Боплана (63, № V, IX), найголовніші для Вінниці південні, південно-східні, північно-східні та південно-західні шляхи 1-ї половини XVII в. ідуть так:

1. Шлях на південь ішов в напрямі Вінниця—Ладизжин—Тростянець—Чечельник. Далі оцей шлях з'єднувався з важливим для південно-східної торгівлі Кучманським шляхом.

2. Шлях на південний схід ішов в напрямі Вінниця—Обідне—Линці—Бабин, з'єднуючись тут з важливою торговельною дорогою — Чорним шляхом.

3. Шлях на північний схід ішов в напрямі Вінниця—Прилука—Губин—Погребище, а від Губина також на Ружин. Інший напрям цього шляху був Вінниця—Прилука—Київ, а також Біла Церква.

4. Шлях на південний захід ішов в напрямі Вінниця—Браїлів—Межирів—Бар (порівняймо: 66, 126—128). Шлях оцей 1603 р. зветься у вінницьких актах «дорога велика з Демидовець до Вінниці» (9з, 363). Цим шляхом через Вінницю—Бар—Кам'янець—Подільський ходив до Єрусалиму з Казані москвин Василь Гагара 1634 р. (51, 42—43).

Мабуть, однак, більш уживаним був інший шлях, що йшов з Вінниці лівобережжям Богу на Ворошилівку, видимо з'єднуючись далі з Кучманським шляхом. З свідчення під присягою 1718 р. селянина с. Луки-

Мелешківської Андрія Зуба, що мав 100 років, видно, що дорога ця зветься віддавна «Коломийським шляхом» (*-14) і є, таким чином, давньою соляною дорогою, відомою нам ще з попереднього століття.

Південно-західними шляхами віддавна відбувалися торговельні взаємини з Волощиною та іншими країнами, а про їх розвиток 1-ї чверті XVII в. свідчить те, що за поборовим універсалом 1629 р. у Вінниці закладено було прикордонну комору для стягнення побору з товарів, які везуть за кордон волохи й греки (188, т. III, арк. 633). Одним із цих південно-західних шляхів їхав 1648 р. зі своїм почтом з Молдави через Вінницю до Києва патріарх Єрусалимський Паїсій (112а, 121—122).

5. Шляхи північно-західні повинні були набути цього періода особливого значення. Взагалі чим далі, торговельний обіг цими магістралями ставав жвавішим, бо від початку XVII в. внаслідок розвитку на Брацлавщині поташевої промисловості розпочинається експорт поташу до Балтики, а розвиток 30—40-х рр. збіжжевого господарства мусив був спричинитися до експорту на західноєвропейські ринки ще й збіжжя. Не диво, що 40-х рр. XVII в. виїзна брама з м. Вінниці на захід, безперечно за напрямком найчастіш тоді уживаного північно-західного шляху, зветься в актах «Якушинецька брама» (*-15).

Ми вже відзначили розвиток торговельного обігу на цих магістралях при кінці попереднього періода, але він невинно збільшується тут і протягом описуваного періода. Це й спричинюється до того, що літинський державець Стан. Лащ, через володіння якого проходив відомий з XV в. «Вінницький гостинець», створює при самім шляху, за привілеєм короля Стефана з 20.IX.1578, нову осаду — місто Літин. Надання новоутвореному місту двох ярмарків на рік (на день св. Петра в оковах — 1 серпня та на святих Симона й Юди — 28 жовтня), торгу щопонеділка, вільних корчем (медових, пивних, горілчаних та ін.) та права шинкувати, продавати й купувати (9а, № 23), а надто положення на важливій торговельній магістралі забезпечили розвиток нового міста. Як виявляє люстрація 1615, р. (9д, № 6, 53), у містечку Літині було 87 домів, а два роки тому перед пожежею — 130 домів. У містечку вже осіло чимало ремісників: 6 шевців, 1 кравець, двоє кушнірів, двоє ковалів та двоє гончарів. Було також у місті 12 євреїв-ремісників та двоє слуг, що відбували сторожу від татар. На чолі міста стояли цього часу війт та лентвійт. Була вже, безперечно, в новому місті й церква, бо люстрація (чомусь в уступі «ремісники») подає: «піп один».

Як і за попереднього періода, північно-західними шляхами йде весь час інтенсивний експорт худоби на західноєвропейські ринки. Наприклад, 1607 р. вінницький та брацлавський староста [В.-О.] Калиновський спроваджує зі своїх маєтків гурти волів через Ярослав та через Тербовлю до Камінки (38, т. VI, 177).

[Вінниця — столиця воєводства]

Приєднання Брацлавщини до загальнодержавного балтійського ринку, а внаслідок цього користування цілого воєводства насамперед північно-західними торговельними шляхами повинні були спричинитися до перетворення Вінниці ще при кінці XVI в. з економічного осередку свого повіту на економічний осередок цілого воєводства. На нашу думку, в цьому якраз і полягали економічні причини перенесення 1598 р. столиці воєводства з Брацлава до Вінниці.

Марчинський пояснює перенесення столиці воєводства до Вінниці «бунтом Брацлава проти короля й станів Речі Посполитої» та покаранням за це брацлавських міщан (170, 106—107). Своєю чергою, Яблонівський пояснює це перенесення як умовами більшої безпеки Вінниці супроти постійно загроженого від татар Брацлава, так і «неспокійним духом» брацлавського міщанства (157, т. XXII, 87—88, 249—250). За Нейманом, близькість «диких полів» та постійні сутички з татарами викликали при кінці XVI в. в людності Брацлавського повіту особливий нахил до козакування та сваволі, а зокрема міщани брацлавські відзначалися віддавна бунтами проти своїх старост. Наведені причини примусили місцевих зем'ян домагатися перенесення столиці воєводства до Вінниці (85, XXV, 538—539).

Дійсно, за королівським вироком з 1595 р., внаслідок бунтів брацлавських міщан проти старост у міщан віднято було всі права, привілеї та вольності й віддано їх під юрисдикцію старости (132, 24—29). Проте мотивом для перенесення столиці воєводства до Вінниці ніяк не могло бути покарання брацлавських міщан, бо ж перенесення її зачіпало насамперед інтереси шляхти. І дійсно: довелося перенести до Вінниці шляхетські сеймики та земський суд, а, за конституцією 1631 р., на визначених старостою місцях у м. Вінниці та в замку шляхта з коштів, зібраних через добровільне оподаткування своїх маєтків, будує судовий дім та мурує склеп для переховування земських актових книг (188, т. III, арк. 701). Наведеному твердженню названих авторів суперечить

і сама дата конституції про перенесення столиці воєводства до Вінниці, бо королівський вирок був 1595 р., але конституцію про перенесення ухвалено було не на першому ж сеймі 1596 р., а лише 1598 р. (188, т. II, арк. 1470) — отже, через 3 роки.

Ніяк не можна пояснювати перенесення 1598 р. столиці воєводства з Брацлава небезпекою від татарських наскоків, бо ж, власне, татарські напади були найдошкульніші від середини XV до середини XVI вв., а від 2-ї половини XVI в., особливо ж при кінці цього віку, вони взагалі стають рідшими (38, т. IV, 334—337; 36а, 64—69; 24, 13—19). Зокрема, цілком помилкове твердження, що Вінниця була цього періода безпечнішою від Брацлава. Наводячи цитату з Гайденштайна про те, що 1596 р. «Брацлав і положенням, і кількістю мешканців був досить міцним містом — не дуже легко можна було його здобути», — сам Яблоновський узяв під сумнів те, що причиною перенесення столиці воєводства з Брацлава було саме лише забезпечення столиці від татар (157, т. XXII, 249—250). Аж ніяк, однак, не можна було вважати за добре укріплену тогочасну Вінницю. Вінницький замок «с пригоды и за припадком несчастливым... на корени згорел» 8.X.1580 (*-16), і, поки його *de nova radice*¹ не відбудував (перед 1613 р.) Вал.-Ол. Калиновський (188, т. III, арк. 189), оборонність нової столиці воєводства була аж надто мала.

Самий текст конституції з 1598 р. (188, т. II, арк. 1470) мотивує перенесення столиці воєводства до Вінниці виключно потребою шляхти Брацлавського воєводства («*za prośba y za potrzeba posłów Braslawskich*»²), і в нас немає жодних підстав брати подані в конституції мотиви під сумнів. На жаль, постанов шляхетських сеймиків Брацлавського воєводства кінця XVI в. — 1-ї половини XVII в. не збереглося, але інструкція з 13.IV.1647 послам Брацлавського воєводства до сейму стверджує наше положення, що шляхта Брацлавщини розуміла значення Вінниці як економічного осередку воєводства й перенесенням столиці воєводства намагалася поєднати адміністративний осередок воєводства з тогочасним економічним осередком і тим уникнути зайвих витрат часу та грошей. Року 1647 одним із пактів інструкції шляхти Брацлавського воєводства послам до сейму стоїть:

1 на сирому корені (лат.)

2 "на прохання та за потребою послів брацлавських" (пол.)

«у місті Вінниці є дуже потрібні ярмарки, які не відбуваються через непідтвердження, щоб вони були стверджені конституціями та привілеями» (*-17).

[Експлуатація природних багатств]

Описаний господарчий розвиток волості від середини XVI в. та перетворення Вінниці останньої чверті XVI в. на економічний осередок Брацлавщини, а від 1598 р. перенесення до Вінниці столиці воєводства повинні були прискорити зауважений нами попереднього періода процес господарчого розвитку міста, що мусив був виявлятися: з одного боку — в переході до ще інтенсивніших форм експлуатування міщанами вінницьких міських земель, з другого боку — в дальшому розвитку міських промислів та торгівлі, спрямованому тепер на обслуговування більшого супроти попереднього періода економічного району.

За післяунійного періода уходництво на території Вінницького повіту, звичайно, давно вже стало неможливим. Правда, деяка частина міщан ще при кінці XVI — в перших роках XVII вв. ходить на полювання («на strzelbę¹») в пустиню Звенигородщину, яка, за інвентарем 1604 р., «завжди належить до Вінниці» (9г, № 3), але є це вже промисел незначної кількості міщанства. Хижацька експлуатація сильно понищила колись незліченні природні фауністичні багатства навіть Звенигородщини, сама ця пустиня останньої чверті XVII в. перестає бути нічиєю, а окремі в ній урочища яко входи можна було експлуатувати, лише одержавши їх «у державу», звичайно на умовах певної оплати, від брацлавського старости. Так, 1594 р. вінницькі міщани наспіл із Дм. Шереметом мають у державі від брацлавського старости Ю. Струся входи на врочищах Кричках і на річках Бабанах, Івані, Гірським Тікичі та Конилі, ловлячи бобрів та різного звіра, як-то: лосів, оленів, диких кобил та диких кабанів. І, однак, з самого цього акту виразно помітно, що входників тепер більш, аніж звірини до полювання, а тому й саме уходництво відмирає: піддани шляхтича Степана Клещовського поперед вінницьких міщан виловили бобрів та іншу звірину в згаданих місцях, і міщани доходять своїх прав судовим порядком (157, т. XXI, 391).

1 "з рушницями" (пол.)

Своєрідним сполученням пасічництва та скотарства, мандрівного способу життя та осілого було для деякої частини міщан описуваного періода «стояння» з пасіками та з худобою. Напровесні вирушали ці міщани зі своїми пасіками та худобою в пустинні та віддалені південно-східні й східні простори, щоб тут «стояти» аж до пізньої осені. Наприклад, 70-х — початку 90-х рр. XVI в. деякі вінницькі міщани «стояли» з пасіками та худобою аж над р. Липовцем, посеред земель жорницьких шляхтичів Пясочинських (157, т. XXII, 317). При кінці серпня 1602 р. вінницькі міщани Матяш, Денис та Федір Шелестенки, Семен Мосуренко й Лаврін Білоусенко «стоять» зі своїми пасіками аж над р. Гірським Тікичем в околиці містечка Буки («Струсь-города»), даючи за це «куниці» власникові містечка Буки Ю. Струсеві (9г, 385—388).

Характер міщанських замкових повинностей та датків 1604 та 1616 рр. (сільськогосподарські роботи та податок вівсом від кожного диму) виразно свідчать, що скотарство та оброблення землі є вже основні заняття всього міщанства при кінці XVI — в перших роках XVII вв. Це саме доводить тариф подимного з 1629-р., який відповідно до сеймової конституції того ж року тарифікував дими вінницьких міщан по півзлогого польського, тобто як у містах, що їх мешканці нарівні з селянами живуть виключно з сільського господарства, а не з промислу чи торгівлі (9г, 406; 188, т. III, арк. 605—606).

[Міські промисли та торгівля]

Перетворення Вінниці останньої чверті XVI в. на економічний, а від 1598 р. також і на адміністративний осередок воєводства повинно було спричинитися до інтенсивнішого супроти попереднього періода розвитку міського промислу та торгівлі. І дійсно, 1582 р., окрім шаблі й сагайдака, що були «сребром оправные, позлотистые», коштували дуже дорого і були, мабуть, імпортні, серед зброї державця с. Скуринців Кропивницького було також «шабель пахолчих, барвеных пять работы Веницкое». Либонь, роботи вінницьких зброярів були в Кропивницького й 5 сагайдаків «пахолчих, барвеных» з луками й зі стрілами (9б, 121—122).

Вироблення недорогої зброї та лагодження її і вироблення припасу до зброї в парі з розвитком селітряної промисловості, без сумніву,

повинні були в умовах тогочасного пограничного життя розвиватися й надалі. Трохи пізніше (1645 р.) серед вінницьких міщан зустрічаємо ми також пороховника Степана Собка (*-18), а що промисел пороховника добре оплачувався, свідчить його заможність, про яку ми говоритимемо нижче.

Мусили були також розвинутиись у Вінниці й ті галузі міського промислу (ковальство, кравецтво, шевство тощо), що їх зародки ми спостерігали за попереднього періода. Супроти незначної кількості джерел, що дійшли до нас, акти XVII в. це стверджують. У Вінниці 2-ї чверті XVII в. є вже певна кількість міщан-ремісників, наприклад шевці — Саливон (*-19) та Михайло Клованець (*-20), але, без сумніву, було їх того часу куди більше.

[Єврейська кагальна громада]

В нечисленних актах XVII в. ми не зустріли відомостей про міщанську торговельну верству. Гадаємо, проте, що крім торгівлі напоями та смолою й дьогтем, які були через це монополізовані для міщанської громади привілеєм на магдебурзьке право, решта торгівлі, а зокрема імпортна та експортна торгівля, безперечно лишалася в руках чималої вже на той час єврейської кагальної громади.

Наш здогад стверджує те, що взагалі ремесла цього періода не були ще поширені серед єврейської людності (38, т. VI, 138), і торгівля, відкупи, випозичання грошей на відсотки, броварництво, гуральництво, корчмарство та млинарство становили її основні заняття (50а, 67).

Приклад багатьох міст Корони та Великого князівства Литовського XVI — середини XVII вв. виказує, що цього часу державці неупривілейованих міст використовують торговельно-промислові права міст та староств головно через місцеві кагальні громади. Без сумніву, не інакше було й на Брацлавщині, куди, видимо, разом з князем К. Острозьким прибули до Вінниці й острозькі євреї. Першу згадку про єврейські торговельно-промислові елементи у Вінниці ми зустрічаємо в писаному у Вінниці листі з 28.XI.1506, яким Масина Шульжич запродає маєток Котенево «єврееві острозькому пану Михелю Шимонковичу, митникові брацлавському й вінницькому, за 50 кіп грошей литовської лічби» (9ж, № 22). Як виказує цитований королівський лист з 20.VII.1532, вінницькі євреї купують у Волощині рогату худобу та

інші товари транзитної торгівлі (сукна), а тому король звелів виявити кількість купленої худоби й товарів та стягнути з них установлене мито. Зокрема, вінницький єврей Михель купив у Волощині 2080 волів, має 120 волів у Острозі та провіз кілька поставів сукна з Волощини.

Безперечно, при кінці XVI в. у Вінниці була вже чимала та економічно міцна кагальна громада, коли вона потрапила добитися 1593 р. поширення права на безмитну торгівлю також і на вінницьких євреїв (див. *Додаток*). Але це свідчить також, що принаймні останньої чверті XVI в. це право використовувала головно кагальна громада. Що умови життя цього періода були сприятливі для вінницької кагальної громади, виявляє невпинне її зростання 1-ї чверті XVII в. та чималий єврейський чинш. Так, за інвентарем 1604 р., у Вінниці було 66 єврейських домів, і кожен з них повинен був давати на рік 1 «лисицю» («*liszke*»). За люстрацією 1616 р., коли, мабуть від якоїсь пошесті, міська людність значно зменшилась, у Вінниці було 50 єврейських домів, даючи 200 злотих прибутку на рік, причому багатші давали з дому по 1 зл. черв., а бідніші по 1 зл. (9д, № 3, 29; 9г, № 23, 392).

Якого значення набула за післяунійного періода вінницька кагальна громада в економічному житті свого повіту й цілої Брацлавщини, виявляють деякі акти 40-х рр. XVII в. За цими актами, вінницький кагал виконує функції теперішніх банків, і не тільки шляхта, але навіть монастирі тримають там свої капітали. Так, протестація ігумена Вінницького Вознесенського монастиря о. Геннадія Дешковського з 13.IV.1684 свідчить, що в нього відібрали: а) зобов'язання вінницького єврейського кагалу на 6000 злотих польських, які він випозичив кагалові на відсотки 1645 р.; б) друге зобов'язання того самого кагалу на 2000 злотих польських, які дала кагалові небіжчиця пані Гелена Сохановська, дружина земського брацлавського судді 1646 р., щоб відсотки йшли на Вінницький Вознесенський монастир, а за те щоб кожного тижня двічі на вічні часи там відправляли панахиду (*-21).

[Заможність міщанської верхівки]

Наслідком інтенсивного господарчого розвитку міста цього періода було те, що як серед міщанської сільськогосподарської верстви, так і серед міщан-ремісників є 1-ї половини XVII в. чимало заможних родин. Так, наприклад, вінницький війт П. Омелянович має на початку 40-х рр.

над горішньою течією р. Вінниці великий хутір, справжній добре впорядкований маєток, з орними землями, лісами, ставами, городами, садами, сіножатями, дібровами, гаями, запустами, заростями, ставками тощо. Про розмір землеволодіння Омеляновича свідчить те, що XVIII в. на місці цього хутора було розташоване с. Писарівка. Хутір свій Омелянович продає 1641 р. вінницьким домініканам за 350 злотих польських. З акта продажу Омеляновичем хутора 1645 р. видно, що подібні землеволодіння були у Вінниці ще й у інших міщан. На хуторі Омеляновича було аж 12 ставків, «antiquitus¹ приналежні до хутора», а також були стави і в сусідстві (*-22).

Хутір та став з млином на р. Вінниці має 30—40-х рр. XVII в. міщанин К. Лукашевич та записує його Вознесенському монастиреві, оцінувавши в заставному записі на суму 500 злотих польських. Хутір на р. Вінниці зі ставами й саджавками, полями, лісами й садами має того самого часу міщанин Сахно Ушкало, що записує його тому самому монастиреві, оцінувавши в заставному записі на суму 800 злотих польських.

Року 1640 на міській території, суміжній з п'ятничанськими землями та захоплений [М.] Калиновським, яка мала 3—4 милі завдовжки та 1 милю завширшки, розкидано було в лісах понад 20 хуторів та чимало ставів, а саме: на правобережжі Богу 13 хуторів та 8 ставів, а на лівобережжі Богу 10 хуторів та теж кілька ставів. В хуторах отих були забудування, сади, пасіки, луки та поля засіяні й незасіяні (*-23).

Не може підлягати ніякому сумніву, що на деяких таких хуторах провадилосся за допомогою залежної людності фільваркове господарство, яке хіба лише своїм розміром одрізнялось од фільваркового господарства в шляхетських землеволодіннях, даючи власникам чималі прибутки. Загальний рівень тогочасного добробуту та землезабезпечення міщанства виявляє текст надання сіножаті Вінницькому Благовіщенському монастиреві, в якому стоїть: «нарадившись зо всіма міщанами й поспільством м. Вінниці... уgliedівши, іж не ест нікому на перешкодї і нам місту... надати тому храму святому сіножать, прози-ваємую Следзіовського» (*-24).

Деяке уявлення про заможність верхівки вінницького ремісництва дає хоч би те, що донька пороховника Степана Собка Тетяна носить

1 віддавна (лат.)

перлове намисто вартістю в 150 злотих польських (*-25). Зіставляючи вартість перлового намиста з продажною ціною хутора Омеляновича, мусимо визнати, що це є чимала коштовність. Тим-то нагромадження цього періода капіталів серед вінницького міщанства не може підлягати сумніву.

Про чималу прибутковість тогочасного пасічництва та про заможність міщан-пасічників свідчить оцінювання майна, забраного під час наїзду на м-ко Буки 21.VIII.1602 у вінницьких міщан, що «стояли» зі своїми пасіками в околиці цього містечка, а саме:

1. У Матяша Шелестенка забрано: 500 вуликів з бджолами та медом ціною по 5 кіп грошей литовських кожен вулик, меду прісного готового 7 «ручок» ціною по 6 кіп грошей литовських одна «ручка», кожуха нового баранячого, купленого за 3 копи грошей литовських, та струменту (сокир, ридел, свердел, скобель, тесел) на 3 копи грошей литовських, а разом на 2548 кіп грошей литовських.

2. У Дениса Шелестенка забрано: 200 вуликів з бджолами та медом ціною по 5 кіп грошей литовських кожен вулик, меду прісного готового «ручок» 4 ціною по 6 кіп грошей литовських одна «ручка» та продуктів (муки житньої півтретинника, пшеничної 2 восьмачки, пшо-на 2 восьмачки, сало одно, солонини 5 полтів) на 8 кіп грошей литовських, а разом на 1032 копи грошей литовських.

3. У Федора Шелестенка забрано 100 вуликів з бджолами та медом ціною по 5 кіп грошей литовських кожен вулик — отже, на 500 кіп грошей литовських.

4. У Семена Мосуренка забрано 10 вуликів з бджолами й медом ціною по 5 кіп грошей литовських кожен вулик — отже, на 50 кіп грошей литовських.

5. У Лавріна Білоусенка забрано: 50 вуликів з бджолами та медом ціною по 5 кіп грошей литовських кожен вулик та меду прісного готового 5 півбочок ціною по 12 кіп грошей литовських кожна півбочка, а разом на 280 кіп грошей литовських (9г, 387).

Щоб уявити собі рівень заможності такого міщанина-пасічника, зауважуємо, що приблизно для цього періода (1582 р.) вартість в околиці Вінниці (с. Скуринці) пересічних селянських господарств, власники яких орють власними плугами, є така: бідніших господарств — від 30 до 50 кіп грошей литовських, середніх — від 80 до

100 кіп грошей литовських, а заможних — від 200 до 300 кіп грошей литовських (96, 123—124).

[Культурні потреби міщанства]

Про великий поступ господарчого розвитку Вінниці 2-ї чверті XVII в. та зростання матеріального забезпечення міщанства свідчить також зростання у міщан цього періода культурних потреб. В процесі зростання у вінничан попиту на ліпшу освіту помітно цього періода поступ не лише від XV в., але навіть на протязі самої 1-ї половини XVII в. Року 1469, можливо яко винятковий випадок, зустрічаємо ми якогось «Івана з Вінниці» (Johanne de Vynnijsza) невідомого стану студентом Краківського університету (135, № 50, II). Але вже 2-ї чверті XVII в. верхівку вінницької міщанської громади, як і шляхту, не задовольняє братська школа при церкві, що існувала тут ще 1-ї чверті XVII в. (33, 221; 120, 367). А коли вінницькі єзуїти від 1613 р. розпочали у Вінниці свою колегію зі школою при ній граматики й поетики від 1630 р., а від 1632 р. ще й риторики (189, 1081—1084) і яко протывагу цим заходам Петро Могила закладає одночасно з Київською колегією другу колегію при Вінницькому Братському (Вознесенському) монастирі, оцей осередок української культури у Вінниці зустрічає велику матеріальну підтримку верхівки вінницької міщанської громади.

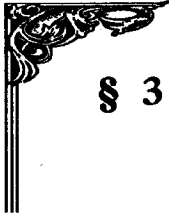
Коли Благовіщенський монастир черниць мав лише надану від вінницької міщанської громади сіножать, то матеріальне забезпечення Братського монастиря притягнуло приватну ініціативу окремих міщан-землевласників, які обдарували його хуторами та ставами з млинами (*-26). І хоч Вінницька колегія існувала лише 1632—1639 рр., закрито її було ніяк не через брак співчуття місцевої людності (155а, 89, 128; 94, 592—601; 32, 92—153; 120, 359—367, 667; 31а, № VIII, 9), бо ж у Вінниці віддавна був ґрунт для західноєвропейської науки й навіть ще 1570 р. яко відгомін реформаційного руху тут існує єдина, либонь, у цілій східній Україні протестантська громада (38, т. VI, 628).

Ми не хочемо, однак, переоцінювати господарчого, а особливо промислового розвитку Вінниці цього періода. Як і в багатьох інших тогочасних містах Великого князівства Литовського та Польщі, положених на торговельних шляхах місцевого значення, Вінниця фактично лишалася торговельним селом, де відбувалися торги та ярмарки й

містилися торговельно-промислові заклади. Більший супроти попередніх часів промисловий розвиток Вінниці, як і багатьох інших міст польсько-литовської держави 1-ї половини XVII в., був, однак, недостатній для прожиття вінницьких ремісників, які в додаток до ремесла повинні були займатися сільським господарством, садівництвом, скотарством та навіть хліборобством (порівняймо: 78, 115; 186, 153—155).

З багатьох актів продажу міщанських садиб у Вінниці ми бачимо, що при кожній садибі є неодмінно садок (*-27: продаж садиби міщанина Бажана Холода), а також городи, стайні та клуні (*-28: продаж садиби подружжям Степана й Марусі Підвербних). Що рілля й худоба були в кожнім міщанським господарстві навіть 40-х рр. XVII в., виказують обов'язки, встановлені привілеєм 1640 р. на магдебурзьке право, за яким поруч грошових оплат від ремісників та крамарів міщани повинні були давати від худоби *воловщину* та півміри вівса від *кожного* диму.

Невпинний розвиток цього періода великого фільваркового господарства в шляхетських землеволодіннях Брацлавщини, а в парі з цим інтенсивніший супроти попереднього періода розвиток у Вінниці як в економічнім та адміністраційнім осередкові воеводства міського промисла й торгівлі та дальший поступ міста на шляху до переходу на грошове господарство — мусили були невпинно поглиблювати витворену давніше волостью та містом взаємну розбіжність шляхів господарчого розвитку та взаємні прагнення до господарчого й повинностного відокремлення. Інкорпорація Брацлавщини в економічно більш розвинену Корону, безперечно, повинна була прискорити цей природний суспільно-економічний процес — по-перше, через інтенсивніше відтоді втягнення Брацлавщини в сферу впливу балтійського ринку, по-друге, тому, що весь суспільно-економічний уклад Корони цього періода у взаєминах королівських міст із волостью та взагалі законодавча регламентація правного стану міст збудовані вже були в Короні якраз на виключенні міст із загальної організації землі (163, 174—179; 138, т. V, 222—237 і далі; 25, 775—780). А що період особливо блискучого розвитку великого фільваркового господарства в цілій Брацлавщині ми спостерігаємо від 2-ї чверті XVII в., відтоді й повинна була особливо виявитись ота розбіжність шляхів господарчого розвитку міста й волості та призвести їх до цілковитого господарчого й повинностного відокремлення.

§ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВНОГО СТАНУ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗА ПІСЛЯУНІЙНИХ ЧАСІВ ТА ПОВИННОСТНЕ ВІДОКРЕМЛЕННЯ МІСТА ВІД ВОЛОСТІ

Висвітливши причини, що впливали на еволюцію правового стану вінницького міщанства цього періода, ми спробуємо показати в хронологічній послідовності, як процес господарчого відокремлення міста від волості та дальший поступ міста в переході на грошове господарство змінювали права та обов'язки міщан. З погляду еволюції правового стану вінницької міщанської громади післяунійний період можна поділити на два, які відокремлює взаємно перетворення Вінниці 1638 р. на автономну громаду.

Період перед наданням вінницькій міщанській громаді автономії характеризується дальшим зменшенням спільних прав громади.

[Перехід міських земель до шляхти та старостинського уряду]

Відбувається дальше зменшення міської території через відірвання старостинським урядом деяких міських земель у держави шляхтичам, через осадження замкових сіл на міських землях заходами самого старостинського уряду та через розвиток на міських землях старостинського фільваркового господарства. Хронологічно хід цього процесу можна представити так:

1. Королівське село Хижинці, приблизно 9 км на південному сході Вінниці, вже існує 1579 р. яко приналежне до Вінницького замку та в безпосередньому держанні вінницького старости Ю. Струся (9д, 25). Року 1599 це село, так само яко приналежність Вінницького староства, король дозволяє вінницькому старості Ю. Струсеві разом зі староством передати Вал. —Ол. Калиновському (9з, 283—289), а 1603 р. с. Хижинці дійсно є в держанні Калиновського (*-29), за яким воно, безперечно, й було затверджене разом з Вінницьким староством королівським листом 1604 р. (9з, 318—320). Року 1579 с. Хижинці мало 73 дими (осілих — 50, пустих — 23), а повстання цього села можна віднести на 60-ті рр. XVI в.

2. Урочище Нетяги та урочище Телепеньчин Ріг надав у держання шляхтичеві М. Хрушлинському вінницький староста Ю. Струсь (1579—1604) десь при кінці XVI в., а привілеєм Жигимонта III з 23.VIII.1599 йому стверджено цю державу (9в, № 37). В іннотесценції на ім'я М. Хрушлинського з 1603 р. підкреслено, що ґрунт новоосадженого с. Нетягів, інакше Калітинців, які вже того часу існують, Хрушлинському «od miasta Winnicy za daniną J. K. M-ci wydzieloną»¹ (*-31). Є то теперішнє село Великі Крушлинці, близько 15 км на північному сході Вінниці. Повстання цього землеволодіння належить віднести на кінець XVI в.

3. Королівське село Тютьки, 6—7 км на півдні Вінниці, існує вже 1603 р. як держава шляхтича Івана Черленковського (9з, 360—370). Повстання цієї держави можна віднести приблизно на 70-ті рр. XVI в.

4. З королівського листа 1604 р. видно, що Ю. Струсь передає вже Вінницьке староство з двома королівськими дворами: «одним противно замкови, а другим на Скалце будучими» — та с. Вишнею й передмістям Старого Міста с. Слобідкою (9з, 318).

Що до королівського двору «на Скалці», то є це той самий «дворець Кмитинський», що приналежні до нього землі віддавна вже не були у володінні вінницької міщанської громади. Року 1556 Кмитинський дворець держав за господарським наданням брацлавський воевода князь Р. Сангушкович, перед 1603 р. його держав Ян Орхшовський, а після смерті Орхшовського, за королівським привілеєм з 5.III.1603, отой «дворець у Виницы доживотьем» зо всіма прилеглостями й приналежностями, двором, полями, ланами, сіножатями й саджавками надано було вінницькому старості Ю. Струсеві (*-31), від якого він і перейшов до [В.-О.] Калиновського.

Таким чином, за часів Ю. Струся повстав на лівобережжі Богу, навпроти замку, новий королівський двір, що в королівському листі з 1623 р. зветься «дворцом Замостем» (9з, 450) та з'явилися с. Вишня (2—3 км од Вінниці) й с. Слобідка під самим Старим Містом. Село Вишню (інакше Вишеньку) ще люстрація 1616 р. зве «новою осадою» (9г, 392). Повстання нового королівського двору та обох цих сіл можна віднести на кінець XVI в.

1 "від міста Вінниці за даниною Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті виділений" (пол.)

5. За люстрацією 1616 р., з'являються нові замкові слободи Цвіжин та Медведка, чи Ведмедка (9г, 390), що могли повстати в межичасі 1604—1616 р.

6. Акт з 21.III.1639 виказує, що вінницький староста Адам Калиновський дав шляхтичеві Ф. Ласкові в користування під город пустопорожнє місце за Богом над р. Вінницею, положене в напрямі до Хижинців (*-32). Адам Калиновський був вінницьким старостою 1622—1638 рр. (9з, 449—453), в якому часі й могло відбутися наведене надання.

Одночасно з наведеним зменшенням міської території повинна була встановлюватися точно постійна межа новоутворених держав та території, що фактично залишалась у володінні вінницької міщанської громади. Витворювалися ті межі спочатку через визначення старостинського уряду, а далі, мабуть з певними корективами відповідно до практики господарчих користувань, межевий «дукт» проводили судовим порядком. Межа міської території з сусідніми приватними землеволодіннями є вже, видимо, цього періода цілком усталена й особливих суперечок не викликає. Встановлення постійної межі міської території та згаданих новоутворених держав, а також юридичне оформлення чи, може, відновлення межі з давнішою державою, королівським селом Скуринцями, виказують такі акти:

1. Вирок королівських комісарів з 18—19.XII.1603 виказує, що під час судового розбору шляхтич М. Хрушлинський доводив своє право на державу с. Нетягів (Калітинців) цитованим королівським привілеєм з 1599 р., а визначення меж обґрунтовував на «*obiazdowi u oznaczeniu tych dobr, uszyjniepetu u wywiedzionemu*»¹ давніше старостою. Попереднім визначенням старости умотивовують у своєму вироківі встановлену межу й королівські комісари. Таким чином, не може підлягати сумніву, що землеволодіння Нетяги від самого свого повстання мало визначені старостинським урядом межі.

Оскільки в цитованій справі позовниками виступають супроти сусідніх ділчихників власників вінницький староста як державець с. Хижинців та Хрушлинський як державець с. Нетягів, вирок встановлює лише межу цих землеволодінь із ділчихними землеволодіннями Великого та Малого Комарова (*-33).

1 "об'їздові та позначенні тих добр, здійсненому і доведеному" (пол.)

2. Межевий лист королівських ревізорів з 29.VII.1608 відновлює давнішу межу поміж «селом Скурынцями а замком и мистом Виницким». Мало тоді відбутися й відмежування від міської території іншої держави — с. Тютків, але межового «дукта» не було переведено за відсутністю державця Івана Черленковського.

3. Декрет Люблінського трибуналу з 4.IX.1628, що є наслідком процесу, розпочатого в земських судах дідичами с. П'ятничан ще 1606 р., встановлює межу п'ятничанських землеволодінь та м. Вінниці. Відповідно до цього декрету проведено було 18.X.1628 межевий «дукт», причому до П'ятничан мала відійти частина міських земель попід саме місто (*-34). Як ми побачимо нижче, боротьба за оцю межу точилася й далі.

Відмежування від міської території с. Луки (інакше Залісся) не було переведено цього року, бо власник цього землеволодіння Іван Мелешко подав ревізорам писану протестацію такого змісту: що землеволодіння с. Луки не є держава, але його власне дідичне, та що він не має «жадных границ з добрами короля его милости» (9з, 360—370).

Як це видно на мапі, заява Мелешка, що його землеволодіння не межує з королівськими, була цілком безпідставна і виявляє бажання Мелешка чомусь зволікати справу. Не підлягає, однак, сумніву, що коли межу міської території з землеволодінням с. Луки не було юридично оформлено ще на початку 70-х рр., то це, супроти всіх можливих зволікань Мелешка, зроблено було не пізніш як 1-ї чверті XVII в. Це стверджує, між іншим, свідчення під присягою 1718 р. селянина с. Луки Андрія Зуба, що мав тоді 100 років, про існування давньої межі с. Луки—Мелешківської з сусідніми землеволодіннями. За цим свідченням, межа с. Луки з королівськими землями йшла: зі Старим Містом — по р. Перемилі, а на південному сході з с. Цвіжином (*-35).

В обох цитованих межевих актах уся територія Вінницького староства, тобто включаючи новоутворені держави села Нетяги й Хижинці, відмежована була «дуктом» від сусідніх дідичних землеволодінь, але самі оті держави не були відмежовані від міської території. Зокрема, для с. Хижинців меж господарчих користувань не визначив наперед навіть старостинський уряд. Так само не були відмежовані від міських земель землеволодіння замкових сіл Цвіжина, Вишні, Медведки та

передмістя Старого Міста с. Слобідки. Наведене є цілком зрозуміло, бо всі згадані села осаджено було на міський території безпосередніми заходами старостинського уряду й новоутворені землеволодіння від свого повстання були в держанні самого старости. Коли при наданні певному шляхтичеві в держання деяких земель господарчі інтереси старостинського уряду вимагали визначення меж господарчих користувань новоутвореної держави, то відмежовувати від міської території новоутворені слободи, що були в держанні самого старости, старостинський уряд, звичайно, не мав ніякої потреби. А втім, отаке попереднє визначення меж новоутвореної слободи було навіть і неможливе, бо в міру збільшення в кожній слободі кількості осадників старостинський уряд, звичайно, відводив їм відповідні землі сільськогосподарського користування, поширюючи, звичайно, новоутворені осади коштом *міських земель громадського володіння*.

Усе наведене ще з більшим правом можна поширити на ті два королівські «двірці» — на правому та на лівому берегах Богу, що були в держанні старости. Характер отих дворців, що були фактично чималими фільварками з підданими та взагалі з досить розвиненим сільським господарством, ми вже висвітлювали вище. Розвиток та поширення фільваркового господарства в отих дворцях безперечно також відбувалися коштом прилеглих міських земель.

Утворювання безпосередніми заходами старостинського уряду на міській території нових осад, землі яких були в держанні самого старости й лишалися невідмежованими від фактично міських земель громадського володіння, та розвиток від кінця XVI в. так само невідмежованих старостинських «дворців»-фільварків, невпинно зменшуючи територію міських земель громадського володіння, неминуче провадили до боротьби міщанства зі старостинським урядом за право на володіння міськими землями громадського користування. Наростання конфлікту міщанської громади зі старостинським урядом в земельно-правних взаєминах припинила 1638—1648 рр. зміна правного стану вінницької міщанської громади через надання їй автономії.

Аналізуючи еволюцію юридичних прав вінницької міщанської громади на міську територію за передунійних часів, ми констатували, що супроти попереднього періода права громади на володіння міською територією були *фактично* обмежені, особливо від 50—60-х рр. XVI в. Інкорпорація Брацлавщини в Корону, поширивши на територію нашого дослідження вплив коронного права, мусила була прискорити намічений природний процес, бо в Польщі вже з кінця XV в. право на

володіння землею було виключно правом шляхетським, і шляхта відтоді протягом цілого XVI — початку XVII вв. вперто намагається позбавити міста права на землеволодіння (25, 775—780; 188, т. I, арк. 271, 305, 526, т. III, арк. 14).

І дійсно, в першому ж післяунійному декреті з 1570 р., в справі нового відмежування від міста якушинецьких земель, хоч міщанська громада й виступає без участі старости, але це вже не свідчить про її самостійні земельні права, бо, за конституцією 1588 р., що санкціонувала попередню практику, неупривілейовані міста Корони *віддавна* користувалися правом позиватися з земськими добрами про порушення межі [без участі(?)] старости (*-36). Фактично міщанська громада не є вже стороною, рівною дідичам Якушинським, але відіграє, за теперішньою термінологією, лише роль третьої особи. Це виразно підкреслено в декреті, а саме: «*aby iuz panowie Jakuszynscy przez te granice w gront J. K. Mci, takze y mieszczenie w gront Jakuszynski nie wstepowali*»¹ (*-37).

Наведене є безсумнівною ознакою того, що юридично перехід прав державця міських земель з вінницької міщанської громади на вінницького старосту jako законного представника державної влади у Вінницькому повіті та державця Вінницького староства вже відбувся. Розвиток цього процесу та його правні наслідки ми будемо спостерігати під час усього післяунійного періода.

Інтересно відзначити, що цілковиту зміну юридичної природи міщанських земельних прав після Унії, супроти часів передунійних, констатував 1788 р. суд королівських комісарів, як це виказує декрет з 14.VII.1788. За цитованим декретом, міщани були перед Унією «дідичами королівських добр», але перший же декрет з 1570 р. після Унії виявляє міщан не в іншій праві, як тільки «*piłnuiących grontu kroleskiego*»². Декрет 1788 р. є взагалі дуже неприхильний для вінницької міщанської громади, бо не визнає жодних прав її на землеволодіння й намагається умотивувати свій вирок про це (*-38). Тим цікавіше є те, що навіть при такому погляді королівські комісари примушені були визнати, що перед Унією міщани були «дідичами королівських добр», тобто міська територія була «отчизною» міщан, а

1 "щоб уже пани Якушинські через ті границі в грунти Й[ого] К[оролівської] М[іло]сі, так само, як і міщани в грунти Якушинських, не заходили" (пол.)

2 "тих, що охороняють королівські грунти" (пол.)

після Унії міщани вже мали тільки право на користування міськими землями.

В загальній еволюції права вінницької міщанської громади на володіння міськими землями характерною ознакою юридичної природи земельних прав громади періода від 70-х рр. XVI в. до початку старостування В.-О. Калиновського (1604—1606) є те, що в усіх суперечках про межі немовби співдержавцями міських земель виступають поруч староста та міщанська громада. Наприклад, у цитованому листі королівських ревізорів з 1603 р. про відмежування Вінниці від с. Скуринців та інших землеволодінь стороною в позові виступають спільно староста й міщани, супроти яких *нарізно* й виписано мандати та іннотесценції, а саме: «...постановившиися очевисте... пан Андрий Хрушлинський... давши сторону припозваную преречоного его милости пана Галицького и месчан Виницких через возного... приволати». Також королівські ревізори присудили ґрунти замкові й місту в особах старости й міщан, а саме: «...по левой стороне его милости пану Галицькому и месчаном Виницким до замку и места Виницы до держанья и ужыванья указали» (9з, 360—370).

Ще виразніше виступає ота спільність прав міщанської громади та старостинського уряду на міські землі в цитованому декреті королівських комісарів з 1603 р. про розмежування держав сіл Хижинців та Нетягів із сусідніми дідичними землеволодіннями. Хоч в проведенні тут межового «дукта», здавалося б, міщанська громада не є зацікавлена, бо ж обидві ці держави відірвано від міської території й справа точиться *виключно* про їхню межу з сусідніми дідичними землеволодіннями, проте в позові виступають сторонами поруч староста й міщанська громада. Наприклад, в іннотесценції королівських комісарів на ім'я Хрушлинського стоїть:

«...przypozywamy abys... tak od siola Chyzyniec iako od miasta Winnicy, starostwa Jmci pana Halickiego, tak i mieszczanami Winnickimi przed nami się prezentował»¹.

Присуджуючи спірний Калітин став на користь державця с. Нетягів М. Хрушлинського, королівські комісари, за свідченням міщан, під-

1 "викликаємо, щоб... так від села Хижинців, як від міста Вінниці, староства й[ого] м[илос]ті пана Галицького, так і від міщан вінницьких перед нами з'явилися" (пол.)

креслюють, що цей став був завжди у володінні міста і є власність короля, а М. Хрушлинський — лише тимчасовий державець:

«...My tedy komisarze... wyrózniawszy, ze ten staw Kalityn iest na gruncie JKMci y przed tym zawzdy do miasta JKMci Winnicy należał, tedy zostawiając własność jego przy dobrach Jego KMci, dzierzawy na ten czas przerzeczzonego Jmc pana Chruszlnskiego...»¹ (*-39).

Наведене створює таке враження, що немовби *основними* державцями всіх міських земель Вінницького староства, навіть відданих у тимчасове держання шляхтичам, є старостинський уряд та поруч нього міщанська громада. Це так виглядає, однак, лише зовні. Фактично роль міщанської громади яко співдержавця поруч старости є лише фікція та збереглась хіба як номінальний релікт попередніх прав міщанської громади на держання міської території. І дійсно: старостинський уряд відриває від міської території цілі землеволодіння і, визначивши їхні межі, з дозволу та за даниною короля або навіть за пізнішою його санкцією віддає в держання шляхтичам. Старостинський уряд одбирає з володіння міщанської громади не тільки віддалені й, можливо, маловикористовувані землі, але й найкращі ґрунти сільськогосподарського значення під самим містом та створює тут замкове село Вишню й замковий фільварок «Замостє».

Таким чином, наведений період характеризується тим, що старостинський уряд фактично стає *єдиним* державцем міської території, і коли він не здійснював відразу своїх прав у повній мірі й терпів міщанську громаду яко номінального співдержавця міських земель або, точніше, яко співдержавця, *залежного* від старости, то, однак, витворені земельно-правні взаємини не могли бути тривалими. Кінець-кінцем старостинський уряд перестає визнавати які-будь самостійні земельні права вінницької міщанської громади на землі міської території. Зовнішнім проявом цього є те, що вінницький староста Вал.-Ол. Калиновський (1604—1613) *силоміць одібрав у міщан* низку комісарських листів — «муніментів ґрунтових граничних» 1530,

1 "...Тоді ми, комісари... вияснивши, що той став Калітин є на ґрунті Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті і перед тим завжди належав до міста Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті Вінниці, тоді лишивши його власність при добрах Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті, у державі на той час згаданого й[ого] м[илос]ті пана Хрушлинського..." (пол.)

1540, 1594, 1595 та 1596 рр. (*-40), цілком позбавивши їх, таким чином, змоги виступати в обороні земельних прав міста. А що вінницька міщанська громада за часів В.-О. Калиновського втратила вже рештки *самостійних* земельних прав, залишені їй права на *землекористування* були вже відтоді тільки *вивідними* від права старости.

Що вінницька міщанська громада за часів В.-О. Калиновського дійсно втратила самостійні земельні права, видно з того, що міщани відтоді перестають виступати стороною в процесах про межі міської території з шляхетськими землеволодіннями. Так, у згаданому вище процесі за межу з містом, що його 1606 р. провадять власники П'ятничан спочатку в Брацлавському земському суді, а далі в Люблінському трибуналі, відповідниками виступають самі лише вінницькі старости без ніякої участі міщан. Це виявляє, наприклад, декрет Люблінського трибуналу з 30.IV.1613, яким власники П'ятничан позивають старосту Вал.-Ол. Калиновського про вибиття з ділчих ґрунтів (157, т. XXI, 566). Те саме виказує й декрет Люблінського трибуналу з 25.VI.1618, яким дідичі п'ятничанські позивають старосту Олександра Балабана про захоплення ґрунтів та лісів, присуджених їм декретом земським брацлавським (157, т. XXI, 302). Також сам-один виступає стороною в цьому самому процесі наступний староста Адам Калиновський, як це свідчить згаданий межевий декрет з 4.IX.1628 та проведення на підставі цього декрету 18.X.1628 межового дукта (*-41).

Як ми висвітлюємо нижче, цей самий процес з власниками с. П'ятничан продовжував 1640 р. вінницький міський уряд (див. розділ VI), причому на спірній території були виключно приватні міщанські землеволодіння та міські ліси й жодних старостинських фільварків, а тому ця суперечка зачіпала істотні економічні інтереси міста. Тим-то не може підлягати ніякому сумніву, що вінницькі старости, виступаючи в цих процесах, дійсно виступали в імені міста та міщан. Самий цей факт свідчить, однак, що місто вже від часів В.-О. Калиновського перестало існувати як окремий від старости суспільно-господарчий організм.

На нашу думку, певним показником втрати вінницькою міщанською громадою самостійних земельних прав та перетворення вінницької міської території, нарівні з рештою земель Вінницького староства, на шляхетську лагифундію є сама зміна на початку XVII в.

судових інстанцій, що розв'язують межеві суперечки поміж містом та шляхетськими землеволодіннями. У Короні віддавна межеві суперечки між королівськими та шляхетськими землеволодіннями розв'язували королівські комісари, а не земські суди (142, 480). Хоч за конституцією 1588 р. старостам та міщанам дозволено було про кривди та шкоди на ґрунті королівським позивати кожного до земства (188, т. II, арк. 1210—1211), однак, як ми це показали вище, до 1603 р., коли в розборі про межі міської території виступала міщанська громада (сама-одна або поруч старости),— самі ці межеві суперечки розв'язувалися виключно в королівських комісіях. Навпаки, від 1606 р., коли стороною в таких самих суперечках виступає уже сам-один староста, *forum competens*¹ для них стають звичайні шляхетські суди — Брацлавський земський суд та Люблінський трибунал.

Що *forum competens* визначав цього часу юридичну природу самого землеволодіння, виявляє отакий приклад на самій території нашого досліду. Коли королівські ревізори хтіли провести 31.XII.1603 «дукт» поміж державою с. Скуринцями та с. Лукою, вважаючи це останнє також за державу, то власник с. Луки пан Іван Мелешко вносить отаку «на письмі подану» протестацію:

«не маючи а не держачи жадных добр короля его милости... кгда ж тое село Лука и вси кгрунты належачие до того села суть мое властные дедичные, а не жадные его королевское милости и жадных границ з добрами короля его милости не маючи, с тое причины не подлежаю под юрыздыщью в[ашои] м[илости] ревизорскую и дукту вести не допусчаю и моцно боронити хочу и буду» (9з, № 141, 169).

Щоб усебічно представити еволюцію земельних прав вінницької міщанської громади, ми покажемо тепер дальший розвиток форм міщанського землеволодіння за післяунійного періода від 70-х рр. XVI в. до 1638 р.

а) Приватне землеволодіння

[Воно] продовжує цього періода відігравати велику роль у суспільно-економічному житті вінницької міщанської громади, а об'єктами

¹ відповідним судом (лат.)

його по-давньому лишаються пасіки, що вже фактично перетворилися на міські фільварки-хутори.

Яку значну роль відіграло в житті міста цього періода приватне міщанське землеволодіння, свідчить велике поширення його по всій території вінницьких міських земель, а саме:

1. У північній смузі міських земель приватне міщанське землеволодіння є дуже давнє. Наприклад, напередодні Унії (1566 р.) ми стрічаємо тут на межі міських земель зі стрижавськими землеволодіннями, біля впливу р. Сониці до Богу, Коржову пасіку (*-42). Того ж самого року на крайньому сході цієї смуги, на р. Нетязі (20—25 км од міста), існує став міщанина Каліти (*-43). Своєю чергою, акт з 19.VI.1645 про відмежування сіножаті т. зв. Следзівського (біля горішньої частини р. Хомутної) від суміжних міщанських землеволодінь Гр. Московленка й Ждана Дубицького (*-44) також свідчить, що в північно-східній частині міської території віддавна існують приватні міщанські землеволодіння.

Загальне уявлення про густоту в цій смузі приватних міщанських землеволодінь дає вже згадуваний декрет з 31.V.1640, за яким на прилеглий до П'ятничан смуги міської землі, що мала 3—4 українські милі завдовжки та 1 милю завширшки, на правобережжі Богу, в лісі було того часу 13 стародавніх міських хуторів та 8 ставів, а на другому боці Богу — 10 таких самих хуторів та кілька ставів (*-45).

2. У південній смузі міських земель приватні міщанські землеволодіння були ще більше поширені й тому південно-східна частина її здобула навіть назву «Вінницькі Хутори». Під час розмежування 1603 р. скуринецької держави, м. Вінниці та сабарівських землеволодінь коло дороги з с. Тютьки «до Виницы на Старое Мисто», у західній частині цієї смуги, якраз на межі сабарівських та скуринецьких земель, була Римінова (чи Рименова) пасіка, а тому за цим межевим декретом залишено було її в королівському ґрунті — у державі скуринецькій (9з, 365—366).

Найбільш, однак, приватних міщанських землеволодінь було на сточищі р. Вінниці. Тут 1578 р. є в лісі над р. Вінницею пасіка та на р. Вінниці ставок О. Климченка, що він їх мав «с продков». Було тут, однак, приватних землеволодінь куди більше. Описаний угорі хутір Омеляновича межував 1645 р. з хуторами Федора Журби та Кумайла, з хутором нащадків міщанина Дашка та іншими хуторами вінницьких

міщан. На хуторі Омеляновича було тоді аж 12 ставків, «antiquitus¹ приналежні до хутора», а також були стави і в сусідстві, наприклад, став Пустовійтів та стави інші, як, наприклад, згадуваний нижче став міщанки Гапки Василькової. Окрім того, на р. Вінниці були згадані вгорі хутір та став з млинком міщанина К. Лукашевича та великий хутір зі ставами й іншими приналежностями міщанина С. Ушкала.

Після Унії приватні міщанські землеволодіння у Вінниці відразу ж опинилися під загрозою, бо шляхта Корони вже від 1496 р. відповідними конституціями намагається монополізувати для себе право на володіння земськими нерухомостями, приписуючи міщанам спродати шляхті всі свої земські маєтки. Зокрема, конституція 1538 р. знову приписує міщанам, під загрозою конфіскації, протягом 4 років спродати шляхті свої земські маєтки, тобто такі маєтки, що є поза межами міської території, якою володіють міста на підставі привілею *locationis*², наданих перед 1496 р. Конституція 1611 р. знову повторює конституцію 1496 р. про заборону міщанам володіти земськими маєтками та приписує спродати їх шляхті (188, т. 1, арк. 271, 526, III, арк. 14; 25, 777—779).

А що Вінниця взагалі ніколи не мала привілею *locationis* (див. розділ VI), то за часів післяунійних *jure stricto*³ всі вінницькі міські землі поза міським валом опинилися під земським правом, а міщани-землевласники відразу стали *nullo jure possessores*⁴. Тим-то чим більше вкорінювалося на Брацлавщині право Корони, тим менш міцними мусили ставати правні підстави приватного міщанського землеволодіння. Як свідчить приклад «віндикації» маєтків навіть у тубільних зем'ян та бояр Подільського воеводства середини XV — початку XVII вв., при якій попередні власники мусили бути яко *nullo jure possessores* відступати свої землеволодіння документальному землевласникові (*possessori litterarii*) (36a, 61—62), інститут приватного міщанського землеволодіння, опертого на самім лише факті давнього володіння, був у Короні куди слабшою правовою підставою,

1 з давен (лат.)

2 локаційного (лат.)

3 за суворим правом (лат.)

4 неправними власниками (лат.)

як у Великому князівстві Литовському. Зокрема на території Вінницького староства загрозливим прикладом тих засобів, яких міг ужити староста для відібрання землеволодінь в межах староства, було цитоване нижче позбавлення земського писаря Брацлавського воєводства С. Кропивницького його держави с. Скуринців, хоч Кропивницький мав на свою державу відповідного королівського листа та старостинське ув'язання — отже, всі атрибути тогочасного законного володіння.

Зі скарги шляхтича Северина Кропивницького на вінницького старосту Юрія Струся бачимо, що 8.III.1582 староста на чолі 2000 чоловік, у складі яких була власна рота жовнірів старости та чимало шляхтичів — державців королівських земель, «конно, збройно, з розным оружьем, войне належачим... спровадивши стрелбу его королевское милости з замку виницкого: дела, гаковницы, пулгаки, ручницы, в обычай валки неприятелское, с трубами, наехал мощно, кгвалтом» на державу позовника с. Скуринці. Потім напасники «голосом розным яко одны татарове, окрик учинивши, у трубы трубячи и у бубны бьючи, з дел, з гаковниц и з рушниц стрелбу пустивши, штурмовали до дому, ворота и острог выбили, с которой дей стрелбы пострелили и на смерть забили слугу моего, Павла Ивановича, и затым ся дей у двор вламали, иж дей я ся через гумно в лис ледво утек. Яко ж дей за мною гонили люд его пиший, гайдуки, аж до самое ночи з ручницами, и кгда бы дей ноч не зашла, певне бы мене на смерть забили». Дружину ж позовника «у двори в дому поймали, збили, зшарпали», пограбували, і її «пан Юрей Струсь словы неуцтивыми, зсоромотивши, бил, торгал и у шию пхал, мсцю, кгвалтом з дому и з двора выпхал, и проч дей з села выгнал, поведаючи тыми словы: иж дей тое село Скуринцы, за даниною его королевское милости мужеви твоему, и за листом его королевское милости на подане того села, до мене писаным, я поступил и в него был есми мужа твоего увезал через подстаростею моею, Виницкого, Юря Кгорецкого; але иж дей муж твой мне не служит и противко мене есть, — я дей тое село Скуринцы и двор к рукам своим, до староства моего, беру, — нехай же дей мене муж твой до короля его милости позывает; ниж ли дей зыщет — проездится. За которым дей збитьем, выпханьем и выгнаньем, жона моя пехотою аж до Виницы, збита, зшарпана, скривавена, ледво жива пришла. А в том дей двори и в сели Скуринцах сам особою своею, его милость пан староста зо всим тым войском своим zostal» (9в, 117—119).

Хоч с. Скуринці, надане панові Кропивницькому в державу від старости, стверджено було за ним королівським листом, на підставі якого старостинський уряд дав державцеві «ув'язання», однак він так і не повернув своєї держави. Ю. Струсь передав с. Скуринці в державу А. Хруслинському, у володінні якого ми вже й стрічаємо далі це землеволодіння (9з, № 141, від року 1603; 157, т. XXI, 427—428, 433).

Що вінницькі міщани-землевласники втратили самостійні земельні права приблизно від часів старости В.-О. Калиновського, вказують цитовані судові процеси поміж містом Вінницею та власниками П'ятничан 1606—1618 та 1628 рр. Хоч на спірній території в міському лісі було чимало приватних міщанських землеволодінь, але позивають власників П'ятничан, виступаючи стороною в цих процесах, тільки-но самі вінницькі старости. Наведене є особливо симптоматичне, бо навіть піддані мали право виступати в суді *cum assistentia*¹ свого пана.

Потрібно, однак, зазначити, що на степовому пограниччі Корони цитовані конституції застосовувалися не відразу та, мабуть, зі значними корективами. Зокрема, в сусідньому Подільському воєводстві, хоч там віддавна були чинні наведені конституції, інститут приватного міщанського землеволодіння в середині XVI в. не тільки має міцні підвалини, але інколи право міщанина, оперте лише на факті володіння, могло бути навіть визнане за ліпше, аніж право шляхтича, оперте на королівським наданні. Яскравим прикладом цього може бути королівський вирок з 20.I.1548 у суперечці летичівських міщан із шляхтичем Леонардом Цюлковським. Королівським привілеєм Цюлковському надано було с. Осова під м. Летичевом з відповідними довкола села вгіддями, але виявилось, що довкола села Осови в лісі Згар розкидані хутори летичівських міщан і здійснити королівського надання в повній мірі неможливо. Після надіслання на місце королівських комісарів відбувся перший розбір справи. Міщани чомусь не з'явились, і контумаційним декретом зроблене надання визнане було за дійсне, а Цюлковський почав відбирати в міщан їхні хутори. Оскарживши згаданий контумаційний декрет, міщани добилися надіслання королівських комісарів удруге, і за новим, остаточним королівським вирокком право власності міщан на згадані хутори відновлено було в повній мірі й «на вічні часи» — отже, навіть супроти попереднього привілею та надання Цюлковському (9а, № 13).

¹ у присутності (лат.)

Також у східній частині Подільського воєводства в середині XVI в. навіть селяни володіють хуторами та пасіками на ленному праві, а індивідуальні селянські землеволодіння, з досить широкими правами на розпорядження ними, існують не тільки XVI—XVII вв., але й пізніше (36а, 97—98, 124—126).

Тим менше в інтересах держави було скасовувати приватні міщанські землеволодіння в інкорпорованих після Унії в Корону воєводствах степового пограниччя. Запроваджуючи вже з XIV в. в українських землях Корони, в інтересах оборони їх, служебний характер шляхетського землеволодіння та створивши XV—XVI вв. у пограничному Подільському воєводстві... [Пошкоджено 1-2 рядки.— *Ред.*] (38, т. V, 73—98; 36а, 25—29, 97—114), уряд Корони, з огляду на недостатні кадри шляхти та бояр в інкорпорованих після Унії пограничних воєводствах, дбав тут, без сумніву, лише про збереження непорушним передунійного службового характеру приватних міщанських землеволодінь.

Наведене стверджує, між іншим, приклад сусіднього Житомирського повіту. Так, житомирський міщанин Ф. Портянюха та його брати, позиваючи року 1783 свого старосту за те, що він привластив собі їхній хутір та інші землі на р. Побітовці, приналежні їм з непам'ятних часів, покликаються, окрім свого *безперервного володіння*, також на «сліди документів з 1605 року» (9д, 543).

Однак, супроти часів передунійних, правні підстави міщанського володіння «отчизнами» на території нашого досліджу, безперечно, похитнулися. У XVI в. навіть далеко не вся подільська службова шляхта мала добре забезпечені землеволодіння, поділяючись щодо прав на володіння маєтками на такі дві категорії: меншість, що мали дідичні землеволодіння й могли ними вільно розпоряджатися, та більшість, що були державцями доживотними або з записом певних сум і не могли своїх землеволодінь ані відчужувати, ані передавати яко спадщину (36а, 101—114).

Треба думати, що після Унії всі вінницькі міщанські «отчизни» з погляду правового опинилися на становищі описаних вище найменш забезпечених держань. Коли «отчизни» у Великому князівстві Литовському з самої своєї природи були «вічисті» й для цього не потрібно було ніяких спеціальних надань (44, 586—626), то, видимо, в Короні

навіть і на такого роду міщанські землеволодіння вічисті права міщан-землевласників без королівського привілею не були певні. Що це було дійсно так, свідчить цитована «данина й підтвердження» 1578 р. від короля вінницькому вйтові О. Климченкові на його «отчизну» — пасіку в лісі над р. Вінницею та ставок на р. Вінниці. Оцим привілеєм стверджено, що «маєть Ониско Климченко сам, жона, дети и потомки их оную пасеку и ставок подлуг стародавнього уживанья своего без всякое переказы держати и уживати вечными часы» під умовою, однак, «с того повинности своей звыклой против нам господару и Речи Посполитое досыть чинити» (*-46).

Отже, використавши своє службове становище, вінницький вййт Климченко потрапив через спеціальне королівське надання забезпечити діничні права на своє землеволодіння. Але те, що пощастило зробити вйтові, не могла, звичайно, зробити решта міщанства. Тому треба гадати, що вінницькі міщани-землевласники перед наданням місту автономії (1638 р.) поділялися щодо прав на землеволодіння, як і подільська служебна шляхта, на дві категорії: поодиноких осіб, що мали діничні землеволодіння, та решти міщанства, держання яких *jure stricto*¹ не було нічим забезпечене. Що тогочасне право Корони гостро відрізняло ці два роди приватних міщанських землеволодінь, свідчить конституція 1621 р., яка приписує міщанам, власникам земських діничних землеволодінь, іти на війну, тоді як інші міщани були вільні від цього обов'язку (188, т. III, арк. 420).

Можна, однак, гадати, що доки державі потрібна була військова служба міщан-землевласників, доти (а особливо в практиці пограниччя) важко було розмежувати правно оці дві категорії міщанських приватних землеволодінь, бо ж неможливо було провести між ними межу в повинностях. Але військова служба міщан-землевласників потрібна була *в цілій державі* ще навіть 1-ї чверті XVII в. Про це свідчать цитована конституція 1621 р. та привілей Жигимонта III кінним вітебським міщанам з 20.IV.1589: За цим привілеєм, міщани, що володіють земськими маєтками, відбувають земську службу під повитовим стягом разом зі шляхтою, а до суду мають їх надалі воєводи

1 за суворим правом (лат.)

викликати не через детських, але через позви (22, 74),— отже, як шляхтичів. Наскільки ж узагалі потрібна була цього періода на пограниччі військова служба міщан, виказує практика вінницької міщанської громади, а саме: 1-ї чверті XVII в. *всі вінницькі міщани* кінно, зі зброєю повинні були виступати проти ворога.

Підсумовуючи наведене, ми маємо всі підстави вважати, що за післяунійних часів як вінницькі міщани-землевласники, так і ціле місто втратили самостійні земельні права приблизно від часів старости Вал.-Ол. Калиновського. Взагалі цього періода еволюція земельних прав міщан-землевласників та всієї міщанської громади збігається, либонь, не тільки в часі, але й у характері. У межичасі від 70-х рр. до часів В.-О. Калиновського міщани-землевласники виступають як державці, *залежні* від основного державця-старости або державця села, в землях якого було приватне міщанське землеволодіння. Посередньо це виказує цитоване розмежування з 1603 р. поміж державцем с. Скуринців шляхтичем Хрушлинським та власниками дідичних земель с. Сабарова панами Сабаровськими, під час якого Риминову пасіку залишено було в королівському ґрунті — в державі скуринецькій. Також у цитованій судовій справі 1602—1603 рр. поміж державцем с. Нетягів шляхтичем Хрушлинським та дідичами с. Комарова панами Кропивницькими про відібрання Калітиного ставу та прилучення його до Нетягів відповідник довів, що став перед тим належав до Вінниці, бо його віддавна «засипав» та уживав міщанин Каліта, а тому суд залишив спірний став у королівських землеволодіннях «держави на той час пана Хрушлинського».

Але ж чи забезпечувала права міщан-землевласників описана вгорі інкорпорація їх землеволодінь у шляхетські держави? Хіба тимчасово: аджеж на наших очах шляхетські держави перетворюються на приватні землеволодіння. Наприклад, с. Залісся (Лука), віддане року 1560 в держання Я. Мелешкові, вже року 1603 було дідичним землеволодінням шляхтича Івана Мелешка. Отже, кінець-кінцем інкорпоровані в шляхетські держави приватні міщанські землеволодіння мали стати хіба *дідичними селянськими землеволодіннями*. Як ми показали вище, від 1604—1606 рр. також і міщанське землеволодіння в межах міської території наблизилося, з погляду правного, до індивідуального

селянського землеволодіння, що ми його спостерігаємо XVI—XVII вв. у східній частині Подільського воєводства.

Оскільки ж, однак, державні інтереси потребували усюди в державі притягнення до військової служби міщан-землевласників іще навіть 1-ї чверті XVII в., практика пограниччя тим більше мала злагоднювати неминучий конфлікт двох прав: державця-старости та міщан-землевласників. Цим, без сумніву, пояснюється той факт, що всі приватні міщанські землеволодіння на міській території збереглись аж до надання Вінниці автономії 1638—1640 рр.

б) Громадське землеволодіння та землекористування

Поруч приватного міщанського землеволодіння вінницьке міщанство, як і давніше, використовує цього періода певні землі міської території *in commune*¹. Об'єктами спільного користування були по-давному пасовища й сіножаті, ліси та орні землі. Ми вже зазначали вгорі, що, як і за часів передунійних, ця форма землеволодіння була найменш забезпечена та найменш тривала. Між іншим, топографія нових осад (с. Хижинці, держава Нетяги й Телепеньчин Ріг та інші) відразу виявляє, що старостинський уряд відбирає насамперед степові пасовища та сіножаті, бо ж, безперечно, такі землі легше було відібрати й відразу можна було використати під фільварки й держави та для осадження нових замкових сіл. І дійсно, міські випаси були відтиснені цього періода далеко на схід, де й повинні були ще зберегтися пасовища громадського володіння. Доводить оце наведений угорі факт, що 70—90-х рр. XVI в. вінницькі міщани зі своєю худобою «стоять» аж над р. Липовцем.

Без сумніву, права міста на орні землі громадського володіння були міцніші та триваліші, ніж на природні пасовища та сіножаті. Це видно, наприклад, із ревізорського листа з 1603 р. Відграничуючи 29.XII.1603 державу шляхтича Хруслинського с. Скуринці від земель замку й міста, королівські ревізори всюди, де тільки були орні землі, ведуть дукт «по концах нив виницких а скуринских», ведучи його далі «заворотом тих нив» та межею, що є межі нивами вінницькими та скуринськими (93, № 141, 364—365). Таким чином, рілля, що мала тривалі сліди людської

¹ громадою (лат.)

праці й була в постійнім користуванні міщан, видимо, залишалася й надалі у володінні вінницької міщанської громади

Взагалі як, супроти попереднього періода, повинен був після Унії зміцнитися на шкоду земельних прав громади зверхній суверенітет державної влади на міські землі, посередньо свідчить те, що навіть вінницькі міщани-входники, які ходили на полювання на фактично «нічий» землі — в пустиню Звенигородщину, — мусили були при кінці XVI в. одержувати від брацлавського старости певні врочища «в державу», а на початку XVII в. ще й платити вінницькому старості по 12 грошей податку (9д, № 8), тоді як іще 1552 р. податок, накладений старостинським урядом на таких уходників, було скасовано за господарським вироком (9з, 87).

Право тримати корчми та виробляти напої

[Воно] обмежується цього періода ще більше. Іще перед Унією право на продаж горілок стало монополем старостинського уряду; прибуток од горілок становить також і за люстраціями 1604 та 1616 рр. одну з найбільших прибуткових статей старостинського скарбу (9д, 30; 9г, 392).

Після інкорпорації Брацлавщини в Корону добавилось одне з низки практикованих у Короні обмежень права пропінації для міщан — збудування у місті бровара (147, 370). За люстрацією 1616 р., бровар у Вінниці вже існує в числі підприємств старостинського уряду, а староста його виорендовує разом з горілками (9г, 392). Таким чином, у межичасі 1604—1616 рр. у Вінниці, як і в інших неупривілейованих містах Корони, вироблення пива з вільного міщанського промислу стало приналежністю староства (38, т. VI, 225—230).

Якою значною матеріальною втратою для вінницького міщанства та для вінницької кагальної громади був перехід права пропінації до старости, виявляє люстрація з 1616 р., за якою найбільший прибуток готівкою до старостинського скарбу (2000 злотих) давала того часу оренда млинів, горілок та бровару (9г, № 23, 392).

Право на безмитну торгівлю

[Право,] надане попередніми привілеями на клопотання міщан, ствердили цього періода король Стефан листом з 3.I.1580, Жигимонт III — листом з 28.V.1593 та Володислав IV — листом з 31.VII.1634.

Найважливішою зміною в цьому праві під час стверджень було те, що вінницька кагальна громада добилася поширення його також і на вінницьких євреїв. Уперше про це згадано в тексті привілею Жигимонта III, яким стверджено Стефанів привілей, при чому зазначено, що немов цей останній привілей містить у собі «*immunitates et praerogativas civibus et Judaeis*»¹. Однак наведений далі текст Стефанового привілею в перекладі з руської мови на польську застерігає лише право на безмитну торгівлю для вінницьких міщан, а тому ми вважаємо, що право на безмитну торгівлю поширене було на вінницьких євреїв лише за привілеєм Жигимонта III (див. *Додаток*).

Що до промислу млинарського, то після інкорпорації Брацлавщини в Корону ніяких змін тут супроти передунійного періода бути не могло, бо в Короні млинарський промисел був також монополем державців королівщин (38, т. VI, 222—224). Дійсно, за інвентарем Вінницького староства з 1604 р., вінницький млин дає замкове «наспижування» та задовольняє потреби двірські й замкові (9д, 30). Так само одним із найголовніших прибутків старостинського скарбу, за люстрацією Вінницького староства з 1616 р., є оренда млинів (9г, 392).

[Повинності міщан у 1569—1638 рр.]

Обов'язки вінницьких міщан після Унії та аж до надання вінницькій міщанській громаді автономії розвинулися так:

а) **Натуральні повинності:**

1. Відбування сторожі від татар та військової служби є обов'язок міщан протягом усього описуваного періода. За люстрацією 1616 р., міщани «відбувають сторожу від татар та кінно, зі зброєю, повинні виступати проти коронного ворога при панові старості вінницькому» (9г, 392). Як виказує цитований привілей з 1578 р. О. Климченкові та конституція з 1621 р. (188, т. III, арк. 420), міщани, що мали земські

1 "свободи і привілеї міщанам і євреям" (лат.)

дідичні добра, повинні були всі відбувати особисту військову службу з своїх землеволодінь.

Погіршення правового стану вінницької міщанської громади через перехід її від 60-х рр. під старостинську юрисдикцію, а згодом — внаслідок інкорпорації Брацлавщини в Корону спричинилося цього періода до того, що староста мобілізує міщан, нарівні з підданими замкових сіл, для виступів не лише проти «неприятеля коронного», як стоїть у люстрації з 1616 р., але й для участі в частих тоді збройних наїздах на сусідні шляхетські землеволодіння. Наприклад, 1582 р. вінницькі міщани на чолі зі своїм війтом та разом з підданими замкових сіл Мізякова й Хижинців «конно, збройно, з розним оружьем войне належачим» беруть участь у збройному наїзді вінницького старости Ю. Струся на державу С. Кропивницького с. Скуринці (96, 118—119).

З прикладу інших міст пограниччя України можна гадати, що в повному обсязі військові обов'язки утримались не пізніш як до початку 2-ї чверті XVII в. (5, 17—18), тобто майже до надання вінницькій міщанській громаді автономії.

2. Підводна повинність, запроваджена, мабуть, ще після описаної реформи 1561 р. (див. розділ IV), безперечно, збереглась і після інкорпорації Брацлавщини в Корону. Коли ж уряд Великого князівства Литовського не встиг її запровадити у Вінниці, то підводну повинність запроваджено було тут після Унії. З королівського універсалу 1576 р. «На підводи» знаємо, що чимало привілейованих міст Корони намагалися звільнитись од підводної повинності, але відбування її стверджено було, однак, 1576 р. для всіх міст відповідно до підводних універсалів 1554—1565 рр. (188, т. II, арк. 960—961, 670—674, 674—675).

Видимо, вінницькі міщани теж зверталися до короля про скасування підводної повинності, бо в привілеї короля Стефана з 1580 р. застережено, щоб «підводи... відповідно до уставу звиклої коморникам, послам та гінцям нашим були давані. А їм (міщанам) відповідно до загального звичаю по грошу за мило від коня, а по півгроша від воза було виплачувано». Привілей з отим уступом без жодних змін ствердив потім 1593 р. король Жигимонт III, а року 1634 — Володислав IV (див. *Додаток*).

На привілеї з 1580 та 1593 рр. яко на чинне право покликалися вінницькі міщани під час переведення люстрації 1616 р. (9г, 393), а це

також стверджує, що вони відбували підводну повинність нарівні з іншими містами Корони протягом усього зазначеного періода.

3. Як і за періода попереднього, стація була повинністю, що її обсяг старостинський уряд мав тенденцію постійно поширювати. Зокрема, староста Ю. Струсь, маючи вже від 1579—1580 рр. роту жовнірів, яку він того часу особисто «ведет и под справою своею держит за пенези его королевское милости и речи посполитое» (96, 118), безперечно щоб зменшити свої витрати на утримання цих жовнірів коштом міщан, наклав на місто обов'язок давати жовнірам «стацію». Міщани скаржилися на досить утяжливу для них повинність королеві, і в цитованому привілеї 1580 р. уряд, більше формально, боронить міщан од надмірного поширення старостою обсягу цієї повинності, а саме: «стації для наших гінців та жовнірів неслухних та незвичайних щоб з них (міщан) не стягали» (див. *Додаток*).

Як ми вже згадували, привілеї 1580 р. стверджено було 1593 та 1634 рр., і можна гадати, що стація збереглась протягом усього описуваного періода.

4. З натуральних робіт, за люстрацією 1604 р., міщани «нічого більше не повинні, тільки день косити, другий згромадити, а потім усе до замку або двору звозити» (9д, 29). Як виказує, однак, привілеї з 1640 р., окрім цих натуральних робіт міщани відбували ще «шарварки» для направи мостів, гребель, публічних доріг та млинів.

Таким чином, *одноденна* за передунійних часів панщинна повинність — або косити сіно, або його згрібати й прибирати — перетворюється цього періода на *триденну панщину*, а окрім цього з'являються ще й інші панщинні роботи в формі шарварків. Зазначаємо для порівняння, що протягом XVI в. деякі категорії замкових селян у Києві повинні були також возити сіно до замку та відбувати окрім цього 3 дні панщини. Що ж до шарварків, то вони становлять XVI в. серед натуральних селянських робіт Великого князівства Литовського та Корони звичайну повинність (86, 101, 118).

б) Податки:

1. За люстрацією 1616 р., міщани не дають жодних інших податків до замку, окрім вівса, який різно дають з диму (9г, 392).

2. З податків загальнодержавних на вінницьких міщан за часів післяунійних поширювалися:

1) податок від ріллі, т. зв. «побір» (pobór), що його платили нарівні з селянами ті міщани, які мали орні землі. За поборовим універсалом 1569 р., там, де немає міряних волок, отже й на території нашого досліду, побір ішов від диму, у Вінниці, мабуть, по 20 грошей. Податок цей збільшено 1578 р. до півзлотого польського з диму, й він лишався на цім рівні аж до 1629 р. Що на Брацлавщині не було волок, але дими, видно з поборового універсалу 1581 р. та з дальших універсалів.

Усі міщани платили загальноміський податок од домів та городів, т. зв. «шос» (szos). Оскільки шос був у Короні давнім податком, поборові універсали не подають його тарифу для міст Корони, приписуючи стягати відповідно до попередніх тарифів. Деякі уявлення про тариф шосу дає поборовий універсал 1569 р., що встановлює для менших неупривілейованих міст Великого князівства Литовського такий розмір цього податку: з ринкових домів по 4 гроша, з вуличних домів по 2 гроша, з убогих хатин по 1 грошу та за город при домі по 1 грошу. Ремісники, що не платять шосу, повинні в менших містах цілої Речі Посполитої давати по 4 гроша, а їхні товариші по півгроша. Так само комірники й перекупщики та перекупки, що не платять шосу, повинні давати по 7 грошів. Від 1578 р. міські податки зростають, а зокрема оподатковано залежно від фаху й тих ремісників, що платили шос. Року 1628 податок отой з ремісників малих міст простіших ремесел (кравців, кушнірів, ковалів, слюсарів, столярів, теслів тощо) дійшов 1 злотого польського. Описані міські податки, як і побір, протривали до 1629 р. (188, т. II, арк. 796—802, 981—984, 1025, т. III, арк. 586—594).

2) Підводний податок. Коли цей податок не зберігся відповідно до передунійної «Устави про підводну повинність», тоді його, у всякому разі, запроваджено було після Унії. Королівський універсал 1576 р. ствердив цей податок, як і відбування підводної повинності, відповідно до підводних універсалів 1564—1565 рр., а розмір цього податку рівнявся $3/4$ шосу (188, т. II, арк. 671—672).

3) Від 1629 р. замість побору та шосу запроваджено було загальнодержавний подимний податок (188, т. III, арк. 605—606), який, за тарифом подимного того самого року, визначено було для вінницьких

міщан нарівні з селянами по півзлотого польського з диму (9г, 406), тобто як з міщан, що живуть виключно з сільського господарства.

4) Звичайно, після інкорпорації Брацлавщини в Корону міщани повинні були від усіх напоїв платити спеціальний податок — «чопове», що віддавна існував у Польщі (163, 163). Що вінницькі міщани дійсно платили чопове за 1581 р., ми знаємо з одного акту 20.III.1582 (9в, № 47, 120). Конституція з 1628 р., поширивши в королівських містах чопове на міщан-християн та на євреїв, виявляє нам розмір цього податку та способи оподаткування (188, т. III, арк. 584—585).

Зіставляючи правний стан вінницької міщанської громади перед Унією та після Унії, ми бачимо дальше зменшення її прав на володіння міськими землями та звуження промислових прав міщан через запровадження старостинського монополію на броварництво. Цілком змінюється також характер міщанських повинностей. Зовсім зникають дві давні й досить утяжливі для міщан натуральні повинності — замкова та мостова. Оскільки всі вінницькі міщани відбували військову службу, їх звільнено було від замкової повинності, можливо вже при кінці XVI в., бо, наприклад, конституція з 1607 р. кладе обов'язок будувати в Києві замок лише на тих міщан, що не відбувають військової служби (188, т. II, арк. 1599—1600). З конституції ж 1613 р. видно, що обов'язок будувати замок у Вінниці перейшов у перших роках XVII в. виключно на старосту, і коли Вінницький замок згорів, то його *de nova radice*¹ відбудовує власним коштом вінницький староста [В.-О.] Калиновський (188, т. III, арк. 189). Те саме стверджує королівський дозвіл з 1622 р. вінницькому старості Ол. Пясочинському відступити Вінницьке староство Адамові Калиновському, в якому зазначено, що Калиновський «на будованье и поправу замку Винницкого так много наложить повинен, яко ему ординацією подскарбего коронного... назначоно будет» (9з, 449—450).

Одним із анахронізмів пограниччя ставала вже потроху цього періода і військова служба міщан. Ще II Статут обмежив її для міщан, поклавши на них обов'язок виступати в похід «в часі потреби». Процес звільнення вінницьких міщан од цієї повинності повинен був ще

1 на сирому корені (лат.)

швидше поступати після Унії, бо міста Корони вже при кінці XVI в. фактично не беруть участі в походах, даючи натомість гроші, провіант та військові обози (25, 775—776; 188, т. II, арк. 1374). Конституція з 1621 р. визначає вже також як обов'язок міст давати лише військовій обозі (188, т. III, арк. 420). Таким чином, військові обов'язки вінницьких міщан з державної повинності починають перетворюватися вже 30-х рр. XVII в. на обов'язок разом з підданими замкових сіл брати участь у часто практикованих тоді збройних наїздах старости на сусідні шляхетські землеволодіння.

Звільнення вінницьких міщан од замкових робіт та обмеження обсягу військової повинності відразу ж відбилосся на правному стані вінницької міщанської громади: аджеж відтепер Вінниця стає для вінницьких старост джерелом прибутків, відбуваючи натомість інші дуже утяжливі повинності. З цього погляду особливо показовим є те, що староста Ю. Струсь має вже від 1579—1580 рр. власну роту жовнірів, яку він особисто «ведет и под справою своею держит за пенези его королевское милости и речи посполитое» — отже, коштом старостинського скарбу. А щоб зменшити свої витрати на утримання жовнірів, староста наклав на місто дуже утяжливий обов'язок — давати жовнірам стацію.

Що безпосередньо підпорядкована старості військова сила стала цього періода знаряддям внутрішньої старостинської політики та насамперед спрямована була на обмеження земельних прав та на збільшення обов'язків людності Вінницького староства, доводить цитована скарга земського писаря Брацлавського воеводства С. Кропивницького з 20.III.1582 на старосту Ю. Струся. Наведена справа виявляє також, як змінилися супроти 1541 р. взаємні ролі старости та людності Вінницького повіту та яку армію з своїх васалів міг виставити тепер вінницький староста проти кожного непокірного васала. Коли 1541 р. вінницькі зем'яни й міщани облягали старосту в замку, то 8.III.1582 вінницький староста штурмує укріплений острогом двір державця с. Скуринців шляхтича С. Кропивницького.

Взагалі безпосереднім наслідком ступневого звільнення вінницької міщанської громади від державних військово-оборонних повинностей мав бути розвиток натуральних повинностей на користь старостинського скарбу та збільшення податків. Наведене ми й спостерігаємо як

у розвиткові податків загальнодержавних (підводний податок, побір, шос тощо), так і в оподаткуванні *всіх* міщан натураліями (вівсом) на користь замку. Оскільки ж цей єдиний податок на замкові потреби не міг, видимо, задовольнити старостинського уряду, а тогочасний господарчий розвиток міста не давав іще змоги стягати з міщан за часткове звільнення їх од натуральних державних повинностей відповідного податкового еквіваленту до старостинського скарбу, старостинський уряд компенсує себе обмеженням земельних прав міщан, закладенням нових сіл, поширенням замкових фільварків та збільшенням обов'язків панщинної праці для міщан, потроху зрівнюючи в панщинних обов'язках міщан та замкових селян.

Логічним закінченням наведеного процесу мала бути втрата містом усіх міських прав та перетворення вінницьких міщан на замкових селян *sui generis*¹. Що природний хід суспільно-економічного розвитку міста та волості під впливом самих-но внутрішніх сил, без зовнішнього втручання, провадив якраз до цього логічного закінчення, доводить еволюція правового стану самої Вінниці наступного століття. Проте перетворення вінницьких міщан на замкових селян цього періода не відповідало державним інтересам, бо не тільки 1-ї чверті XVII в., але навіть 40-х рр. потерпала від татарських нападів навіть найближча околиця Вінниці,— отже, військова служба вінницьких міщан була ще потрібна державі.

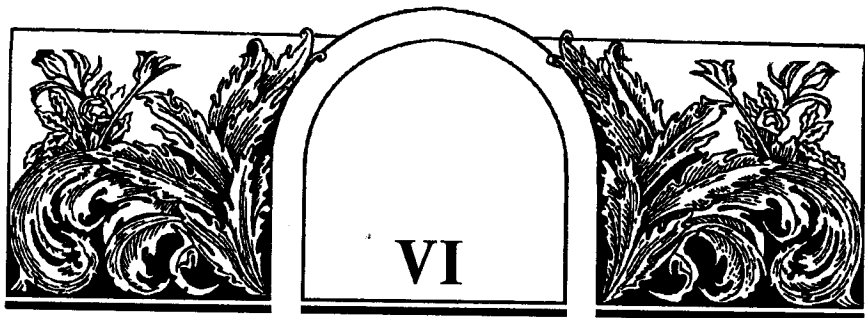
Зіставивши наведене з закресленим у люстрації Остерського староства з 9.XI.1628 правним станом остерських міщан, ми за цією аналогією можемо собі краще уявити правний стан вінницької міщанської громади від 70-х рр. XVI в. до 30-х рр. XVII в., а надто її цілковиту залежність од старостинського уряду. За цитованою люстрацією (9г, № 46, 348—354), «для кращого порядку в місті» пан староста має настановляти війта й сотника. Зізнання про продажі всіх земель боярських, міщанських та селянських відбуваються перед підстаростою та вписуються до замкових книг. Щоб не було зменшень яких-будь повинностей з цих земель, староста видає на ці уклади підтвердження. Остерські міщани повинні, за давнім звичаєм, направляти вали, башти й частоколи коло міста й замку, відбувати шарварки

1 свого роду (лат.)

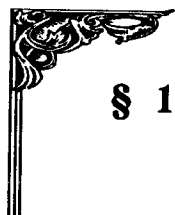
до гребель, мостів, млинів та вивезення дерева на замкову потребу. Кожен міщанин повинен мати для оборони міста й замку добрий самопад, три копи куль і три фунти пороху. Під час небезпеки від ворога міщани повинні відбувати сторожу та, під загрозою кари на горло, міцно боронити місто й замок. Під загрозою штрафу всяке збіжжя та живність бояри, міщани й піддані повинні продавати на ринку, а не «покутно». Ні бояри, ні міщани без дозволу старости не повинні палити горілки, меду ситити та пива варити. Також не повинні вони чинити ніякої перешкоди панові старості в корчмах горілчаних і медових, бо прибуток від них та капщизна пивна належать старості. Староста одержує ще чимало прибутків: од млинів, од уходів, од рибальства, подимне, чинш (од пари волів — грошовий податок, вівса 1/4, жита 1/8, пшениці та ячменю по 1/16 тощо) та багато інших. Усі королівські побори віддаються підстарості або його намісникові.

Зіставляючи еволюцію взаємин міста зі старостою у Вінниці та в близько положеному й також неупривілейованому Житомирі, ми спостерігаємо диву гідну подібність цих взаємин. Наведена подібність сягає так далеко, що інколи в еволюції взаємин цих міст зі своїми старостами збігаються навіть окремі побутові деталі. З цього погляду особливо цікавий лист короля Стефана з 25.I.1580 до житомирського старости, що є відповідь на скаргу війта та міщан житомирських. Міщани скаржилися, що намісник старости Василь Заборовський *подер їм листи*, надані від Жигимонта Августа, та примушував до невідповідних робіт і повинностей (9д, № 7, 541). Як ми подавали, вінницький староста В.-О. Калиновський також відібрав у міщан всі листи, що були підставою їх прав на землеволодіння.

Принагідно відзначаємо, що в Житомирі описаний для Вінниці процес погіршення правного стану міста та його неминучий конфлікт зі старостою відбуваються на яких чверть століття раніше, ніж у Вінниці. Це, безперечно, пояснюється тим, що внаслідок свого географічного положення Житомирський повіт колонізується раніше, ніж Вінницький, а тому обганяє його також і в економічному розвитку.

НАДАННЯ МІСТУ ВІННИЦІ АВТОНОМІЇ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВНОГО СТАНУ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ПРОТЯГОМ XVII В.

§ 1

ГОСПОДАРЧО-ПРАВНИЧІ ВЗАЄМИНИ МІСТА ВІННИЦІ ЗІ СТАРОСТВОМ ВІД 1638—1640 рр. ТА ПРАВНИЙ СТАН МІСТА ПІСЛЯ УПРИВІЛЕЮВАННЯ

Період післяунійний повинен був відзначатися цілковитим відокремленням волості від міста в повинностях внаслідок зрівняння в правах шляхти Брацлавщини з шляхтою Корони. Польська шляхта була куди більш упривілейована супроти литовської, і шляхетські землеволодіння в Польщі вже з кінця XIV в. звільнено було від усіх служб, повинностей та податків, окрім військової служби й направи замків під час війни та річного податку по 2 гроша з лану (188, т. I, арк. 56—57). Зокрема, післяунійні часи в Короні були початком особливого поширення прав шляхти коштом інших станів, а насамперед міщанства (163, 165). Наслідком зрівняння в правах шляхти на Брацлавщині після Унії з шляхтою Корони було звільнення брацлавської шляхти від натуральних повинностей — замкової, мостової та стації (38, т. V, 70 і далі).

Поширення на місцеву шляхту після Унії привілеїв, що ними користувалася того часу шляхта Корони, відразу вплинуло на наслідки боротьби вінницького міщанства зі шляхтою та шляхетськими підданими, які, мешкаючи в місті й користуючись з міських прав, не хотіли виконувати міських повинностей. Коли господарський лист з 1552 р. приписував всім старостинським служебникам, «хто бы в дом местский вступил», нарівні з міщанами відбувати всі міські повинності та платити

всі міські податки (9з, 87), то вже в здобутому вінницькими міщанами королівському привілеї з 1580 р. обов'язок виконувати міські повинності поширюється лише на шляхетських підданих, а саме: «шляхетські піддані, що мешкають у місті, мають бути слухняні і нарівні з ними (тобто вінницькими міщанами.— В. О.) нести всякі тягарі, так само як ті, которі сидять на міських ґрунтах» (див. *Додаток*).

Таким чином, в 70-х рр. XVI в. майже остаточно рветься зв'язок у повинностях міщанства зі шляхтою, що має свої двори у Вінниці. Інвентар 1604 р. констатує вже існування у Вінниці 35 шляхетських дворів, що не мають на собі жодної повинності (9д, № 3), а конституція з 1611 р. санкціонує оцей фактичний стан щодо давніших шляхетських дворів, які повстали у Вінниці перед 1611 р. (188, т. III, арк. 29). Отже, від 1611 р. в межах самого міста повстають у Вінниці імунізовані законом «земські шляхетські ґрунти».

Відповідно до змісту конституції 1611 р. шляхетські двори, що повстали у Вінниці після 1611 р., повинні були виконувати міські повинності, але на ділі це було зовсім не так. Кількість шляхетських дворів у місті після 1611 р. невинно зростає аж до 1648 р. (див. розділ III), й 1625 р. у Вінниці вже існує ціла *Шляхетська вулиця* (*-1). Проте, як побачимо далі, шляхта також і з нових дворів не виконувала міських повинностей.

Наведене, безсумнівно, свідчить, що в процесі невинного суспільно-економічного розвитку міста та волості, від XV в. почавши, Вінниця стала 1-ї чверті XVII в. цілком окремим од волості господарчо-податковим організмом, а майже цілковитий розрив зв'язку міста з волостю в повинностях санкціоновано було законом. Місто лучили ще з волостю тільки спільні військові обов'язки, але саме відбування міщанами військової повинності було вже цього періода в Короні лише анахронізмом пограниччя. Також у процесі господарчого розвитку міста в самій міщанській громаді мусили бути стиратися господарчі різниці та економічні противенства між окремими групами міщан неоднакового правного стану. Найкращим доказом суспільно-економічної нівеляції міщанства є спільні цього періода для всіх міщан підстави оподаткування та майже загальні натуральні повинності. Таким чином, порушена попереднього періода господарча та суспільно-економічна одноцільність міста за часів післяунійних зникає, а внаслідок цього вінницька міщанська громада 1-ї чверті XVII в. знову стає одноцільною господарчо-податковою одиницею.

В оцих обставинах з'єднання міста з Вінницьким староством в одну адміністраційно-господарчу одиницю ставало щораз більшим анахронізмом і перешкождало дальшому економічному розвиткові міста. Тим-то життєвою потребою ставало юридично оформити витворені дотеперішнім суспільно-економічним розвитком міста та волості нові їхні правні взаємини та визначити правний стан міста jako суспільного організму в загальній системі державної провінціальної організації.

І у Великому князівстві Литовському, і в Короні за відсутністю в тубільнім праві відповідних юридичних норм для регламентації правних взаємин поміж містом та волостю, коли вони відокремлювалися, віддавна вживано було готових форм німецького міського права (25, 741 і далі; 154, 22—25). Тому приблизно 1638 р. Вінницю перетворено було на автономну громаду з наданням їй магдебурзького права.

[Шлях до надання магдебурзького права]

З першого погляду, оця пізня дата надання магдебурзького права такому великому місту, як Вінниця, а до того з кінця XVI в. столиці воеводства, викликає сумніви, й історики часто гіпотетично відсовували цю дату аж до початку XVI в. Проте особливості пограничного життя XVI — 1-ї чверті XVII вв. та стан господарчого розвитку пограниччя пояснюють причини обережності урядів Великого князівства Литовського та Корони щодо пізнього надання вінницькій міщанській громаді магдебурзького права.

Найзначніші північно-західні міста Великого князівства Литовського, дійсно, одержали магдебурзьке право ще при кінці XIV в., й відтоді воно ступнево поширюється на міста південно-східних волостей в парі з втягненням їх в сферу впливу балтійського ринку (95, т. I, 71—75), з відповідним наслідком цього економічного процесу — господарчим відокремленням міста від волості. З наведених причин на південній Київщині та на Брацлавщині за часів передунійних тільки один Брацлав одержав автономію через надання магдебурзького права, мабуть, уже на початку XVI в. (4, т. II, № 104). Проте, як слушно зауважує Антонович, Брацлав завдячував давніше супроти інших міст південного пограниччя одержання магдебурзького права виключно своєму становищу столиці воеводства (5, 48), а не рівневі свого господарчого розвитку.

Що уряд Великого князівства Литовського не поспішав з наданням магдебурзького права містам пограниччя, пояснюється низьким рівнем суспільно-економічного розвитку пограниччя. Коли б навіть уряд міг згодитися на відокремлення на пограниччі міст від волостей, міщани неспроможні були б сплачувати відповідний еквівалент за звільнення їх од натуральних повинностей, а так само волості не могли б перейняти на себе військових обов'язків своїх міст. Пічета безперечно має велику рацію, підкреслюючи, що уряд Великого князівства Литовського XIV—XVI вв. добре розумівся на тому, які саме міста повинні були в першу чергу одержати магдебурзьке право, а, упривілейовуючи міста, завжди враховував ступінь та можливість їхнього економічного розвитку (95, т. I, 71, т. II, 169).

Зокрема, занадто раннє надання автономії Брацлаву було відступленням уряду від своєї обережної політики щодо упривілеювання міст пограниччя та безсумнівною його помилкою. Уряд примушений був незабаром цю помилку визнати, застерігши 1517 р. в акті відступлення Брацлавського замку від кн. Острозького кн. Роману Сангушковичу, що брацлавські міщани не можуть користуватися магдебурзьким правом і їх повернено знову під юрисдикцію старостинського уряду, «як за часів кн. К. Острозького» (4, т. II, № 104). Удруге уряд Великого князівства Литовського спробував був надати столиці воєводства магдебурзьке право 1564 р. (9а, № 212), але, як побачимо нижче, також передчасно.

З наведених причин Житомир не міг одержати магдебурзького права близько середини XV в., як подає Антонович (5, 48). Аджеж економічний розвиток приналежного до степового пограниччя Житомирського повіту відбувався XV — початку XVII вв. під постійним впливом колонізаційного чинника — отже, відбувався з значним запізненням супроти віддавна заселених повітів Кременецького, Луцького та Володимирського. Тим-то Кременець, Луцьке та Володимир могли одержати магдебурзьке право XV в. і справді-таки його одержали того століття (5, 47). Таким чином, Яблонівський має рацію, коли в своєму реєстрі міст Волинської землі, що одержали магдебурзьке право XV—XVI вв. (Кременець — 1431 р., Луцьке — 1432 р., Володимир — при кінці XV в., Ковель — 1518 р., Торчин — 1540 р., Олика — 1564 р. та інші), не подає Житомира (158, 79—80).

Що супроти твердження Антоновича та інших дослідників Житомир не одержав магдебурзького права XV—XVI вв., безсумнівно свідчать, на нашу думку, отакі факти.

а) Позиваючись при кінці XVIII в. в асесорських судах зі своїм старостою, житомирські міщани предклали року 1789 люстраторам староств Житомирського повіту всі звідусюди зібрані документи XV—XVIII вв., зміст яких під назвою «Права та привілеї міста Житомира» подано в самій люстрації. Але ні в зазначених документах, ні в яких-будь усних скаргах та претензіях житомирських міщан перед люстраторами навіть згадки немає про те, що Житомир мав колись магдебурзьке право (9д, № 7, 556—563). Зате в люстрації з 1789 р. наведено привілей короля Стефана з 20.XII.1579, яким м. Житомиру надано 2 ярмарки, торги та інші пільги (9д, 541).

б) В описі Житомирського замку з 1545 р. стоїть, що коли за короля Казимира (отже, 1447—1492 рр.) Менглі-Гірей здобув та звоював місто, то в замку погоріли «листи визволені», якими зем'ян та міщан звільнено було від стації та давання підвід (156, 139). Але, припустивши навіть, що давній привілей Житомиру на магдебурзьке право згорів разом з іншими господарськими листами, ми вважаємо за неймовірне, щоб міщани його згодом не відновили: аджеж це можна було зробити або на підставі відповідних записів у господарській канцелярії, або навіть склавши перед королем та актами Великого князівства Литовського присягу про втрату привілеїв, як це зробили, наприклад, 26.V.1640 вінницькі міщани (*-2).

в) Невід'ємну частину кожного привілею на магдебурзьке право становить звільнення міщан з-під земського присуду та надання місту власного міського суду (нехай навіть з певними обмеженнями), але цитований нижче лист житомирського старости з 24.VIII.1586 безсумнівно свідчить, що житомирська міщанська громада була під старостинським присудом. Коли ж міщани зробили спробу «виламати-ся з присуду» старости, староста не тільки припинив цей замах на свої права, ба навіть суворо покарав громаду *in commune*¹ (96, 155—156). Сам-один наведений факт виключає яку-будь можливість того, що Житомир був XV—XVI вв. магдебургією.

¹ тут: у спільності (лат.)

Що до уряду Корони, то він узагалі виявляв куди більшу щедрість у наданні містам магдебурзького права. Наприклад, у Подільському воєводстві магдебурзьке право надане було XV в. майже всім навіть другорядним містам (5, 47). Проте після інкорпорації в Корону Київського та Брацлавського воєводств уряд Корони також не поспішав відокремлювати в південній Київщині та Брацлавщині міста від волостей через надання містам магдебурзького права, і причини цього полягали ось в чому.

1) Звільнення міщан од військових обов'язків відіграло найголовнішу роль при наданні містам магдебурзького права (25, 775—776; 5, 15 і далі). Тому містам пограниччя взагалі доти не могло бути надане магдебурзьке право, доки потрібно було виконання пограничними містами військових обов'язків.

Зокрема, межичас 1565—1620 рр. в цілій Короні характеризується поширенням прав старостинського уряду над містами як стратегічними пунктами. Ціла низка конституцій, спрямована на піднесення оборонності міст, обмежує на користь старостинського уряду чимало галузей господарчого управління навіть в упривілейованих містах (188, т. II, арк. 694, 720, 726, т. III, арк. 171, 380; 25, 785—786), а тим більшу увагу мусив був цього періода звертати уряд на оборонність міст пограниччя.

2) Пограниччя стояло на нижчій супроти північно-західних земель Корони рівневі суспільно-економічного розвитку, а описаний для Вінниці природний процес господарчого та повинностного відокремлення міста від волості в різних містах поступав неоднаково. Коли б останньої чверті XVI — 1-ї чверті XVII вв. містам пограниччя надане було магдебурзьке право й таким чином [їх] звільнено було від натуральних повинностей, чимало міст неспроможні були б сплачувати державі та старостинському урядові належного еквіваленту за це звільнення, а їхні волості через недостатній іще розвиток шляхетства не в стані були б перейняти на себе відбування військових обов'язків за себе й за своє місто.

Що уряд Корони дійсно добре розумів непідготовленість пограниччя цього періода до відокремлення міст од волостей через надання містам магдебурзького права і що, зокрема, головною перешкодою до цього відокремлення була неможливість звільнити пограничні міста від

військових обов'язків, найкраще виявляє декрет Жигимонта III з 25.IV.1589. В цьому декреті позбавлення білоцерківських міщан магдебурзького права та повернення їх під юрисдикцію старостинського уряду мотивовано так: «...А што ся дотычеть права майдеборского, юрызцыцыи и владзы местское, видимо способ иных мест украинских нижли тых, которые суть в посредку короны...»

Далі декрет приписує королівським комісарам запровадити в Білій Церкві «юрисдикцію та порядок», «прихилиючися до порядку и звичаю иных мест украинских», особливо підкреслюючи, що до запровадження королівськими комісарами в Білій Церкві «ординації або постановлення порядку» неодмінно «преречоные мещане Белоцерковские з стороны службы военное и сторожи послушенство целое обычаем давно звыклым... полнити повинни» (*-3).

Політика уряду цього періода щодо міст південної Київщини та Брацлавщини стверджує наші положення. Усі надання магдебурзького права останньої чверті XVI в. (Корсуню — 1584 р., Чигиринові — 1592 р.) та більшість надань 1-ї чверті XVII в. (Крилову — 1616 р., Лисянці — 1622 р.) здобуто для цих міст лише яко для новозаснованих на «татарських шляхах» (9а, 1, № 213, 23, 32, 35) — отже, про відокремлення їх од волостей не могло бути мови.

Але ще більшим доказом правдивості нашого твердження є те, що уряд *позбавляє* магдебурзького права давніш упривілейовані Брацлав та Канів. У брацлавлян магдебурзьке право одібрано було 1595 р. внаслідок «бунтів міщан проти старости» на основі виконання повинностей та тягарів (132, 24—29 і далі). Також в перших роках XVII в. канівський староста кн. Я. Острозький «право оригінальне магдебурзьке... від того ж міста (тобто Канева.— В. О.) силоміць відняв і забрав», а уряд згодом санкціонував заходи старости (9а, № 21).

За Антоновичем, уряд вимагає від міщан пограничних міст виконання військових обов'язків аж до 20-х рр. XVII в. (5, 17—18). Те саме стверджує й цитована конституція з 1621 р. Таким чином, можна прийняти, що приблизно 20-х рр. XVII в. пограниччя в своєму суспільно-економічному розвитку настільки вже наблизилося до північно-західних земель Корони, що волость в особі шляхти могла вже перейняти на себе виконання військових обов'язків своїх міст, а тим самим мусили були від цієї дати зникнути перешкоди державного

характеру до цілковитого відокремлення пограничних міст від волостей у повинностях через надання містам магдебурзького права.

А що надання пограничним містам магдебурзького права з важливого давніше питання державної оборони ставало від 20-х рр. XVII в. лише однією з внутрішніх адміністративно-господарчих реформ, кожен державець королівщин почав розв'язувати питання про доцільність такої реформи відповідно до місцевих умов та інтересів свого скарбу. Таким чином, від 20-х рр. XVII в. на шляху до здобуття пограничними містами автономії через надання їм магдебурзького права стояв уже лише старостинський уряд, який за звільнення міщан од натуральних повинностей та за відступлення їм певних земельних та промислових прав повинен був одержувати належний податковий еквівалент. Тимто, на нашу думку, визволення пограничних міст з-під старостинської юрисдикції залежало вже цього періода виключно від рівня господарчого розвитку відповідного міста та спроможності міщанської громади сплачувати старостинському урядові згаданий податковий еквівалент.

Усе наведене приводить нас до того висновку, що його зробив свого часу Молчановський. Аналізуючи юридичну природу привілею з 1374 р. Кам'янець-Подільському на магдебурзьке право, в якому надано кам'янецьким міщанам низку прав та вольностей взамін за виконання точно визначених повинностей та певних податків, Молчановський вважає, що цей привілей встановлює свого роду *договірні взаємини* міщан з державною владою (82, 211—212).

Відзначаємо, що такі видатні дослідники історії французького міського устрою, як Люшер та Флак (168, 190 та далі; 151, 215 та далі), також вважають надання місту хартії від сеньйора *феодалним договором* поміж сеньйором та містом. За теоріями цих авторів, повстання міста в правному розумінні є довготривалий процес, що складається з двох моментів:

1) об'єднання всієї міської людності в міську громаду (за першим автором — у процесі боротьби з сеньйором, за другим — через створення корпоративних організацій та захоплення й об'єднання міста найдужчою з них);

2) надання місту від сеньйора хартії, що визнає міській громаді певні судові та політичні права. Од дати визнання сеньйором міста автономною громадою (*commune*), отже од дати одержання «комунальної

хартії» (la charte communale), починається власне існування міста в правному розумінні.

Вивчаючи походження конституцій середньовічних міст, визначний бельгійський дослідник Піренн приходить також до висновку, що міста здобували свої конституції внаслідок боротьби та наступного *договору* з сеньйором міста (174, т.57, 305).

[Ініціатива вінницького старости]

Аналізуючи правні взаємини вінницької міщанської громади та старостинського уряду від 1638 р., ми вбачаємо тут також договірні взаємини сторін, санкціоновані королівським привілеєм на магдебурзьке право. Вінницький староста Я. Одривольський, встановивши 1638 р. з вінницькою міщанською громадою певні договірні взаємини, того ж таки року надає місту автономію на магдебурзькому праві, а ці договірні взаємини санкціоновано було 1640 р. королівським привілеєм. Що це було дійсно так, свідчать такі факти:

1. Привілей вінницькій міщанській громаді на магдебурзьке право 1640 р. здобуто від короля з ініціативи вінницького старости Я. Одривольського. Це зафіксовано в самому тексті привілею з 30.V.1640. Хоч текст отого привілею не дійшов до нас, але ми про це знаємо з таких авторитетних джерел:

а) у декреті королівської комісії з 4.IX.1780 зазначено про предкладення комісарам в автентіку привілею Володислава IV з 1640 р. «*na wdanie się urodz. Odrzywolskiego, starosty Winnickiego, nadanego*»¹ (*-4);

б) з декрету коронної асесорії з 1787 р., якій привілей 1640 р. предкладено було в автентіку. В декреті про це стоїть:

«...poniewaz (z) złożonych z strony miasta Winnicy dokumentow iakoto... z przywileiu 1640 roku z dnia 30 miesiąca maia... od... Władysława IV krola na ządanie ur. Odrzywolskiego, stty pod owczas Winnickiego, dla miasta Winnicy łaskawie danego»² (*-5);

1 "наданого за проханням шлях[етного] Одживольського, старости вінницького" (пол.)

2 "оскільки (з) поданих з боку міста Вінниці документів, як-от... з привілею 1640 року від дня 30 місяця травня... від... короля Володислава IV на вимогу шл[яетного] Одживольського, на той час ст[арос]ти вінницького, прихильно виданого для міста Вінниці" (пол.)

в) з переліку документів у скарзі міщан з 1789 р. В цьому перелікові про привілей з 30.V.1640 від Володислава IV на магдебурзьке право зазначено, що його здобуто «na wdanie się urodz. Odrzywolskiego, starosty Winnickiego»¹ (*-6);

г) з цитати в межевому декреті 1642 р. в суперечці вінницької міщанської громади з дідичами якушинецьких землеволодінь. Яко сторону до суду притягнуто було тоді відповідним мандатом вінницького старосту Я. Одривольського та вінницьких міщан. Оскільки ж Одривольський на суд не з'явився, дідичі Якушинські не визнали міщан за правоможну сторону, мотивуючи це тим, що міщани фактично магдебурзьким правом ніколи не користувалися й по-давньому несуть усі тягарі, а самий «przywilej 1640 roku przez W. Odrzywolskiego wyrobiony»² (*-7);

д) під час межевої комісії з 19—30.V.1642 між королівськими землеволодіннями м. Вінниці та земськими маєтками с. Якушинців підсудок брацлавський М. Очесальський заперечував те, що Вінниця має магдебурзьке право, мотивуючи це так: «оскільки міщани заявляють, що вони привілейовані, не знаю, який привілей може мати той, хто ним фактично не користується (ktorego in usu nie iest³), а до того ці привілеї надано їм неправильно та contra mentem totius Reipublicae⁴, бо ж сама вона їм яко бунтарям уневажила давні права». (Очесальський покликається тут цілком неслухно на конституцію з 1607 р., за якою міщан у воеводствах Київському та Подільському віддано було за бунти проти старост під старостинську зверхність) (188, т. II, арк. 1617—1618). «A ze Jmc pan starosta teraznieyszy (тобто Одривольський. — В. О.) tego (тобто привілею. — В. О.) onym (тобто міщанам. — В. О.) pozwolił sam otrzymac, tedy to wazno bydz niema...»⁵ (*-8).

2. Вінниця стає автономною громадою-магдебургією 1638 р. — отже, за 2 роки до привілею 1640 р. Це показує наш дальший виклад, а також опис устрою м. Вінниці від 1638 р. (див. розділ VII).

1 "за поданням шлях[етного] Одривольського, старости вінницького" (пол.)

2 "привілей 1640 року, вироблений в[ельможним] Одривольським" (пол.)

3 якого немає в ужитку (пол., лат.)

4 всупереч думці всієї Речі Посполитої (лат.)

5 "А що й[ого] м[иліс]ть пан староста нинішній те... їм... дозволив сам отримати, то воно не може бути чинним..." (пол.)

3. Вінницький староста зрікся в інтересах міщанської громади таких прибуткових статей:

- а) права на розпорядження міськими землями та на їх експлуатацію;
- б) важливого в старостинському бюджеті права пропінанції;
- в) староста подбав про монополізацію для міщанської громади права на вагове, мірове, смоляне й дьогтьове та про монополію на заняття ремеслами через утворення цехів.

4. Замість не визначеного точно податку вівсом та триденної панщини на рік вінницький староста застерігає собі від міщан цілу низку податків, що охоплюють майно та найголовніші галузі господарчої діяльності міщан.

Що перед наданням вінницькій міщанській громаді автономії на магдебурзькому праві прибутки старости були дуже малі, виразно свідчить люстрація 1616 р. Того часу податок вівсом з 450 міщанських димів, разом з єврейським чиншем з 50 димів (багатші євреї платили по 1 черв. зл., а бідніші по 1 золотому польському), оцінено було всього на 200 злотих польських (9г, 392).

Зіставлення новозапроваджених податків з давнішими прибутками старости від міщан та самий факт відступлення на користь міщанської громади важливих прибуткових статей старостинського уряду яскраво свідчить, що старостинський уряд не скривдив себе отією заміною. Що староста був зацікавлений у перетворенні Вінниці на автономну громаду з магдебурзьким правом, стверджує також приклад інших міст Великого князівства Литовського та Корони. Спосіб збільшувати та точно визначувати прибутки від міст через запровадження в них магдебурзького права віддавна й успішно був уживаний як у Великім князівстві Литовським (44, 274—276), так і в Короні (5, 15—16, 33 і далі).

Що привілей 1640 р. аж ніяк не полегшував міщанських тягарів, підкреслював під час згаданої межевої комісії 1642 р. представник дідичів Якушинських брацлавський підсудок М. Очесальський, заперечуючи на цій підставі самий факт упривілеювання міста:

«...nie wiem, co za privilegium ma ten, ktorego in usu nie iest... y owszem wszystkie onera dawne antecessoram iego panom starostom od nich (тобто міщан.— В. О.) przychodzące y teraznieyszym

odprawowac muszą, y zadney prerogatywy za dekretami iuris Magdeburgensis pochodzącymu z tych przywiligow nie maia...»¹ (*-9).

Внаслідок перетворення Вінниці 1638—1640 рр. на автономну громаду-магдебургію правний стан вінницької міщанської громади цілком змінюється та характеризується такими правами й обов'язками міщан.

Право на міські землі

Цього періода [воно] відзначається насамперед тим, що межі міської території з маєтками стрижавськими, якушинецькими й черленковськими та скуринецькою державою стверджено королівськими привілеями, а саме:

1. Привілеєм Володислава IV з 30.V.1640 стверджено межі міської території з Якушинцями та Черленковом, установлену цитованим межевим декретом з 1530 р. Своєю чергою, привілеєм з 31.VIII.1650 Ян Казимир ствердив наведеного листа свого попередника (9г, № 6; *-10).

2. Привілеєм Володислава IV з 30.V.1640 стверджено межі міської території з Якушинцями, встановлену цитованим межевим декретом з 1546 р. (*-11).

3. Привілеєм Володислава IV з 4.VI.1640 стверджено межі міської території, встановлену цитованими межевими актами 1569—1570 рр. поміж с. Скуринцями та іншими землеволодіннями (*-12).

4. Привілеєм Володислава IV з 14.VII.1640 стверджено межі міської території з стрижавськими землеволодіннями, встановлену цитованим межевим декретом з 1566 р. Своєю чергою, Ян Казимир привілеєм з 31.VIII.1650 ствердив наведеного листа свого попередника (*-13).

Ясна річ, що ствердження меж міської території королівськими листами править туг до якоїсь міри за привілей locationis ². Не може також підлягати ніякому сумніву, що забезпечив вінницькій міщанській

1 "...не знаю, що то за привілей, якого немає в ужитку... і взагалі всі давні повинності його попередникам панам старостам, які від них переходять і теперішнім [старостам], повинні виконуватися, і [міщани] не мають жодної прерогативи згідно з декретами магдебурзького права, яка б впливала з тих привілеїв..." (пол., лат.)

2 локаційний (лат.)

громаді оті права на володіння міською територію сам вінницький староста, бо ж найважливішим джерелом матеріальних ресурсів, головно коштом яких мали міщани виконувати зафіксовані в привілеї з 1640 р. податкові зобов'язання перед старостинським урядом, лишалася цього періода для міста експлуатація земель сільськогосподарського значення. Що це було дійсно так, стверджує:

а) збіг дат привілею Володислава IV м. Вінниці на магдебурзьке право, наданого 30.V.1640, та королівських листів, що стверджують межі міської території. З цих листів 2 видано також 30.V.1640, а 2 трохи пізніше — 4.VI.1640 та 14.VII.1640. Наведений збіг та послідовність дат аж ніяк не можуть бути випадковими і свідчать, що ствердження меж міської території є *наслідком* надання Вінниці магдебурзького права;

б) текст королівських листів, що стверджують межі міської території, а особливо того, що стверджує межу зі Скуринцями та іншими землеволодіннями. З цього тексту видно, що відповідні заходи перед королем робили не самі вінницькі міщани, але зроблено їх «іменем вінницьких міщан» — отже, через старосту, а саме:

«...Władysław IV, z Bozey łaski krol Polski... Oznaimuiemy, komu to wiedziec nalezy, iz pokazowano nam listy pewne po rusku pisane, ktore w sobie opisanie objazdu gruntu y granic miasta naszego Winnice... zawieraiące,... proszono nas imieniem mieszczan naszych Winnickich aby te listy powagā naszā stwierdzili...»¹ (*-14);

в) вінницькі міщани самі вважали, що самостійні земельні права з'явилися у них внаслідок перетворення Вінниці на магдебургію. У скарзі 1640 р. до Сеймового суду на декрет королівської комісії того самого року в справі про відмежування Вінниці від с. П'ятничан міщани вважають однією з головних підстав для визнання судових чинностей королівських комісарів за незаконні те, що комісари перевели розмежування, «не давшы помененым делятором, яко месчаном праву Майдебурскому подлеглых, мандату нашого (тобто королівського. — В. О.) и своео иннотестенцыи» (*-15).

1 "...Володислав IV, Божою милістю король Польщі... Сповідіаємо, кому це знати належить, що нам показано певні листи, написані по-руськи, які... містять... у собі опис об'їзду ґрунтів та границь міста нашого Вінниці... просили нас від імені міщан наших вінницьких, щоб ті листи затвердили нашою повагою..." (пол.)

Що незалежні від старости земельні права з'явилися у вінницької міщанської громади якраз внаслідок перетворення Вінниці на магдебургію, виразно свідчить також увесь хід судового розбору межевої суперечки поміж м. Вінницею та якушинецькими землеволодіннями 1642 р. (*-16). З уміщеного в межевому декреті тексту королівської «комісії» видно, що її видано було з коронної канцелярії «щодо меж поміж землеволодіннями нашими (тобто королівськими.— В. О.) містом Вінницею і селами Вишнею й Салашами держави вінницького старости Яна Одривольського з однієї сторони та власниками дідичних землеволодінь с. Якушинець з другої сторони». Ті самі сторони зазначено було в мандатах та іннотесценції. Однак до суду, вважаючи себе за правоможну сторону, стали представники вінницької міщанської громади. Оскільки позовники Якушинські не вважали міщан за правоможну сторону, комісари *comparitio*¹ міщан у судовому протоколі з 19.V.1642 зазначили так: «у *mieszczan winnickich, iako się kładza gruntow tych possessorow*»².

Староста до суду не став зовсім, і суд, на клопотання позовників, допустив на нього кондезнату. Одночасно позовники категорично заперечили правоможність міщан виступати стороною про межу міської території без участі старости, мотивуючи це тим, що:

1. Міщани неправильно себе виставляють упривілейованими, тоді як фактично вони ніяких привілеїв та прерогатив, що їх надає магдебурзьке право, не мають і мати не можуть.

2. За конституцією 1588 р., староста або державець землеволодінь, але не міщани чи піддані, повинні ставати до комісії.

Своєю чергою, міщани протестували проти свого старости, що він зумисне не став до суду, бо має «*kondyxlamen*»³ з підсудком брацлавським Очесальським і тому дався «*in iusgo*»⁴. Потім, обстоюючи свою правоможність бути стороною в позові, знову й знову протестували проти свого старости, забезпечуючи себе від можливих земельних втрат, які могла заподіяти «їхнім дідичним ґрунтам» старостина «конспірація» з позовником.

1 у присутності (лат.)

2 "і міщан вінницьких, які вважають себе власниками тих ґрунтів" (пол.)

3 "змову" (лат.)

4 "у зиск" (лат.)

Вислухавши змагання міщан та підсудка брацлавського Очесальського, комісарський суд постановив, що, хоч на старості в цій справі стала кондемпната, «jednak, iz mieszczanie Winicy... (пославши по привілей одного з поспільства.— В. О.) ... przywilej przed nami od JKMcі pokazali, stawiają, y do tey się sprawu odzywają, dla tego do bronienia sprawu tey onych przypuszczają»¹.

Безперечно, оті ствердження меж міської території королівськими листами аж ніяк не були рівноцінні локаційним привілеям, що їх одержували під час перетворення на магдебургії інші міста Корони. Насамперед не було стверджено значної частини північно-східної та південно-східної межі, й, таким чином, міська територія не була юридично оформлена як замкнена територіальна одиниця. Ще більшою небезпекою для земельних прав міста було те, що залишилися юридично невідмежованими від властиво міських земель замкові фільварки та слободи. Однак, супроти попереднього періода, коли в міщан не було жодних правних підстав на землеволодіння, самий факт королівського ствердження меж міської території на ім'я вінницьких міщан був офіційним визнанням певних прав вінницької міщанської громади на володіння цією територією і мусив був того часу відігравати в правних земельних взаєминах громади зі сторонніми особами таку саму роль, яку відігравали в інших магдебургіях Корони справжні локаційні привілеї.

І дійсно, хоч ми й спостерігаємо цього періода зменшення міської території, але відбувається воно виключно через перехід міських земель до осіб сторонніх юрисдикцій (шляхті та церкві) за згодою самої міщанської громади або через відступлення згаданим особам приватних землеволодінь самими міщанами-землевласниками.

Перехід земель міської території на власність осіб сторонніх юрисдикцій відбувався за цих часів на підставі таких відомих нам актів:

1. Вінницький староста Я. Одривольський відступає 21.III.1639 вінницьким домініканам пустопорожнє місце за м. Вінницею, за Богом, над р. Вінницею, положене немов до села Хижинців, під город або для закладення на ньому фільварку. Як ми вже зазначали, отой ґрунт

1 "проте, оскільки вінницькі міщани... показали нам привілей Й[оро] К[оролівської] М[илос]ті, виступаючи та зголошуючись у тій справі, тому їх допускають до захисту тієї справи" (пол.)

вийшов з володіння вінницької міщанської громади ще за часів попереднього вінницького старости Адама Калиновського, що надав був це пустопорожнє місце шляхтичеві Ф. Ласкові (*-17). Первісне надання цього ґрунту ми віднесли вище на 1622—1638 рр. — отже, 1639 р. фактично відбувся лише перехід землеволодіння до іншої особи.

2. Вінницька міщанка Гапка Василькова продає 14.V.1638 своє ставище («став пустий») на р. Вінниці шляхтичеві Петрові Білоусові та його дружині (*-18).

3. Вінницький староста Я. Одривольский відступив 3.XII.1640 домініканам давнього *замкового* ставка на р. Вінниці з млинком при ньому (*-19). Між іншим, відступлений став іще, либонь, перед люстрацією 1545 р. був у володінні старостинського уряду.

4. Вінницький війт Парфен Омелянович та його дружина Тетяна за цитованими актами продажу 1641—1645 рр. відступають свій хутір вінницьким домініканам (*-20).

5. Вінницька міщанська громада надає 20.V.1642 черницям Вінницького Благовіщенського монастиря громадську сіножать, т. зв. Следзі-овського (*-21).

6. Міщанин Михайло Трунченко 11.IV.1646 продає шляхтичеві Андрієві Огридовському свій хутір з пасікою над Ходковою долиною біля межі від П'ятничанських лісів (*-22).

7. Там же частину свого хутора міщанин Андрушко Лагоденко продає 12.IV.1646 згаданому шляхтичеві Огридовському (*-23).

8. Приблизно в цих самих роках од вінницьких міщан перейшли до Вінницького Вознесенського монастиря отакі землеволодіння: од Костянтина Лукашевича — хутір та став з млином на р. Вінниці (на підставі заставного запису на 500 злотих польських) та від Сахна Ушкала — також хутір над р. Вінницею зі ставами й саджавками, полями, лісами й садами (на підставі заставного запису на суму 800 злотих польських). Того ж часу зустрічаємо ми хутір і став на р. Вінниці протопопа вінницького Матвія, що теж відступив своє землеволодіння Вознесенському монастиреві на підставі заставного запису на 200 злотих польських (*-24).

[Відмежування міської території]

Що до межі міської території з сусідніми землеволодіннями, то цей період характеризується загальною стабільністю міської території та загальним усталенням її межі. Наприклад, у фундаційному записі з 6.I.1639 М. Кропивницького, що ним фундатор надає в с. Латанцях Благовіщенському монастиреві Кайдашівський став та право брати землю для направи греблі й рубати хворост для «займовання» спустів та тарасування греблі, Кропивницький робить, однак, застереження монастиреві не порушувати проведених давніше королівськими комісарами меж з м. Вінницею та с. Хижинцями (108, 51).

Правда, в тогочасних умовах межевої техніки на Брацлавщині (бо ж планів не вживали й «дукт» проводили в натурі) не могло, звичайно, бракувати межевих суперечок, що набували часом досить гострих форм. Зокрема, віддавна вже тягнулася межева суперечка між м. Вінницею та п'ятничанськими землеволодіннями, наслідком якої були декрети трибуналу 1613, 1617, 1625, 1628 та 1635 рр. (*-25). Кінець-кінцем цього періода, скориставши, безперечно, що супротивником був тепер не старостинський уряд, але міщанська громада, власник с. П'ятничан М. Калиновський захопив 1640 р. міські ґрунти, за скаргою міщан, на 3—4 українські милі завдовжки та на 1 милю завширшки, підвівши свою межу аж під саме місто. Власне, Калиновський спирався на межевий «дукт», проведений королівськими комісарами 27.III.1640. Процес за цю межу тривав у Сеймовому суді кілька років, але у відшуканих нами актах до 1643 р. остаточного вироку ще не було. Між іншим, за декретом реєкти з 1641 р., до остаточного вирішення справи судовим порядком міщанам застережено було володіння всіма спірними землями (*-26), хоч, за іншими джерелами, ця справа, можливо, закінчилась не на користь міщан.

Знаємо ще про межеву суперечку цього періода з сусіднім якушинецьким землеволодінням; внаслідок цього, як свідчить межевий декрет з 19—30.V.1642, мало бути відмежування згаданого маєтку від м. Вінниці та сіл Вишні і Салашів, яке, однак, через збройний опір міщанської громади та старости відбутися того часу не могло (*-27). Як ми це показуємо далі, оця межева суперечка тривала до 1643 р., але внаслідок кількаразових проведених тут «дуктів» та ствердження цієї межі королівським привілеєм значних змін меж тут бути не могло.

[Земельно-правні взаємини зі старостою]

Оскільки надання вінницькій міщанській громаді автономії було початком існування її як окремої від Вінницького староства юридичної особи, а офіційне визнання права вінницької магдебургії на володіння міською територією в певних межах було початком її існування як незалежної від староства одиниці господарчої, юридична природа землеволодіння громади мусила була тепер супроти попереднього періода істотно змінитися. З першого погляду різниця начебто й непомітна, бо до судових розборів у земельних справах королівській комісії притягають здебільшого поруч міщан і старостинський уряд. Аналізуючи, однак, уважніше земельно-правні взаємини старостинського уряду та міщанської громади за цих часів, спостерігаємо, що вони фактично замінялися ролями: номінальним державцем міських земель як частини Вінницького староства виступає тепер старостинський уряд, зате фактичним — міщанська громада. Є це наслідком того, що міські землі цього періода з добр земських, підлеглих давніше земському праву (*bona iuri terrestri supposita*), перетворилися фактично на добра, підлегли міському праву (*bona iuri civili supposita*).

Свідома тепер свого права на міську територію, міщанська громада відразу втрачає недавню роль пасивного спостерігача руйнування земельних прав міста, а її виступи в обороні міських земель виявляють впевненість та рішучість, в яких бринять інколи навіть ремінісценції про колишні земельні права громади на добра, давно вже відірвані від міської території в шляхетське володіння.

Характерними рисами отого номінального тепер держання міських земель старостинським урядом та переходу їх під міське право є те, що старостинський уряд, лояльно додержуючи умов договору з міщанами, не виявляє тепер жодних тенденцій порушувати будь-яким способом прав міщанської громади на володіння міською територією, що є в її фактичному розпорядженні. По-перше, свідчить про це в наведеному перелікові переходу міських земель до осіб сторонніх юрисдикцій відсутність вилучень старостинським урядом міських земель з володіння міщанської громади; по-друге, це саме виявляє добра воля старостинського уряду не шкодити земельним інтересам міщан навіть тоді, коли він надає стороннім особам добра замкові. Відступаючи, наприклад, 3.XII.1640 вінницьким домініканам замковий ставок

з млинком на р. Вінниці, Одривольський застерігає, що цим усім володітимуть домінікани лише на такій площі, як заливає вода, а не околишніми надбережними землями, права на які зберігає місто (*-28).

Не спостерігаємо ми також цього періода яких-будь суперечок міщанської громади зі старостою про межі господарчих користувань, хоч замкові фільварки та деякі інші замкові землеволодіння були островами серед міської території.

Староста рішуче ухиляється від участі в яких-будь межевих суперечках вінницької міщанської громади з сусідніми земськими добрами, хоч, на думку міщан, це є його обов'язок яко державця Вінницького староства. Натомість в усіх земельних справах виступає перед судами виключно сама міщанська громада.

Своєю чергою, старостинський уряд не перешкоджає вінницькій міщанській громаді відчувувати громадські землі особам сторонніх юрисдикцій (шляхті та церкві), а так само не перешкоджає окремим міщанам-землевласникам відчувувати стороннім особам їхні приватні землеволодіння.

Що старостинський уряд ухиляється від участі в суперечках вінницької міщанської громади про межі з сусідніми шляхетськими землеволодіннями, ми, з правила, зустрічаємо цього періода в кожній судовій справі такого роду. Оця позиція старостинського уряду в земельних справах була, безперечно, не на користь громади. Видимо, не почувавши себе досить сильною для боротьби за межі з шляхтичачами-сусідами, міщанська громада хоче мати під час судового розбору по своїй стороні старосту й вимагає від нього участі в земельних суперечках, хоч набуті цього періода земельні права, а також конституція 1588 р., звичайно, давали їй цілковиту змогу виступати в обороні меж міської території без участі старости (188, т. II, арк. 1211).

Інтересною та показовою щодо цього є справа Сеймового суду 1640—1643 рр. (*-29), в якій вінницька міщанська громада виступає позовником супроти власника П'ятничан чернігівського воеводи М. Калиновського, деяких земських урядників, а також і супроти свого старости Яна Одривольського. Міщани винуватять запозваних, особливо ж М. Калиновського, що ті, «учинивши з собою на уближене кгрунтом нашымь и Речи Посполитой сполную намову», здобули собі з королівської канцелярії на особисто зацікавлених в цій справі осіб

комісію з земських урядників для розмежування землеволодінь П'ятничан з м. Вінницею.

13.II.1640 М. Калиновський разом з королівськими комісарами, «не давшы... делятором, яко месчаном праву майдебурскому подлеглих, мандату нашого (тобто королівського.— В. О.) и своее иннотестенции... подчас трывог великих од неприятеля Крижа Светого в килку миль од Виницы будучого» та під час відсутності вінницького старости прийшли в супроводі кількясот чоловік на вінницьку міську територію, і тут увечері, майже в сутінках, вони уфундували свою незаконну юрисдикцію. Потім вони перенесли цю юрисдикцію на 27.III.1640, а тоді з'явився до Вінниці сам М. Калиновський на чолі почту кінних і піших 3—4 тисяч душ (за конституцією 1588 р. (188, т. II, арк. 1210), під час комісії почту могло бути не більш як 30 осіб), зайнявши та оточивши все місто та околицю. Потім вони «проприя ет привата авторитате»¹ відновили ще більше незаконно свою неправну юрисдикцію, а «месчан виницких без обороны и помочи старосты их на тот час подобно умыслне абсентуючогосе будучых... воевода Черниговский мсцью, кгвалтом, битьем, также раненем и забоем од бороненя добр наших одстрыхали». Далі вони, «зачавшы дукт, противко ясным копцом, границем и ужыванем од килку сот лет... под самый манастыр при месте Виницы будучый тот же дукт провадили, и на той там стороне реки Богу фолварков меских albo футоров старожытных в лесе власном виницком будучых трынадцат, а ставов осм, на другой зас стороне Богу фолварков таких же десеть, а ставовъ килка з домами, садами, пасаками, лонками, полми засеаными и незасеаными на три albo чотыри мили украинские vzdлуж, а на милю вшыр, противко ясным границом и копцом одняли и до помененых добр Петничан, не от давных барзо лит, на власном кгрунте меском Виницком засажонных (sic! ² — В. О.), з уймою великою добр Речи Посполитое и з остатним знисченем, а праве з згубою места нашого Виницы украинного, прилучыли...» Позовники домагаються «привроченя месту нашему добр неправне и неслушне однятых, а на старосте виницком до всказаня вин правных на недбалых державцов и добр Речи Посполитое

1 "своею владою та власним рішенням" (лат.)

2 саме так! (лат.)

неборонячих постановених...» (Міщани, видимо, покликаються на конституцію 1511 р. (188, т. I, арк. 378), яка встановлює 28 гривень штрафу на старосту або державця, що, покликаний, не з'явиться під час відмежування королівських добр від земських.)

На жаль, ми не змогли відшукати закінчення цього інтересного процесу. Справа в Сеймовому суді зводилася то через неставання відповідників (контумація з 31.V.1640), то через 2 перенесення розбору (реєкти з 27.IX.1641 та з 26.III.1643). Проте ці відкладення, здається, не шкодили міщанам, бо в декреті реєкти з 27.IX.1641 було таке застереження: «тым часом ужыване вшеляких пожитков, футоров, сеножатеј, ставов, поль и инчых всих добрь, здавна до столу нашого месту Винницы належачых... тым же месчаном вольное заховуемо...» (*-30).

Закінчення цього процесу тим важче встановити, що, як виказує межевий декрет 1750 р., між тими самими сторонами в тій самій справі процес одночасно точився в Люблінському трибуналі. Калиновський здобув навіть там 17.XI.1642 на міщанах кондеманту за те, що вони йому заподіяли шкоди, беручи під сумнів законну межу та позиваючись про неї. Власник П'ятничан 1750 р. Мих. Грохольський доводив навіть, що межевий дукт, проведений королівськими комісарами 27.III.1642 між Вінницею й П'ятничанами та означений копцями, протривав як обопільно визнана межа аж до того часу (*-31). Дійсно, можна гадати, що коли Хмельниччина не припинила цього процесу, то він міг закінчитися не на користь міщан.

Ми зумисне подали в оцім уступі докладний хід справи з цитуванням джерел, щоб виявити раптовий злам цього періода в земельно-правних взаєминах міщанської громади, з одного боку, та старостинського уряду й власників сусідніх земських добр — з другого боку. Хоч міські землі вважаються за королівські й, таким чином, староста яко державець королівських добр мусив би бути принаймні рівноправною з міщанами стороною в наведених позовах, фактично ж спостерігаємо цілком протилежне: справжньою стороною в процесі є тепер міщани, а староста хіба лише третьою, і то, либонь, мало зацікавленою особою.

Звичайно, старостинський уряд ухиляється від участі в обороні межі фактично міської землі не через «недбальство», а так само і не через особисту зацікавленість зменшити міську територію на користь сусід-

ніх шляхетських землеволодінь, як його винуватять міщани. Той самий Я. Одривольський, що виявляє таке «недбальство» в обороні межі міських земель супроти М. Калиновського, того ж таки року й майже того самого дня (2.VI.1640) позиває перед Сеймовим судом М. Калиновського, вимагаючи від нього повернення «муніментів» на королівські добра Хижинці, Салаші й інші, приналежні до Вінницького староства, які Калиновський забрав серед майна свого небіжчика брата Адама Калиновського, попереднього вінницького старости (*-32). Також 4.VI.1640, як це показано нижче, Я. Одривольський позиває цілу групу шляхтичів про відібрання від них міських домів у Вінниці, бо від тих домів давніше були прибутки до державного та старостинського скарбу, а тепер відповідники не хочуть їх платити.

Що старостинський уряд, відступивши вінницькій міщанській громаді право на володіння міською територією, не вважав тепер за свій обов'язок виступати в обороні меж міських земель і що в цьому якраз полягають причини небажання старости брати участь у такого роду земельних суперечках, наочно виявляє межевий декрет з 19.V.1642 між якушинецькими земськими добрами та м. Вінницею й селами Вишнею та Салашами.

До суду в цій справі разом з міщанами притягнуто було мандатом вінницького старосту Я. Одривольського, і він дійсно з'явився на суд. Але коли Одривольському відмовлено було в поверненні спірних замкових землеволодінь (видимо, с. Салашів), він виходить цілком із справи. І хоч міщани в справі межі Якушинців з м. Вінницею «*bez powagi starosty sądzic się nie chcieli*»¹, а дідичі Якушинські, своєю чергою, не визнавали міщан за правоможних виступати в обороні міста самостійно без участі старости, судовий розбір за відсутністю старости довелося відкласти (*-33).

Однак, видно, всі оті заходи міщан примусити старосту виступати разом з ними стороною в обороні меж міської території не дали жодних наслідків. Контумаційний декрет з 20.XI.1643 од вінницьких міщан на подружжі шляхтичах Очесальських та Потоцькій виявляє, що згадана межева суперечка з Якушинцями продовжується, а міщани виступають надалі самі-одні позовником у справі про неправильне

1 "без згоди старости судитися не хотіли" (пол.)

притягнення їх відповідниками до трибунальських судів немовби за «недопущене през поводов сыпаня копцов межи тыми добрами Якушинцами, а местом нашим Винницею комиссаром зослаными» (*-34).

Між іншим, за межевим декретом 1750 р. розпочато тоді було межевий «дукт» від Якушинецької п'яти, що її встановлено було під час відмежування м. Вінниці від якушинецьких добр 1642 р. (*-35). Що наведене розмежування 1642 р. дійсно відбулося, стверджує зазначений контумаційний декрет з 20.XI.1643; виявляє він також і те, що межева суперечка вінницької міщанської громади з власниками якушинецьких добр закінчилася не на користь міщан.

Про широкі цього періода права вінницької міщанської громади на володіння міськими землями і навпаки — про номінальність держання їх старостинським урядом свідчить також право відчужувати міські землі особам сторонніх юрисдикцій. Користуються цим правом як міщанська громада, відчужуючи громадські землі, так і окремі міщани, відчужуючи особам сторонніх юрисдикцій свої приватні землеволодіння. Хоч відчужування королівських добр були значно обмежені конституціями 1504 та 1565 рр. (188, т. I, арк. 298, т. II, арк. 681), однак усі такі відчужування позаміських земель старостинський уряд санкціонує без видимих перешкод. Навпаки, створюється в дослідника враження, що самі-но ці дозволи старости є лише формальністю.

Зокрема, здається, не потребував ніякого спеціального дозволу продаж міщанських приватних землеволодінь шляхті. Було б це зовсім природним і відповідало б духові шляхетського законодавства Корони, бо ж від кінця XV і до початку XVII вв. шляхта в Польщі вперто намагається зробити право на землеволодіння своїм монополем та позбавити цього права міста й міщан (25, 776—780; 188, т. I, арк. 271, 305, 526, т. III, арк. 14). Прикладами таких відчужень можуть бути:

1. Міщанка Гапка Василькова продає 1638 р. «на вічні часи» своє ставище на р. Вінниці шляхтичеві П. Білоусові. Продаж відбувся в присутності бурмиистра та міського писаря, й тільки потім міський уряд разом з покупцем та продавцем стали перед вінницькими провентовими книгами й просили вписати акт продажу. Провентовий підстароста без видимих перешкод вписує цей акт, надавши, таким чином, продавцеві санкцію старостинського уряду (*-36).

2. Навпаки, коли 20.V.1642 міщанська громада надає черницям Вінницького Благовіщенського монастиря сіножать, надання оце *наперед* було санкціоноване старостою. В офіційному листі з 8.V.1641 староста яко правоможний розпорядчик королівськими добрами пише:

«...wszem obec y kazdemu zosobna, komu by o tom wiedziec należało, a mianowicie: urzędowi memu zamkowemu... do wiadomosci podaie, izem dał do manastyra Winnickiego... sianożec Sledziowską rzeczona (tak iak on iey przed tym uzywał) na ich własną potrzebę, w ktorey od zadney osoby ani urzędu mego przeszkody zadney miec nie maia»¹ (*-37).

Можливо, однак, що оте надання сіножаті тому відбувалося з більшими, ніж звичайні, формальностями, що надана сіножать була перед тим у держанні Следзіовського. З іншого акту 1638 р. знаємо, що цей Следзіовський був шляхтич і мав свій двір над р. Вінницею (*-38).

3. Міщанин П. Омелянович продає свій хутір 3.VI.1641 домініканам. Продаж відбувся з дозволу старости Я. Одривольського, а санкціоновано було його спеціальним королівським привілеєм 24.IX.1641 (*-39). Обидві ці правні підстави продажу зафіксовано в купчим записі з 3.VI.1645 (*-40).

4. Міщанин Михайло Трунченко, за згодою старости Я. Одривольського, продає 11.IV.1646 свій хутір з пасікою шляхтичеві А. Огридовському. Так само, за дозволом Я. Одривольського, продав Огридовському 12.IV.1646 частину свого хутора міщанин Андрушко Лагоденко (*-41).

Підсумовуючи все наведене щодо зміни цього періода юридичної пригоди прав вінницької міщанської громади на землеволодіння, мусимо визнати, що супроти попереднього періода земельні права громади поширилися. Міщани, безперечно, правдиво визначають фактичну сторону зміни земельних прав цього періода на користь вінницької міщанської громади, визначаючи в контумації з 31.V.1640 міські землі

1 "...усім взагалі і кожному зокрема, кому про це знати належить, а саме: урядові моему замковому... до відома подаю, що дав Вінницькому монастиреві... сіножать, звану Следзіовського (так як він її перед тим уживав) на їх власну потребу, в чому від жодної особи ані мого уряду не повинні мати жодної перешкоди" (пол.)

яко «кгрунт власный Речи Посполитое до места Виницы належачый». Трохи нижче в тому самому декреті міщани зазначають, що королівські комісари уфундували свою юрисдикцію «на власном кгрунте места нашего Виницы». Ще далі в тому самому акті справжньою ремінісценцією про колишні земельні права громади на околишні землі бринить уступ скарги міщан про незаконне вилучення королівськими комісарами з міської території смуги землі, яку королівські комісари «до помененых добр Петничан не от давных барзо лит на власном кгрунте меском засажоных... прилучыли» (*-42). Отже, міщани й досі вважають дідичних власників П'ятничан за узурпаторів їхніх земельних прав, а давнє п'ятничанське землеволодіння — «не від дуже давніх років (!) на ґрунті власнім міським осадженим».

Щоб усебічно представити еволюцію земельних прав міста, ми покажемо тепер дальший розвиток форм міщанського землеволодіння, а зокрема спробуємо висвітлити той вплив, що зробив на них та взагалі на земельні права міщанства перехід міських земель під міське право.

а) Приватне землеволодіння

Перехід міської території під міське право внаслідок перетворення Вінниці 1638—1640 рр. на автономну громаду-магдебургію, звільнивши приватне міщанське землеволодіння від тягаря військових обов'язків і тим самим скасувавши прекарний характер приватних міщанських землеволодінь, повинен був зрівняти в правах обидві описані категорії міщанських землеволодінь. І дійсно, від 1638 р., як видно з поданого вище переліку, міщани-землевласники виступають в актах виключно jako дідичі своїх землеволодінь з цілковитими правами на вільне ними розпорядження. Що це було дійсно так, свідчать наведені два приклади:

1. Міщанка Гапка Василькова продає 14.V.1638 шляхтичеві П. Білоусові та його нащадкам «на вічні часи» своє ставище на р. Вінниці за 200 злотих польських і тим записом «пана Білоуса, дружину й нащадків його квитує на вічні часи». Дальший текст акта продажу надає в звичайній формі купчого листа право покупцеві, як він захоче, розпоряджатися набутим майном, відчужувати його тощо, а продавець і його нащадки та родичі під зарукою 50 кіп литовських зрікаються назавжди своїх прав на продане ставище (*-43).

2. Актом продажу з 3.VI.1645 вінницький війт Парфен Омелянович та його дружина Тетяна відступають своє землеволодіння вінницьким домініканам в отаких висловах:

«...Ми, Парфен і Тетяна, дружина того ж вінницького війта... добра наші власні... [Пошкоджено 1—2 рядки.— *Ред.*] ... хутір, інакше фільварок... нікому не заставлений і не обтяжений боргами... велебним отцям домініканам Вінницького конвенту даємо, даруємо й записуємо... на вічні... часи. А в названі добра, хутір наш власний дідичний, інтромісію кляшторові св. Домініка даємо, допускаємо та найменших перешкод робити не будемо...» (*-44).

Наведені приклади доводять, що міщани-землевласники володіють своїми добрами від 1638 р. як цілковитою «дідичною» власністю. Перетворення приватних міщанських землеволодінь на дідичні добра ми вважаємо за безсумнівний наслідок перетворення Вінниці від 1638 р. на автономний адміністративно-господарчий організм та переходу міських земель під *міське право*. Наше положення стверджує цитований нижче привілей з 1616 р. м. Крилову на магдебурзьке право та приклад інших пограничних міст-південної Київщини.

Зіставляючи тепер права вінницьких міщан-землевласників на землеволодіння під час перебування вінницької міської території під *земським* правом з їхніми правами на землеволодіння після переходу міської території під право *міське*, ми не можемо не вбачати великих правних здобутків міщан-землевласників. Привілей Климченкові з 1578 р. свідчить, що після Унії міщани-землевласники швидко зрозуміли різницю між польським та литовським правом у погляді на міщанську земельну власність та не досить міцні правні підстави свого землеволодіння й прагнуть перетворити свої добра на дідичні. А що після Унії міська територія, за правом Корони, опинилася під *земським* правом, перетворення міщанських держав на дідицтво могло відбутися тільки через королівське надання й тому можливе було тільки для окремих осіб з міської адміністрації і цілком неприступне для решти міщанства.

Вище ми показали, яку велику та економічно міцну групу становили у Вінниці 2-ї чверті XVII в. міщани-землевласники. Перетворення Вінниці на автономну громаду з одночасним переходом міської тери-

торії під *міське право* тим самим перетворювало *всі* міщанські приватні землеволодіння на *дідичні*, а тому відповідало давнім прагненням міщан-землевласників.

Отже, на нашу думку, не може підлягати ніяким сумнівам, що під час установаження договірних взаємин зі старостинським урядом 1638 р. велику роль відіграло якраз забезпечення економічних інтересів міщан-землевласників.

б) Громадське землеволодіння

[Воно] існує цього періода поруч приватної міщанської земельної власності, а об'єктом його є: ліси, сіножаті, а також і орні землі.

У цитованому контумаційному декреті з 31.V.1640 міщани зазначили, що на правобережжі Богу 13 міщанських хуторів та 8 ставів містяться «в лесе власном Веницком» (*-45). Також у цитованому акті продажу 1645 р. хутора Омеляновичів, визначаючи межі хутора, сторони точно описують ці межі й добре одрізняють, де була межа з громадськими землями, а де з приватними міщанськими землеволодіннями, а саме:

«...хутір (Омеляновичів) за містом у лісі, поміж хуторами славетного Федора Журби з одного боку, а славетного Кумайла з другого... почавши від дороги, котра йде до нашого хутора з *полів вінницьких*... лісом ідучи навпроти *великого лісу міського*... до кінця греблі Журбиної, де є копець, ліворуч ґрунт Журбин, а праворуч наш... ідучі через стару дорогу, котра йде з хуторів на *поляни й сіножаті міські*, ліворуч ґрунт Кумайлів і Кощенків, а праворуч наш... в ліву руку поміж полями Кумайловими й Тещенковими зостається 12 ставків *antiquitus*¹, приналежних до нашого хутора... просто йдучи аж до ставу Пустовійтового... прийшовши аж до самих лоз полями й нивою давньою вінницького міщанина Сахна Ушкала...» (*-46).

Так само в цитованому акті продажу 1638 р. місцезнаходження ставища міщанки Гапки Василькової зазначено так: «...а той став нижче стоїть ставу отців езуїтів, а вище Миська Пустовійтенка — *поміж нивами міськими*» (*-47).

Громадське землеволодіння як підстава господарчої діяльності переважної більшості вінницьких міщан відіграє цього періода таку

¹ давніх (лат.)

велику роль, що для повної характеристики еволюції земельних прав вінницької міщанської громади цього періода потрібно висвітлити зміну від 1638—1640 рр. обсягу прав громади на землі громадського користування. Щоб оце виконати, нам доведеться розглянути та зіставити для післяунійного періода еволюцію земельних прав інших міст південного пограниччя України, що розвивалися того періода приблизно в однакових з Вінницею суспільно-економічних умовах оборонно-колонізаційних осередків.

Аналізуючи земельні права пограничних міст південної Київщини післяунійного періода, приблизно до 2-ї чверті XVII в., ми зустрічаємо в них, так само, як у Вінниці, поруч два одмінні способи здійснювання земельних прав: з'явлення приватних міщанських землеволодінь та громадське користування землями, приналежними до відповідного міста. Однак оті землі громадського користування зовсім не є власність міщан, як помилково вважав Антонович (5, 7—9), а зокрема привілей 1589 р., на який він покликається, аж ніяк не можна вважати за локаційний привілей Чигиринові.

І дійсно, аналіз привілею, виданого I.V.1589 на ім'я черкаського старости кн. Ол. Вишневецького, переконує, що визначення врочища Чигирина яко замкненої територіальної одиниці є локація в межах Черкаського староства нової королівщини — автономного Чигиринського вїтївства, в якому черкаські старости мали бути вїтїами. Саму територію Чигиринського вїтївства залишено *під земським правом*, а вїтїові надане право осаджувати на придатних місцях цієї території села. Що до прав чигиринських міщан на експлуатацію чигиринської території, то їм, нарівні з іншими мешканцями міста, надане лише право «уживати тамтешніх вольностей» (9а, 84—85).

Таке саме «кгрунтов... водле постановлень границ стародавних волное ўживанье» надане було привілеєм з 1591 р. богуславським міщанам (9д, 297).

Прикладами дальшого щабля в розвиткові земельних прав міщан стають нам Богуслав на початку XVII в. та Канів. За люстрацією 1616 р., у Богуславі існують приватні міщанські землеволодіння — міські хутори (141, т. II, 519). Як бачимо з привілею Жигимонта Августа канівським міщанам 1571 р., на території Канівського староства, в числі користувачів якої були канівські міщани, ще з часів передунїйних існує

приватне міщанське землеволодіння — на млинки в околиці Канева. На клопотання канівських міщан ці млинки надано було їм спочатку «до ласки господарської», а згодом, і то лише з огляду на велику їх убогість через знищення від татар, оті млинки стверджено було їм «на вічність». Привілей з 1571 р. також ствердив канівським міщанам оті млинки «на вічність» (141, т. II, 68—69).

Між іншим, Антонович неслухно прийняв на віру переказ «попередніх прав» Канева, викладений у вступній частині привілею з 1792 р., бо той виклад має взагалі чимало підозрілих місць та виразних нонсенсів. Зокрема, цей виклад має тенденцію «довести» давнє право Канева на визнану йому 1792 р. дідичну власність на міську територію. Оперте на згаданому переказі 1792 р. твердження Антоновича, що за офіційними документами 2-ї половини XVI в. міська територія Канева була дідичною власністю міщан (141, т. II, акт XXI; 5, 9—10), суперечить цитованим у привілеєві 1792 р. автентичним листам Жигимонта Августа й Стефана та люстрації 1616 р. і є, безперечно, помилковим.

Існування поруч двох описаних форм міщанського землеволодіння ми спостерігаємо після Унії, либонь, в усіх містах степового пограниччя Великого князівства Литовського. Зокрема, за люстрацією з 1616 р., козаки, мешканці Канева, нарівні з міщанами володіли хуторами й також нарівні з міщанами обробляли міські ґрунти (141, т. II, 71—72). Найкраще, однак, взаємно протиставляє оті два різних права міщан на землю та висвітлює обсяг земельних прав громади привілей з 1616 р. «міщанам і обивателям» м. Крилова на магдебурзьке право. У тексті привілею права як міщан, так і взагалі мешканців Крилова визначені так: «...а khruntow i pol nad rekoiu Dnieprom, na Bełoberezu, i na Zboinom, i na Pinnom za Dnieprom pozwolaiem obywatelom toho miasta Kriłowa używати tak, jako innyie miasta ukraiunnyie; także futory obapoł reki Dniepra, aż pod Kremenczuk, *czasy wiecznymi mieti*»¹ (141, т. II, 127—129).

Зіставляючи тепер еволюцію земельних прав вінницької міщанської громади та наведений схематичний перегляд розвитку земельних прав

1 "...а ґрунтів і полів над рікою Дніпром, на Білобережжі, на Збойному, на Пінному за Дніпром... дозволяємо громадянам того міста Крилова уживати так, як інші українні міста; також хутори обабіч ріки Дніпра, аж під Кременчук, мали на вічні часи» (пол.)

міщан інших пограничних міст за післяунійного періода, можна зробити такі висновки:

1. Визначення привілеями меж міської території для пограничних міст відрізняється від локаційних привілеїв північно-західним містам Корони та Великого князівства Литовського тим, що: а) ця «міська територія» не стає власністю міщан, але як королівщина стає рядовим леном відповідному державцеві і лишається надалі під земським правом; б) міщани нарівні з іншими мешканцями міст як компенсацію за виконання певних обов'язків набувають право *користувань* на «міській території», але найдоцільніше використання окремих земель цієї території, особливо ж через осадження на ній сіл, уряд надає державцеві відповідної королівщини.

2. Приватні міщанські землеволодіння існують іще з часів передунійних як острови на міських територіях давніх міст, а також з'являються вони незабаром і на територіях міст новозаснованих. Усі такого роду землеволодіння вважаються за добра земські, мають суто служебний характер і не є дідичні, хоча б були за часів передунійних «отчизнами». Уряд Корони через відповідне надання тоді тільки перетворює міщанські приватні землеволодіння на дідичні, коли хоче з якихсь причин особливо упривілеювати певне місто або певну особу.

Підсумовуючи тепер усе наведене, мусимо визнати, що вінницька міщанська громада внаслідок її упривілеювання 1638—1640 рр. дійсно набула найбільші супроти інших пограничних міст земельні права, а саме:

1) територію, що була перед упривілеюванням лише в користуванні міщанської громади, а юридично й фактично у володінні та розпорядженні старости як інтегральна частина Вінницького староства, виділено з території староства та надано у володіння самої громади як її державця, а сама територія перейшла під міське право.

Земельно-правні взаємини державця міської території — вінницької міщанської громади та державця староства — вінницького старости цілком аналогічні, на нашу думку (за винятком військових обов'язків), тим правовим взаєминам, що склалися між старостинським урядом та шляхтичами, яким виділювано з території староства за королівською санкцією в державу певні добра;

2) усі приватні міщанські землеволодіння на вінницькій території міського права, переставши бути земськими добрами, перетворилися на дідичну міщанську власність.

Право пропінації

Є це одним з важливих прав, набутих містом та міщанами внаслідок перетворення міста на автономну громаду-магдебургію. Автентичний текст привілеїв м. Вінниці на магдебурзьке право не дійшов до нас, але ми про обсяг цього права знаємо з таких авторитетних джерел, як декрети королівських комісарів з 4.IX.1780, коронної асесорії з 11.I.1787 та королівських комісарів з 14.VII.1788 (*-48). Предкладений міщанами наведеним судам автентик привілею 1640 р. не був того часу через знищення цілком читальним в оцьому уступі. Судді, однак, відчитали та встановили, що привілей Володислава IV, встановлюючи покотельщину, надавав місту право будувати броварі, солодовні й гуральні та виробляти пиво й мед і палити горілку.

Розмір покотельщини був такий: од вару пива — 50 грошей, від розсичення півбочки меду — 4 злотих польських, від палення ж горілки на один рік від котла чи від лембека — по 2 злотих польських. Коли б якийсь міщанин купив горілки на стороні, то від кожної купленої кварта повинен платити старості по 2 гроші. Привілей, однак, звільнює від покотельщини тих міщан, що потребують варити пиво, палити горілку і ситити мед на хрестини, весілля й подібні акти. Також привілей звільнює від покотельщини церковні братства, що ситять і шинкують мед під час певних місцевих свят.

Міщани в скарзі перед люстраторами 1789 р. заявляли також, що привілеєм 1640 р. м. Вінниці надано було право будувати на міській землі броварі, солодовні, дозволено варення пива, сичення медів та палення горілок (*-49). Як ми це зазначали, наведене твердження міщанської громади мало під собою підстави. Між іншим, належна міщанам Корони пропінація не була правом приватним навіть за середньовіччя, але наслідком права публічного. Звідси походять різні обмеження вольності пропінації в містах в ім'я публічних інтересів, а одним з таких обмежень права пропінації для окремих міщан був міський бровар, що, роблячи міщанам конкуренцію, давав, однак, прибутки до міського скарбу (147, 363—370). Зокрема обидва цитовані

декрети (коронної асесорії та королівських комісарів 1787 і 1788 рр.), покликаючись на предкладений привілей та на приклад інших міст Корони, визнали місту Вінниці право виробляти всі напої та шинкувати місцевими й закордонними напоями, а також і право збудувати один для цілого міста міський бровар, заборонивши вироблення напоїв в інших приватних гуральнях та броварах. Як це було зазначено в самому привілеї з 1640 р., право пропінації надане було як вінницьким міщанам, так і вінницьким євреям (*-50).

Право на встановлення цехів

Привілей з 1640 р., встановивши оподаткування цехових ремісників (*-51), без сумніву, в загальному перелікові прав та вольностей міщанам містив надання місту Вінниці права встановлювати цехи або принаймні санкціонував оцим попереднє існування цехів у Вінниці.

Міркування оце має під собою тим більше підстав, що взагалі повстання цехів в українських містах ставлять у безпосередній зв'язок з рецесією міського права та устрою на магдебурзькому праві (5, 81—85; 25, 812; порівняймо: 59, 16 і далі).

Зауважуємо, що останніми часами існування ремісницьких «дружин», тобто об'єднань на чолі зі «старостами», встановлено ще в Київській Русі XII—XIII вв. (116, 29—30), а це дає підстави гадати, що цехи могли існувати у Вінниці ще задовго перед наданням магдебурзького права.

Оскільки цехи забезпечували міщан-ремісників від конкуренції ремісників сторонніх та монополізували для своїх членів відповідні промисли (5, 81—85; 25, 812—818), а однонаціональний склад вінницького міщанства забезпечував ці корпорації від можливої внутрішньої боротьби національних угруповань, надане м. Вінниці право встановлювати цехи було того часу також важливим здобутком міста.

Право на вагове, мірове, смоляне та дьогтьове

[Ці права] були важливими прибутковими статтями, призначеними за привілеєм з 1640 р. на публічну користь (*-52). Були це прибутки до міського скарбу від міри та ваги проданих на міському ринку продуктів, а також виключне право міста на торгівлю смолою та дьогтем, що його звичайно віддавано з аукціону.

[Податки та повинності міщан]

Наскільки суд коронної асесорії та суд королівських комісарів могли відчитати уступ про обов'язки міщан у привілеї 1640 р. «по місцю в тим же привілеї зпорохнілім», обов'язки вінницької міщанської громади після надання їй автономії на магдебурзькому праві визначено було так.

а) Податки:

1. «Порохового», або подимного, з кожного диму кожен мешканець Вінниці повинен був давати на рік по 10 грошей, крамарі по 7 злотих польських 15 грошей, цехові по 3 злотих польських, а ті, що мешкають у найманих домах, по 1 золотому польському.

2. Що 7 років належало платити «воловщину» — від 10 волів одного вола. Як ми це показали вище, поволовщину дають своїм панам селяни в цілій Брацлавщині.

3. Від кожного дому визначено на рік по півмірки вівса. Королівські комісари в декреті 1788 р. зауважили, що оцей податок є уточненням «осипу вівса» в люстрації 1616 р., різно даваного від дому (*-53).

б) Натуральні повинності:

1. Декрет королівських комісарів з 4.IX.1780 підкреслив, що за привілеєм 1640 р. на міщан покладено було відбування шарварків не лише для направи валів та острога й ремонту мостів, але навіть обов'язок один день на рік косити сіно, другий день його возити та *інші* замкові повинності, хоч, на думку комісарів, такі повинності протирічать магдебурзькому праву й усі міста на магдебурзькому праві звичайно не несуть таких тягарів (*-54). Користуючись тим самим автентиком привілею, суд коронної асесорії з 11.I.1787 ствердив також, що з натуральних повинностей привілей 1640 р. зберігає відбування шарварків, але виключно для направи мостів, гребель, публічних доріг та млинів (*-55).

2. Як ми це показали вище, добре обізнана в місцевих взаєминах людина — підсудок брацлавський Очесальський підкреслював під час комісії 1642 р., що міщани виконують супроти вінницького старости Одривольського усі чисто повинності, які вони відбували за часів попередніх старост. Зіставляючи наведений неповний перелік повин-

ностей, залишених привілеєм 1640 р., з люстраціями 1604 та 1616 рр., ми дійсно переконуємося, що Очесальський мав рацію. Правда, в цьому перелікові повинностей немовби бракує військових обов'язків, але, на нашу думку, суди кінця XVIII в. свідомо їх поминули, бо ж військові обов'язки міст втратили того часу всяке значення.

Що військові обов'язки вінницьких міщан мусили були сильно зменшитися вже при кінці XVI в., ми це показували на своєму місці, зазначаючи, що 80-х рр. XVI в. вінницький і брацлавський староста Ю. Струсь тримав навіть роту жовнірів, частина яких мала «стацію» в самій Вінниці у міщанських домах. Не може, однак, підлягати сумніву, що обов'язок боронити місто та замок по-давньому тяжів на вінницьких міщанах, бо:

1) як виказує конституція з 1620 р., зміцнення та оборона міст і навіть забезпечення їх гарматами та припасом до гармат були в Короні давньою повинністю міщан (188, т. III, арк. 880; 25, 785—786), а догляд за виконанням цієї повинності покладено було, за конституціями 1565 та 1566 рр., на старосту та на спеціальних комісарів (188, т. II, арк. 694, 720). Виконання цих обов'язків мало особливе значення для Вінниці, що жила того часу тривожним пограничним життям і, наприклад, 13.II.1640 переживає «трывоги великие од неприятеля Крижа Светого в пяти милях од места на тот час будучого» (*-56);

2) навіть на міщанах більш віддаленого від пограниччя та куди більш упривілейованого Львова тяжів XVI—XVII вв. обов'язок зміцнювати та боронити місто (172, 123 і далі);

3) вінницьке міщанство мало й після упривілювання потрібну для виконання військових обов'язків зброю, видимо маючи для відбування цих обов'язків належне підготовлення та організацію. Як це видно з цитованого декрета про розмежування м. Вінниці від якушинецьких землеволодінь 19—30.V.1642, вінницькі міщани «z oręzem y strzeiba, rozmaita»¹, на чолі з війтом і двома бурмистрами, збройною силою не допустили сипати копці. Другого дня з'явилися міщани разом зі старостою Я. Одривольським «з рушницями, косами насадженими, рогатинами, луками, гарматами й гаківницями, спровадженими для цього з м. Вінниці, й іншою незвичайною зброєю», а всього прибуло

1 "зі зброєю та стрільбою різноманітною" (пол.)

зі старостою до 10 тис. чоловік. Позасідавши в лісі та в долинах, вони силою не допустили комісії, загрожуючи комісарам у вічі певною смертю й от-от пориваючись до зброї. Нарешті 30 травня вінницькі міщани, з'їхавшись чималим відділом до призначеного комісарами місця на чолі зі своїм війтом, комісарам «strzelba łukami y innym oręzem do woyny należącym»¹ не дозволили їхати через Якушинецький міст (*-57).

[Права та обов'язки до і після 1638 р.]

Зіставляючи правний стан вінницької міщанської громади перед упривілеюванням з правним станом її jako магдебургії, ми бачимо, що надання місту Вінниці 1638—1640 рр. автономії було епохальною датою в еволюції правового стану міста. Насамперед потрібно констатувати цілковите відокремлення міста від волості та перетворення його в окрему від Вінницького староства господарчо-податкову одиницю. Що до низки набутих громадою прав (земельні права, право пропінації, право на вагове, мірове, смоляне й дьогтьове, монополізація для міщан міського промислу через запровадження цехів), то вони є наочний і безсумнівний здобуток громади, що ніяких доказів не потребує. Зокрема ми вже підкреслювали злам в земельно-правних взаєминах вінницької міщанської громади після її упривілеювання.

Зіставляючи обов'язки міщанської громади перед упривілеюванням з її обов'язками після надання автономії, ми спостерігаємо цілковиту зміну характеру повинностей. Зокрема, впадає в очі майже цілковита ліквідація особових натуральних повинностей, а натомість, як і треба було чекати, сильно розвинулось оподаткування — грішми та натураліями.

Коли ми могли до якоїсь міри зіставити обсяг прав вінницької міщанської громади перед упривілеюванням та після цієї дати, то зробити таке саме зіставлення для обов'язків обох наведених періодів і визначити точно, чи зміна була на користь громади, не є можливе: аджеж такий, наприклад, обов'язок, як військово-сторожева служба, не піддається оцінюванню. Одне тільки можна сказати з певністю: вінницька міщанська громада від часу перетворення її на автономну

1 "стрільбою луками та іншою зброєю, війні властивою" (пол.)

громаду безперечно почала сплачувати до старостинського скарбу куди більш, як давніше,— отже, вона платила і за набуті права, і за звільнення від натуральних повинностей. Однак коли ми згадаємо кількавікову боротьбу вінницьких міщан за свої земельні права та візьмемо під увагу прагнення міщанської громади від середини XVI в. звільнитись од натуральних повинностей, що їх чимдалі важче ставало сполучувати з нормальною господарчою діяльністю, то треба визнати, що договірні взаємини цього періода зі старостинським урядом були пекучою, невідкладною потребою для міста та необхідною передумовою його дальшого господарчого розвитку. З цього погляду договірні взаємини сторін, складені 1638 р. та через 2 роки зафіксовані королівським привілеєм 1640 р., є безсумнівний здобуток громади.

[Надання Вінниці міського суду]

Епохальне значення в кількавіковій еволюції правного стану Вінниці має звільнення міщан з-під замкового присуду та надання місту за привілеєм з 30.V.1640 *власного міського суду* (*-58).

Як відомо, в стародавній Русі судові функції виконував сам князь («полудіє»), і йому ж належали «віри» та інші стягнення в кримінальних справах. Князь передавав судові функції в міста своїм намісникам, а ті часто призначали тивунів. Окрім «вір» та інших стягнень для князя, намісники та тивуни одержували на свою користь певний прибуток за судочинство. Оця система судових стягнень призводила до того, що тивуни часто зловживали своїм правом стягати відшкодування в кримінальних справах (49, 166—179; 99, 218—265; 44, 89), викликаючи справедливі нарікання людності.

Як ми вже зазначали, перед Коріатовичами судові функції відповідно до норм копного права належали всім сільським громадам Побожжя, включаючи й вінницьку сільську громаду. Однак від 60-х рр. XIV в. у Вінниці, як і в інших містах Подільської землі, суд, без сумніву, виконували також урядовці князя, бо привілей Юрія та Олександра Коріатовичів Кам'янцю-Подільському на магдебурзьке право з 7.XI.1374 застерігає, що міщан має судити за їхнім правом вїйт, а воевода в цей суд не повинен втручатися (82, 206; 107, 197—198). Безперечно, після інкорпорації Подільської землі до складу Великого князівства Литовського м. Вінниця лишалося під замковим присудом.

бо, за литовським правом, усі міщанські громади неупривілейованих господарських міст були під земським присудом (77, 519—522, 624—663; 71, № 10, 29—38). Тим-то Свидригайлів лист з 9.V.1438, надаючи місту Кременцю магдебурзьке право, застерігає: «не має їх(міщан) наш староста ані которий наш урядник судити ні за которій діла, тільки сам той предречоний вїйт має їх судити у німецькому праві» (9а, № 2, 3—5). Люблінська унія нічого тут не змінила, бо, за польським правом XVI—XVII вв., неупривілейовані міста були також під замковим присудом (164, 51).

Судова діяльність давала замковому урядові значні прибутки: «пересуд» — його за саме судочинство платили обидві сторони; «повинне» — відсоток з «вин», тобто відшкодувань, що їх платила винна сторона до господарського скарбу; «змирська куниця» — мито від справи, де перед судом відбулося замирення; «децкованье» та інші (44, 125—127; 47, 115; 77, 684—685; 71, № 11, 30; 24, 89).

Що вінницькі міщани разом з зем'янськими людьми були XVI в. під замковим присудом і який тяжкий був для них оцей присуд, свідчить описана вище завзята боротьба 30—50-х рр. XVI в. з старостинським урядом та навіть збройне повстання вінницьких зем'ян і міщан 1541 р. проти вінницького старости кн. С. Пронського. Господарський лист вінницьким зем'янам та вїттові й вінницьким міщанам з 7.VII.1541 виказує, що однією з причин боротьби та повстання були «кривды и втиски и драпежства великие и незносные» (9з, 28), а господарський лист вінницькому старості Ф. Сангушковичу з 16.VII.1546 виявляє, що серед отих «кривд» одне з перших місць займали судові стягнення: «вини», «заруки» та «пересуди» (9з, 43).

Як доводить господарський лист вінницькому старості кн. Б. Корецькому з 27.XI.1551, скарги на старост та державців за надмірні судові стягнення йшли до уряду звідусюди, а тому вальний сейм у Вільні 1551 р. замість давнішого «бранья» пересудів — 1 гріш від 10 грошів — встановлює тільки половину цього стягнення, а саме: від 10 грошів — півгроша, від копи — 3 гроші, від рубля — 5 грошів, від 10 кіп — півкопи, а від 100 кіп — 5 кіп (9з, 68—71). За люстрацією 1552 р., пересуд бере староста й «децкованье» відповідно до Статуту Великого князівства Литовського (9в, 603). Однак наведені в записі з 1.I.1560 скарги вінницьких міщан на свого старосту кн. Б. Корецького

про те, що він «кривды и обтяженья великие чинить и вины непомерные беретъ» (9в, 117), виказують, як мало тут допомогла навіть постанова сейму.

Зрозуміло, що в таких обставинах міщани деяких неупривілейованих господарських міст намагаються виломитися з замкового присуду та вдатися натомість до давнього громадського *копного суду*, а старости та намісники-державці, боронячи своє право на прибутки від судочинства, суворо карали кожна таку спробу міщан. Прикладом цього може бути цитований тут акт з 24.VIII.1586. З акту видно, що 19.VIII.1586 міщани господарські житомирські, вся копа міста Житомирського судили Федора Случанина за покрадення 15 кіп 25 грошей у Василя Пронкевича-Случанина, визнали його винним і присудили стягнути з нього покрадені гроші. Василь Случанин вдався 24.VIII.1586 до житомирського старости й просив, щоб йому відповідно до прикладеного декрету копного суду «отправа сталася на Федору Случанину», але ось як реагував на це староста:

«...Яко ж я, казавши тот декрет перед собою вычитати, и, обачивши то, иж тые мещане выламуются с присуду моего, то судили копным правом, чого не мели судити и не ест волны, — кгда ж они копного права не уживают, толко я, а в небытности моее наместник мой... Ку тому теж, иж не им тот суд належал судить, але мне, або наместникови моему. Яко вем тот суд неслушный и не належный, скасовавши, и всказалом Василию Пронкевичу на мещаных звышменованных и всей копе места Житомирского, которые шкоду ему его, которая се ему стала в покраденю, то ест копь петнадцат и грошей двадцать и пять, мают заплатити а собе винного искати. И зложилом рок заплате от сего дня, месяца августа двадцать четвертого, за две недели...» (9б, 155—156; 86, 81—92).

І у Великому князівстві Литовському, і в Короні вилучити місто з-під замкового присуду та надати йому власний міський суд можна було тільки через привілей на магдебурзьке право (71а, 9; 164, 51). Наприклад, господарський лист з 3.XII.1503 виказує, що київські міщани скаржилися «на втиски й драпежства», що їм діються від тивунів, і просили їх «вийняти з тивунських рук». Тим самим листом київських міщан звільнено було від тивунського суду (З, т. I, № 207, 355), й, мабуть, стверджено чи надано магдебурзьке право, бо Жиги-

монт листом з 12.I.1516, своєю чергою, стверджує надане Києву королем Олександром магдебурзьке право. Одночасно в листі Жигимонта зазначено, що київських міщан звільнено «от послушенства и власти воевод, судей и інших урядников наших и их наместников». Міщани не повинні відповідати в справах кримінальних, у великих і поточних, перед згаданими урядовцями, які не повинні їх до відповіді перед себе потягати й ні до яких вин і до заплачення таких не повинні насилувати. Міщани повинні відповідати тільки перед своїм вйтом, правом магдебурзьким (33а, № 25).

Лист короля Стефана з 8.II.1585 м. Корсуню свідчить, що порядок звільнення з-під замкового присуду в Короні був такий, як і в Литві. Наприклад, надаючи м. Корсуню магдебурзьке право, привілей звільнює місто та міщан «од усяких прав польських і руських» та «від усяких зверхностей і владностей воевод, каштелянів, підкоморіїв, суддів, підсудків, возних та інших урядників наших коронних». Далі привілей зазначає, що корсунські міщани в справах великих і малих не повинні відповідати перед зазначеними господарськими урядниками або платити їм які-будь вини, але судити міщан та виконувати над ними вироки має тільки вйт з обраними поспільством лавниками так, «яко право немецкое мейдеборское во всихъ своих понктах, способах, звичаях, артыкулах обмовляеть» (9з, 240—243).

Таким чином, здобуття вінницькою міщанською громадою права на власний суд відповідало прагненням міщан, за які вони не раз боролися з старостинським урядом. Тим-то здобуття власного міського суду становить зламну дату в тривіковій еволюції правового стану міста Вінниці та більш як двовіковим процесі формування у Вінниці міщанського стану. Саме тепер ми маємо поставити питання: яких же змін зазнала суспільно-правнича природа Вінниці внаслідок перетворення її 1638—1640 рр. на автономну громаду-магдебургію?

Увесь попередній виклад виказує, що перетворення Вінниці 1638—1640 рр. на магдебургію було кінцевим моментом сформування у Вінниці міщанського стану. Ставши внаслідок перетворення на магдебургію автономним од волості та від староства адміністраційно-господарчим організмом, місто одержало одночасно право на володіння та на розпорядження значним земельним фондом та набуло низку торговельно-промислових прав. А що «місто», тобто вінницьке міщанство.

одержало всі ці права *in commune*¹, воно мусило було не тільки лишитися по-давньому *громадою*, але ж прагнення зберегти виключно для себе здобуті привілеї та пільги повинно було спричинитися до ще щільнішого згуртування вінницького міщанства, до більшого відокремлення його від інших станів та до перетворення вінницького міщанства, як це давніше було з зем'янством, у замкнену касту — *упривілейовану міщанську станову громаду*.

Оскільки підставу добробуту всіх без винятку міщан по-давньому становить землеволодіння й землекористування та володіння домами в місті, причому володіння домами в місті є підстава міського громадянства й воно ж таки дає право та можливість користуватися зазначеними пільгами та привілеями, вінницька міщанська громада по-давньому лишається насамперед *земельною громадою*.

Одним із найважливіших здобутків вінницької міщанської громади після здобуття автономії було звільнення міста й міщан з-під замкового присуду та встановлення власного, незалежного від старостинського уряду та від волості міського суду на магдебурзькому праві. Коли взяти під увагу всі зазначені зміни суспільно-правничої природи міста внаслідок реформи 1638—1640 рр., то це все приводить до висновку, що від 30.V.1640 *Вінниця стала містом у правному розумінні*.

[Ставлення міщан до магдебургії]

Що правний стан вінницької міщанської громади після перетворення її 1638—1640 рр. на магдебургію був дійсно великим здобутком вінницького міщанства, найкраще свідчить саме ставлення міщан до набутих прав та вольностей. Ми вже зазначали, що хоч формально упривілеювання Вінниці відбулося з ініціативи старости Одривольського, але *за згодою* вінницької міщанської громади та внаслідок наперед установлених зі старостинським урядом договірних взаємин. Нижче ми покажемо (див. розділ VII), як високо цінувала вінницька міщанська громада здобуті права та вольності: аджеж навіть однією з умов Зборівської угоди 1649 р., безперечно на клопотання вінницьких міщан перед гетьманським урядом, Українська держава виставила Польщі вимогу — дати *цілковиту* амністію вінницьким міщанам та

1 громадою (лат.)

залишити їм усі попередні права та вольності. Те саме стверджує також епопея боротьби вінницької міщанської громади 2-ї половини XVIII в. за втрачені права та вольності.

Щоб виявити, як ставилося міщанство українських міст XIV—XVIII вв. до привілею на магдебурзьке право, автор дослідив способи одержання на Поділлі магдебурзького права 23 магдебургіями-королівщинами та 33 приватновласницькими магдебургіями і прийшов до висновка, що подільські магдебургії одержували надання магдебурзького права двома способами: а) на прохання міщан та б) на прохання власника, старости чи державця. Перший спосіб здобуття магдебурзького права є давніший, і власними заходами його здобували насамперед давні міщанські громади, що, звикши до громадського життя, могли оцінити значення автономії міста від волості та від старостинського уряду. Наприклад, заходами міщан одержує магдебурзьке право 1448 р. м. Смотрич, бо в привілеї м. Смотричу з 1448 р. стоїть: «*pro parte oppidanorum de Smotrycz petitio... oppidum Smotrycz in ius theutonicum transferre dignaremur gratiose*»¹ (9a, 7).

Заходами міщан одержали магдебурзьке право ще два давні подільські міста: Червоноград — 1448 р. (141, т. II, 978) та Летичів — близько 1466 р. (141, т. II, 998; 139, т. I, 4).

Що міщанські громади подільських міст робили енергійні заходи для здобуття автономного устрою на магдебурзькому праві, а також для одержання підтвердження здобутих надань або для поширення меж своєї автономії, виказують багато актів XVI—XVII вв. Прикладом цього можуть бути заходи кам'янчан, сатанівських міщан та багатьох інших. Між іншим, у привілеї від власниці Катерини Сенявської м. Сатанову 1641 р. стоїть: «... *za prosba ich (тобто міщан.— В. О.) usilna... pozwalam... aby się prawem magdeb. sądzili i wszystkie sprawy, także i porządek prawem magdeb. odprawowali*»² (176, т. II, 43).

Заходи міщан для одержання автономного устрою на магдебурзькому праві, а інколи й боротьба за нього, не є, однак, властивістю лише

1 "прохання міщан Смотрича... ласкаво просимо перевести місто Смотрич на тевтонське право" (лат.)

2 "за проханням їх... настійним... дозволяю, ...щоб судилися магдеб[урзьким] правом і вирішували всі справи, також і лад правом магдеб[урзьким]" (пол.)

подільських міст, але ми спостерігаємо це все XVI—XVII вв. також і на південній Київщині та Брацлавщині. Про боротьбу цього періода білоцерківців та канівців за магдебурзьке право, що закінчилась, однак, для них нещасливо, ми вже згадували. Проте 20.VII.1661 Канів знову одержав привілей на магдебурзьке право — як зазначено в тексті привілею, відповідно «do pokornej obywatelow... Kaniowa suppliki i prozby przez szlachetnego Jana Lyzohuba pólkownika naszego kaniowskiego»¹ (9a, 73).

Між іншим, Пічета також вважає, що від 2-ї половини XVI в. чимало міщанських громад Великого князівства Литовського починають клопотатися про надання їм автономного устрою на магдебурзькому праві і це є позитивна оцінка міщанами цього устрою (95, т. II, 169).

[Шляхта під міським правом]

Цілковите відокремлення міста від волості внаслідок перетворення Вінниці 1638—1640 рр. на автономну громаду-магдебургію та з'явлення, таким чином, незалежної від старостинського уряду міської юрисдикції безперечно мусили були зміцнити давні тенденції шляхти, що мала свої двори у Вінниці, «виломитися з-під міського права». На підставі своїх загальних вольностей шляхта не хоче ані підлягати міській юрисдикції, ані платити міських податків. Інтересно відзначити, що після надання магдебурзького права боротьбу проти шляхти, яка виламується з-під міського права, провадить уже не міщанська громада, але виключно старостинський уряд. Це свідчить, що міщанська громада не збагнула великої шкоди для міста від створення окремої шляхетської юридики. Позиція міщан у цьому питанні є, однак, цілком зрозуміла. Оскільки міщан звільнено було від особових, здебільшого *відрядно* виконуваних, натуральних повинностей і забезпечено їм володіння міською територією, а податки до замку цілком точно визначував привілей 1640 р., зацікавленим у збільшенні своїх фіскальних можливостей став тепер виключно старостинський уряд.

Власне, об'єктами оподаткування на користь старостинського скарбу вже 1-ї чверті XVII в. були насамперед міські доми чи дими, а тому

¹ "до покiрного прохання громадян... Канева i звернення шляхетного Яна Лизогуба, полковника нашого канiвського" (пол.)

старостинський уряд ще 1-ї чверті XVII в. взяв під контроль перехід міських домів та садибних земель на власність не-міщан, особливо ж шляхти. Наприклад, 17.XII.1625 шляхтичі Красносельські дарують свій двір шляхтичеві Ст. Чернецькому та його жінці Настасії Красносельській. В акті відступлення зазначено, що це є шляхетська садиба і, згідно з сеймовими конституціями (власне, за конституцією 1611 р. — В. О.), є під шляхетськими вольностями (*-59). Зрозуміло, що наведена анотація умотивовувала непотрібність дозволу старостинського уряду на відчуження цієї садиби.

Особливо ж загострює старостинський уряд свій контроль над переходом міських домів та садибних ґрунтів на власність шляхти після надання місту магдебурзького права, реагуючи цим, звичайно, на особливо виявлені тенденції шляхти вважати свої двори в місті «під шляхетськими вольностями». Заходи старостинського уряду в цій справі виявлялися: а) в забороні продавати міщанські садиби шляхтичам та б) в енергійній боротьбі з шляхтичами, що порушували цю заборону.

Переходи міщанських домів та ґрунтів у місті шляхтичам, що висвітлюють та стверджують наведені міркування, ми спостерігаємо, наприклад, в отаких актах:

1. Подружжя міщан Степан та Маруся Підвербні, батько й мати, та син Іван Підвербний з дружиною Ганною Підвербною продали 26.III.1639 свій двір у Вінниці подружжю шляхтичів Негребецьких. Під актом продажу стоять підписи вінницького в'їта П. Омеляновича та вінницького провентового підстарости, але є вони обидва лише «запрошені» особи, тобто свідки, що своєю урядовою повагою мали, видимо, до якоїсь міри управнити отой формально незаконний акт. Наведений приватний акт продажу сторони могли юридично оформити аж після конституції 1647 р., з дозволу старости Яна Одривольського, який, «опущ на то pozwoliwszy»¹, прийняв цей акт до вінницьких гродських книг 18.V.1649, примушений кінець-кінцем санкціонувати зроблений продаж (*-60).

2. Те саме подружжя шляхтичів Негребецьких 15.IX.1640 возний увів у володіння іншим двором у м. Вінниці, на вулиці Красносельській,

1 "дозволивши їм це" (пол.)

побіч їх власного двору, «від славетних Панаса й Степана Фурманенків, Прохолена Лиса, Богдана Сича, Йосипа й Леська Шпаченків та їхніх жінок за згодою старости вінницького Яна Одривольського дозволеною куплений, набутий і заплачений» (*-61).

3. Шляхтич Ян Вишомірський, збудувавши за Богом двір на шляхетському «пляці», звільненім здавна від юрисдикції замкової та міської, на пустопорожнім ґрунті, що довго пустував, здобуває 15.I.1646 від старости Я. Одривольського листа, яким стверджено приналежність цього двору до шляхетських дворів, забезпечених конституцією 1611 р. У цьому листі староста забороняє своїм намісникам та міщанам перешкоджати Вишомірському у володінні, а власникові стверджує його право розпоряджатися цим двором (*-62).

Як гостро стояла того часу справа з «шляхетськими вольностями» на міські двори, свідчить те, що Вишомірський не задовольнився листом від старостинського уряду. Того ж самого року Вишомірський здобуває спеціальний привілей од Володислава IV, яким стверджено приналежність його двору до упривілейованих конституцією 1611 р. шляхетських дворів (*-63).

4. Міщанин Бажан Холод, маючи дозвіл од вінницького старости Яна Одривольського, продає 28.III.1647 половину своєї садибної землі у Вінниці шляхтичеві В. Петрушевському (*-64).

Однак поза старостинським контролем перехід домів та садибних ґрунтів у Вінниці на власність шляхти продовжується, а шляхта, видима річ, ніяких міських податків платити не хоче, бо 4.VI.1640 старостинський уряд розпочинає процес у асесорському суді проти цілої групи шляхтичів — М., К. та С. Дешковських, Я. Рациборанського, Я. та В. Жабокрицьких, Петровського, Сераковського та А. Следзіовського. Не визнаючи набуття отими шляхтичами домів та дворів за законне, староста в позові зазначає, що відповідники «не ведать яким претекстом и правом домаы и дворы певные в месте нашомъ Виныцы, до заведованья и шафунку доживотного менованому деляторови од нас поданые, власные, меские, с которых перед тым так подданство нам и старостам нашим отдавано, яко и до скарбу нашего во вшеляких податках належали, побралаи, поосядали и оные себе нуллию титулюі¹

¹ без жодного права (перекруч. лат.)

узурпують». Позовник вимагає від запізваних «показаня права и гытулу, а в непоказаню — до одсуженя тых домов и дворов». Суд відкладає справу й призначає «инквизиторов... абы... до места нашего Виницы зъехали» і там за допомогою листовних доказів та усних свідчень виявили, «если на кгрунтах власных меских, чыли земских шляхецких дворы тые позваных осаожны суть, за яким правом и претекстом оные трымають» (*-65).

Супроти всіх заходів старостинського уряду шляхетська юридика, однак, в місті збільшується. Безперечно, велику роль у цьому відіграло звільнення міщанської громади од військової служби. Не лише у Вінниці, але в багатьох інших містах Корони за спеціальними привілеями практикуються вже від початку XVI в. вилучення шляхти з-під міського права, сполучені здебільшого зі службою королеві на принципі сервіторіату (163, 177—178). Те саме помічаємо ми при кінці 40-х рр. і у Вінниці.

Як свідчить королівський привілей з 3.I.1647 шляхтичеві Янові Юровському, основним мотивом звільнення двору Юровського від міської юрисдикції та податків є те, що він «*domum... in civitate nostra Vinnicensi... sumptibus impensis suis ob imminencia a Tartaris pericula extruxit*»¹.

А що вселення до міста військовозобов'язаної шляхти збільшувало обороноспроможність міста, уряд всемірно цьому сприяє. Цитованим привілеєм король урочисто звільняє того ж таки Юровського від міської юрисдикції та податків, а саме: «...*jurisdictione, contributionibus, dationibus, censibus aliisq. omnibus oneribus civilibus quocunq. nomine nuncupatis (publicis nihilominus laudatos et laudandos exceptis) liberum et immunem faceremus*»² (*-66).

Таким чином, спочатку на підставі своїх загальних вольностей, а потім за спеціальними привілеями внаслідок звільнення міщан од військової служби шляхетська юридика у Вінниці невпинно зростає. Супроти 1611 р. шляхетська юридика при кінці 40-х рр. майже по-

1 "Будинок... збудував у нашому місті Вінниці з видатком своїх коштів перед близькою татарською небезпекою" (лат.)

2 "[від] юрисдикції, контрибуції, датків, чиншів і будь-яких інших громадянських повинностей, від імені будь-кого проголошених (прилюдно ухвалених, як і тих, які треба ухвалити), робимо вільним і необтяженим" (лат.)

троюється, налічуючи 1647 р. 98 шляхетських дворів та 3 «пляци», тобто садибні ділянки (див. розділ III) (*-67). Кінець-кінцем конституція з 1647 р., поширивши шляхетські вольності на шляхетські двори, що з'явилися у Вінниці в межичасі 1611—1647 рр. (188, т. III, арк. 135), узаконила попереднє правопорушення шляхти в справі набуття домів та дворів у місті.

[Церковні юридики в місті]

Головно до 2-ї чверті XVII в. належить віднести початок у Вінниці юридик церковних, а саме:

а) Юридика єзуїтів

Запровадив до Вінниці єзуїтів як колонію Кам'янецької колегії [В.-О.] Калиновський 1611 р., і до 1619 р. вони становили тут «дім місійний», а відтоді «резиденцію». Від 1630 р. єзуїти розпочали навчання в колегії з школами при ній граматики й поетики, а від 1632 р. — також і риторики, влаштовуючи на Різдво та на Великдень шкільні публічні театри. Гойно фундована польською шляхтою, єзуїтська резиденція протягом кількох років буде величний костел та колегію — усе це на взір замку, оточеного високим муром з міцними наріжними баштами, — а 1642 р. вона здобуває назву «колегії» (189, ч. III, 1081—1085).

Займаючи в самім місті чималу площу землі та виявляючи широку діяльність, вінницька єзуїтська колегія, безперечно, повинна була мати 30—40-х рр. свою юридику, заселену челяддю, службовцями та, либонь, і ремісниками. І дійсно, люстратори 1767 р. встановили, що за часів Хмельниччини на юридиці єзуїтів було 4 хати. Тоді ж єзуїти предклали люстраторам акт з 25.XI.1663, з якого видно, що єзуїтські юрисдикціани мали на юридиці самі лише хати без городів і в оподаткуванні їх того року прирівняно було до міських ремісників (*-68); либонь, таки й були вони ремісниками.

б) Юридика домініканів

Конвент домініканів з'являється у Вінниці близько 1625 р. (*-69), а 1637 р., видимо, існує вже при ньому костел домініканів, бо 2.XI.1637 шляхтич Ян Кухарський дарує домініканам частину свого «пляцу» «для проходу до костелу домініканів на вуличку» (*-70). Року 1640 шляхтич

Негребецькі дарують домініканам ґрунти в місті й пляц свого двору в сусідстві з конвентом, а так само дарує їм свій двір зо всіма будівлями сусіда Негребецьких шляхтич Ян Глінерович. Подружжя шляхтичів Закжевських подарувало 1641 р. домініканам у Вінниці аж 2 двори зо всіма забудуваннями (*-71).

Гойно уфундований 1623—1646 рр. садибами в місті, маєтками та грішми (*-72), конвент домініканів, як це свідчить зіставлення з люстраціями з кінця XVIII в., безперечно, 30—40-х рр. повинен був мати у Вінниці свою юридику.

в) Юридика черниць Благовіщенського монастиря

Від кінця 30-х рр. XVII в. повинна була повстати юридика черниць Благовіщенського монастиря. Монастир оцей при церкві св. Марії засновано було 1635 р., а 1637 р. фундатор М. Кропивницький надає монастиреві у Вінниці двір і великий пляц із забудуванням та острогом, куплений 1634 р. у шляхтичів Чорніовських за 1400 злотих польських, та інші землі й гроші (108, 41—43; 117, вип. IV, 192—193; *-73).

Фундований не так гойно, як попередні католицькі монастирі, монастир черниць повинен був, однак, як і у XVIII в., мати вже від часу заснування свою невелику юридику.

г) Юридика Братського Вознесенського монастиря

[Вона] мала існувати принаймні від кінця XVI в., а безсумнівно існувала 1-ї половини XVII в.: аджеж 1-ї чверті XVII в. тут існує братська школа, а саме на 30-ті рр. XVII в. припадає діяльність відомої в історії української культури Вінницької колегії при Братському монастирі.

Поява всіх отих юридик, безперечно, погіршувала правний стан вінницької міщанської громади. Юридики вже досить себе виявили того часу в інших містах Корони, розбиваючи й дезорганізуючи міський устрій, а інколи й завдаючи матеріальних шкод міщанам, бо часто мали в себе ремісників (163, 177—178). Зокрема, юридика єзуїтів таких ремісників, мабуть, і мала, як це показує цитований акт з 1663 р. Найшкідливішою, однак, цього періода для міста була, безперечно, численна юридика шляхетська. Що до церковних юридик, то в середині XVII в. були вони ще тільки в зародку. Однак цього періода, супроти

всіх отих юридик, вінницьке міщанство становило ще переважну більшість усієї міської людності. Розвиток юридик зо всіма його негативними наслідками для правного стану вінницької міщанської громади ми будемо спостерігати 2-ї половини XVIII в.

[Спольщення вінницького зем'янства]

В еволюції станових взаємин на Брацлавщині за післяунійних часів неабияку роль відіграли зміни національного складу зем'янства та невпинний перехід зем'янських землеволодінь у польські руки. А що без належного розуміння цього процесу не завжди зрозумілі бувають як певні моменти тогочасного державного права взагалі, так і правно-станові взаємини цього періода зокрема, ми спробуємо тут висвітлити зазначений процес.

За люстраціями середини XVI в., геть усе зем'янство Вінницького повіту та всієї Брацлавщини належить до стародавніх місцевих українських родів; а спроби польських королів запровадити тут польське землеволодіння зустрічають найрішучішу відсіч зем'янства (24, 136, 186—187).

Так, I.XI.1538 «панове рада, княжата, панята и вся шляхта великого князства Литовского», тобто литовський сейм, протестують проти надання замкового села Вонячин, що було перед тим у держанні славетного героя степів черкаського старости Остафія Дашкевича, полякові з Шлезка Претвичу, а саме:

«...ваша милость... рачил у в отчизну дати село на имя Вонячич неякому Претвичу, слежаку, недалеко Веницы, яко бы тое село мело быть вделено в коруну. Тут ваша милость рачи обачити... естли же то не ест з нарушеньем прав и статуту всего панства великого князства Литовского...»

Відповідаючи 20.XI.1538 сеймові, король примушений був виправдовуватися: що до села Вонячин, яке немовби віддано в отчизну слежакові Претвичу, то це с. Вонячин після смерті Остафія Дашкевича випросила в короля королева Бона та віддала його від себе Претвицькому «держати до часу» (4, т. I, № 101, 90, 101). Вінницькі зем'яни на цей раз добилися свого, бо за люстрацією 1545 р. с. Вонячин «держить» пан Семен Кмитич (156, 110), а за люстрацією 1552 р. воно було в держанні князя-січовика Дм. Вишневецького (9в, 608).

Наскільки однонаціональним та національно-відпорним було зем'янство Брацлавщини ще при кінці 70-х рр. XVI в., свідчить лист-протест з 7.VII.1576, з яким до короля Стефана Баторія звернулася «вся шляхта рыцерство воеводства Браславского», а саме:

«...Даны суть листы... братьи нашей... писмом Польским писаные, позываючи их перед маестат вашей королевской милости... Хотях..., за постановленьем унии, листы с канцлерыи вашей королевской милости не инаким, одно Руским письмом мают быти выдаваны...»

Далі в листі стоїть, що нібито через небезпеку на той час од татар шляхта не відпустила запозваних, а тепер просить короля «тых братью нашу позваных от року и от позвов» звільнити, бо ж «то ся нам деет над право и вольности наши, иж листы с канцлерыи вашей королевской милости до нас писмом Польским выдавають» (3, т. III, № 64, 187).

За Будановим, польські елементи з'являються на Брацлавщині за післяунійних часів при кінці XVI в.: тоді-бо почався перехід побозьких земель у руки волинських магнатів, що привели за собою посесорів та адміністраторів поляків (24, т. II, 188). За Нейманом, приплив польської шляхти на Брацлавщину починається від кінця XVI, а надто від початку XVII вв., бо за післяунійних часів внаслідок безпосередньої адміністраційної підлеглості Короні встановлюються постійні взаємини Брацлавщини з Варшавою, Любліном та Радомом. Поляки невпинно захоплюють гродські й земські уряди та маєтки, так що перед Хмельниччиною більша половина просторіні Вінницького повіту перейшла в польські руки або на дідичному праві, або яко старостинські держави (85, XXX, 226).

Нейман подає, що приватні землеволодіння переходили в польські руки або через купівлю, або через одруження поляків з українськими шляхтянками. Яко приклад таких переходів автор наводить історію спадщини одного з найзначніших землевласників Вінницького повіту Федора Стрижавського, що мав сина та 3 дочок. Року 1613 одночасно одружуються з поляками дві доньки Ф. Стрижавського: красуня Тетяна — з Мацеєм Пшератовським та Аполонія — з Станіславом Кронковським. Окрім належної молодим за Статутом четвертини родового маєтку, батько віддав їм іще придбане с. Сивоковці. Після смерті батька молодий власник Стрижавки Самуїл Стрижавський, за донацією з 20.XII.1624, продав свій маєток вінницькому старості Адамові Кали-

новському (між іншим, за актами з року 1623, А. Калиновський був уже того часу власником с. П'ятничани). Наймолодша донька Ф. Стрижавського Ганна, що володіла тільки-но материзною — с. Сосонка, віддалася за місцевого шляхтича-українця Євст. Шашкевича. Кронковський продав 13.IX.1621 жінчину частку в кобильненській маєткуні подружжю Ольбрихтові Кохановському та Олександрі Кохановській-Красносельській (з місцевого українського роду Красносельських), а частку в сивоковецькому маєткуні — Реміганові Горчинському. Коли 17.VIII.1634 Пшерадовського було забито, пані Тетяна віддалася за молодшого від неї поляка Мик. Косаковського, який потрапив здобути 11.V.1642 від дружини донатію на всі її маєтки — села Сивоковці й Кобильна та утворене на лівому березі р. Кобильної с. Приборівку. Таким чином, протягом короткого часу після смерті Ф. Стрижавського величезна територія його маєтків окремими частками переходить у руки поляків. Стрижавські маєтки разом з м-ком Стрижавкою та селами Переорки, Лисіївка й Соболівка переходять року 1624 на власність Калиновського; південну половину кобильненських ґрунтів з селами Козинці й Половецьке купили року 1621 Кохановські, а північну їх половину з селами Кобильна, Приборівка й Сивоковці одержав року 1642 Косаковський, що заклав окрім того с. Косаківку (85, XXX, 266—281).

[Вінницькі старости до і після 1569 р.]

Нейман безперечно має рацію, констатуєчи безпосередній зв'язок поміж переходом у польські руки урядів та землеволодінь. З цього погляду головну роль відіграв тут старостинський уряд, бо ж староста фактично роздавав господарські землі в держання шляхтичам. Від кінця XV в. й аж до Унії вінницьке й брацлавське староства ніколи не надавалися полякам, але, окрім виходя з Московщини С. Пронського, цей уряд обіймали виключно волинські магнати-українці: кн. Костянтин Острозький (1491—1529; з 1517 р. передав управління кн. Романові Сангушкові), кн. Ілля Острозький (1529—1541), кн. Семен Пронський (1541—1542), кн. Федір Сангушко (1542—1550) та кн. Богусь Корецький (1550—1579) (24, т. II, 92—93). Цілком інше ми спостерігаємо після Унії. Відтоді, окрім небожа відомого владика Гедсона, українця Олександра Балабана, старостування якого обірвалося року

1620 після бою під Цецорою (він попав у полон до турків), вінницькими й брацлавськими старостами були вже виключно поляки: Юрій Струсь (1579—1604), Валенти-Олександр Калиновський (1604—1613), Олександр Балабан (1613—1620), тимчасовий староста Олександр Пясочинський (1620—1522), Адам Калиновський (1622—1638) та Ян Одривольський (1638—1649 і далі).

За цитованим актом з 8.III.1582, перший же вінницький староста-поляк Ю. Струсь збройною силою вигонить шляхтича-українця С. Кропивницького з його держави с. Скуринці, одержаної за даниною від короля та через «ув'язання» від самого старости Ю. Струся, та передає це село полякові А. Хруслинському. Це доводить цитований лист з 31.XII.1603, у якому вже державцем с. Скуринці виступає А. Хруслинський та його дружина Гелена Якушинська. За Нейманом (85, XXV, 538—539). С. Кропивницький купив 20.XI.1584 від Гнівоша Стрижавського приналежну йому частину с. Дідківці у Київському повіті за 200 кіп грошей литовських, а одночасно відкупив і другу частину цього села від Милохни Білого за 600 кіп грошей, — отже, Кропивницький примушений був виїхати з Вінницького повіту.

Взагалі від часів Ю. Струся невпинно відбувається перехід господарських земель у володіння вінницьких старост-поляків та протегованих ними польських шляхтичів і католицьких кляшторів. Так, в останніх роках XVI в. Ю. Струсь передає М. Хрушлинському в державу урочища Нетяги та Телепеньчин Ріг, де, за листом Жигимонта III з 23.VIII.1599, Хрушлинський заклав с. Нетяги. «Дворець Кмитинський», за листом Жигимонта Августа з 28.VII.1566, був у державні кн. Р. Сангушковича, після нього цей дворець держав Ян Орхшовський, а року 1603, після смерті державця, дворець надано було доживотно самому Ю. Струсеві. Року 1602 Ю. Струсеві належить м-ко Буки. Року 1629 с. Соловіївка є дідична власність шляхтича М. Закжевського, а року 1642 подружжя Закжевських передає це село в заставу вінницьким домініканам. Староста Я. Одривольський відступає 1643 р. вінницьким домініканам пляц над р. Вінницею, що його Калиновський дав у користування панові Ф. Ласкові під город. Домініканам дозволено на цім пляці збудувати фільварок. Оскільки Ф. Ласко є українець, либонь син вінницького гродського судді Михайла Ласка, що разом з іншими гродськими урядниками-українцями (писар Григорій Байбуза та

Богуш Дешковський) стоїть в акті з 31.XII.1603 (9з, № 141, 360), то цей перехід землеволодіння є також симптоматичний.

Одержуючи від староства з приналежними до нього селами й господарськими землями величезні прибутки, вінницькі старости незабаром нагромаджують величезні капітали. Як показують цитовані акти, одним із найвизначніших великих землевласників-поляків був на території нашого досліджу 40-х рр. XVII в. спадкоємець старост Калиновських М. Калиновський. Окрім згаданих маєтків м-ка Стрижавки й с. П'ятничан, М. Калиновському належать землеволодіння м-ка Соколівки та Кішинець, м-ко Камінь, села Гушинці, Гурка й Сальник, хутір Орлівка, м-ко Гулівці, села Писарівка й Радапка, Старі Яцківці та слобода Яцківці, м-ко Тростянець (Адамгород), села Стратіївка й Григорівка та ін.

[Занепад української шляхти]

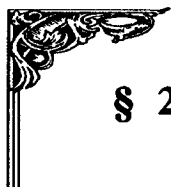
Яке вже скромне місце займає українське землеволодіння супроти польського 30—40-х рр. XVII в. на Брацлавщині, виявляють наведені прибутки зі своїх маєтків українських шляхтичів (наприклад, С. Кропивницького) супроти прибутків новоз'явлених польських магнатів (М. Калиновський, Я. Одривольський).

Внаслідок мішаних шлюбів, переходу в польські руки земських і гродських урядів та землеволодінь, а також колонізаційної діяльності вішницьких єзуїтів відбувається настільки інтенсивна полонізація українського зем'янства Вінницького повіту й цілої Брацлавщини, що 20—40-х рр. XVII в. ми спостерігаємо її в усіх ділянках суспільно-політичного життя Брацлавщини. Так, заповітом з 31.X.1623 нащадок давнього українського роду Кмитичів Ст. Черленковський фундує в Черленкові конвент домініканів та залишає деякі кошти вінницьким єзуїтам, а 14.VIII.1646 вдова Мар'яна Микулинська записує вінницьким домініканам 3600 злотих польських на своїх маєтках селах Почапінці й Слобода Микулинці, що вона їх одержала в спадщину від небіжчика-чоловіка (*-74). Як показують цитовані акти 40-х рр. XVII в., власниками Якушинців виступають того часу подружжя Очесальські та Потоцька.

Як були економічно знеслені та політично упосліджені рештки української шляхти Вінницького повіту та всієї Брацлавщини 30—

40-х рр. XVII в., виказують наведені два факти. Року 1639 король без ніякого опору шляхти закриває Вінницьку колегію при Братському монастирі тільки за те, що вона стояла на перешкоді Вінницькій єзуїтській колегії в її діяльності. Зате в інструкції послам Брацлавського воєводства до сейму з 13.IV.1647 їм доручено подбати, щоб Вінницькій єзуїтській колегії стверджено було всі ті маєтки, що їх має колегія зі школами (*-75). І якою ж антитезою до описаного виступу шляхти Брацлавського воєводства з 7.VII.1576 в обороні прав своєї мови бринить оця інструкція!

Ми не мали на меті описувати тут деталей процесу післяунійного занепаду українського зем'яцтва Вінницького повіту та Брацлавщини, але навіть наведеного досить, щоб констатувати, яким безперспективним було в межах польської державності становище решток української шляхти на чернінній українській Брацлавщині в переддень Хмельниччини.

§ 2

ВІННИЦЬКА МІЩАНСЬКА ГРОМАДА ВІД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО КІНЦЯ XVII В.

У попередньому викладі ми накреслили правний стан упривілежованої вінницької міщанської громади перед Хмельниччиною. Пагівна роль на Брацлавщині польського землеволодіння та національний склад шляхти перед 1648 р. не лишають сумніву, що їх відразу ж змела Хмельниччина. Але в отаких обставинах не легко було втриматися в своїх маєтках і нечисленній, напівсполонізованій українській шляхті, а надто зберегти підданчу залежність селянства.

Станові інтереси примушують рештки української шляхти втікати до Польщі. Це ілюструє історія української шляхетської родини Житкевичів. Як ми вже подавали, 1-ї половини XVII в. селами Війтівці та Новосілки у Вінницькому повіті володіли брати в перших Лука, Данило й Федір Житкевичі. Але ми знаємо, що Лука Житкевич та його син Іван були в Польщі, а Іван повертається на Україну з Польщі, де він служив полковником у польському війську, тільки 1692 р. (6, 16—17).

Наведене не лише сумнівів, що, підірвавши велике фільваркове господарство як підставу розвитку тогочасного сільського господарства та економічного піднесення Вінниці як міста, Хмельниччина й далі події 50—60-х рр. XVII в. завдали тяжкий удар Вінниці як економічному осередкові Брацлавщини. Відтоді, безперечно внаслідок обезлюднення та загального занепаду економічного району Вінниці, починається занепад Вінниці та деградація її до становища сільсько-господарської осаді. Жахливу картину обезлюднення сіл та спустошення, а часом навіть цілковитого зникнення міст та містечок Брацлавщини на початку 60-х рр. XVII в. подає зіставлення тарифів димів Брацлавського воеводства 1629 та 1664 рр. (9г, № 24, 29).

Хмельниччина не могла, звичайно, не вплинути на правний стан міст, але які саме зміни вона заподіяла в правнім стані вінницької міщанської громади, скупі актові джерела не дають змоги відтворити. Проте джерела, які до нас дійшли, дають підстави не погодитися з твердженням Антоновича, немовби українські міста пограниччя при першій змозі зреклися магдебурзького права й злилися з козацтвом, цілком відкинувши станові особливості (5, 49—57).

Що вінницьке міщанство внаслідок Зборівської угоди 1649 р. могло бути частково вписане до козацького реєстру, з цим погодитися можна. Зборівська угода, включивши всю Брацлавщину «до території козаків» (55, 96—98; 19, 117—120), дійсно-таки застерігає право вписувати до козацького реєстру мешканців королівських міст, серед назов яких стоїть і Вінниця (13, 154). Однак, на нашу думку, самий факт вписання вінницької міщанської громади до козацького реєстру (та й міщанства інших королівських міст) стверджував би лише, наскільки міцним було в міщанства упривілейованих міст почуття станової відокремленості від неупривілейованого селянства.

Зокрема вінницька міщанська громада міцно трималася своїх станових прав та привілеїв, і це виявляє та позиція, яку займали вінницькі міщани в самім розпалі Хмельниччини для збереження свого упривілейованого становища. У вінницькому гроді 18 травня 1649 р. по-давньому урядує вінницький староста Ян Одривольський (*-76), а це свідчить про цілковиту реставрацію того часу у Вінниці попередніх порядків. До тексту Зборівської угоди, безперечно на клопотання перед українським урядом міщан зацікавлених міст, включено було однією

з умов амністію також і вінницьких міщан як учасників військових подій та ствердження м. Вінниці всіх давніших прав і привілеїв. Наведене виявляє «привілей-диплом» Яна Казимира з 12.I.1650, виданий у виконання Зборівської угоди «на апробацию прав и волностей релии Кгрецкое народу Руского», в якому, між іншим, стоїть:

«...Osobliwie tez mieszczan Kiiowskich, Czernihowskich, Winnickich, Mozyrskich, Rzeczyckich, Starodubskich, Pińskich y inszych, gdziekolwiek woyna zaszła, przy dawnych prawach y wolnościach ich zachowuiemy»¹ (*-77).

Дальшим етапом виконання Польщею Зборівської угоди було дійсно те, що 1650 р., на клопотання вінницьких міщан, Ян Казимир ствердив привілей Володислава IV Вінниці на магдебурзьке право, а також ствердив 31.VIII.1650 цитовані вище листи Володислава IV, що містили в собі ствердження меж м. Вінниці з сусідніми шляхетськими землеволодіннями. Між іншим, стверджуючи того листа Володислава IV, що містить межу з якушинецькими землеволодіннями, встановлену 1530 р., Ян Казимир робить це з отаким показовим застереженням:

«...My tedy, Jan Kazimierz, do słuszney sprawy mieszczan Winnickich, poddanych naszych, przyczylivszy się, pomieniona, konfirmacya y dekret komisarski w niey tu inserowany we wszystkich punktach, klausulach y artykułach... mocą y powagą naszą stwierdzamy y umacniamy, zeby to na czasy wieczne zupełną moc y władzą swoją miało, miec chcemy, tak iednak aby ciz poddani nasi, strzez Boze, iakiey rebellyi y buntow Ukrainskich nam y Rzeczypospolitey posłuszenstwa wszelkiego dotrzymali y do buntow takowych nigdy się nie udawali pod straceniem prawa tego»² (*-78).

1 "...Особливо теж міщан київських, чернігівських, вінницьких, мазирських, ріцьких, стародубських, пінських та інших, де тільки зайшла війна, зберігаємо при їхніх давніх правах і вольностях" (пол.)

2 "Отож ми, Ян Казимир, схилившись до слушної справи міщан вінницьких, підданих наших, згадане підтвердження і комісарський декрет, внесений до нього, у всіх пунктах, статтях і розділах... підтверджуємо та зміцнюємо силою і повагою нашою, щоб це на вічні часи мало цілковиту силу та свою владу, хочемо мати так, однак, щоб ті ж наші піддани при якихось, боронь Боже, заворушеннях і бунтах українських дотримувалися всілякого послушенства нам і Речі Посполитій і ніколи не вдавалися до таких бунтів під загрозою втрати того права" (пол.)

Як відомо, українські керівні кола 50—60-х рр. XVII в. роблять усє, щоб уникінути селянських заворушень (86, 135—136) і ціною здобутих од Польщі поступок по лінії національній зберегти становий устрій. Найкраще це ілюструє виданий у Ямполі універсал Б. Хмельницького з 20.IX.1650, в якому стоїть:

«Богдан Хмельницький, гетман... старшини и черни товариству войска... Запорозского, яко теж мешчаном и селяном, подданым всим, в воеводстве Киевском знайдуючимся.

Дошла нас видомость, же некоторые свовольные... тые меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своим послушными и зычливими, и овшем неприятelmi, много шляхты, панов своих, потопили, позабивали, и тепер, не устаючи в передсезятю своем, на здорове панское наступают и послушными быти не хотят, але бунты и своволю вчинают,— прото сим універсалом нашим позволяем..., жєбы сами панове, веспол с полковниками нашими, Белоцерковским або Киевским, сурово бы и на горло карали; а тые зась, которые кровь невинную пролели и покой нарушили, горлового караня не уйдут, яко ж и тут за тое не одного на горло скарали есмо» (96, № 178).

Наведені прагнення виявились і в договірних статтях з Московщиною, і в Гадяцькій унії з Польщею (83, 13—14; 111, 2; 166, 522 і далі). Найвиразніше сформульовано прагнення зберегти становий устрій з поступками на користь українських упривілейованих верств в Гадяцькій комісії 1659 р. (188, т. IV, арк. 637 і далі). Зокрема, Гадяцька комісія санкціонує містам усі набуті права та вольності, застерігаючи для міщан-українців рівні права з поляками (188, т. IV, арк. 639). Усє наведене без змін стверджено в декларації 1661 р. Юрію Хмельницькому (188, т. IV, арк. 762).

Що політика українських керівних кіл зміцнити та поширити права міст цілком відповідала прагненням українського міщанства цієї доби, окрім приклада Вінниці свідчить те, що того ж таки 1661 р. «на прохання мешканців м. Канева» привілеєм Яна Казимира Каневу надано було магдебурзьке право (9а, № 21).

Внаслідок отого компроміса між українськими та польськими керівними колами від 1662 р. спостерігаємо ми на Брацлавщині яко показчик відновлення станового устрою спроби землевласників знову в повній мірі відновити володіння своїми маєтками (188, т. IV.

арк. 831—832). Те саме спостерігаємо ми 1663 р. в околиці самої Вінниці. Гетьманським листом з 29.II.1663 приписано було полковникові уманському й кальницькому та сотникам ладижинському, вінницькому й іншим стежити, щоб жоден з старшини та черні запорозької й усіх станів люди не робили вінницьким єзуїтам перешкод в одбиранні пожитків од їхніх маєтностей і не завдавали їм кривд, а підданам приписувалося бути слухняними та виконувати супроти єзуїтів палезні повинності (*-79).

Наведені міркування переконують, що принаймні до Бучацького трактату 1672 р. вінницька міщанська громада не тільки не злилася з козацтвом або з волостю, але й зберегла свій упривілейований правний стан як окремої станової одиниці. Видимо, однак, вінничани намагалися де в чім супроти давніших часів поліпшити свій правний стан та користуватися навіть правами козаків, бо в тарифі димів 1664 р. Вінниця стоїть в числі міст, що не хотіли платити подимного, а саме: «...co nie dali mere nic podymnego: ...pan Wilga z dierzaw swoich: Melnicy, Winnicy, co kozakami, z miasta Umania,... z miasta Ladyzyna»¹ (9г, 563).

В отому реєстрі міст, що їх мешканці «яко козаки» цілком не хотіли платити подимного, стоїть тодішнє полкове місто та інші крім Вінниці сотенні міста, а також низка інших *південніших* міст та сіл (Немирів, Брацлав і Брацлавське староство з селами, м-ко Цибулів, м. Тальне тощо). Оця людність, що претендувала на козацькі права, безперечно за підставу свого звільнення від податків вважала стверджений декларацією 1661 р. уступ з Гадяцької комісії про «консистенцію Війська Запорозького», яким козаки «iako ludzie rycerscy»² звільнені були від усяких тягарів, цел та мит (188, т. IV, арк. 641).

Однак, на нашу думку, наведені претензії вінницького міщанства користуватися козацькими привілеями не мали під собою достатніх підстав і зовсім не можуть свідчити про покозачення вінницької міщанської громади. Козацтво, за тодішнім розумінням українських та польських урядових кіл, було насамперед *військовим станом* і так

1 "...що не дали зовсім нічого подимного: ...пан Вільга з своїх володінь: Мельниці, Вінниці, що козаками, з міста Умані, ...з міста Ладижина" (пол.)

2 "як люди лицарські" (пол.)

само, як шляхта, завдячувало всі свої права та привілеї персональному обов'язкові — відбувати військову службу. Цілком неймовірно та суперечило б суспільно-економічному розвитку Вінниці протягом століть, коли б вінницьке міщанство, яке від середини XVI в. боролось за звільнення від військової повинності і внаслідок цього 1638—1640 рр. в значній мірі досягнуло своєї мети, набуло б знепацька охоту до військової служби. Зазначене в Зборівській угоді право мешканців королівських міст вписуватися до козацького реєстру є лише *переважне право* міщан королівських міст супроти *підданих*, що пояснюється бажанням договірних сторін якнайменш порушити аграрний устрій і не могло передбачати перетворення чисто всіх міщан королівських міст на козаків. Не дурно ж у розмові 1654 р. з московськими послами гетьман та старшина висловили свій погляд на станові привілеї такою формулою: «Щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином» (83, 23—24).

Ще більше переконує нас у цьому приклад здавна козацького Канева, що навіть іще за люстрацією 1616 р. на 160 міщанських домів мав 1340 домів козацьких. Проте, як свідчить здобутий 1661 р. Каневом привілей на магдебурзьке право (9а, 71—74), навіть у козацькому Каневі міщанство на початку 60-х рр. XVII в. не тільки не злилося з козацтвом, але ж збереглося і юридично себе оформило як окрему станову та адміністраційну одиницю.

Наскільки можна бачити з цитованого люстраторами 1767 р. акту з 25.XI.1663, що його того часу предклали люстраторам в автентіку вінницькі єзуїти, вінницький староста 1663 р. Ян Яблоновський не дуже-то рахувався з претензіями вінницьких міщан на цілковите звільнення їх «яко козаків» од яких-будь податків та данин. Призначивши складку для війська, старостинський уряд оподаткував єзуїтських юрисдикціан так само, як і міських ремісників, що мешкали в хатах без городів (*-80). Цей акт дає цілковиті підстави вважати, що 1663 р. чинними були підстави оподаткування міщанства, встановлені привілеєм 1640 р. Цей самий акт свідчить також, що того часу мешканці вінницьких церковних юридик — не шляхтичі — парівні з

міщанами несли *onera civilia*¹ згідно з конституцією 1659 р. (188, т. IV, арк. 620).

Безперечно, не могла перетворитися вінницька міщанська громада в козацтво і при кінці 60-х рр. Принаймні вінницькі єзуїти пропонували люстраторам 1767 р. автентичний витяг з вінницьких міських книг про те, що 4.II.1666 шляхтич Станіслав Стжемеський купив у міщанина Яроша Потулаха пляц у Вінниці біля єзуїтської колегії (*-81).

Нечисленні актові джерела до історії Вінниці з 70-х рр. XVII в. вказують, що року 1674, супроти протестів гетьмана Самойловича, Вінниця та її повіт опинилися під польською окупацією (4, т. XI, 382, 426, 454—461). Ще 24.I.1678 київський полковник Солонина сповіщає: «а ті волості й піддані там панів польських, не козаки живуть, а саме: Вінниця, Брацлав, Кальник, Немирів, Біла Церква та інші по Канів, і ті всі до Польщі будуть належати» (4, т. XIII, № 104). Однак 25.VII.1678 утікач із турецької неволі Василь Коломийченко оповів, що Бар, Межибіж, Вінницю й Немирів зайняли вже турки (4, т. XIII, № 141).

З джерел оцього періода особливо інтересним є лист підчасного серадзького А. Модрієвського з 15.IV.1674 до вінницьких міщан та до гетьмана Самойловича про окупацію Вінниці. Зокрема, в листі до міщан Модрієвський звертається так: «панові вїтові, міщанам і всьому поспільству Вінницькому». Далі йде звичайна обіцянка, що не буде «ніякого руйнування та кривд здоров'ю й майну — тільки прогодування війська» (4, т. XI, 432—434 і далі).

Наведений лист дає безсумнівний доказ юридичного та фактичного існування вінницької міщанської громади протягом 70-х рр. XVII в.

Ми не маємо ніяких джерел до історії вінницької міщанської громади останньої чверті XVII в., але було б цілком неймовірно, щоб вона цього періода перестала існувати. Ми вважаємо це за неможливе ось з яких міркувань:

1) Коли б дійсно мав рацію Антонович і вінницьке міщанство, супроти тривікового суспільно-економічного розвитку, злилося з козацтвом, то це, безперечно, могло б статися тільки 50—60-х рр. XVII в., тобто на найвищій щаблі розвитку Української козацької держави, а не останньої чверті XVII в., під час занепаду козащини та Руїни.

1 громадські повинності (лат.)

2) Як ми показуємо далі, актові джерела з перших років XVIII в. знову виявляють існування вінницької міщанської громади, а її тогочасна суспільно-економічна структура, правний стан, форми устрою та навіть міська печать не лишають сумніву, що вінницька міщанська громада-магдебургія безперервно існувала аж до початку XVIII в. Коли б навіть припустити, що вінницька міщанська громада з якихось причин перестала останньої чверті XVII в. існувати, то цілком пеймовірно, щоб такий складний суспільно-економічний організм міг знепацька з'явитися на початку XVIII в. та ще й з точнісінько такою структурою, яка була XVII в.

Усе наведене посередньо доводить, що вінницька міщанська громада не тільки не переставала існувати останньої чверті XVII в., але зберегла свою станову відокремленість та структуру аж до кінця XVII в.

[Магдебурзьке право і устрій Вінниці]

Стоячи на ідеалістичних засадах та додержуючись колоніальної теорії повстання міста, давніші дослідники історії устрою українських міст переоцінювали роль та значення магдебурзького права в історії українського міського устрою. Зокрема, Антонович, слушно відзначаючи, що магдебурзьке право було чужим для українського народу й підставою присудів магістратських судів було здебільшого українське звичаєве право, а не право магдебурзьке, далі приходять до нелогічних висновків. На його думку, магдебурзьке право не могло бути підставою для розвитку незалежності українських міст та до розвитку в них торговельно-промислової діяльності, а саме падання магдебурзького права він визначає як «невдачні спроби уряду встановити автономію міст за допомогою привілеїв на магдебурзьке право» (5, 69—70).

Своєю чергою, Владимирський-Буданов, либонь, усі хиби суспільно-економічного та політичного устрою Великого князівства Литовського й Польщі відносить на рахунок магдебурзького права. Зокрема ж щодо міського устрою, то Буданов вважає, що муніципальне німецьке право не тільки не приносило визволення міським громадам, але без ніякої потреби відривало міську людність від земських класів та запроваджувало в державі станову диференціацію. Тим-то німецьке право, на

думку Буданова, зменшивши загальнодержавні права міського стану та сприяючи витворенню ідеї шляхетства, позбавило міщан права на участь у законодавстві, відсунуло їх від урядів та позбавило права на землеволодіння (25, XII, 830—831).

Хоч обгрунтований висновок про роль та значення магдебурзького права в еволюції правового стану та устрою винницької міщанської громади XIV—XVIII вв. ми могли б дати тільки в томі II нашого досліджу, але ми вже й тепер можемо зазначити, що в історії українського міського устрою фактична роль магдебурзького права була взагалі не дуже велика. Виходячи з матеріалістичного розуміння історичного процесу та стоячи на засадах еволюційної теорії, ми вважаємо наше місто за суспільно-економічну формацію, що є наслідком довготривалого господарчого розвитку сільської осади. Як ми доводимо численними актовими джерелами, перетворення Вінниці 1638—1640 рр. на автономну громаду-магдебургію становить тільки остаточне оформлення, з погляду правового, того стану, що витворився на певній стадії її попереднього розвитку. Тим-то не магдебурзьке право, але співвідношення суспільно-економічних сил на території нашого досліджу визначувало для кожного періода правний стан м. Вінниці та міський устрій.

Автор наочно показує в томі II свого досліджу, як внаслідок знищення за Руїни фільваркового господарства на Брацлавщині Вінниця на початку XVIII в. перестає бути містом у господарчому розумінні та які були безпосередні наслідки цього для її правового стану. Хоч формально Вінниця протягом XVIII в. по-давньому лишається привілейованою становою громадою-магдебургією, але безпосереднім наслідком деградації міста до становища сільськогосподарської осади була ступнева втрата від 2-ї чверті XVIII в. всіх здобутих земельних та торговельно-промислових прав, наближення в середині XVIII в. правового стану міста до правового стану старостинських сіл та ступневе перетворення міщанської людності на кріпаків. І ціла торба королівських привілеїв XVI—XVII вв., включаючи королівські привілеї 1640 та 1650 рр. на

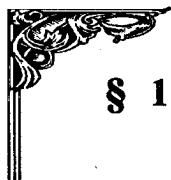
магдебурзьке право, не могли зупинити цього природного суспільно-економічного процесу!

Далі ми покажемо, як після відбудови на Брацлавщині фільваркового господарства 1-ї половини XVIII в. Вінниця 50—70-х рр. знову перетворюється на місто в господарчому розумінні. Тим-то від 80-х рр. XVIII в. місто знову розпочинає свою епопею боротьби за повернення втрачених прав та вольностей, наслідком якої було здобуття 1790 р. цілковитої автономії.

Усе наведене дає нам право зробити висновок, що коли б за підставу міської конституції у Вінниці правило не магдебурзьке право, але, наприклад, комунальна хартія на взірець французький, оця зміна організаційних форм міського устрою анітрішки не змінила б наслідків накресленого суспільно-економічного процесу. Наведений висновок дає нам підстави вважати, що роль магдебурзького права в історії українського міського устрою є взагалі не дуже велика. Отже, не за магдебурзьке право боролися українські міста XIV—XVIII вв. (як це стоїть часом в актових джерелах), але за широку адміністраційно-господарчу автономію міста, тобто за комунальну хартію міста, або, інакше, — *за місто в правному розумінні*.

ЕВОЛЮЦІЯ УСТРОЮ ВІННИЦЬКОЇ МІЩАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ПРОТЯГОМ XIV—XVII вв.

§ 1

УСТРІЙ м. ВІННИЦІ ЗА ЧАСІВ ПЕРЕДУНІЙНИХ

Зміни правового стану вінницької міщанської громади та зміни її устрою повинні були весь час відбуватися рівнобіжно і в функціональній залежності одне від одного, ба навіть точніше: певні етапи в еволюції правового стану громади мусили бути мати своїм наслідком відповідні етапи в еволюції її устрою. Тим-то накреслена вище схема розвитку правового стану вінницької міщанської громади мусить у всіх своїх етапах збігатися зі схемою розвитку устрою громади. Дальший виклад покаже правдивість нашого твердження.

Оскільки генетично коріння устрою вінницької міщанської громади яко колишньої сільської громади мають сягати вглиб XIII—XIV вв., то й генезу первісного міського устрою у Вінниці треба шукати в устрої сільських громад Побожжя XIII—XIV вв.

Як і всюди в побозьких сільських громадах, на чолі вінницької громади XIII — 1-ї половини XIV вв. мав стояти *отаман* з адміністративно-господарчими та військово-оборонними функціями. Одночасно з перетворенням Вінниці на місто (за князювання Коріатовичів, найпізніш за Витовта) рецепція зовнішніх форм феодально-станового устрою Великого князівства Литовського мала відбитися також у зміні назви керівника громади з «отаман» на «війт»: аджеж новому

суспільному та адміністративно-правному поняттю мав відповідати і новий термін в адміністративній мові.

До нас дійшли лише акти від початку XVI в., які виказують, що вінницьке міщанство того часу мало вже свої досить вироблені форми суспільної організації. Фактичне та юридичне існування вінницької міщанської громади як окремої адміністративно-господарчої одиниці на початку XVI в. виявляє ціла низка актів, найдавніші з яких є: лист великого князя Олександра з 16.II.1504, яким надано *вінницькому війтові* Шульзі Долбиничу селище Котенев (8, № 18), та межевий «дукт» між якушинецькими землеволодіннями та міськими землями з 30.V.1530 (9г, № 6).

Наведені акти переконують, що в перших роках XVI в. суспільне життя вінницького міщанства було вже досить розвинене і, видимо, в процесі давнішого громадського співжиття міщанство встигло виробити певні організаційні форми для переведення громадських чинностей.

Розглядаючи еволюцію устрою м. Вінниці від 60-х рр. XIV в. до кінця XVII в. на тлі еволюції правового стану міської людності, ми констатуємо в еволюції міського устрою три періоди відповідно до етапів в еволюції правового стану міста.

[Міщанська громада та замковий уряд]

За часів передунійних період до 40-х рр. XVI в. характеризується невинним обмеженням прав міщанської громади та збільшенням її обов'язків. Розвиваючись, оті повинності, а почасти й права, аж до середини XVI в. лишаються в значній мірі спільними як для міської, так і для волосної людності. Наведений характер прав та повинностей потребував для їх регламентації постійно налагодженого контакту міста та волості й контролю замкового уряду над відбуванням повинностей.

Адміністративно-господарчий контроль замкового уряду виявляється насамперед у тому, що найважливіший міський уряд — *вітівство* стає залежним од уряду старостинського: віта в погодженні з міщанською громадою настановлює старостинський уряд, а потім дбає про оплату вітівської служби, здобуваючи для новонастановленого віта

від господаря привілей на вїтївство та на зв'язану з цією службою винагороду.

Наведений порядок заміщення вїтївства та його залежність від старостинського уряду добре ілюструє приклад сусіднього Брацлава. Аналогія ця є для нас особливо інтересна, бо, по-перше, Брацлавський повіт зберігає XVI в. чимало архаїзмів у суспільному житті, а по-друге — вінницькі старости були цього періода одночасно й старостами брацлавськими,— отже, Вінниця й Брацлав були при кінці XV — I-ї половини XVI вв. під спільним адміністраційно-господарчим керівництвом.

Як саме настановлювано брацлавських вїтїв I-ї чверті XVI в. та який був характер залежності брацлавського вїтївства від старостинського уряду, виказує лист Жигимонта з і.XI.1529 про призначення брацлавським вїтєм М. Чижевича, а саме:

«...Жикгимонт Божью милостю. Бил нам чолом мешчанин Бряславский Марко Чыжевич, и поведил, иж маршалок наш державца Бряславский пан Павел Иванович Сопега для жаданья всих мешчан бряславских, што они войта в себе не мели, который был, ино того немоц забила, дал ему в том месте нашом у Бряславли войтовство заведати с корчмою вольною медовою и пивною, потому как и иншыи первые войтове бряславские держывали, и на то ему и лист свой дал, и тот он лист его перед нами вказывал, и бил нам чолом абыхмо ему на то дали наш лист; ино мы выслухавшы того листу пана Павлова на его чоломбитье то вчынили, на то дали ему сесь наш лист,— мает он тое войтовство у месте Бряславском заведати и держати, корчмою вольною медовою и пивною так, как и предки его заведали, водлуг листу державцы Браславского пана Павла Сопеги Ивановича. Писан у Вилни под лет(о) Бож. нарож. 1529 месяца поябрь, первый день, индикт 3» (*-1).

Своєю чергою, люстрація 1545 р. Брацлавського замку виказує, що давніше там були «на вїта» навіть спеціальні замкові села — Скавушин та Вїтївці, що їх, однак, 1545 р. мали вже в держанні місцеві зем'яни (156, 123). Як виказує топоніміка, не інакше було і у Вінницькому повіті, бо 1570 р. зем'янин Тихон Житкевич володіє у Вінницькому повіті селом Вїтївці на Богу (6, 2—3, 16—17), що було, без сумніву, також урядовим леном для вінницького вїта.

Усе наведене виказує, що вже від XV в. вйтівство в м. Брацлаві (а також і у Вінниці) з виборного органу громади починає перетворюватися на земський уряд: аджеж, одержуючи від господаря урядовий лен або іншу нагороду за свою службу через посередництво старости, вйіт тим самим відбивається від міщанського поспільства та перетворюється на старостинського служебника.

Актіві джерела XVI в. стверджують наведені міркування. Так, на прохання намісника брацлавського кн. Михайла Збараського Олександровим листом з 16.II.1504 вінницькому вйітові Шульзі Долбичичу надане пусте селище Котенев у Брацлавському повіті, а намісникові запропоновано дати йому на це селище «ув'язання». Листом з 25.IV.1504 кн. Збараський дійсно дає «войтоу веницкому Шюльзе Долбичичю» ув'язання. Оце землеволодіння господар надав «емоу вечно непорушне смоу, и жене его, и детем его, а он має с того имения господарю его милости послужити». Наслідком цього надання син вінницького вйіта Івана Шульги Масина виступає вже 1506—1508 рр. яко «зем'янин Шульжич-Котеневський» (9ж, № 28; 33а, № 18).

Як виказує описана нижче боротьба вінницької міщанської громади 40—50-х рр. XVI в. з вінницькими старостами, що хотіли настановлювати вйітів без участі громади, вйітівство від XV в. до 40-х рр. XVI в. було виборним урядом. Цього періода нам відомі такі міщани, що обіймали вйітівство:

Іван Шульга Долбичич — 1504 р.;

Яцько Попенко — 1530 р. (9г, № 6);

Дедера — 1532 р. (140, т. III, 396).

[Самоврядування громади. Функції вйіта]

За старостування кн. С. Пронського (1541—1542) розпочинається завзята боротьба вінницької міщанської громади зі старостинським урядом за давнє право громади обирати вйіта, тоді як староста натомість починає вйіта призначати. Збройне повстання 1541 р. вінницьких зем'ян та міщан проти свого старости тимчасово припинило цю боротьбу, а тому період від XV в. до 40-х рр. XVI в. становить в історії вінницького міщанського устрою період самоврядування громади.

З нечисленних джерел важко накреслити функції та компетенцію вїтївства цього перїода. Безперечно, найважливїший обов'язок вїта є виступати в оборонї прав громади перед стороннїми особами та юрисдикцїями. Вїт, однак, не уособлює пїд час виконання своїх урядових чинностей цїлої мїщанської громади, але лишається одним із пайвизначнїших виборних громади, якому вона дала найбільшї уповноваження, бо в усїх виступах вїта поруч нього виступає також і громада в особах нїших уповноважених. Наведене виявляє судовий лист з 1530 р. про вїдмежування якушинецьких землеволодїнь од мїських земель, де роль вїта та громади визначено так: «...мы люды з руки войта и мїщан Винницких... гдеж войт з мещаны винницкими нас повелы... вуйта и мещан Винницких з свидкамы ку доводы прсыягою прыпустылы... зо всих мещан обралысмо годнейшого ку присяже войта Винницкого Яцка Попенка... и нато есмо вуйту и мещаном Винныцким дали сей наш лыст судовой» (9г, № 6).

Велика роль громадського принципу поруч вїтївства в адмїнїстрацїйнїм життї громади є цього перїода цїлком природна і виявляє роль вїтївства в оборонї мїських прав яко виборного уряду. Другою стороною дїяльностї вїта мусив, однак, бути, за порозумїнням із замковим урядом, розподїл державних та замкових повинностей серед членів громади й нагляд за їх вїдбуванням. Є це дуже важлива частина функцїй вїтївства, за яку, власне, вїт і одержував нагороду вїд уряду, виступаючи тут сполучником помїж мїщанською громадою та замковим урядом.

Серед обов'язкїв вїнницького вїта протягом XV — I-ї чвертї XVII вв., без сумнїву, одним із пайважливїших були його вїйськові функцїї. Вїнницькї вїти повиннї були з наказу старости чи його намїсника збирати мїщанство й виступати з ним проти ворога, причому серед вїйська Вїнницького повїту ця кїнна мїщанська мїлїцїя становить, вїдимо, окремий вїддїл пїд особистим проводом вїта.

Зїставлення функцїй давнього отамана яко виборного керївника сїльської громади з накресленими функцїями виборного вїнницького вїта XV — початку XVI вв. вїдразу виявляє, що, супроти змни української назви цього уряду на чужоземну, є це генетично тотожнї уряди. Зокрема, не пїдлягає сумнїву, що вїт також вїдїлився з спївчленів громади через свої особистї прикмети яко *primus inter pares*¹.

1 першїй серед рївних (лат.)

[Функції десятника]

Окрім війта в складі вінницької міської адміністрації в середині XVI в. зустрічаємо ми ще *десятника*. Як ми вже зазначали (див. розділ IV), вінницький уряд десятника був насамперед урядом військовим. Для відбування військової повинності все вінницьке міщанство було поділене на десятки, на чолі яких стояли десятники. Ще 1-ї половини XVI в. в похід зі старостою виступали не всі міщани, але з кожних десяти домів виряджали одного кінного вояка. Проте вже за люстрацією 1552 р., коли ворог був на території Вінницького повіту, виступати проти нього зі старостою або його урядником повинен був кожен міщанин, що мав коня. Аналогічні військові обов'язки відбували всі вінницькі міщани й за люстраціями 1-ї чверті XVII в.

Таким чином, вінницький уряд десятника, либонь, найбільше відповідає урядові десятника в містах Запоріжжя. За Слабченком, містечковий устрій «Запорозьких Вольностей» XVIII в. на військово-січовому праві полягав на поділі міської людності на сотні на чолі з сотниками та на десятки на чолі з десятниками (112, 164—166).

За люстрацією 1552 р., уряд десятника обіймає у Вінниці Борис Севрюкович чи Севрученко (9в, 604). Без сумніву, була це важлива виборна посада, бо 1552 та 1566 рр. цей самий Б. Севрученко стоїть на першому місці в реєстрі уповноважених від громади, що їздили зі скаргами до господаря під час боротьби за самоврядування. Б. Севрученко є взагалі один із визначних оборонців громадського самоврядування; він же таки стоїть на першому місці серед тих чотирьох уповноважених громади, що 1560 р. не здали своїх принципіальних позицій, але від'їхали зі столиці, не чекаючи господарського вироку.

Безперечно, уряд десятника був після війтівства найважливішим, а десятник заступав війта, бо в реєстрі 17 представників вінницької міщанської громади, що їздили 1569 р. до столиці воєводства Брацлава складати присягу королеві, на чолі представництва «на місті війтівськім» знову ж таки стоїть Борис Севрюкович (157, т. XX, 104).

Вінницький уряд десятника своїми адміністраційно-військовими функціями має бути дуже близьким до уряду сотника в тогочасних білоруських містах. Наприклад, у Могилеві сотники є помічники війта в адміністраційно-військових функціях, і війт ніяких міських справ «без

сполное намовы» з сотниками та впливовішими міщанами вирішувати та виконувати не може (45, 258; 95, т. II, 186—187).

Що до генези уряду десятника, то, за Грушевським, вже сама його назва тхне українською старовиною. Зокрема, в сільських громадах багатьох земель України є це уряд, нижчий супроти вйтівства, а місце вйта заступає інколи десятник (38, т. III, 236, т. V, 365—367). Існування у Вінниці уряду десятника, властивого устрою українських сільських громад, відповідає нашому твердженню про те, що генезу міського устрою Вінниці треба шукати в устрої давніх сільських громад Побожжя XIII — початку XV вв. Тим-то ми відносимо повстання уряду десятника у Вінниці вглиб XIII — початку XIV в., тобто на той час, коли Вінниця ще не була містом.

[Збройний виступ вінничан 1541 р.]

Від старостування кн. С. Пронського (1541—1542) вінницька міщанська громада примушена була боронити своє давнє право обирати вйта. Видимо, однак, уряд санкціонував «новину» кн. Пронського щодо позбавлення вінницької міщанської громади права обирати вйта. Це виказують свідчення та докази перед господарським судом 1560 р. старостинського служебника Григора Койдаша.

Визначаючи дату, від якої вінницькі старости набули право наставляти вйта, Койдаш свідчив про «свольное непослушенство и бунты мещан веницких, которые они противку ему, старосте своему (кн. Б. Корецькому. — В. О.) чиняты, которыми бунты и перед тым они ж продка его первшого старосту тамошнего небощика князя Пронского на замку нашом Веницком облегли, яко который неприятель, добывали и за то некоторых з них з выроку короля его милости пана отца нашего горлы скарано, на он же час и войтовство в подаванье старостам тамошним подано, на што тот служебник лист господарский покладал» (9з, 118).

В актах Литовської метрики ми не могли відшукати вироку господарського суду в справі подій 1541 р., а тому доводиться прийняти зміст вироку в тій формі, яку подав перед судом 1560 р. Григор Койдаш. На нашу думку, немає підстав брати під сумнів правдивість свідчень старостинського служебника, бо з низки актів 1541 р. знаємо,

як гостро реагував уряд на це повстання. Спочатку його мали приборкати збройною силою, і тільки острах, щоб бунтарі не спалили Вінницького замку, примусив кн. Ф. Сангушка розпочати з бунтарями переговори. Переговори закінчились успішно, і, припинивши облогу Вінницького замку, бунтарі випустили кн. Пронського, але взяли від нього «лист ... вызнаный, иж тых выступов и противностей их не мел перед господара приносить и того на них жаловати». Що уряд не збирався лишати бунтарів без покарання, виказує господарський лист з 6.VII.1541, яким уневажнено було зобов'язання кн. Пронського. Розбір справи йде після цього належним порядком, і з господарського листа з 7.VII.1541 на ім'я вінницьких зем'ян та вінницьких міщан видно, що, дійсно, господар разом з панами радами вирішили деяких «панов врьдников... судьями послати» до Вінниці, доручивши їм «на обе стороне справедливость и розознанье слушное вчинити» (140, т. IV, № 223—224; 9з, № 16—17).

Зміст вироку, що його передав старостинський служебник та навіть аргументував господарським листом, є цілком імовірний. Наприклад, брацлавських міщан 1595 р. так само покарано за бунт тим, що їх віддано під юрисдикцію старости. Що господарський вирок не міг бути на користь міщан, найкраще свідчить те, що тоді як старостинський уряд доводить ним своє право, міщани не тільки не заперечували наведеного Койдашем змісту вироку, але взагалі на нього не покликалися, хоч вони ніяк не могли його не знати.

[Старостинська та міська юрисдикції]

Одноставна відсіч міста й волості кн. С. Пронському 1541 р. була доброю пересторогою для наступних старост, і, видимо, вони деякий час не користувалися визнанням їм правом настановляти вінницького вїта. Однак позиція старостинського уряду відразу змінюється в межичасі 1545—1552 рр., бо саме цього періода старостинський уряд утворює під самим містом нову міську осаду чи передмістя Крутнів, що не підлягало місту, але було під старостинською юрисдикцією. За люстрацією 1552 р. Крутнів виступає як окрема осада зі своїм окремим адміністративним устроєм під управою «Дем'яна, вїта крутнівського» (9в, 607).

Невпинно зростаючи, міщанська громада старостинської юрисдикції незабаром переважає чисельно давню незалежну від старости міщанську громаду, а це наперед засуджувало її боротьбу зі старостинським урядом за свою автономію на невдачу. Коли в аналогічних обставинах існування в Києві від 1552 р. двох юрисдикцій — магістратської і замкової — замковий уряд, супроти постійного збільшування чисельності замкових міщан, не міг, однак, з'єднати під своєю юрисдикцією обох цих міщанських громад, то це тому, що Київ був великим торговельно-промисловим осередком, а економічно міцна кийвська міщанська громада мала привілей на магдебурзьке право (56, 178—186; 9в, 113—116). Інакше було у Вінниці, що з погляду господарчого становить цього періода лише найбільше в повіті замкове село зі жменькою в ньому властиво міської, тобто торговельно-ремісницької, людності.

Як виказує лист Жигимонта Августа з 30.IX.1552 до вінницьких міщан у відповідь на їхню скаргу на свого старосту, одним із найголовніших моментів боротьби міщан зі старостинським урядом є справа обирання в'їта:

«...Еще жалуете на старосту о выбиратье войта, которого он з волею нашою господарскою выбираеть и вставляет вам войтом в том месте нашем, а вы поведаете мети на листе дяди нашего славное памяти Александра, короля, войта межы собою выбиратьи и уставляете».

Питання про право міщан обирати в'їта розв'язане в дальшому тексті цього господарського листа не на користь міщан:

«...А о выбиратье войта, то не ест реч ваша, але наша господарская таковыя врады в местах подавати, а в небытности нашей, ино староста маеть з ведомостью нашою господарскою войта уставляти» (9з, 85—87).

Вирок господарський 1552 р. не припинив, однак, боротьби. Як видно з запису 1.I.1560, зробленого з господарського наказу яко присуд у суперечках вінницьких міщан зі своїм старостою, одним з обвинувачень міщан проти старости є те, що староста «войта сам у месте Веницком над право и листы их, от предков его милости господарских королев и великих князей их милости даные, им уставляеть». З цього ж таки запису видно, що у відповідь на скаргу міщан 1552 р. король надіслав до Вінниці перевести слідство й розсудити старосту з міща-

нами «дворанина Василья Яковицкого», доручивши йому також допитати старосту в справі «подаванья войтовства, абы причину того через оного дворанина ознаймил, для чого бы подавал войта он, естли они на то право мають» (9з, 117—118).

Либонь, надісланий господарем Василь Яковицький визнавав деяку рацію міщанам, бо, як свідчив потім перед господарем старостинський служебник Койдаш, міщани «свольне а упорне взявши з моцы войтовство, дали *за справою Яковицкого* (курсив наш.— В. О.) оному брату своєму Яцку Полагенку». Правда, на суді Яковицький заперечив оце твердження служебника про надання Полагенкові війтівства, проте служебник продовжував доводити це й мотивував тим, що від часу приїзду до Вінниці Яковицького «Полагенко войтовством... справовал у Веницы и на свое месце, отъежджаючи до господара его милости, поручил от себе заведати одному брату своєму мешанину веницкому Тонцу Гараменку, который и тепер от него там войтовством справуесть».

Дальше розслідування, переведене у Вінниці кн. Петром Головнею, показало, що дійсно «Яцко Полагенко от того часу почал быти войтом у Веницы, як Василей Яковицький с ними до Веницы приехал, и войтовством так справовал, яко и перед тым войтове местские sprawy справовали».

З цитованої скарги міщан 1552 р. видно, що, доводячи своє право обирати війта, громада покликала на якийсь лист короля Олександра. Міщани, однак, цього листа не предклали, і ми цілком погоджуємося з Довнар-Запольським, який вважає, що такого листа взагалі не існувало. Що такого листа не було, свідчить, на його думку, як те, що міщани не цитували тексту цього листа, так і те, що наведене покликання міщан цілком зігнував господарський вирок (47, 96—97). Справа, таким чином, закінчилася цілковитою поразкою міщан, як це видно з господарського вироку в згаданому записі 1560 р.:

«...И господар его милость бачачи, же то не его (Полагенка.— В. О.) реч, абы кромь воли и поданя от владу замкового во влад местский мелся вкидати, росказал его милость о том доведатися и справу того дати князю Петру Головни, справцы того староства: естли Полагенко войтом у Веницы был и естли теж местские sprawy справовал, яко

иншие войтове, а дознавшы его милость господар там же осадити его до везеня велел».

Князь П. Головня перевів слідство і дійсно виявив, що Яцько Полагенко «войтовством так справовал, яко и перед тым войтове местские sprawy справовали», а, перевівши слідство, «того Полагенка за росказаньем господарским до казни замковое осадил» (9з, 118—119).

Таким чином, від 60-х рр. XVI в. старостинський уряд поширює свою юрисдикцію на всю міщанську людність у Вінниці. Відтоді безперечно недоцільним стало саме існування двох міщанських громад як окремих адміністративно-господарчих одиниць. Об'єднанню всього міщанства в одну адміністративно-господарчу цілість повинен був сприяти і поступ економічного розвитку міста. При кінці XVI в. зменшується діяння такого непостійного чинника, як колонізація, господарчий розвиток міста відбувається майже звичайним еволюційним шляхом, і міщанська громада знову повинна була відискати втрачену суспільно-економічну одноцільність. І дійсно, останньої чверті XVI в. ми не зустрічаємо поділу міщан на господарських та замкових, і всі вони, не виключаючи, либонь, і міщан зем'янських, об'єднуються під управою одного війта.

Аналізуючи описані етапи боротьби 40—50-х рр. вінницької міщанської громади зі старостинським урядом, ми наочно спостерігаємо, як за цей короткий час порушується давня суспільно-економічна одноцільність та співвідношення сил міщан замкової та міської юрисдикції, що й призвело громаду до поразки. Року 1541 міщан замкової юрисдикції, либонь, ще не було зовсім, і вінницька міщанська громада виступає супроти старости як одноцільний організм на чолі зі своїм війтом. Уряд примушений числитися з нею як з одноцільним організмом, адресуючи свої листи «войту и всим мещаном» (9з, 28—29). Ота суспільно-економічна одноцільність громади та контакт її з волостю причинилися були до тимчасової поразки старостинського уряду. Проте вже 1552 р. поруч міщан міської юрисдикції повстають дві групи міщан-імігрантів, з яких особливо численною є група міщан замкових. Настановлений старостою війт звичайно не бере участі в делегації міщан до господаря, а натомість громаду репрезентують виборні міщани — Клецько Юркович та Івашко Костюкович. Видимо, вважаючи ще їх по-давньому за представників міста, уряд трактує їхню

скаргу за скаргу цілої міщанської громади, відповідаючи на неї листом, заадресованим «войту и всим мешаном места нашего Веницкого» (9з, 84—87).

Проте вже при кінці 50-х рр. громада господарських міщан, що боронить давні права та вольності міщанства від старостинського уряду, становить, безперечно, меншість супроти міщан старостинської юрисдикції, і уряд це враховує. У цитованому записі 1560 р. уряд визначає виборне представництво міщан вже лише jako представників од частини громади — «ото всех мешан тамошних потужников своих», ба навіть більше того: самі ці представники мусили були кінець-кінцем визнати себе лише за виборних від бунтівничої групи міщан, що мала супроти старости «змову з иншими поплечниками своими». Також, за цитованим записом з 1560 р., поруч опозиції старостинському урядові існує певна частина міщан, яка є по стороні старости, — насамперед, звичайно, та, що є під старостинською юрисдикцією. У суперечках на господарському суді 1560 р. супроти опозиційної частини міщанства готова була на заклик кн. Корецького стати свідками по стороні старости також і група міщан (9з, 120).

Цілковитий, однак, розклад давньої одноцільності міщанської громади виявляє розбрат навіть серед ватажків міщан міської юрисдикції, що його спостерігаємо як кінцевий акорд описаного суду 1560 р. Вислухавши змагання сторін, судді дали всю справу на вирок господаря, звелівши міщанській делегації чекати оголошення вироку. Але «мещане Борис Севрученко, Костя Олекшич, Сенко Трусенко, Антонец Гарасименко, не ожидаючи вироку господарского, отсель з Вильни проч уехали, а братья и потужники их, которые в той же справе весполок з ними приездили, чотыри чоловіеки — Андрей Гончаренко, Супрон Дедеренко, Андрушко Карака, Тишко Ус сами перед тыми зрадниками его королевское милость визнали, иж князь староста, наместник и слуги его ни в чом им невинни, але дей взмыслили тые вышнеймене мещане и своволне зложили жалобы на князя старосту для пожитку своего, же з места великие поборы на мещанех, ездячи з жалобами, брали» (9з, 120).

Підкреслюємо, що описана зміна устрою вінницької міщанської громади становить тільки один із моментів у погіршенні правового стану міста за часів передунійних, що ми його констатували давніше (див.

§ 3 розділу IV). Таким чином, еволюція міського устрою дійсно є кожного разу наслідком зміни правового стану вінницької міщанської громади відповідного періода.

§ 2**УСТРІЙ м. ВІННИЦІ
ЗА ЧАСІВ ПІСЛЯУНІЙНИХ
ДО 1638 р.**

Перехід під старостинську юрисдикцію тієї частини господарських міщан, що досі була незалежною від старостинського уряду, розпочинає в історії устрою вінницької міщанської громади новий період. Хоч від початку 60-х рр. війтівство немовби не змінюється й лишається по-давньому міським урядом, але в дійсності в ролі та значенні цього уряду муслили бути зайти величезні зміни. Відтепер роль громадського принципу в адміністраційному житті громади повинна була зменшитися, а сам війт з представника громади перед старостинським урядом ставав насамперед старостинським службником та наглядачем за розподілом серед міщан державних і замкових повинностей та за їх виконанням.

[Війт як старостинський службник]

Наведену зміну ролі та значення призначеного війта помітно вже 1552 р. під час боротьби громади зі старостинським урядом. Як ми подавали, призначений війт не бере участі в обороні прав громади, яку натомість провадять десятник Борис Севрученко (Севрюкович) та рядові виборні міщани.

Як від 60-х рр. ступнево занепадає роль та самодіяльність вінницької міщанської громади в адміністраційному житті міста, найкраще виказує характер оборони повсякчас загрожених тоді земельних прав громади. Виступаючи 60—70-х рр. в земельних справах у судах проти шляхтичів, що на підставі старостинських надань позабирали міські землі, вінницька міщанська громада виступає цим проти урядової та старостинської політики в земельній справі, а це свідчить, що навіть призначений війт ще 60—70-х рр. мусив був у великій мірі виконувати волю громади. Але в парі з тим, як старостинська юрисдикція над міщанською громадою зміцнювалася, громада ступнево втрачає свій

вплив на адміністраційні функції вйтівства, стаючи мовчазним спостерігачем руйнування її земельних та інших прав.

Як далеко посунувся цей процес на кінець XVI — початок XVII вв., найкраще виказує такий факт з перших років XVII в. Вінницький староста В.-О. Калиновський (1604—1613), маючи з міщанською громадою суперечки в земельних правах, *силомиць* відібрав у міщан низку комісарських листів 1530—1596 рр. та інших земельних документів — «муніментів ґрунтових граничних». Відтоді й аж до надання м. Вінниці автономного устрою 1638—1640 рр. міський уряд не піднімав судової справи проти свого старости. Тільки вже незалежний від старости вінницький міський уряд розпочинає 1640 р. процес проти М. Калиновського яко спадкоємця небіжчика В.-О. Калиновського про повернення відібраних документів (*-2).

Наведений приклад яскраво свідчить, що при кінці XVI — початку XVII вв. вінницька міщанська громада не мала вже ніякого впливу на які-будь адміністраційні функції вйтівства. Своєю чергою, цей приклад виявляє також, що тогочасне вінницьке вйтівство ні в якій уже мірі не залежало від громади, цілком перетворившись на один із органів старостинської адміністрації. І хоч під час участі в розмежуванні поруч старостинського уряду навіть на початку XVII в. немовби по-давньому виступають офіційно «войт и месчане Виницкие» або «війт та інші міщани вінницькі, своїм і всього поспільства іменем» (9з, 360—370; *-3), та самий характер їхньої участі виказує, що в дійсності вони є лише свідки старостинського уряду.

З вінницьких вйтів післяунійного періода нам відомі: не раз уже згадуваний Онисько Климченко — 1578 р. та Омелян Богуфалович — 1603 р. (*-4).

Обидва ці призначені старостинським урядом вйти є міщани-землевласники. Про Климченка яко землевласника ми вже згадували. Що ж до Омеляна Богуфаловича, то це є, безперечно, батько пізнішого вінницького вйта П. Омеляновича, а останнього ми також знаємо як одного з найбагатших міщан-землевласників свого часу. На нашу думку, оті призначення на вйтівство міщан-землевласників не є випадкові і в них був певний прояв соціальної політики старостинського уряду, що намагався спертися на цю економічно міцну та впливову групу міщан.

[Функції вйта]

Окрім описаної зміни від 60-х рр. самого характеру вйтівства, відтоді в значній мірі змінюється також і обсяг функцій цього уряду. Коли 1561 р. у Вінниці дійсно запроваджено було «Уставу про підводну повинність» з 20.VI.1558, то, звільнюючи вйта від податку на наймання підвід, «Устава» кладе, однак, на вйта, нарівні з сільськими вйтами, обов'язок тримати пару коней та догляд за порядком давання підвід. У домі вйтовім повинна відбуватися «подводе отмена», на вйта ж покладена «сърокгая карность... от господара короля его милости», коли б з його провини гінцеві трапилася затримка (119, 56—58).

Коли ж уряд Великого князівства Литовського не встиг запровадити у Вінниці перед Унією згаданої реформи, всі оті обов'язки, однак, мали лягти на вінницького вйта після інкорпорації Брацлавщини в Корону, бо в містах Польщі функції вйта щодо відбування підводної повинності в усіх деталях збігаються з закресленими в литовській «Уставі про підводну повинність» (188, т. II, арк. 672).

Оскільки, супроти боротьби міщан 50-х рр. за обмеження обсягу військових обов'язків, уряд санкціонував відбування їх «водле давного звичаю», мусили були лишатися в значній мірі незмінними й військові обов'язки вйта як одна з найголовніших функцій вйтівського уряду. Зі скарги шляхтича С. Кропивницького 1582 р. про збройний наїзд вінницького старости Ю. Струся на його державу с. Скуринці можемо до якоїсь міри відтворити тогочасні військові обов'язки вінницького вйта. Кропивницький підкреслює в скарзі, що староста вирушив 8.III.1582 на с. Скуринці зовсім як на справжню війну, «собравшись з войском людей... з староства своего Браславского и Веницкого, и со всеми товариши жолнеры роты своей, которую ведет и под справою своею держит за пенези его королевское милости и речи посполитое, (с) слугами, с пахолки, з гайдуки и з многими помочниками своими, маючи з собою около двох тисечей людей, а меновите... (іде перелік околицьної шляхти.— В. О.)... з войтом и з мешаны его королевское милости Веницкими, и с поддаными волости Веницкое, з сел з Мезякова и Хижинец, конно, збройно, з розным оружьем, войне належачим» (96, 118).

Таким чином, вінницькі міщани виступали в похід «кінно, збройно» на чолі з своїм війтом. Описані *земські* обов'язки вінницького війта, безперечно, надавали вінницькому війтівству важливе службове значення, бо фактично це був один із земських урядів Вінницького повіту. Своєю чергою, значення вінницького війтівства як земського уряду, без сумніву, спричинювалося до земельних надань вінницьким війтам протягом XVI в. під умовою відбувати з наданого землеволодіння військову службу. Так, у «данині й підтвердженні» з 1578 р. від короля вінницькому війтові О. Климченкові на його «отчизну» — пасіку в лісі над р. Вінницею та ставок на р. Вінниці — стоїть:

«...маєть Описко Климченко сам, жона, дети и потомки их оную пасеку и ставок подлуг стародавнього уживанья своего без всякое переказы держати и уживати... вечными часы», під умовою, однак, «с того повинности своей звыклой против нам господару и Речи Посполитое досыть чинити» (*-5).

На нашу думку, військові функції війтівського уряду були однією з причин, що примушували вінницьких старост призначати на війтів якраз міщан-землевласників. Аджеж тільки-но ця верства міщан, здавна відбуваючи кінну військову службу, подібну до боярської, могла дати досвідчених військових керівників кінної міщанської міліції, які окрім того завжди перебували на міській території. В парі з заниканням від кінця XVI — початку XVII вв. військових обов'язків вінницьких міщан мушили були зменшуватись і військові обов'язки вінницького війта, а натомість усе більше виступати його адміністраційно-господарчі функції яко старостинського урядовця. Перед 20-ми рр. XVII в. вінницьких міщан частково звільнено було од військових обов'язків. Своєю чергою, конституція з 1621 р. звільнює осіб міської адміністрації від військової служби навіть тоді, коли вони мусять її відбувати з своїх діличних маєтків (188, т. III, арк. 420). Наведене свідчить, що на початку 20-х рр. XVII в. вінницьке війтівство остаточно втратило свої властивості земського уряду, а вінницькі війти перетворилися таким чином на старостинських економів.

§ 3

УСТРІЙ м. ВІННИЦІ
ВІД 1638 р. ДО КІНЦЯ XVII в.

Як ми показали (див. розділ V), внаслідок попереднього суспільно-економічного розвитку волості та міста Вінниця стала на кінець 1-ї чверті XVII в. цілком окремою від волості господарчою та повинністю одиницею, потребуючи, за тодішньою практикою, лише надання магдебурзького права, щоб юридично оформити витворені господарчо-правні взаємини з волостю. Наведене наперед проказує ймовірний період, в якому могла бути дата упривілеювання Вінниці, а саме: кінець 1-ї — початок 2-ї чверті XVII в.

[Надання Вінниці магдебурзького права]

Питання про фактичну дату надання м. Вінниці магдебурзького права не було досі розв'язане, і різні дослідники визначували цю дату неоднаково. Балінський та Ліпінський висловили здогад, що, можливо, магдебурзьке право надане було вперше Вінниці ще за часів Олександрових, а 1640 р. Володислав IV лише ствердив його фактичне вживання (141, т. II, 1364—1365). Респель (178, 279) та Гальбан (154, 13) в справі дати надання Вінниці магдебурзького права лише повторили наведене твердження згаданих авторів. Точніше визначив цю дату Антонович, віднісши її приблизно на 1630 р. (5, 48).

Ми вважаємо, що Вінниця ніяк не могла одержати магдебурзького права перед 1634 р., бо привілей Володислава IV з 31.V.1634, в якому перелічено й стверджено всі попередні надання м. Вінниці, від Жигимонта Августа почавши до часів короля Стефана включно, не містить жодних згадок про те, що до 1634 р. Вінниця мала магдебурзьке право (див. *Додаток*).

Треба також відкинути здогад, що вінницькі міщани, відновлюючи 1634 р. цілу низку давніших привілеїв, могли забути про таку важливу подію, як одержання магдебурзького права, або, навпаки, знаючи про неї, не вжили відповідних заходів до відновлення попереднього надання: аджеж для цього не конче потрібно було предклатати королеві

текст попереднього привілею, а вистачало лише встановити факт давнішого існування такого надання, хоча б навіть присягою.

Що Вінниця колись давніше мала привілеїв на магдебурзьке право, але позбулася його внаслідок пожежі Вінницького замку чи з огляду на відібрання його старостою, Балінський та Ліпінський, без сумніву, запозичили з уміщеної в люстрації 1789 р. скарги міщан. Як ми це показуємо далі, ці автори користувалися люстрацією з 1789 р., а в уміщеній там скарзі міщан, в одному із уступів її, стоїть, що права та привілеї вінницької міщанської громади почасти згоріли під час пожежі разом з Вінницьким замком (1580 р.), почасти ж їх одібрав од міщан силоміць колишній вінницький староста В.-О. Калиновський. Більше навіть того: «Summaryusz dokumentow miastu Starey y Nowey Winnicy sluzacych, prawa, wolnosc, wlaszcielstwo Futorow, Sadek, Slobody Dubickiego czyli Czosnowki y Zawala okazuiacych, spisany»¹, наведений в згаданій скарзі міщан, виказує, що згадані автори зробили цей висновок якраз з процитованого там коротенько змісту присяги міщан з 26.V.1640 (141, т. II, 1365; *-6).

Проаналізувавши самий *текст* присяги, ми не можемо погодитися з тим, що Вінниця колись давніше мала привілеїв на магдебурзьке право. Представники вінницької міщанської громади склали 26.V.1640 перед королем та коронними актами таку тілесну присягу:

«Vladislaus IV etc. Significamus etc. Quod coram nobis et actis Cancellariae nostrae minoris personaliter comparentes famati Tisko Tijnienko proconsul, Parfenius Omelianowicz advocatus et Iwan Uszkało oppidani nostri de Winnica, mentibus et corporibus sani, iuramentum ratione infrascriptorum corporale ad imaginem Crucifixi rotham illius generoso Alberto Kadzidłowski sekretario nostro edisserente praestiterunt serie sequenti:

Quia nonnulla iura et privilegia a diuis praedecessoribus nostris, nominatim vero serenissimis Alexandro et Stephano Poloniae regibus, super certos fundos libertatesque et immunitates praefato oppido Vinnicensi benigne concessa et indulta retroactis annis insimul cum

¹ "Звід документів, які служать для міста Старої і Нової Вінниці і показують права, свободи, приналежність Хуторів, Садків, Слободи Дубицького, чи Чосновки, та Завалля, списаний" (пол.)

arce Vinnicensi, ubi eadem iura et privilegia asseruabantur, igne sunt absumpta, nonnulla vero a generoso olim Valentino Alexandro Kalinowskij, kapitaneo protunc Vinnicensi violenter recepta, cuiusquidem iuramenti rescriptum memoratis oppidanis Vinnicensibus ad humillimam eorundem supplicationem ex actis eisdem authentice extradi mandavimus.

Actum Varsaviae, sabbatho ante faesta solennia Sacri Pentecosten proximo. Anno ut supra (millesimo sexcentesimo quadragagesimo, regnorum nostrorum Poloniae VI, Sueciae VII)»¹ (*-7).

За кілька день після складення присяги, на клопотання вінницького старости Яна Одривольського, королівським привілеєм з 30.V.1640 вінницькій міщанській громаді надане було магдебурзьке право (*-8), а також чотирма цитованими вже королівськими листами — з 30.V.1640, з 4.VI.1640 та з 14.VII.1640 стверджено було межі міської території, встановлені давнішими межевими декретами 1530—1570 рр.

З наведеного тексту присяги ясно, що коли первісний привілей Вінниці на магдебурзьке право дійсно загинув, то він мусив був знаходитись або серед документів, що згоріли 8.X.1580 під час пожежі Вінницького замку (*-9), або серед тих документів, що їх одібрав вінницький староста В.-О. Калиновський (1604—1613).

Однак декрет з 4.VII.1640 поміж вінницькою міщанською громадою та М. Калиновським свідчить, що міщани домагались од відповідника повернення захоплених його братом отаких документів: листів комісар-

1 "Володислав IV і т. д. Свідчимо і т. д. Перед нами й актами нашої малої канцелярії особисто стали славетні Тишко Тийненко райца, Парфен Омелянович війт та Іван Ушкало, міщани наші з Вінниці, здорові духом і тілом, і склали тілесну присягу, за звичаєм нижчезазначених, перед Розп'яттям, і ту присягу поважно виголосили, вивчивши [від] родовитого Альберта Кадзидловського, нашого секретаря: Деякі права та привілеї від наших божественних попередників, а саме поіменно найсвітліших Олександра та Стефана, польських королів, щодо свобод і звільнень певних ґрунтів згаданого міста Вінниці, милостиво дозволені і наданих у попередні роки. Ті ж права та привілеї разом із Вінницьким замком, де вони зберігалися, знищені вогнем, деякі ж силоміць забрані покійним родовитим Валенти-Олександром Калиновським, на той час вінницьким старостою. І цей відпис присяги на пам'ять міщанам вінницьким на найпокірніше їхне прохання з тих же актів автентично доручили ми видати. Діялося у Варшаві, найближчої суботи перед урочистими святами Святої П'ятидесятниці [26 травня]. Року як вище (тисяча шістсот сорокового, королювання нашого польського VI, шведського VII)" (лат.)

ських 1530, 1540, 1594, 1595, 1596 рр. та інших листів — «муніментів ґрунтових граничних» (*-10). Таким чином, не може підлягати сумніву, що ніякого привілею Вінниці на магдебурзьке право В.-О. Калиновський у вінницьких міщан не одбирав.

Так само не могло бути цього привілею серед тих документів часів Олександрових—Стефанових, що загинули 1580 р. під час пожежі у Вінницькім замку, бо зміст, а здебільшого й тексти цих документів відомі нам також. Відновлений королівським листом з 30.V.1640 межевий декрет 1546 р. з якушинецькими землеволодіннями дійсно містить у собі згадку про лист з часів Олександрових (див. розділ IV). Що ж до привілеїв, які згоріли, то їхні автентичні тексти, включаючи привілеї короля Стефана з 3.I.1580 та привілеї Жигимонта III з 28.V.1593, наведено в цитованому привілеї Володислава IV з 1634 р., і ніяких згадок про надання Вінниці магдебурзького права вони не містять (див. *Додаток*).

[Перетворення Вінниці на магдебургію]

Усі відомі нам актові джерела вказують, що Вінницю *фактично* перетворив на автономну громаду-магдебургію, зараз же після одержання Вінницького староства (1638 р.), Ян Одривольський, а потім 30.V.1640 він здобув на це відповідний королівський привілеї. Окрім описаної вище зміни правового стану вінницької міщанської громади якраз від 1638 р. (див. розділ VI) та зміни її устрою також від того самого року, підстави нашого твердження є такі:

1. Вінниця була фактично автономною громадою-магдебургією ще за 2 роки перед королівським привілеєм з 30.V.1640, а це доводить:

а) акт з 14.V.1638 продажу ставища від міщанки Гапки Василькової шляхтичеві П. Білоусові. Оцей продаж відбувся в присутності *вінницького міського уряду*, а це виявляє, що того часу устрій Вінниці було вже цілком зреформовано; самий характер нового устрою не лишає сумнівів, що вона була того часу магдебургією (*-11);

б) декрет Сеймового суду з 31.V.1640. Міщани скаржилися тоді, між іншим, що *взимку тринадцятого лютого 1640 р.* королівські комісари не дали «делятором, яко месчаном праву Майдебурскому подлег-

лых... своєе иннотесценцыи» (*-12). Отже, не може підлягати сумніву, що 13.II.1640 Вінниця вже *фактично* мала магдебурзьке право;

в) цитований акт присяги з 26.V.1640, яку склали представники міщан — *бурмистр* Тишко Тиненко, віт Парфен Омелянович та Іван Ушкало (*-13),— доводить також, що 26.V.1640 вінницька міщанська громада мала вже *фактично* новий устрій, який *формально* запроваджує королівський привілей з 30.V.1640.

2. Роль та участь вінницького старости Я. Одривольського в одержанні для Вінниці привілею на магдебурзьке право. Цю роль ми вже докладно висвітлювали (див. § 1 розділу VI). Взагалі не може підлягати ніякому сумніву, що королівський привілей з 30.V.1640 одержано було на клопотання Я. Одривольського, бо це зазначено в тексті самого привілею.

Тим-то аж ніяк не є випадковістю збіг дат — надання Я. Одривольському королівським листом з 5.V.1638 Вінницького староства (93, 451—453) та фактичного існування Вінниці як автономної громади-магдебургії з 14.V.1638.

3. Що *спочатку* перетворення Вінниці на автономну громаду-магдебургію було лише реформою старостинською, виказує заява зі сторони дідичів Якушинських під час королівської комісії в межевій справі з 19.V.1642. Не визнаючи міщан за правоможних виступати стороною без старости, шляхтичі Якушинські мотивували це тим, що немовби міщани фактично магдебурзьким правом через королівське падання ніколи не користувались, а привілей 1640 р. є лише акт старостинський — «*przez W. Odrzywolskiego wyrobiony*»¹ (*-14).

Припускати, що шляхтичі Якушинські зробили перед судом королівських комісарів завідомо неправдиву заяву, цілком неймовірно, бо ж неправдивість її відразу можна було перевірити. Навпаки, підставою цієї заяви був, видима річ, відомий Якушинським факт перетворення Вінниці на автономну громаду-магдебургію через старостинське надання, тоді як факту пізнішого — одержання міщанами королівського привілею з 30.V.1640 — Якушинські могли не знати.

Що така реформа, переведена спочатку лише старостою яко певний уклад із міщанами, була цілком можлива, свідчить посередньо приклад

¹ "вироблений в[ельможним] Одривольським" (пол.)

приватновласницьких міст Поділля. Яко приклад одного з таких привілеїв наведемо привілей з 2.V.1593 Адама Сенявського м. Межибожу на магдебурзьке право, в якому надавець прирікає міщанам здобути підтвердження цього привілею від короля: «...wedle prawa Magdeburgskiego y zwyczajow miast krulewskich... praw y wolnosci memu miastu odemnie nadanych konfirmacyę od J. K. Mosci ziednac im (міщанам.— В. О.) obiecuię»¹ (109, додаток № 7).

Наведена аналогія має, на нашу думку, тим більшу доказову силу, що від початку XVII в. змінюється в Короні самий характер староств як державно-адміністративних урядів, а натомість усе більше виступають приватновласницькі риси в старостинським держанні королівщин (163, 209—210). Тим-то описана реформа Я. Одривольського в наданій йому державі цілком відповідала тогочасному державно-феодальному праву.

Привілей Вінниці на магдебурзьке право, одержаний 30.V.1640 від Володислава IV, ствердив 1650 р. Ян Казимир (*-15) — найімовірніше 31.VIII.1650, бо того самого дня двома цитованими вище королівськими листами стверджено було також межу вінницьких міських земель, встановлену межевими декретами з якушинецькими та стрижавськими землеволодіннями (див. розділ VI).

Ані текст привілею з 1640 р., ні його текст 1650 р. не дійшли до нас. Вписано було цей останній 8.X.1650 до київських гродських книг (*-16), але книг таких у Київському центральному архіві давніх актів немає. Взагалі, на нашу думку, є мало надій відшукати текст цього привілею, бо не тільки не дали наслідків наші заходи до його розшукування в Центральному державному архіві давніх актів у Москві, у Варшавському головному архіві давніх актів, у Київському центральному архіві давніх актів та в інших архівосховищах, але й аналогічні розшукування 1780—1789 рр., переведені заходами вінницької міщанської громади.

Як свідчить описане в томі II нашого дослідження судочинство 1782—1790 рр. у процесах вінницьких міщан зі старостами та реєстр здобутих

1 "...згідно з магдебурзьким правом і звичаями королівських міст... обіцяю домогтися для них підтвердження прав і свобод, наданих мною моему місту, у Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті" (пол.)

тоді міщанами актів, адвокати вінницької міщанської громади за допомогою метрикантів та архівістів перевели сумлінні розшукування потрібних актів XVI—XVIII вв. у метричних книгах литовських та коронних, у книгах гродських та земських вінницького архіву, у архівах гродів — львівського, володимирського, житомирського, летичівського, галицького та інших. Наслідки отієї солідної праці, що недешево коштувала міщанській громаді, є вміщений у скарзі міщан перед люстраторами 1789 р. «Summaryusz dokumentow»¹ (*-17).

Супроти всіх отих заходів вінницька міщанська громада вже тоді не могла здобути тексту настільки важливого для неї привілею 1640 р. Як свідчить декрет королівських комісарів з 14.VII.1788, міщани примушені були предкласти судові лише автентичний привілей 1640 р., що через значне знищення в деяких місцях був того часу малочитальний (*-18).

[Вінниця під магдебурзьким правом]

Відсутність тексту привілею 1640 р. та брак актових книг вінницької міщанської громади після її упривілеювання утруднюють опис міського устрою цього періода, бо відтворювати його доводиться на підставі інших джерел. Першу спробу подати нарис устрою м. Вінниці 40-х рр. XVII в. зробили Балінський та Ліпінський. За їхнім описом, привілей з 1640 р. встановлює нібито три «порядки»: перший порядок — рада з 8 осіб, інакше магістрат; другий — вїйт з 5 лавниками та третій — з 12 доживотних гмінних. Лавники й гмінні обирають трьох осіб, з яких староста іменує бурмистра, а з поданих трьох інших кандидатів — вїйта. Далі цей опис подає досить докладні відомості про адміністраційний устрій громади та про спосіб обираання на міські уряди, про судоустрій, дещо з процесуального права тощо (141, т. II, 1365—1366).

Зіставивши наведені в описі Балінського та Ліпінського відомості з люстрацією 1789 р., ми переконалися, що їх літерально процитовано з уміщеної в люстрації скарги вінницьких міщан. Але автори помилилися, відносячи поданий там устрій до 40-х рр. XVII в., бо міщани описували в своїй скарзі 1789 р. якраз адміністраційний устрій та

¹ "Звід документів" (пол.)

судоустрій, встановлені декретом коронної асесорії з 11.I.1787 (*-19). Фактично міщани лише в двох невеликих уступах скарги з 1789 р. покликаються на устрій, установлений привілеєм Володислава IV в 1640 р., а саме:

«...Eodem (тобто 1640 р.— *B. O.*) d. 30 maja w Warszawie na seymie walnym Koronnym N. Władysław 4-ty na wdanie się urodz. Odrzywolskiego, starosty winnickiego, dawne prawa y przywileie miastu Winnicy służące... potwierdza, prawem Magdeburским засzczыca, обіeranie burmistrza, wojta y raycow y inne urzędy postanawia, Sąd im przepisuie, herb temu miastu stanowi...»¹

«... przywileiem roku 1640 dnia 30 maia w Warszawie podczas seymu N. Władysława 4-go krola danym, a przez N. Jana Kazimierza krola roku 1650 potwierdzonym, ktorым tenze krol... dawne prawa y przywileie miastu Winnicy służące łaskawie ponowic y prawem Magdeburским засzczыcic raczył, обіeranie burmistrza, wojta, raycow y inne urzędy postanowił, sądy przepisał, herb miastu... nadał»² (*-20).

Оце все, що подають міщани в своїй скарзі перед люстраторами 1789 р. про устрій вінницької міщанської громади, встановлений привілеєм з 30.V.1640. Потрібно відзначити, що міщани датують початок вінницької магдебургії від привілею 1640 р., вважаючи, що цим привілеєм магдебурзьке право надане було Вінниці *вперше*, а не відносять первісне його надання на XV—XVI вв., як це робили деякі історики. Таким чином, наші висновки, зроблені на підставі актових джерел.

1 "...Того ж... д[ня] 30 травня у Варшаві на вальному коронному сеймі н[айсвітліший] Володислав 4-й на подання род[овитого] Одживольського, старости вінницького, давні права та привілеї, які служать місту Вінниці..., підтверджує, вшанує магдебурзьким правом, запроваджує вибори бурмістра, вїта, райців та інших урядовців, надає їм суд, встановлює герб тому місту..." (пол.)

2 "...привілеєм, року 1640 дня 30 травня даним у Варшаві під час сейму н[айсвітлішим] королем Володиславом 4-м і підтвердженням н[айсвітлішим] королем Яном Казимиром року 1650, яким [привілеєм] той же король ... давні права та привілеї, що служать місту Вінниці, милостиво рачив поновити та вшанувати магдебурзьким правом, встановив обрання бурмістра, вїта, райців та інших урядовців, приписав суди, герб місту... надав" (пол.)

цілком тут збігаються з відомостями вінницької міщанської громади кінця XVIII в., опертими як на переказах і традиціях, так і на автентичному тексті привілею 1640 р., якого ми тепер не маємо.

Відтворити до якоїсь міри устрій вінницької міщанської громади після її перетворення на автономну громаду-магдебургію ми можемо з кількох актів 1638—1645 рр., серед яких зберігся також текст одним-однісінького акту вінницької магдебургії з 1642 р. Зіставляючи ці акти, можна для згаданого періода подати адміністраційний устрій вінницької магдебургії в наведених схематичних рисах. Насамперед треба зазначити, що, за актами 1638—1645 рр., устрій вінницької міщанської громади став настільки одмінним від устрою попереднього періода, що всі його особливості дають нам цілковите право вважати вінницьку міщанську громаду від 1638 р. за магдебургію.

На чолі міщанської громади стоїть тепер *вінницький міський уряд*, що складається з вїйта та бурмистрів (*-21). Уряд бурмистра, як цілком правильно зазначили міщани в скарзі 1789 р., відповідає урядові члена ради інших українських міст-магдебургій. Мабуть, як і в Ковелі XVII—XVIII вв., оцю назву члени ради набули тому, що вони дійсно всі по черзі виконували обов'язки бурмистра (25, 772—773, 794—795).

З того, що вїйт та бурмистри становлять разом один спільний уряд, видно, що у Вінниці поділу урядових функцій не відбулося й рада не розвинулася в самостійний орган. В таких випадках, як це показують приклади інших магдебургій Правобережної України XVI—XVII вв., вїйтівство відіграє в міському уряді головну роль, переважаючи своїм впливом та значенням решту міського уряду (154, 106, 113—114). Що так було цього періода і у Вінниці, свідчать отакі факти:

1. Вінницький провентовий підстароста приймає 14.V.1638 від міщанки Гапки Василькової зізнання про продаж ставища в присутності міського уряду, а саме: «...Semen Sacenko na mieyscu woytowym, Iwan Gładki, inszy burmistrze mieyszanie (!) winniccy...»¹ (*-22).

2. Вписуючи 20.VII.1640 до вінницьких гродських книг королівську конфірмацію з 4.VI.1640 цитованих трьох межевих декретів 1568—1570 рр., вїйтівський уряд робить це «podaniem oczywistym przez

1 "...Семен Саценко на місті вїйта, Іван Гладкий, інші бурмистри міщани вінницькі..." (пол.)

ślawetnego Parchoma Omelianowicza, wojta JKМsci w Winnicy, swoim także wszystkiego pospilstwa tegoż miasta Winnicy mieszczan imieniem, burmistrzow, pokazującego»¹ (*-23).

3. Постанова з 20.V.1642 про надання черниціям Благовіщенського монастиря т. зв. сіножати Следзіовського має таку характерну форму:

«...Я, Парфен Омелянович, вїт міста Його Королівської Милості Вінницького, і ми... (іде перелік прізвищ.— В. О.), бурмистри, уряд міський Вінницький... нарадившиися межі собою і зо всім поспільством... надаєм...» (*-24).

Наведене виказує, що хоч за нового устрою компетенції вїтівства дещо обмежує колегія бурмистрів, проте вїтівський уряд фактично скупчує в собі всю повноту адміністраційно-розпорядчої та адміністраційно-виконавчої влади в магдебургії. Вїтівство, безперечно, поставлене в певну залежність од колегії бурмистрів, але не є їй підпорядковане. Навіть входячи до міського уряду, вїт не втрачає ані незалежності, властивої його урядові, ні авторитету, виступаючи тут не як один з членів міського уряду, але яко незалежний член цієї установи.

Накреслена роль та значення вїтівства не повинні нас дивувати, бо з подібним обсягом компетенції спостерігаємо ми 1-ї половини XVII в. цей уряд навіть у Кам'янці-Подільському (163, 106—113), який мав віддавна, за винятком хіба Києва, найбільш розвинене самоврядування в цілій Правобережній Україні (25, 519—520).

Узглядняючи різні ступені розвитку міського самоврядування в містах на магдебурзькому праві та властиві кожному з цих ступенів форми магдебурзького права, міста-магдебургії схематично поділяють на два типи: на міста з повним магдебурзьким правом та міста з неповним магдебурзьким правом. Своєю чергою, міста останнього типу можна поділити також на дві категорії відповідно до обсягу наданих їм прав на самоврядування: а) міста, в яких вїтівство було інкорпороване місту, та б) міста, в яких вїтівство було надане сторонній для міста особі — старості або спадковому вїтові-шляхтичу

¹ "на подання очевисте славетного Пархома Омеляновича, вїта Й[ого] К[оролівської] М[илос]ті у Вінниці, показане від імені свого, а також усієї громади того ж міста Вінниці міщан, бурмистрів" (пол.)

(25, XI, 519; XII, 772 *та далі*). За цією класифікацією Вінницю належить віднести до міст з неповним магдебурзьким правом, у яких війтівство було інкорпороване місту.

[Війти та бурмистри 1638—1645 рр.]

Описуваного періода 1638—1645 рр. війтівство обіймали:

1638 р.— Семен Савченко «на місті війтовім» (за нашу думку, в записі цього акту до вінницьких гродських книг з 8.VII.1740 зайшла помилка, яку ми виправили: в тексті стоїть «Саценко» замість «Савченко». — В. О.);

1639 р.— Парфен Омелянович (*-25);

1640 р.— Парфен Омелянович (*-26);

1641 р.— Парфен Омелянович (*-27);

1642 р.— Парфен Омелянович (*-28);

26.III.1643 р.— Парфен Омелянович (*-29);

20.XI.1643 — Андрій Давидович (*-30);

1645 р.— Парфен Омелянович (*-31).

Зіставлення наведеного хронологічного покажчика з поданими нижче реєстрами бурмистрів виказує, що цитоване вгорі твердження міщан у люстрації 1789 р., за яким війтівство на підставі привілею 1640 р. було виборне, можна прийняти. Отже, супроти попереднього періода війтівство після упривілеювання Вінниці було дійсно інкорпороване місту.

Окрім війта, до складу міського уряду входять бурмистри. У межичасі 1638—1643 рр. бурмистрами були:

1638 р.— Іван Гладкий, Семен Сенченко «та інші бурмистри» (*-32);

1640 р.— Тишко Тиненко, Семен Савченко, Михайло Сироватка, Іванина Бужениченко (*-33) та, здається, Іван Ушкало (*-33а);

1641 р. — Тишко Тиненко, Семен Савченко, Михайло Сироватка, Іванина Бужениченко та «бурмистр Єремій» («Єремий бурмистр») (*-34);

1642 р.— Тишко Тиненко, Семен Самченкович, Андрушко Бужениченко, Михайло Сироватка, Іванина Бужениченко та Іван Гладкий (*-35);

1643 р.— Тишко Тиненко, Семен Савченко, Михайло Сироватка, Іванина Бужениченко та Парфен Омелянович (з 20.XI) (*-36).

Реєстри бурмистрів 1640, 1641 та 1643 рр. ніяк не можна вважати за повні, бо це є лише прізвиська тих бурмистрів, що їх відряджувано разом з війтом до столиці в судових та адміністраційних справах. Поїздка до столиці коштувала недешево, і, безперечно, не було особливої потреби відряджувати туди міський уряд в повному складі. В акті 1638 р., коли перед старостинським урядом, видимо, виступав увесь склад міського уряду, кількість бурмистрів, на жаль, не подано. Зате у важливому питанні про відчуження міської сіножати, яке обговорюване було не лише в міському уряді, але й «зо всім поспільством вінницьких міщан», безперечно брав участь увесь міський уряд. Це дає підстави вважати, що в цитованому акті 1642 р. позначено вінницький міський уряд у повному складі. Отже, до складу міського уряду входило окрім війта 6 бурмистрів.

Зіставляючи хоч і неповні реєстри бурмистрів 1638—1643 рр., ми бачимо, що особовий склад їх кожного року змінювався. Отже, тут можна вбачати виразне застосування «Порядку» Гроїцького про щорічне обирання членів ради, опертого на *Jus municipale*¹, артикул 44 (175. 10).

Безперечно, у Вінниці, як і в багатьох інших українських магдебургіях, де війтівство інкорпороване було місту, обирає війта колегія бурмистрів (25, 797). Що це було дійсно так, можна бачити із зіставлення хронологічних показників вінницьких війтів та бурмистрів. Наприклад, П. Омелянович, що від 1640 до 1643 рр. був війтом, 20.XI.1643 обіймає вже уряд бурмистра, а 1645 р. знову його стрічаємо на уряді війтівським. Війта на час його відсутності чи хвороби, видимо, заступає один із бурмистрів. Таке бачимо, наприклад, в акті продажу 1638 р., де «на місті війтовім» виступає бурмистр Семен Савченко, а у присутності іншого бурмистра — Семена Сенченка, що теж, мабуть, тимчасово заступає відсутнього війта, відбувається продаж ставища (*-37).

Не входячи до складу самого міського уряду яко муніципального органа, при ньому є уряд технічний — міського писаря. Уряд оцей обіймає 1638 р. міщанин Яцько Сенченко (*-38).

¹ муніципальне право (лат.)

Інтересно зазначити для персональної характеристики міської адміністрації вінницької магдебургії 1638—1645 рр., що не може бути ніякого сумніву щодо національного складу наведених урядових осіб: є вони всі без винятку українці.

Окрім, звичайно, міського писаря, з цілого складу міського уряду 1642 р. письменним був один тільки вїйт Парфен Омелянович. Це виказує цитована постанова з 20.V.1642, в якій сказано в кінці: «хто з нас писати уміл, подписалисмо». Вписуючи ж згадану постанову до вінницьких гродських книг, писар відповідно до встановлених формальностей зробив зауваження про підписи, з якого видно, що з членів міського уряду підписався тільки один «Парфен Омелянович, вїйт міста Вінницького» (*-39).

[Функції та компетенції міського уряду]

Невелика кількість актових джерел, що дійшла до нас, унеможливило навіть і схематичне закреслення функцій та компетенцій міського уряду в цілому та зокрема вїйтівства та колегії бурмистрів. Спостерігаємо, однак, що місто представляє зовні вінницький міський уряд або в повному складі, як це бачимо з виступу його 1638 р. перед вінницьким провентовим підстаростою, або ж через вїйта та кількох бурмистрів, як це бачимо, наприклад, з цитованого акта присяги 1640 р. перед королем та актами коронної канцелярії чи, наприклад, з декрету ректи 1641 р. в Сеймовому суді (*-40), або, нарешті, через одного лише вїйта, як це свідчить цитований вище запис з 20.VII.1640 до вінницьких гродських книг королівської конфірмації трьох межевих декретів 1568—1570 рр.

Вже сама участь в усіх найважливіших громадських справах поруч вїйта також і бурмистрів є показчик відновлення цього періода громадського принципу в адміністраційнім житті вінницької міщанської громади. Ще більше виявляється участь *цілої* міщанської громади в розв'язанні адміністраційних справ у постанові про надання громадської сіножати Благовіщенському монастиреві. Міський уряд надає монастиреві сіножати, відбувши нараду з усім міщанством. В акті про надання це зазначено в таких характерних висловах:

«...ми, уряд міський Вінницький, парадившиися зо всіми міщани і поспільством міста Вінниці... парадившиися межи собою і зо всім

поспільством міщан Вінницьких, углядивши, іж не ест нікому на перешкоді і нам місту...» (*-41).

Отже, міський уряд не міг і не хотів у такому важливому питанні, як відчуження громадської землі, взяти на себе самого відповідальність і, лише виявивши погляд на це «всього поспільства міщан вінницьких», отже цілої громади, надає за її постановою громадську сіножать монастиреві. Таким чином, формула виступу 31.V.1640 перед королівським Сеймовим судом вінницького вїта та трьох бурмистрів іменем «всього поспольства места нашего всего Виницы» (*-42) не є лише трафаретна форма уповноваження, але виявляє дійсну участь громади в адміністративних функціях міського уряду.

Усе наведене виявляє нам до якоїсь міри й функції та компетенції міського уряду. Насамперед міському урядові належить право розпорядження громадськими землями — до їх відчужування включно. Видимо, контроль міського уряду поширюється й на право міщан-землевласників розпоряджатися своїми приватними землеволодіннями, підлеглими міському праву, а власне в тих випадках, коли вони хочуть їх продати особам сторонніх юрисдикцій.

Тільки яко санкцію громади на перехід ставища від міщанки Гапки Василькової до шляхтича Петра Білоуса й можна з'ясувати виступ 1638 р. міського уряду в повному складі перед вінницьким провентовим підстаростою під час вписання до вінницьких провентових книг акта продажу ставища (*-43). Обмаль актів не дає змоги встановити, чи така санкція громади є лише формальність, чи дійсно громада могла заперечити продаж міщанських приватних землеволодінь особам сторонніх юрисдикцій.

Акт продажу ставища Гапкою Васильковою виявляє, що цьому переходові міщанського приватного землеволодіння до шляхтича Білоуса міський уряд навіть сприяє, але випадок цей не можна вважати за типовий, бо до позиції міського уряду тут мала спричинитися сама мета купівлі: подружжя шляхтичів Білоусів надає це ставище 1642 р. Благовіщенському монастиреві (108, додаток № 3), про належне уфундування якого дбала й сама міщанська громада. З наведених причин нічого не дає для висвітлення цього питання й перехід до Братського Вознесенського монастиря хуторів міщан Лукашевича та Ушкала. Те саме можна сказати й про продаж хутора від П. Омеляно

вича вінницьким домініканам. Продаж отой відбувся перед 3.VI.1641 *приватним способом*, без попередньої згоди міщанської громади, а самий уклад юридично оформлено було записом до вінницьких гродських книг лише 1645 р., але вже яко «*zapis prawnie sprawiony... iuxta consensum et privilegium ex benignitate sacrae regiae mayestatis*»¹ 24.IX.1641 (*-44).

З правом на розпорядження міськими громадськими землями щільно пов'язаний був, звичайно, й обов'язок міського уряду боронити земельні права вінницької міщанської громади від порушень їх сторонніми особами. І міський уряд дійсно піклується про забезпечення прав міста на землеволодіння.

Ще колишній вінницький староста В.-О. Калиновський відібрав був на початку XVII в. у міщан низку комісарських листів 1530—1596 рр. та інших листів — «муніментів ґрунтових граничних». Міський уряд розпочинає 1640 р. процес зі спадкоємцем В.-О. Калиновського М. Калиновським про повернення забраних актів (*-45), а одночасно робить заходи до відновлення втрачених документів незалежно від наслідків процесу. Звернувшись за посередництвом старости до самого короля та склавши цитовану присягу перед королем, що згадані документи почасти згоріли разом з Вінницьким замком, почасти відібрані В.-О. Калиновським, міський уряд в значній мірі відновлює ці важливі правні підстави громадського землеволодіння.

Окрім цього міський уряд внаслідок встановлення зі старостою договірних взаємин здобуває за його допомогою 4 цитовані вище королівські листи з 30.V — 14.VII.1640, якими стверджено було межі міських земель з сусідніми шляхетськими землеволодіннями. Як свідчать цитовані справи королівського Сеймового суду 1640—1643 рр. (див. розділ VI), міський уряд провадить енергійну й уперту боротьбу з сусідніми землевласниками, що намагаються захопити деякі міські землі.

Збіг дат — складання представниками міського уряду присяги (26.V.1640) та виступів їх перед королівським Сеймовим судом (31.V — 4.VI.1640) не лишає ніяких сумнівів про те, що вони були

1 "запис законно зроблений... за згодою і привілеєм ласкавим священної королівської величності" (пол., лат.)

в столиці під час одержання привілею на магдебурзьке право 30.V.1640. Безперечно, представники міського уряду як уповноважені громади вдавалися за посередництвом старости в цій важливій справі до самого короля.

За Гроїцьким, до спеціальної компетенції вйтівського уряду, з участю присяжних, належить приймати «записи продажу та передавання нерухомості». Також Гроїцькі рекомендує вйтові переводити відповідно до артикулу 20 *Jus municipale*¹ церемонію передавання нерухомості разом зо всіма правами від продавця до покупця, або одягаючи шапку продавця на покупця, або даючи покупцеві в руку зеленого дубця з одпочасним виголошенням відступлення на його користь відповідних прав і т. ін. (175, 39, 45).

З акта продажу 1638 р. ставища від міщанки Гапки Василькової шляхтичеві Білоусові ми бачимо, що у вінницькому міському уряді зізнання про купівлі-продажі відбувалися в присутності вйта та міського писаря. А що покупцем був цього разу шляхтич і законодавство обмежувало перехід міських королівських землеволодінь до осіб сторонніх юрисдикцій (188, т. I, арк. 298, т. II, арк. 681), то, окрім зізнання акту відступлення ставища перед міською адміністрацією, продаж санкціонує також старостинський уряд, вписуючи акт продажу до вінницьких провентових книг. Інтересно відзначити, що відповідно до норм українського звичаєвого права ота церемонія передавання ставища разом зо всіма правами від продавця до покупця виконана була за цитованим актом і полягала в тому, що одержання грошей відбулося в присутності вйта та міського писаря «при могоричу» (*-46).

Наведений факт стверджує думку Гальбана, що сама форма джерел права для українських магдебургій, якими були XVI—XVII вв. не кодекси магдебурзького права, але популярні твори Гроїцького й Шербича (115, 53—56, 179—186) з викладом більш або менш обґрунтованих повчальних думок, сприяла широкому застосуванню норм звичаєвого права (154, 75). Так само цей факт стверджує й думку Кістяковського, що звичаєве право було постійним корективом до

¹ муніципального права (лат.)

норм магдебурзького права (58, 995). А втім, до цього питання ми ще повернемося в томі III нашого дослідю.

Територіальні межі компетенції міського уряду поширювалися цього періода на обидві міські осади — Стару та Нову Вінницю. Це видно з декретів 1640—1643 рр. королівського Сеймового суду та виступів перед тим судом представників міського уряду, які виступають як уповноважені «всім посполством места нашого Нового и Старого Винницы» (*-47). Територіальні межі компетенції міського уряду поширювались також і на всю вінницьку територію міського права, як свідчить не раз згадуваний продаж 1638 р. ставища на р. Вінниці міщанкою Гапкою Васильковою, що відбувся спочатку перед міським урядом.

З цитованих актів ми бачимо, що принаймні від 1638 р. при міському уряді провадили актові книги (*-48), але ні одна з отих книг до нас не дійшла. Одним-однісінький акт вінницької магдебургії, що дійшов до нас з цих часів, є вписана 1748 р. польською транскрипцією до вінницьких гродських книг цитована постанова вінницького міського уряду з 20.V.1642 про даровизну Благовіщенському монастиреві сіножаті. Ота постанова свідчить, що актові книги вінницької магдебургії XVII в. ведено було українською мовою з впливами, однак, загальнодержавної канцелярійної «руської» мови. Є ота постанова тим інтересніший взірець місцевої української актової мови, що склав її вінницький міщанин-писар — мабуть, отой самий Яцько Сенченко.

Уживання в міських актах української мови цілком відповідає привілеєві Волинської землі (воеводства Волинське й Брацлавське) на Люблінському сеймі 1569 р., який, окрім уживання литовського Статуту, забезпечує також права української мови, а саме:

«...на прохання станів Волинської землі у всіх справах їхніх, у гроді, земстві й коронній канцелярії, і всі листи до них не якою іншою мовою, тільки Руським письмом має бути писано на вічні часи. А міські суди магдебурзького права, за звичаєм коронним, через наших коронних урядовців при нашому дворі, коли в них будуть до нас справи й потреби, відбуватимуться польською мовою» (188, т. II, арк. 756, § 7, арк. 757, § 8).

Набувши від реформи 1638—1640 рр. права юридичної особи, м. Вінниця вживає печатки з гербом міста, встановленим привілеєм з

1640 р. За цитованим вище уступом скарги вінницьких міщан перед люстраторами 1789 р., міщани зазначають, що привілей Володислава IV з 1640 р. встановлює герб м. Вінниці. Що вінницька магдебургія 40-х рр. XVII в. вживала гербової печатки, видно з цитованої постанови міського уряду 1642 р. про надання Благовіщенському монастиреві сіножати, в якій стоїть:

«...для ліпшої віри і певності на потомнії часи давши їм тот наш лист, печать міськую нам од Його Королівської Милості наданую притиснуть розказалисмо» (*-49).

Який саме був герб Вінниці на міській печаті, дещо виявляє опис витисненої «на масі» печаті, що його зроблено було під час описання 1782 р. до земських книг Брацлавського воєводства акту вінницької міщанської громади 1709 р. Акт отой був «przy pieczęci starey miasta Winnicy, to jest z wyrazieniem wendd dwoch y innych znakow przywilejami krolewskiemі temuz miastu Winnicy dla uzywania na pieczęc pozwolonych»¹ (*-50).

Це саме стверджує й декрет королівських комісарів з 1788 р., в якому стоїть, що привілеєм Володислава IV з 1640 р. Вінниці яко пограничному місту на гербі призначено було «szabel dwie y wędy»² (*-51).

[Міський уряд та старости]

Невелика кількість актів XVII в., що дійшла до нас, унеможливорює опис дальшої еволюції устрою вінницької магдебургії. Не може, однак, підлягати ніякому сумніву, що так само, як правний стан громади, накреслений устрій мусив був зберегтись принаймні до Бучацького трактату. Що це було дійсно так і що міський уряд продовжував виконувати свої функції і під час Хмельниччини, свідчить привілей 1650 р. від Яна Казимира, яким стверджено було попередній привілей Вінниці на магдебурзьке право з 1640 р., а також одержані міщанами два цитовані листи Яна Казимира з 31.VIII.1650, що стверджують межі

1 "зі старою печаткою міста Вінниці, тобто з зображенням двох гачків та інших знаків, дозволених королівськими привілеями тому ж місту Вінниці для уживання на печатці" (пол.)

2 "дві шаблі і гачки" (пол.)

міської території з сусідніми шляхетськими землеволодіннями (див. розділ VI).

Що міський уряд функціонує при кінці 60-х рр. XVII в. по-давньому, свідчить предкладений вінницькими єзуїтами люстраторам 1797 р. автентичний витяг з вінницьких міських книг про те, що 4.II.1666 шляхтич Стан. Стжемеський купив у міщанина Яроша Потулаха ґрунт під садибу у Вінниці біля єзуїтської колегії (*-52).

Як доводить цитований у попередньому розділі лист з 15.IV.1674, що його надіслав «панові вйтові, міщанам і всьому поспільству Вінницькому» комендант польського окупаційного війська, описаний устрій вінницької магдебургії, на чолі з вйтом, зберігається також і 70-х рр. XVII в., за бурхливих часів Руїни. Гадаємо, що міський уряд безперервно функціонував і далі. Принаймні на початку XVIII в., коли фактично польської адміністрації у Вінницькому повіті не було, ми застаємо такий самий адміністраційний устрій вінницької міщанської громади, який був в середині XVII в., а вінницький міський уряд уживає навіть давньої печаті, встановленої королівським привілеєм 1640 р.

Хоч обмаль актів і унеможлиблювала нам докладний опис адміністраційного устрою вінницької магдебургії, однак, зіставивши устрій вінницької міщанської громади перед упривілеюванням та устрій її після одержання автономії, ми можемо зробити висновок, що цей устрій дійсно забезпечував громаді самоврядування. Що громада дійсно брала участь у розв'язанні важливих принципіальних питань і, таким чином, міський уряд справді-таки був органом громадського самоврядування, ми вже показували. Хоч ми і не знаємо способу затвердження обраної громадою міської адміністрації, але незалежність міського уряду вінницької магдебургії від уряду старостинського не може підлягати ніякому сумніву. Найкраще це свідчить зіставлення правних взаємин зі старостинським урядом призначеної міської адміністрації 1-ї чверті XVII в. та виборного міського уряду після упривілеювання громади.

Коли на початку XVII в. вінницький староста В.-О. Калиновський відібрав силоміць у вінницьких міщан низку межевих актів, що були правними підставами володіння міськими землями, позбавлена правоможної громадської адміністрації вінницька міщанська громада не

тільки не могла притягнути до права свого старости, але навіть не могла зробити жодних заходів до відновлення відібраних документів. Тільки вже виборний міський уряд (через яких 30 років!) розпочинає процес проти М. Калиновського, вимагаючи повернення відібраних його братом документів, а одночасно, звернувшись до короля за посередництвом старости, в значній мірі відновлює втрачені документи, здобувши окрім цього королівське ствердження меж, зазначених у цих актах.

Як виказують цитовані у попередньому розділі акти (див. розділ VI), вінницький міський уряд позиває 1640 р. перед королівським Сеймовим судом самого вінницького старосту за те, що той ухиляється від оборони меж міської території від сусідніх шляхтичів-землевласників, — і домагається застосування до відповідника конституції 1511 р. (188, т. I, арк. 378) та присудження «на старосте виницком до всказаня вин правных на недбалых державцов и добр Речи Посполитое не боронячых постановленных» (*-53).

Здається, адміністрація вінницької міщанської громади ніколи ще не виступала з почуттям більшого права та незалежності від старостинського уряду, як це робить 40-х рр. XVII в. тогочасний вінницький міський уряд.

Кінцеві висновки

Узявши за об'єкт свого історично-правничого досліджування Вінницю як тип українського міста південного Правобережжя в колонізаційних обставинах XIV—XVIII вв., автор поставив собі такі завдання:

а) дослідити, коли саме та внаслідок яких суспільно-економічних чинників повставало в зазначених обставинах *місто в правному розумінні* (тобто місто як автономний від території суспільно-економічний організм, що користується в управлінні та судівництві одмінним від території *міським правом*);

б) виявити активні суспільно-економічні чинники, що спричинялися в зазначених обставинах до еволюції правового стану міста та міського устрою;

в) висвітлити спірне в науці питання про роль та значення магдебурзького права в еволюції правового стану українського міста та міського устрою.

Щоб виконати своє завдання в такому аспекті, автор, за прикладом Владимирського-Буданова, застосував монографічної методи вивчення устрою поодиноких типових міст в цілях синтетичних, але відповідно до сучасного матеріалістичного розуміння історичного процесу вивчав місто як економічно невід'ємну частину своєї території, тобто в предкладеному томі I свого досліджування вивчав місто Вінницю на тлі суспільно-економічного розвитку середнього Побожжя XIII—XVII вв. та процесу формування станів.

Використавши, окрім друкованих матеріалів та відповідної літератури, рукописні джерела Центрального державного архіву давніх актів (з відділу Литовської метрики) у Москві, Київського центрального архіву давніх актів, Варшавського головного архіву давніх актів, Варшавського скарбового архіву, Вінницького

архіву та Львівського бернардинського архіву, автор на підставі своїх дослідів приходить до таких висновків:

I. Суспільно-економічний розвиток середнього Побожжя XIII — початку XV вв. та повстання міста Вінниці

1) Внаслідок віддалення від великих торговельних шляхів та особливостей суспільно-політичного життя під татарською зверхністю середнє Побожжя становить XIII — початку XV вв. економічно відсталу та негустозаселену сільськогосподарську територію, частина людності якої (особливо зон, прилеглих до незаселених просторів) плекає уходництво.

Цього періода ми спостерігаємо на середньому Побожжю співіснування двох форм землеволодіння: *громадського* — в селах та переважно *дрібного індивідуального землеволодіння* (займанщини-«пасіки») — розкиданого по лісових просторах. В умовах натурального господарства підставу економіки середнього Побожжя XIII — початку XV вв. становить дрібне індивідуальне селянське господарство (виключно для задоволення власних потреб) та малопродукційне господарство власників «пасік».

2) Жорстока боротьба побозької людності проти галицько-волинського феодалізму в половині XIII в. та незначна економічна диференціація людності, що витворилася від цієї дати в умовах стихійно-народної колонізації, виключає існування розвинених феодальних взаємин під час татарської зверхності. Умови окупаційного режиму під татарами, виключаючи яку-будь військово-оборонну організацію, унеможлилювали існування перед Коріатовичами (перед 60-ми рр. XIV в.) городів як укріплених осередків; відсутність племінних та політичних зв'язків у своєрідних колонізаційних та політичних обставинах цього часу унеможлилювала повстання городів як племінних та політичних осередків, а незначний ринковий обіг на Побожжю унеможлилював витворення городів як осередків економічних. Тимто підставу суспільно-економічного устрою середнього Побожжя перед Коріатовичами становлять не городи, але сільські громади під управою своїх виборних отаманів.

З погляду генетичного сільські громади XIII—XIV вв. становлять об'єднання сусідів з індивідуальним господарством, що, повстаючи в колонізаційних обставинах пограниччя як земельні громади на основі спільного володіння певними землями та спільної оборони всіх земель

громади від сусідів (громад та власників індивідуальних землеволодінь) та від зовнішнього ворога, мали цілковиту автономію в усіх адміністративно-судових, земельно-господарчих та навіть оборонних функціях.

3) Як доводить суспільно-економічний та суспільно-політичний розвиток середнього Побожжя XIII—XIV вв. та історія впертої боротьби вінничан XV—XVIII вв. за межі громадських земель, Вінниця перед Коріатовичами була *сільською громадою*. Внаслідок запровадженної Коріатовичами на Побожжю військово-оборонної організації та збудування замків у Брацлаві, Сокольці та у Вінниці від цієї дати розпочинається на Побожжю рецепція феодально-станового устрою Великого князівства Литовського, а за Витовта на середньому Побожжю вже встигли витворитися феодальна залежність селянства й власників «пасік» од привілейованих землевласників та виразні контури зем'янського й селянського станів. Якщо не за Коріатовичів, то найпізніш за Витовта уряд мав оголосити Вінницю як призамкову осаду *містом*, а це визначає ймовірну дату початкового *формального* існування у Вінниці *міського (міщанського) стану*. Через брак актових джерел можна довести існування у Вінниці урядово визнаного міського (міщанського) стану тільки за князювання Семена Омельковича (50—60-ті рр. XV в.).

4) Після перетворення вінницької сільської громади на місто Вінницю міщанська Вінниця становить по-давньому *земельну громаду*, а стародавнє право вінничан на їх землі, що є «їх власні отчизни звичисті», становить безсумнівний *генетичний зв'язок* між давньою сільською громадою та створеною на її живому організмі громадою міщанською.

Оскільки різницю поміж селом та містом становило у Великому князівстві Литовському надання місту права на торги й ярмарки та на корчми, то, оголосивши Вінницю містом, уряд повинен був надати людної м. Вінниці зазначені торговельно-промислові права. Надання вінницькій міській людної торговельно-промислових прав іп сомпіне мало ще щільніше її об'єднати як *станову* громаду та викликати природне прагнення, припинивши вступ до громади імігрантів, забезпечити виключно для себе користування «міськими вольностями та пожитками». Оці передчасні тенденції вінницького міщанства стати замкненою кастовою громадою не відповідали державним інтересам на мало ще тоді заселеній замковій території, а боротьба вінницької міщанської громади з старостами та імігрантами 50—60-х рр.

XVI в. становить визначний момент як в історії формування вінницької міщанської громади, так і в еволюції її правового стану та устрою.

5) Констатація того факту, що вінницька міщанська громада становить насамперед *земельну громаду*, має величезне значення для зрозуміння та витлумачення еволюції правового стану й устрою міста Вінниці. Як уперше та слушно констатував Антонович, від XV до початку XVII вв. обсяг прав кожного міста на володіння прилеглою територією визначував як правний стан відповідного українського міста, так і міжстанові взаємини на замковій території.

Наведене цілком відповідає класичному визначенню Енгельса тієї функціональної залежності між правом на землеволодіння та правовим станом селян, що існувала за середньовіччя в Західній Європі. Оце твердження Енгельса можна в повній мірі застосувати як до вінницької міщанської громади XV—XVIII вв., так і до інших міст південної України цього періода.

6) Ми не можемо прийняти для себе колоніальної теорії повстання міста внаслідок *одноразового* закладення міста урядом, на засадах якої стояли XIX — початку XX вв. найвидатніші дослідники історії устрою українських міст (Антонович, Владимирський-Буданов та Довнар-Запольський). Оця теорія, переоцінюючи роль урядових актів (зокрема, надання магдебурзького права) та урядової колонізації, суперечить як наслідкам наших дослідів над суспільно-економічним устроєм середнього Побожжя передлитовського періода, так і наслідкам наших дослідів над генезою вінницької міщанської громади.

Наслідки наших дослідів підтримують еволюційну теорію повстання українського міста південного Правобережжя. Але хоч автор приходить до висновку, що вінницька міщанська громада повстала з давнішої вінницької сільської громади, проте він не претендує на остаточне розв'язання цієї складної проблеми для всіх міст південної України на підставі самого місцевого матеріалу. Навпаки, автор вважає, що, тільки синтезувавши методично правильно виконані історично-правничі досліді над *типовими містами* з окремих земель України, можна буде дати історію українського міського устрою.

II. Суспільно-економічний розвиток Вінницького повіту за передунійних часів та його вплив на еволюцію правового стану вінницької міщанської громади

1) Аж до 40-х рр. XVI в. підставою економіки Вінницького повіту було дрібне, малопродукційне сільське господарство, а переважну більшість залежного селянства становили данники з незначними грошовими платами й натуральними датками. Від 40—50-х рр. відбувається ступневе закріпачення селянства, збільшується прибутковість селянських землеводінь та повстає продукційне фільваркове господарство як для потреб внутрішнього, так і зовнішнього ринку. Тим-то 50—60-х рр. відбувається у Вінницькому повіті остаточне сформування зем'янського (шляхетського) стану та залежного від нього стану селянського.

2) Підставу економіки м. Вінниці становить також дрібне сільське господарство та малопродукційне господарство приватних міщанських землеводінь — «пасік», що перетворюються, однак, 1-ї половини XVI в. на хутори з досить інтенсивним сільським господарством та пасічництвом. Внаслідок економічного розвитку Вінницького повіту Вінниця від князювання Витовта, особливо ж від початку XVI в., ступнево перетворюється на *місто в господарчому розумінні*, але цей еволюційний процес затримує вселення до міста 40—50-х рр. значної кількості недавніх шляхетських підданих-хліборобів, так що Вінниця набуває в цілому характеру сільськогосподарської осади.

3) Оскільки підставу економіки як волості, так і міста становить за передунійних часів *дрібне сільське господарство*, то державні повинності як волощан, так і міщан лишаються цього періода здебільшого спільними.

Вже за Витовта розбіжність шляхів господарчого розвитку волості та міста спричиняється до початків відокремлення міста від волості в повинностях. Оцей процес станової диференціації, виявляючись, поміж іншим, у повинностному відокремленні міста від волості, набуває на середину 40-х рр. XVI в. такої сили, що стають анахронізмом спільні права міщан та волощан на володіння міськими домами та на зв'язане з цим право на користування міськими землями. У парі з цим від середини XVI в. виявляється прагнення вінницької міщанської громади

цілком звільнитись од відбування натуральних повинностей та стати автономним адміністраційно-господарчим організмом. А що наведені прагнення не відповідали ні тогочасному рівневі господарчого розвитку міста, ні рівневі суспільно-економічного розвитку Вінницького повіту, уряд припинив ці відбіжні тенденції міщанства, позбавивши вінницьку міщанську громаду самоврядування.

Ураховуючи, однак, потреби життя, уряд від 1558 р. переводить у цілій державі (та розпочинає 1561 р. у Вінницькому повіті) реформу міщанських повинностей, спрямовану на відокремлення міста від волості в окрему податково-господарчу одиницю.

4) Аналізуючи процес формування у Вінниці міського стану та еволюцію правного стану вінницької міщанської громади, ми констатуємо:

а) хоч міщанська громада, виступаючи юридично як державець міської території, має цього часу позірно найбільший обсяг земельних прав, але фактично громада, особливо ж від періода інтенсивної колонізації (1545—1552 рр.), ступнево втрачає права на володіння міською територією. За передунійного періода інститут приватного міщанського землеволодіння має міцні правні підвалини, тоді як права міста на землі громадського володіння невпинно обмежуються;

б) інтенсивна колонізація та обмеження земельних прав вінницької міщанської громади старостинським урядом, з одного боку, обмеження земельних прав та збільшення натуральних повинностей і податків на користь старостинського скарбу, з другого боку, відбуваються весь час у функціональній залежності. Внаслідок невпинного підтягнення в повинностях міщан до волощан міщани в межичасі 1545—1552 рр. починають виконувати найголовніші спільні державні повинності (військову та замкових робіт) майже нарівні з волощанами. Цього ж таки періода уряд майже цілком переклав на волощан і міщан не тільки оправу замку, але навіть тягар замкових робіт під час будування *нового* замку.

Симптоматичним в еволюції правного стану громади є з'явлення за періода інтенсивної колонізації 1545—1552 рр. нової повинності — або косити, або згрібати й прибирати сіно для старости. Оця панщинна повинність наблизила всіх міщан до становища селян замкових сіл;

в) суспільно-економічна диференціація вінницького міщанства спричинилася до витворення на середину XVI в. кількох груп міщан неоднакового правового стану. На горішнім щаблі суспільної ієрархії стояли у Вінниці міщани-землевласники, наближуючись своїм правовим станом до бояр, але недавні імігранти з шляхетських підданих-хліборобів становлять перехід до замкових селян (господарські міщани на передмісті) та навіть до зем'янських підданих (зем'янські міщани).

Таким чином, сформувавшись за передунійного періода як позірно одноцільний міський стан, вінницьке міщанство не становить цього часу одноцільного суспільного організму ані з погляду суспільно-економічного, ні з погляду суспільно-правничого. Зменшуючи відпорність вінницького міщанства супроти зем'янського стану, а зокрема супроти старостинського уряду, оця неодноцільність вінницького міщанства спричинилася до поразки міста в боротьбі зі старостинським урядом 50—60-х рр. та призвела до цілковитої втрати містом господарчих і адміністративних прав за часів післяунійних.

III. Суспільно-економічний розвиток Брацлавщини за післяунійних часів та його вплив на еволюцію правового стану вінницької міщанської громади

1) Внаслідок втягнення Брацлавщини в сферу впливу балтійського ринку фільваркове господарство поширюється по всій Брацлавщині та досягає 20—30-х рр. XVII в. свого розцвіту; в парі з цим відбувається колосальне збільшення волосної людності через приватновласницьку колонізацію та збільшується панщина. Інтенсифікація сільського господарства за допомогою панщинної праці, експорт дешевої сільськогосподарської продукції за кордон та розвиток селітряної й поташевої промисловості спричиняються до нагромадження великих капіталів, а це, своєю чергою, спричиняється до поживавлення товарообміну та до повстання на всій території Брацлавщини численних місцевих ринків — міст та містечок.

2) Наслідком економічного розвитку Брацлавщини було перетворення Вінниці при кінці XVI в. на економічний осередок усієї Брацлавщини, а це спричинилося до перенесення до Вінниці 1598 р. столиці воеводства. Відтоді Вінниця ще швидше починає перетворюватися на

місто в господарчому розумінні: зростає міщанська торговельно-промислова та ремісницька верства, зростає, економічно зміцнюється та перетворюється на банк для всієї Брацлавщини вінницька кагальна громада. В парі зі зростанням заможності міщанства у міщан зростають культурні потреби: міщанську верхівку не задовольняє більше братська школа при церкві, й вона гойно фундує Вінницьку колегію, створену 30-х рр. XVII в. у Вінниці заходами Петра Могили.

3) Цього періода розбіжність шляхів господарчого розвитку міста та волості спричиняється до цілковитого їх господарчого відокремлення та до відокремлення в повинностях, а зокрема анахронізмом пограниччя стає 1-ї половини XVII в. військова служба міщан. Безпосереднім наслідком ступневого звільнення міщан від державних військово-оборонних повинностей був розвиток повинностей та податків на користь старостинського скарбу, а це провадило до цілковитого перетворення міщан на замкових селян.

4) Аналізуючи еволюцію правного стану вінницької міщанської громади цього періода, ми констатуємо:

а) в перших роках XVII в. вінницька міщанська громада вже втратила самостійні права на міські землі. Відтоді права громади на міську територію були не *правом володіння*, а тільки-но *правом користування* на умовах, визначених старостинським урядом, — отже, земельні права громади були вже тільки *вивідними* від права старости. Таким чином, від зазначеної дати права вінницької міщанської громади на громадські землі мало чим одрізнялись од земельних прав сільських громад Вінницького старства.

Еволюція земельних прав вінницьких міщан-землевласників та всієї міщанської громади цього періода збігається не тільки в часі, але й у характері. Міщани-землевласники втратили самостійні земельні права *одночасно з усім містом*; відтоді приватні міщанські землеволодіння наблизилися, з погляду правного, до дідичних селянських землеволодінь;

б) відколи земельні та торговельно-промислові права міста перейшли до старостинського уряду, правний стан усіх трьох суспільно-економічних груп вінницького міщанства на основі подібних земельно-правних взаємин зі старостинським урядом повинен був зрівнятися, наблизившись до правного стану селян Вінницького старства. Що всі зазначені групи міщан дійсно 1-ї чверті XVII в.

зрівнялися в правах, виказують однакові для всього міщанства військові обов'язки, а також однакові натуральні повинності та датки до старостинського скарбу, що їх описано в люстраціях 1604 та 1616 рр. Посередньо це саме стверджує зникнення в актах післяунійного періода таких назов, що в актах передунійних одразу виявляли дискримінацію окремих груп міщанства (міщани господарські та міщани зем'янські).

Невпинне зростання панщинних обов'язків свідчить також, що самим *характером залежності* від старостинського уряду вінницька міщанська громада цього періода ще більше наблизилася до правового стану сільських громад Вінницького староства.

5) Коли, з погляду правничого, наслідком втрати всіх описаних прав була деградація міста до становища замкового села, зате в процесі формування вінницької міщанської громади втрата давніх прав мала спричинитися до консолідації вінницького міщанства в одноцільний суспільно-економічний організм. Остаточо сформувавшись як одноцільна громада, що була віднині об'єднана на основі спільних економічних інтересів і прагнень та на основі спільної боротьби зі старостинським урядом за повернення втрачених містом прав, вінницьке міщанство тільки-но тепер могло виступити *in commune* в обороні прав міста.

IV. Надання м. Вінниці 1638—1640 рр. автономії та еволюція правового стану вінницької міщанської громади протягом XVII в.

1) Внаслідок суспільно-економічного розвитку волості та міста від 60-х рр. XIV в. Вінниця стає 1-ї чверті XVII в. окремим од волості господарчо-податковим організмом, а майже цілковитий розрив зв'язку міста з волостю у повинностях було санкціоновано законом. Іще тільки спільні військові обов'язки лучили місто з волостю, але відбування військової служби міщанами було вже цього періода анахронізмом. Таким чином, з'єднання міста з Вінницьким староством в одну адміністраційно-господарчу цілість стало також анахронізмом, а відокремлення міста від волості з важливого давніше питання державної оборони стає від 20-х рр. XVII в. однією з внутрішніх адміністраційно-господарчих реформ.

2) Встановивши 1638 р. з вінницькою міщанською громадою договірні взаємини, вінницький староста Я. Одривольський надає

м. Вінниці автономію, а оцей *феодальний договір* було санкціоновано королівським привілеєм з 30.V.1640. За відсутністю в тубільному праві юридичних норм для регламентації відокремленого існування міста від волості у Польщі та у Великому князівстві Литовському віддавна застосовувалися готові форми магдебурзького міського права, а тому Вінницю 1638—1640 рр. було перетворено на автономну громаду-магдебургію.

Передаючи місту право на володіння міською територією та певні торговельно-промислові права, староста замість точно не визначеного податку вівсом та триденної панщини застеріг собі від міщанської громади цілу низку податків, що охоплюють майно та всі галузі господарчої діяльності міщан,— отже, міщанська громада мала дорого платити до старостинського скарбу як за набуті права, так і за звільнення від повинностей.

3) В еволюції правного стану вінницької міщанської громади перетворення міста 1638—1640 рр. на автономну від староства та упривілейовану станову громаду з самостійними земельними й торговельно-промисловими правами та з власним міським судом становить епохальну дату та безсумнівний здобуток міста.

Застосування в урядовій практиці вінницької магдебургії XVII в. (як і в інших українських магдебургіях XVI—XVII вв.) норм українського звичаєвого права безсумнівно свідчить, що вінницька міщанська громада боролася не за чуже їй магдебурзьке право, але за адміністраційно-господарчу автономію міста, надання якої через відсутність тубільного муніципального права пов'язане було з уживанням готових форм міського магдебурзького права. Тим-то, здобувши адміністраційно-господарчу автономію та значні земельні й торговельно-промислові права, вінницька міщанська громада навіть у розпалі Хмельниччини зберігає своє упривілейоване становище. Хоч вінницька міщанська громада бере визначну участь в українсько-польських війнах за Хмельниччини, а вінницькі міщани претендують інколи навіть на звільнення їх од податків *нарівні з козаками*, проте вінницьке міщанство не перетворюється в козацтво, як вважав Антонович, і аж до кінця XVII в. продовжує існувати як упривілейована станова міщанська громада.

4) Стоячи на ідеалістичних засадах та додержуючись колоніальної теорії повстання міста, давніші дослідники історії українського міського устрою переоцінювали роль та значення магдебурзького права. Виходячи натомість з матеріалістичного розуміння історичного проце-

су та стоячи на засадах еволюційної теорії, ми вважаємо перетворення Вінниці на автономну громаду-магдебургію тільки *остаточним оформленням* з погляду правного того стану, що витворився на певній стадії довготривалого суспільно-економічного розвитку території та міста.

Це дає нам право вважати, що роль магдебурзького права в історії українського міського устрою є зовсім невелика. Тим-то, коли б за підставу міської конституції у Вінниці правило не магдебурзьке право, але, наприклад, комунальна хартія на французький взірєць, оця зміна анітрішки не змінила б ходу та наслідків накресленого суспільно-економічного процесу.

V. Еволюція устрою м. Вінниці протягом XIV—XVII вв.

1) Генетично коріння устрою вінницької міщанської громади яко колишньої сільської громади має сягати вглиб XIII—XIV вв., а тому генезу первісного міського устрою Вінниці треба шукати в устрої сільських громад Побожжя XIII—XIV вв. Одночасно з перетворенням Вінниці на місто (60-ті рр. XIV — початок XV вв.) рецепція зовнішніх форм станового устрою Великого князівства Литовського мала відбитися в зміні назви керівника громади: з «отаман» (керівник сільської громади) на «війт» (керівник міської громади). Зіставлення функцій керівника давньої сільської громади — отамана з функціями виборного вінницького війта XV — початку XVI вв. виявляє, що, супроти зміни української назви на чужоземну, є це генетично *тотожні* уряди. Існування у Вінниці давнього уряду десятника, властивого устрою давніх українських сільських громад, підтримує наше твердження, що генетично вінницький міський устрій XV — 1-ї чверті XVII вв. є модифікація давнього устрою сільських громад.

2) Еволюція міського устрою Вінниці відбувається рівнобіжно та в функціональній залежності від еволюції її правного стану, який, своєю чергою, становить функцію суспільно-економічного розвитку волості та міста. Ми констатуємо в еволюції міського устрою Вінниці такі три періоди:

а) до 40-х рр. XVI в. місто має самоврядування, а тому від XV в. до 40-х рр. XVI в. *війтівство* лишається виборним урядом міщанської громади. Цього періода найважливіший обов'язок війта є виступати поруч громади в обороні її прав перед сторонніми особами та юрисдикціями. Друга функція війта — це бути сполучником між громадою

та замковим урядом у розподілі серед членів громади державних і замкових повинностей та нагляд за їх відбуванням. Вінницькі міщани виступають XV — 1-ї чверті XVII вв. в похід як окремі відділ легкої кінноти під особистим проводом вїта.

б) Від 40-х рр. XVI в. старостинський уряд розпочинає боротьбу з містом за право призначати вїта, але спільне збройне повстання вінницьких зем'ян та міщан проти старости 1541 р. тимчасово припинило ці заходи, хоч за господарським вироком місто позбавлено було самоврядування та віддано під старостинську юрисдикцію.

Внаслідок інтенсивної іміграції до міста недавніх шляхетських підданих старостинський уряд створює в межичасі 1545—1552 рр. під самою Вінницею нову міську осаду Крутнів під управою окремого вїта й під старостинською зверхністю та, спираючись на неї, розпочинає боротьбу з давньою міщанською громадою за право призначати їй вїта. Невпинно зростаючи, міщанська громада старостинської юрисдикції незабаром переважає чисельно незалежну від старости давню міщанську громаду. Тим-то від 60-х рр. XVI в. староста поширює свою юрисдикцію на всю міщанську людність, об'єднавши її в одну адміністраційно-господарчу цілість під управою *призначеного* від старости вїта.

Цього періода вїт фактично перетворюється на старостинського служебника, а його головною функцією стає розподіл державних і замкових повинностей серед міщан та нагляд за їх відбуванням.

в) Внаслідок *феодального договору* 1638 р. між вінницькою міщанською громадою та вінницьким старостою Я. Одривольським, санкціонованого 30.V.1640 королівським привілеєм, м. Вінниця здобуває автономний устрій. Відтоді на чолі міщанської громади стоїть виборний *вінницький міський уряд* (з вїта та 6 бурмистрів) з адміністраційно-господарчими та судовими функціями. Період після упривілеювання громади характеризується відновленням участі громади в публічному житті та взагалі самоврядуванням громади.

Від 1638 р. при міському уряді існує уряд *писаря* та провадяться вінницькі міські книги українською мовою. Набувши права юридичної особи, вінницька магдебургія вживає печаті з гербом міста, встановленим привілеєм з 1640 р.

Описаний устрій зберігся аж до початку XVIII в. та навіть далі.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Пропонуємо автореферат докторської дисертації В. Д. Отамановського — авторський стислий виклад її тому цієї ж праці.
Автореферат виданий у Сімферополі в 1949 р. російською мовою. Друкується із скороченнями, з виправленням друкарських помилок і розбіжностей у написанні назв. Правопис та синтаксис узгоджені з сучасними нормами. Скорочення позначені <...>.

<...> **ВИННИЦА КАК ТИП УКРАИНСКОГО ГОРОДА ЮЖНОГО ПРАВОБЕРЕЖЬЯ XVIII В.**

Эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII—XVIII вв. и процесса образования городского сословия

Историко-юридическое исследование

Том II

Киев—Казань, 1924/1947. Густая машинопись in folio, 409 стр. С приложением карты Побужья (Брацлавщины) и плана г. Винницы XVIII в. <...>

Оглавление

Раздел I. Вступительные замечания. § 1. Объект и задачи исследования. § 2. Методологические принципы. § 3. Рукописные источники.

Раздел II. Мероприятия шляхты для реставрации на Брацлавщине прежних феодально-сословных отношений и правовое положение г. Винницы в 1-й четверти XVIII в. § 1. Социально-политические отношения на Брацлавщине во 2-й половине XVII — 1-й четверти XVIII вв. и повторная ее колонизация. § 2. Социально-экономическое развитие Брацлавщины во 2-й половине XVII — 1-й четверти XVIII вв. и меры для восстановления феодально-сословных отношений. § 3. Социально-экономическое развитие Винницы и ее правовое положение в конце XVII — 1-й четверти XVIII вв.

Раздел III. Влияние иммиграции в Винницу на социально-экономическое развитие города, на процесс образования городского сословия и на правовое положение города в XVIII в. § 1. Движение населения

в г. Виннице и на предместьях в XVIII в. и его влияние на экономическое развитие города. § 2. Влияние иммиграции в г. Винницу на эволюцию правового положения города в XVIII в. § 3. Древние мещанские роды в г. Виннице и их роль в борьбе за правовое положение города. § 4. Национальный состав населения г. Винницы и предместий и его влияние на эволюцию правового положения города в XVIII в.

Раздел IV. Социально-экономическое развитие Брацлавщины от 2-й четверти XVIII в. до конца XVIII в. и эволюция правового положения г. Винницы во 2-й четверти — 70-х г. XVIII в. § 1. Развитие фольварочного хозяйства на Брацлавщине от 2-й четверти XVIII в. и его влияние на экономический подъем городов. § 2. Экономический подъем Винницы как внутреннего рынка и превращение ее в 50—70-х гг. в город в экономическом смысле. § 3. Образование в XVIII в. винницкого городского сословия и выделение патрициата. § 4. Эволюция правового положения г. Винницы и предместий во 2-й четверти — 70-х годах XVIII в.

Раздел V. Образование новой винницкой мещанской общины, ее борьба за автономию г. Винницы и эволюция правового положения города и предместий в 80—90-х годах XVIII в. § 1. Объединение мещанского населения города и предместий в одну мещанскую общину, старостинская тактика в борьбе и правовое положение г. Винницы 1780—1786 гг. § 2. Старостинская тактика в борьбе с мещанской общиной 1786—1788 гг. и правовое положение города 1787—1790 гг. § 3. Декрет коронной ассессории от 11.X.1790 и правовое положение г. Винницы в 90-х гг. XVIII в.

Раздел VI. Эволюция устройства г. Винницы в 1-й четверти XVIII в. § 1. Устройство г. Винницы в 1-й четверти XVIII в. § 2. Устройство г. Винницы во 2-й четверти — середине XVIII в. § 3. Устройство г. Винницы и предместий от конца 50-х гг. до 80-х гг. XVIII в. § 4. Устройство г. Винницы 1780—1790 гг. § 5. Устройство г. Винницы 1791—1796 гг. § 6. Устройство г. Винницы от 1796 г. до середины 1797 г. § 7. Устройство г. Винницы от середины 1797 г. до начала 1798 г. § 8. Устройство г. Винницы от 4.II.1798 до 5.IV.1801.

Печатные источники и литература.

* * *

<...> ...Руина Правобережної України во 2-й половині XVIII в. і економічний регрес Вінниці до стану селянського поселення повинні були привести до того, що встановившіся економічні відносини міста зі старостою, як втрачені економічні значення, стали економічним анахронізмом. Отже, реставрація на Брацлавщині в XVIII в. феодальних відносин повинна була викликати інволюційний процес (т. є. процес зворотного розвитку), а саме: феодальний сеньйор повинен був знову експропріювати міські землі і торгово-промислові права міста, а втрата земельних прав вела знову до закріпощення міського стану, до втрати автономії і до повторного переходу міста під юрисдикцію староости.

І цього інволюційного процесу, визначеного законами економічного розвитку, не могли, звичайно, припинити ніякі королівські привілеї, в тому числі і привілеї на магдебурзьке право.

... Повторне перетворення міста з середини XVIII в. в місто в економічному сенсі повинно було дати протилежні результати: гостру боротьбу міста зі сеньйором за повернення втрачених прав і автономії. Несомненно, при належній економічній силі і організованості містян місто повинно було відвоювати втрачені права і автономію, звільнитися від сеньйоральної юрисдикції і знову стати містом в юридичному сенсі.

<...> ...Феодально-судовий стан на Правобережній Україні не тільки не загинув в полум'ї повстання 1648 г., але навіть уцілів під попелом Руїни. В 80-х роках XVII в. шляхетська Польща відновлює на Правобережній Україні козацтво, і в 90-х роках тут уже існують феодально-судові відносини: місце польської шляхти зайняло козацтво як «рицарський стан», а залежне від нього селянство, ведуче дрібне сільське господарство, обкладається в користь **козаків** повинностями і даними в формі продуктів.

Згідно постановленню сейма в 1699 г. про знищення козацтва шляхти після придушення в 1703—1704 гг. козацько-селянського повстання легко вдалося відновити феодальні відносини, так як вони були відновлені ще при козацтві.

В кінці XVII — початку XVIII вв. товарообмін на спустілій Брацлавщині майже не існував, і гроші стали такою рідкістю,

что этот период напоминает конец XV — начало XVI вв., т. е. Брацлавщина фактически была отброшена в эпоху почти натурального хозяйства.

В 1-й четверти XVIII в. помещичье фольварочное хозяйство лишь зарождалось, так как это был период «слобод» (освобождение новоселов на 15—30 лет от повинностей и даней) в связи с колонизацией, и существовала лишь незначительная отработочная рента в пользу помещика.

Потеряв значение торгово-ремесленного центра, Винница в конце XVII — начале XVIII вв. регрессирует, с точки зрения экономической, до состояния земледельческого поселения. Однако ввиду слабости феодально-крепостнической системы и поскольку фольварочное хозяйство лишь зарождалось, ни объем земельно-промышленных прав гродода, ни его социально-юридическая природа еще не изменились по сравнению с XVII в. Винница является по-прежнему автономной общиной с независимым от старосты городским судом на городском праве, т. е. городом в правовом отношении. В общинном владении по-прежнему находится городская территория в границах, подтвержденных королевскими привилегиями XVII в., т. е. город по-прежнему остается земельной общиной.

Поскольку же опустевшая и обнищавшая земледельческая Винница не могла теперь компенсировать старосту за используемые земельные и торгово-промышленные права, то договор сеньора с городом, заключенный в XVII в., потеряв экономический смысл, превратился тем самым в социальный анахронизм. Направление экономического развития Брацлавщины и Винницкого староства в XVIII в., т. е. развитие в них фольварочного хозяйства на основе барщины, указывает, что так же, как в XVI — начале XVII вв., объектом неминуемой борьбы между старостой и городом должно было стать прежде всего право на владение городскими землями.

Несмотря на народные восстания (т. наз. гайдамаччина), во 2-й четверти XVIII в. на Брацлавщине заканчивается реставрация феодально-крепостнической системы, восстанавливается балтийский экспорт и фольварочное хозяйство становится ведущей отраслью народного хозяйства. В этот период сказались социально-юридические последствия экономического регресса Винницы и массовой иммиграции в город недавних шляхетских подданных-земледельцев. Эти последствия были следующие:

1) экспроприация старостой земельных и торгово-промышленных прав города и его деградация до положения старостинского села (т. е. Винница теряет автономию, теряет независимый городской суд и, следовательно, перестает быть городом в правовом смысле);

2) отрыв от Винницы предместий и пригородов, превращение их в старостинские села, а жителей — в крепостных;

3) разделение мещанского населения на 2 группы с неодинаковым правовым положением: горсточка свободных мещан (т. наз. «славетные»), живущих главным образом с городских занятий, и основная масса — земледельцы-крепостные (т. наз. «честные» или «рабочие»).

Необходимо отметить, что внешние формы управления и суда, установленные королевской привилегией 1640 г. на магдебургское право, сохранились, но с середины XVIII в. винницкий уряд уже назначался старостой.

Ход процесса закрепощения и причинно-следственная связь между развитием фольварочного хозяйства и постепенным лишением мещан всех принадлежащих им прав прекрасно изобразили сами винницкие мещане в люстрации 1782 г.

«...староста Людвик Калиновский (с 1722 г.— В. О.) второй плуг добавил, засевая городские земли. Поскольку же при двух плугах не мог собирать урожая, то сперва приглашал мещан помочь ему за угощение — на «мокрую толоку», а затем, еще больше увеличив хозяйство, стал гнать на эти же работы без угощения, т. е. на «сухую голоку». Когда же мещане начали ссылаться на свои права, Калиновский велел их предъявить. Мещане поверили старосте и в двух мешках принесли свои грамоты на пергаментях с печатями. Взяв грамоты как бы для просмотра, староста их уже не возвратил, а тотчас же всех жителей предместий и пригородов погнал силой на двухдневную барщину да еще с уплатой 8 зол. чинша. Свободным от барщины и чинша остался лишь город. В таком виде Калиновский передал в 1756 г. староство Чосновскому».

Староста Чосновский (1756—1782) продолжал расширять фольварочное хозяйство путем запашки все новых городских земель, путем увеличения барщины для предмещан и закрепощения мещанского населения города. Поскольку же расширение фольварочного хозяйства все время требовало увеличения рабочей силы, то староста создавал на городских землях новые слободы (слобода Тяжилов, Чосновка и др.), заселяя их новоселами-крепостными. Поэтому Чосновский экспроприровал остатки общинных городских земель, отобрал даже

наследственные («дедичные») хутора мещан и так увеличил повинности и дани мещанского населения, что сравнивал в обязанностях мещан с крепостными старостинских сел.

Таким образом, к середине XVIII в. земледельческий труд на винницких городских землях стал источником закрепощения свободных мещан, привел к потере автономии и к деградации города до правового положения старостинского села. Аналогичный процесс почти одновременно происходил в Житомире, Кременце, Брацлаве и даже в некогда многолюдном и экономически могущественном Луцке, а потому он представляет несомненную закономерность в развитии города на Правобережной Украине в XVIII в.

<...> Мы уже наблюдали на Брацлавщине в конце XVI — 1-й половине XVII вв., как расцвет фольварочного хозяйства и увеличение товарообмена послужили толчком к развитию городской жизни в Виннице и других экономических центрах края. Точно так же развитие фольварочного хозяйства в XVIII в. послужило причиной развития на Брацлавщине в 30—50-х годах внутреннего рынка и подъема городской жизни по всей Брацлавщине. Вследствие увеличения товарообмена Винница постепенно восстанавливает былое значение экономического центра Брацлавщины, а в 50—70-х годах снова становится городом в экономическом смысле. Результатом этого была урбанизация населения Новой Винницы (т. е. города), и различные стадии этого процесса наблюдаются во всех предместьях и пригородах Винницы.

<...> Если социально-юридическим последствием экономического регресса Винницы и получения винницким земледельческим населением земли от старосты было закрепощение его в панщинных подданных, то, в свою очередь, отход населения города и предместий от земледелия дал противоположные результаты: раскрепощение урбанизованного населения города и предместий и превращение его в свободное городское сословие, т. е. в «славетных».

Эта диалектика феодализма будет вполне понятна, если учесть, что до присоединения Брацлавщины в 80-х годах к черноморскому рынку здесь постоянно ощущался недостаток в наличных деньгах. По данным польского историка-экономиста Т. Корзона, Брацлавщина еще в начале 70-х годов хронически страдала от безденежья и корец ржи стоил здесь 2/3 злотого (по нашим источникам, в 80—90-х годах корец ржи стоил уже 9 злотых и выше).

Поэтому еще в 60-х — начале 70-х годов винницкий староста, вопреки договорам, платил своим служащим-шляхтичам не деньгами, но сельскохозяйственными продуктами, а основной доход от староства давало ему не фольварочное хозяйство, но главным образом эксплуатация городских предприятий — корчем и мельниц. Так, общий доход от Винницкого староства составлял в это время 31—35 тыс. зол., из чего аренда корчем и мельниц давала 30—34 тыс. зол. Насколько низкими были в этот период цены на сельскохозяйственные продукты, показывает, между прочим, и то, что рабочий день крепостного расценивался в 1 грош. Таким образом, Винниця снабжала старосту наличными деньгами.

Вообще согласно существовавшим в середине XVIII в. эгоцентрическим взглядам шляхты город рассматривался исключительно как источник дохода для сеньора города и как потребитель продукции фольварочного хозяйства. Как показывают примеры частновладельческого г. Дубно XVII — начала XVIII вв., частновладельческого местечка Тыврова Винницкого повета XVIII в. и других городов Правобережья этого периода, сеньоры городов всячески содействовали заселению городов свободным городским сословием. Так, владелец Тыврова Мих. Калетинский для привлечения в свое местечко ремесленников и торговцев даже строил для них дома и за свой счет построил ратушу с лавками.

<...> Образование свободного винницкого городского сословия в XVIII в. было медленным эволюционным процессом, который закончился в 70-х годах лишь в Новой Виннице, тогда как на предместьях еще в 70—80-х годах наблюдаются различные стадии этого процесса.

Городское сословие образовалось прежде всего из цеховых ремесленников. Торгово-промышленный слой городского сословия появляется лишь в 20—30-х годах, он постепенно усиливается, а в 50-х годах к нему переходит руководство городом от экспроприированной и экономически обессиленной мещанской земельной аристократии, владевшей до 50-х годов на праве собственности хуторами и другими землевладениями.

Для расслоения городского населения в 70-х годах XVIII в. показательным является превращение городского самоуправления в олигархию патрицианских родов (Дубицкие, Павловские, Миклашевские).

Актовые источники доказывают, что именно свободное городское сословие Новой Винницы во главе с патрициатом объединило в процессе напряженной борьбы со старостой в 1779—1780 гг. все

мещанское население города и население предместий и пригородов в единую винницкую мещанскую общину. Организационные предпосылки этого объединения были следующие: 1) цеховая организация ремесленников, объединявшая ремесленников города, предместий и пригородов, и 2) традиционное объединение населения Старой и Новой Винницы в братство Козьмы и Дамиана, содержавшее в XVII—XVIII вв. «русскую» братскую школу. Руководство этого братства стоит в первых рядах борцов за права и вольности города.

Необходимо отметить, что первая неудачная попытка винничан выступить против старосты относится еще к 1765 г., когда в значительной части мещане Новой Винницы, занимаясь земледелием, были еще крепостными старосты. Сопоставляя ход процесса урбанизации и формирования свободного городского сословия с моментом организованного выступления города Винницы против старосты, автор приходит к выводу о причинно-следственной связи между этими явлениями, а именно: лишь превращение урбанизованного населения Новой Винницы в свободное городское сословие создало необходимые организационные предпосылки для вступления города в борьбу со старостой в 1780 г.

Анализ процесса образования винницкого городского сословия, постепенного превращения его в городскую общину и упорной борьбы г. Винницы со старостой за свои права и вольности в 1780—1790 гг. — все это дает отличный материал для изучения того, как в недрах феодального общества Правобережной Украины возникал, рос и нарождался в процессе борьбы со старостой город в правовом смысле.

Захватив в середине XVIII в. торгово-промышленные права г. Винницы, а затем захватив даже городской рынок для принудительного сбыта по высоким ценам продукции своих фольварков и винокурни, староста создал невыносимые условия как для растущего городского сословия, так и для еврейской общины. В результате общих притеснений кагальная община заключила с мещанской общиной тайное соглашение об одновременном совместном выступлении против старосты, а затем, объявив винницкого старосту Чосновского «гонителем-фараоном», вместе с мещанской общиной начала в 1780 г. борьбу со старостой.

Следует отметить, что после Руины объединенные выступления мещан и евреев против притеснений феодальных сеньоров мы наблюдаем в Ковеле, Холме и др. городах, и они являлись, по нашему мнению, важным фактором в борьбе городов Правобережной Украины за свои

права и вольности в XVII—XVIII вв. Что же касается Винницы, то объединение винницких мещан и евреев так усилило город, что староста потерпел полное поражение в наиболее тяжелый период первых лет борьбы.

Стремясь расколоть объединившееся мещанское население г. Винницы, предместий и пригородов, а также присоединившуюся к мещанам еврейскую кагалную общину, староста сперва путем террора отрывает значительную часть панщинно-земледельческого населения предместий и пригородов, изнемогавшего под тяжестью огромных судебно-административных расходов, затем путем уступок перетягивает на свою сторону цеховых ремесленников и даже передает им управление городом и, наконец, заключает сепаратное соглашение с кагалной общиной.

Однако возглавлявшие эту борьбу представители городского патрициата А. Сквирский, братья Миклашевские и глава братства Козьмы и Дамиана М. Дубицкий, проявившие себя не менее искусными тактиками, сумели возратить отпавших, и упорная борьба со старостой продолжалась до победы горожан в 1790 г.

<...> Хотя в 1790 г. Винница добилась широкой автономии и возврата земельных и торгово-промышленных прав, однако установленные по городской конституции на магдебургском праве средневековые ограничения для евреев (втискивание в гетто, ограничения в торговле и ремеслах, запрещение участвовать в управлении городом), а также дискриминация предмещан-земледельцев, превращенных в полукрепостных, создали в Виннице непримиримые антагонизмы.

Городская конституция 1790 г., отделив от территории Винницкого староста, подчиненного земскому праву (*juri terrestri*), территорию городского права (*juri civilis*), установила существование на городской территории двух групп населения с неодинаковым правовым положением: жители г. Винницы с предместьями и пригородами были подчинены магдебургскому праву (*juri Magdeburgensi*) и признаны полноправными мещанами, тогда как жители с. Тяжилова и др. поселений были подчинены панщинному праву (*juri colonario*) и признаны крепостными города как коллективного сеньора.

<...> Захватив в 90-х годах прежние монопольные права винницкого старосты на эксплуатацию городских предприятий (аренда корчем и мельниц, доходы от мер и весов и др.), мещанская патрицианская верхушка стремится эксплуатировать город и предместья как монопольный внутренний рынок и превратить городские общинные земли

в наследственную собственность, а предмещан — в своих крепостных. <...>

В 90-х годах борьба безземельных предмещан с винницким магистратом приобретает характер непрерывной междуусобной войны, ослаблявшей город и все время ставившей под угрозу городское самоуправление. <...>

После присоединения в 1793 г. Брацлавщины к России непримиримые антагонизмы внутри города (борьба с винницким магистратом предмещан, евреев и русских купцов-филиппонов) все время ставили под угрозу винницкое городское самоуправление на магдебургском праве. Эти антагонизмы были основной причиной вытеснения магдебургского права более прогрессивным «Городовым положением» 1785 г.

Необходимо отметить, что благодаря упорной борьбе большинства городского населения против проникнутого духом средневековья магдебургского строя «Городовое положение» введено было в Виннице в начале 1798 г., хотя в имперском масштабе оно было введено лишь по указу 1801 г. <...>

ДОДАТОК

Привілей короля Володислава IV місту Вінниці з 31.VII.1634, який стверджує попередні привілеї місту, а саме:

а) лист Жигимонта Августа з 8.I.1559 та ще два його листи аналогічного змісту, що надають вінницьким міщанам право безмитно продавати свої товари та купувати собі «живність» по всьому Великому князівству Литовському та в Короні, особливо ж на Пониззі, на Русі, на Підляшші та у Волинській землі;

б) лист короля Стефана з 3.I.1580; стверджуючи всі три наведені листи Жигимонта Августа, застерігає, щоб міщани давали підводи коморникам, послам та гінцям відповідно до уставу зі звичайною оплатою, пропонує не вимагати від міщан неслухняних стацій для гінців та жовнірів, а також наказує шляхетським підданам, що сидять на міських ґрунтах, нарівні з міщанами відбувати всі міські тягарі;

в) привілей Жигимонта III з 28.V.1593; стверджуючи вінницьким міщанам всі попередні права та вольності, поширює їх одночасно на вінницьких євреїв.

Від редактора: реконструкції в круглих дужках належать автору, в квадратних — перекладачеві. Переклад реконструйованих слів подається без застережень.

CONFIRMOW(ANIE) PRAW Y WOLNOSCI WINNICKIEM MIESZCZANOM

Władysław Czwarty, z łaski Bożej król Polski etc.

Oznaumujemy tym listem, przywileiem naszym, wszem wobec y każdemu z osobna, komu to wiedzieć należy: iż pokazywany był przed nami przywilej pargamienowy, ręką króla Ie(g(o) M(os)ci Zygmunta Trzeciego pa(na) oica naszego podpisany y pieczęcią mnieiszą coronną, utwierdzony, zawierający w sobie potwierdzenie wolności od ceł y myt tak w Coronie iako w Wiel(kiem) Xięstwie Lithews(kiem), także nadania ynszych swobod y praw mieszczanom naszym Winnickiem pod datą w Warszawie dnia dwudziestego osmego maja roku Panskiego tysiąc pięć set dziewiędziesiąt trzeciego dany, cały zupełny y ni wczym nic naruszony, który tak się w sobie ma słowo od słowa:

Sigismundus Tertius, Dei grata rex Poloniae, magnus dux Lithua(niae), Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Liuoniae etc. nec

non Sueciae regni haereditarius rex. Significamus praesentibus l(itte)ris n(ost)ris, quorum in(tere)st, universis et singulis: exhibitas coram nobis esse l(itte)ras papiraeas, idiomate ruthenico scriptas, sub titulo serenissimi Stephani regis Poloniae, praedecessoris n(ost)ri, regni sigillo m(inor)e cancellariae munitas, saluas, integras, omni suspitione nota carentes, continen(tes) in se confirm(ati)onem l(itte)rar(um) a divo exoptatissimo auunculo n(ost)ro Sigismundo Augusto rege, super immunitates et praerogativas civibus et iudaeis n(ost)ris Vinnicensibus datarum, quas ut in pargameno idiomate polonico describi mandare easdem(que) autoritate n(ost)ra regia confirmare, approbare et ratificare dignaremur. Supplicatum nobis est quarumquidem l(itte)rar(um) de verbo ad verbum tenoris est, qui sequitur:

Stephan, z łaski Bozei krol Polski, wielki x(ia)se Lithew(ski), Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Inflantski y x(ia)se Siędmigrodski. Oznaymujem tym listem naszym, wszystkim wobec y kazdemu z osobna, komu to wiedziec należy: Iz pokazywali przed nami poddani nasi, mieszczanie miasta Winnickiego, list sławnei pamięci krola Ie(g)o M(os)ci Zygmunta Augusta, przodka naszego, z podpisem własnei ręki iego y z pieczęcią Wiel(kiego) X(ięstw)a Lith(ewskiego), ktorym listem pozwolic im raczył po wszystkim panstwie, Wiel(kiem) X(ięstw)ie Lith(ewskiem), wolno bezmytnie targowac, kupczyc y przedawac, iaco szy.ci na tym listie iest opisano, który od słowa do słowa tak się w sobie ma:

Zygmunt August, z łaski Bozei krol Polski, wiel(ki) x(ia)se Lith(ewski), Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki y innych z(iem). Xiążętom, panom, wojewodom, starostom, dzierzawcom, boiarom y dworzanom naszym, woitom, burmistrzom, raicom y mytnikom naszym hospodarskim y tez xiążęcym, panskim y duchownym w panstwie naszym W(ielkiem) X(ięstw)ie Lith(ewskiem) y po wszystkim Ponizowiu y ziemi Wołyńskiej, na Rusi, y na Podlaszu. Tym czasem przyjezdźdali do nas poddani nasi mieszczanie Winnickie, załuiąc od wszystkich mieszczan tamecznych Winnickich o tym, yz gdy oni z towary swemi iedzą zywnosci sobie kupowac, wy myto na nich bierzecie y trudnosc y hamowanie im czynicie ku niemałey krzywdzie y szkodzie ich. My tedy, bacząc, yz oni są ludzie ukraiinne, a yz tez nie blisko zywnosc sobie kupuią y trudnosc y nakład przyimuią. Przeto dla zapomozenia ich, czyniąc im laską naszą, hospodarską, dozwolilismy im we wszystkim panstwie naszym W(ielkiego) X(ięstwa) L(itewskiego), na Wołyniu, na Rusi, y na Podlaszu, dobrowolnie y bezmytnie targowac, kupic y przedac. A tak przykazuiemy wam, abyscie o tem wiedząc, nidgzie nikotego myta u nich nie brali, y hamowania im zadnego nie czynili, y wedle tego roskazania y listu naszego ku nim się zachowali, y naczei tego nie czyniąc, pod zaręką, na nas, hospodara, tysiącem kop grosz. Pisan w Piotrkowie, roku

Panskiego tysiąc pięć set pięćdziesiąt dziewiątego, m(iesią)ca stycznia osmego dnia, Sigismundus Augustus Rex. Ostaphiel marszałek.

Ku temu tez pokazywali przed nami listy dwa tegoz Zygmunta Augusta krola, przodka naszego, ieden po Polsku, z podpisem ręki podkanclerzego coronnego Franciszka Krasinskiego, a drugi po Rusku, z podpisem ręki canzlerza coronnego Walentego Dembienskiego, ktorymi listy przy takoweize wolnosc i od myt przy uniei y w Koronie Polskiej są zachowani, prosząc nas zatem, abychmy ich przy takowej wolnosc i od płacenia myt w Coronie y w panstwach nachych, do nei należących, zzachowały i to im osobliwym listem naszym utwierdzili. A tak my, widząc w tym sluszną prozbę ich, y bacząc, yz oni są ludzi ukrainni, a yz tez nie blisko zywnosc sobie kupuia, y trudnosc y nakład przyimuia. Przeto, według tych listow wyzei opisanych krola przodka naszego, przy tey wolnosc i od myt w Coronie Polskiej y w W(ielkiem) X(ęstwie) Lith(ewski)m y panstwach naszych, do nei należących, ktorych iesli byli y są w uzywaniu y nie są przeciw prawu pospolitemu, tych miesczan naszych Winnickich zachowalysmy y zachowuiemy, y to im ninieiszym listem naszym utwierdzamy; tak yz oni w Coronie Polskiej y w Wielkim X(ęstwie) Lith(ewskim), takze y w panstwach do nei należących, maia dobrowolnie u bezmytnie targowac, kupczyc y przedawac; y wszytkiemi rzeczami y towary handlowac y zato sobie zywnosc nabywac, co wszytkim y iakiegokolwiek dostoiensstwa, stanu y zawołania sąsiadom y poddanym naszym, Corony naszej y panstw do nei należących obywatelom, a zwłaszcza mytnikom myt naszych, takze pisarzom y straznikom ich, na komorach mytnych postanowionym, ku wiadomosci przywodząc, wskazuiemy, abyscie o tem wiedząc, od tych miesczan naszych Winnickich zadnych myt y ceł nie brali, a ni wyciagali, brac y wyciagac nie kazali y, nigdziei hamowania nie czyniac, ze wszytkiemi ich kuplami y towary iakemuzkolwiek dobrowolnie przepuszczali, y ich według listow krola przodka naszego y teraznieiszego listu naszego ku nim się zachowali, ynaczei pod łaską naszą, y zaręką, dwiema tysiącma czerwonych złot(ych), abyscie nie czynili.

Podwoły aby według ustawy zwykłej komornikow, postom y goncom naszym dawane były, a im według zwyczaju pospolitego po groszu na mile od konia, po półgroszu od woza płacone były. Stacyi goncowe y żołnierze naszymy nie słusznych y nie zwyczajnych aby na nich nie wyciagali. Poddani szlacheccy w Miescie mieszkaiący aby byli posłuszni y rowno z niemi wszelakie onera ponosili, iako ci, ktorzy na grunciech mieiskich siedzą.

Dan w Warszawie, na seimie walnym coronnym, dnia trzeciego m(iesią)ca stycznia, roku Pan(skie)go tysiąc pięć set osmudziesiątego, a krolowania naszego roku czwartego. Stephanus Rex mp.

Nos it(aque), Sigismundus III, Rex p(ra)enominatus, supplicationi p(rae)farae benigne annuantes, praeinsertas l(itte)ras innavandas, in novo(que) pargameno describendas, nec non ratificandas, approbandas et confirmandas esse duximus uti q(uibusd(au)m p(raese)ntibus in o(mn)ibus earum punctis, clausulis, articulis et cond(iti)onibus, in quantum iuri communi non sunt contraris, ususq(ue) earund(um) habet(ur), non derogan(tur) quid(que) n(ost)ris et ser(enissi)morum praedecessor(um) n(ostro)rum decretis, eas approbamus, ratificamus et debitum robur habere declaramus. In cuius rei fidem p(raese)nten manu n(ost)ra subscripsimus et sigillo Regni muniri mandavimus. Dat(um) Varsowiae, die XXVIII mensis mai, anno Domini MDXCIII, regni vero n(ost)ri anno sexto. Sigismundus Rex. Ioannes Krolikowski.

I proszono nas, abysmy pomieniony przywilej y insze wolnosci, od krola Ie(go) M(osci) Zygmunta Augusta dziada naszego tymze mieszczanom Winnickim dane y tu z confirmatiami ich inferovane, powagą naszą krolewską, stwierdzic y umocnic raczeli. My tedy, Władysław krol, sluszną w tei mierze prozbę mieszczan naszych upatrując, pomieniony przywilei, takze dwa listy drugie w terazniejszei confirmatiei naszej mianowane, ze wszytkiemi ich wolnosciamy, swobodami tak, iako się w sobie słowo od słowa maia, we wszytkich rei punctach, clausulach y artykułach, ile w czym prawu pospolitemu nie są przeciwne, y w uzywaniu tych rzeczy dotąd są, powagą naszą, stwierdzamy y umocniamy, chcąc aby to wszytko na wieki moc y władzą, są zupełną, miało.

Na co się dla lepszej wiary ręką naszą podpisawszy, pieczęć coronną przycisnąc roskazalismy. Dan w Warszawie, na seimie dwuniedzielnym, dnia XXXI miesiąca lipca, roku Panskiego MDCXXXIV, panowania naszego Polskiego II, a szwedzkiego III roku.

Vladislaus Rex. Ioannes Bederman.

З Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Кн. Зап. Корон. ІВ. № 24, арк. 61 (83) — 63 (85).

Правопис оригіналу та скорочення затримано.

Переклад:

ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІННИЦЬКИМ МІЩАНАМ

Володислав Четвертий, милістю Божою король Польщі та ін.

Сповіщаємо цим листом, привілеєм нашим, усіх взагалі і кожного зокрема, кому це належить знати, що показували нам привілей перга-

ментний, рукою короля Його Милості Жигимонта III, пана батька нашого, підписаний і печаткою меншою коронною затверджений, що містить у собі підтвердження звільнення від цел і мит як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, також надання інших свобод і прав міщанам нашим вінницьким, під датою у Варшаві дня двадцять восьмого травня року Божого тисяча п'ятсот дев'яносто третього даний, цілий, повний і ні в чому не порушений, котрий від слова до слова містить наступне:

Жигимонт III, Божою милістю король Польщі, великий князь Литви, Русі, Пруссії, Мазовії, Самогітії, Лівонії та ін., а також спадковий король Шведського королівства. Сповідіємо нинішнім листом нашим, кому це належить знати, всіх і кожного: показували перед нами лист паперовий, мовою руською писаний від імені найсвітлішого Стефана, короля Польщі, попередника нашого, скріплений малою печаткою королівської канцелярії, цілий, повний і ні в чому не ушкоджений, який містить у собі підтвердження листа божественного світлої пам'яті дядька нашого короля Жигимонта Августа, на права і свободи міщанам і євреям нашим вінницьким даний, котрий також на пергаменті мовою польською ми наказали переписати, волею нашою королівською гідно підтверджуємо, апробуємо і ратифікуємо. Поданий нам лист від слова до слова містить таке:

Стефан, милістю Божою король Польщі, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, інфлянтський і князь семигородський. Сповідіємо цим листом нашим усіх загалом і кожного зокрема, кому це належить знати: Що показували нам піддані наші, міщани міста Вінницького, лист славної пам'яті короля Його Милості Жигимонта Августа, предка нашого, з підписом власної руки його і з печаткою Великого князівства Литовського, котрим листом дозволити їм рачив по свій державі, Великому князівству Литовському, вільно безмитно торгувати, купувати і продавати, як усе в тому листі описано, котрий від слова до слова містить у собі таке:

Жигимонт Август, милістю Божою король Польщі, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський і інших земель. Князям, панам, воєводам, старостам, державцям, боярам і дворянам нашим, війтам, бурмистрам, райцям і митникам нашим господарським, а також княжим, панським і духовним [митникам] у державі нашій Великому князівстві Литовському і по всьому Пониззі й землі Волинській, на Русі і на Підляшші. Тим часом приїжджали до нас піддані наші міщани вінницькі, скаржачись від усіх міщан тамтешніх вінницьких про те, що коли вони з товарами своїми їздять живність собі купувати, ви мито з них берете і труднощі й перешкоди

їм чините з немалою кривдою і шкодою їх. Отож ми, бачачи, що вони люди українні і що теж не близько живність собі купують і труднощі й наклади зазнають. Тому ми для допомоги їм, чинячи їм ласку нашу господарську, дозволили їм у всій державі нашій Великому князівстві Литовському, на Волині, на Русі і на Підляшші добровільно і безмитно торгувати, купувати і продавати. Отож наказуємо вам, аби, про це знаючи, ніде ніякого мита у них не брали і перешкод їм жодних не чинили і згідно з цим наказом і листом нашим з ними поводитися, інакше того не чинячи, під запорукою нашою, господаря, тисячі кіп грошей. Писано у Петрокові, року Божого тисяча п'ятсот п'ятдесят дев'ятого, місяця січня восьмого дня, Жигимонт Август король. Остафій маршалок.

До того теж показували перед нами два листи того ж Жигимонта Августа короля, предка нашого, — один по-польськи, з підписом руки підканцлера коронного Францішка Красінського, а другий по-руськи, з підписом руки канцлера коронного Валентина Дембенського, у котрих листах їх при такій самій вольності від мит при Унії і в Короні Польській зберігають, прохаючи отож нас, аби ми їх при такій вольності від сплати мит у Короні і в державах наших, до неї належних, зберегли і це їм особливим листом нашим затвердили. Отож ми, уважаючи слушним їхнє прохання і бачачи, що вони люди українні і що теж не близько живність собі купують і труднощі й видатки мають. Тому згідно тих листів вищеописаних короля, предка нашого, при тій вольності їх від мит у Короні Польській і у Великому князівстві Литовському і державах наших, до неї [Корони] належних, при якій [вольності], що вони нею користувалися і користуються, якщо вона не суперечить праву посполитому, тих міщан наших вінницьких зберегли і зберігаємо. І це їм нинішнім листом нашим затверджуємо; так що вони в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському, також і в державах, до неї належних, мають добровільно і безмитно торгувати, купувати і продавати, і всіма речами й товарами торгувати, і за те собі живність набувати, що всім і будь-якої гідності стану і назви сусідам і підданам нашим, Корони нашої і держав, до неї належних, громадянам, а особливо митникам мит наших, також писарям і стражникам їхнім, на коморах митних поставленим, до відомості подаючи, наказуємо, аби, про це знаючи, від тих міщан наших вінницьких жодних мит і цел не брали і не стягали, брати і стягати не казали, і, ніде перешкоди не чинячи, з усім ними купленим і з товарами будь-якими добровільно пропускали, і з ними згідно листів короля, предка нашого, і нинішнього листа нашого до них, поводитися, інакше під ласкою нашою і запорукою у 2 тисячі червоних золотих аби не чинили.

Підводи аби згідно закону звичного коморникам, послам і гінцям нашим давали, а їм за звичаєм посполитим по грошеві на мило від коня, по півгрошеві від воза платили. Стацій для гінців і жовнірів наших неслухних і незвичайних аби з них не вимагали. Піддані шляхетські, котрі живуть у Місті, аби слухняними були і нарівні з ними усі повинності несли, як і ті, котрі на грунтах міських сидять.

Дано у Варшаві на сеймі вальному коронному дня третього місяця січня року Божого тисяча п'ятсот вісімдесятого, а королювання нашого року четвертого. Стефан король рукою власною.

Отож ми, Жигимонт III, король (повний титул), милостиво схиляючись до згаданого прохання, наказали відновити листи і наново переписати на пергамент, а також звеліли ратифікувати, апробувати і конфірмувати усе нинішнім у всіх їхніх пунктах, положеннях, статтях і умовах, наскільки вони не суперечать посполитому праву і наскільки це досі вживається, не відмінюючи цих наших і найсвітліших попередників наших декретів, їх апробуємо, ратифікуємо і чинними проголошуємо. На що для ліпшої віри нинішнє рукою нашою підписуємо і печатку коронну притиснути наказуємо. Дано у Варшаві дня 28 місяця травня року Божого 1593, королювання нашого року шостого. Жигимонт король. Іоанн Кроліковський.

І просили нас, аби ми згаданий привілей і інші вольності, королем Його Милістю Жигимонтом Августом, дідом нашим, тим же міщанам вінницьким дані і тут з підтвердженнями їхніми внесені, повагою нашою королівською ствердити і зміцнити рачили. Отож ми, Володислав король, слухним у цій мірі прохання міщан наших вінницьких вбачаючи, згаданий привілей, так само і два інші листи, у нинішній нашій конфірмації названі, з усіма їхніми вольностями, свободами, так, як вони [документи] у собі від слова до слова містять у всіх їхніх пунктах, статтях і артикулах, наскільки вони праву посполитому не суперечать і досі є у вжитку, повагою нашою стверджуємо і зміцнюємо, бажаючи, аби все це навіки мало цілковиту силу і владу.

На що, для ліпшої віри рукою нашою підписавши, печатку коронну притиснути наказали. Дано у Варшаві, на сеймі двотижневому, дня 31 місяця липня року Божого 1634, панування нашого польського II, а шведського III.

Володислав король. Іоанн Бедерман.

Переклав з старопольської та латиңи І. І. Сварник.

Окрім описаних у передмові рукописних джерел, автор використав отакі друківані джерела та літературу:

І. Видання українські та російські

1. **Акты** Литовской метрики. Т. 1. Вып. 1: 1413—1498 /Собр. Ф. Леонтович.— Варшава, 1896.— 141, 169 с.
2. **Акты** Литовской метрики. Т. 2. Вып. 2: 1499—1507 /Собр. Ф. Леонтович.— Варшава, 1897.— 121, 200, 121, IV с.
3. **Акты**, относящиеся к истории Западной России: Т. I—V.— СПб, 1846—1853.
4. **Акты**, относящиеся к истории Южной и Западной России: Т. I—XIII.— СПб, 1863—1892.
5. **Антонович В.** Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432—1798 гг. // Арх. Ю.-З. Р.— К., 1869.— Ч. V.— Т. I.— С. 1—94.
6. **Антонович В.** Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии // Киев. старина.— 1896.— Т. LV.— окт.— С. 1—19.
7. **Антонович В.** Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.— Вып. 1.— К., 1878.— 156, II с.
8. **Артюхов Я., Оппоков Е.** Днепр // БСЭ.— М., 1935.— Т. 22.— Стб. 704—720.
9. **Архив** Юго-Западной России: Ч. I—VIII / Изд. Врем. Комиссии для разбора древних актов.— К., 1859—1914.
 - 9а. Ч. V, т. I: Акты о городах (1432—1798).— 1869.— 141, 636 с.
 - 9б. Ч. VI, т. I: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII вв. (1498—1795).— 1876.— 626, 146, 21 с.
 - 9в. Ч. VII, т. I: Акты о заселении Юго-Западной России.— 1886.— II, 85, 647, XII с.
 - 9г. Ч. VII, т. II: Акты о заселении Юго-Западной России.— 1890.— II, II, 210, 644 с.
 - 9д. Ч. VII, т. III: Акты о заселении Южной России XVI—XVIII вв.— 1905.— LXXXI, 317, II, 140, II, 596, 66, IV, III с.
 - 9е. Ч. VIII, т. II: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XVII—XVIII вв.— 1894.— 274, 497 с.
 - 9ж. Ч. VIII, т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— 1907.— II, 224, 452, 66, XXII, [1] с.
 - 9з. Ч. VIII, т. V.—1907.
10. **Багалей Д.** Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Ист. этюд // Киев. старина.— 1889.— Т. XXV.— апр.— С. 27—55.— Не закончено.
11. **Багалей Д.** Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII ст. Т. I.— Харьков, 1886.— [4], XXI, 358, [2] с.

12. **Багалей Д.** Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Т. 1. История колонизации.— М., 1887.— 121, 571 с.
13. **Бантыш-Каменский Д.** История Малой России.— СПб, 1856.
14. **Барсов Н.** Очерки русской исторической географии: География начальной (Несторовой) летописи: Исслед.— 2-е изд., испр. и доп.— Варшава, 1885.— 121, IV, 371, [III] с.
15. **Бахрушин С.** К вопросу о русском феодализме // Книга и пролет. революция.— 1934.— № 4.
16. **Бахрушин С.** Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист.— 1937.— № 3.— С. 165—175.
- 16а. **Белявский П.** Днепр // Энцикл. слов. Брокгауза и Ефрона.— СПб, 1893.— Т. X-а (20).— С. 791—808.
- 16б. **Бируля О.** Ріка Бог та її сточище.— Вінниця, 1929.— 95 с., 14 л. іл., 1 л. карт.
17. **Білінський М.** Вінницький замок.— Вінниця, 1926.— V, 18, VIII с., іл.
- 17а. **Бондаренко В., Д. С.** Днестр // БСЭ.— М., 1935.— Т. 22.— Стб. 782—783.
- 17б. **Борзов А.** Буг Южный // БСЭ.— 1927.— Т. 7.— Стб. 767—769.
18. **Бюхер К.** Возникновение народного хозяйства: Публ. лекции и очерки / Пер. под ред. и предисл. И. М. Кулишера.— 4-е изд., испр. и доп. по 15-му нем. изд. 1920 г.— Пг., 1923.— 256 с.
19. **Василенко М.** Територія України XII віку: Розвідка з історії права // Юбілейний зб. на пошану акад. Д. І. Багалія...— К., 1927.— С. 112—132.
20. **Верзилов А.** Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569 гг.— Чернигов, 1898.— 81 с.
21. **Владимирский-Буданов М.** Заставное владение // Арх. Ю. З. Р.— К., 1911.— Ч. VIII.— Т. VI.— С. 1—113.
22. **Владимирский-Буданов М.** Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской // Унив. изв.— К., 1877.— № 3.— С. 61—95.
23. **Владимирский-Буданов М.** Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. // Чт. в Ист. о-ве Нестора-летописца.— К., 1893.— Кн. 7.— Отд. II.— С. 12—92.
24. **Владимирский-Буданов М.** Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Арх. Ю.-З. Р.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. I.— С. I, II, 1—85.
25. **Владимирский-Буданов М.** Немецкое право в Польше и Литве // Журн. М-ва нар. проsv.— 1868.— Ч. 139.— Отд. II.— авг.— С. 467—554; сент.— С. 720—907; ч. 140. нояб.— С. 519—586; дек.— С. 772—893.
26. **Владимирский-Буданов М.** Обзор истории русского права.— К., 1886.— [4], X, VIII, 225 с.
27. **Владимирский-Буданов М.** Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // Чт. в Ист. о-ве Нестора-летописца.— К., 1889.— Кн. 3.— С. 63—114.
28. **Владимирский-Буданов М.** Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. // Киев. сб. в помощь пострадавшим от неурожая.— К., 1892.— С. 357—386.
29. **Владимирский-Буданов М.** Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. // Сб. ст. и материалов по истории Юго-Зап. России.— К., 1911.— Вып. 1.— С. 1—24.
30. **Владимирский-Буданов М.** Церковное имущество в Юго-Западной России XVI в. // Арх. Ю.-З. Р.— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. IV.— С. 1—224.

31. **Воронин Н.** Древнерусские города.— М.; Л., 1945.— 105 с., ил.
- 31а. **Голубев С. ?** // Арх. Ю.-З. Р.— Ч. I.— Т. V.— Вып. I.
32. **Голубев С.** Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церк.-ист. исслед. Т. II.— К., 1898.— VII, VI, 524, 12, 4, 498 с.
33. **Голубев С.** Материалы для истории западнорусской церкви // Чт. в Ист. о-ве Нестора-летописца.— К., 1891.— Кн. V.— С. 145—227.
- 33а. **Грамоты великих князей литовских / Собр., изд., ред. В. Антоновича, К. Козловского // Унив. изв. — К., 1868.— № 5.— С. 23—54.— Нач.: № 4.— С. 1—22; продолж.: № 6.— С. 87—110; № 8. — С. III—142; оконч.: № 9.— С. 143—163.**
34. **Греков Б.** Борьба Руси за создание своего государства.— М.; Л., 1942.— 68 с.
35. **Греков Б.** Киевская Русь.— М.; Л., 1944.— 348 с.
- 35а. **Грінченко Б.** Словарь української мови: В 4 т. — К., 1907—1909.
36. **Грушевский А.** Повинность городской работы в Великом княжестве Литовском // Журн. М-ва нар. проsv.— 1914.— № II.— С. 19—39.
- 36а. **Грушевский М.** Акты Барского старства XV—XVI вв. // Арх. Ю.-З. Р.— Ч. VIII.— Т. I.— С. 1—126.
37. **Грушевский М.** История украинского казачества до соединения с Московским государством. Т. I: До начала XVII в.— СПб, 1913.— 408 с.
38. **Грушевський М.** Історія України-Руси: Т. I—X.— К.; Львів, 1898—1936.
39. **Грушевский М.** Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Ист.- стат. очерк // Унив. изв. — К., 1890.— № 2.— С. 1—33.
40. **Гульдман В.** Памятники старины в Подоллии: Материалы для сост. археол. карты Подол. губ.— Каменец-Подольский, 1901.— VII, 401, LVII с.
41. **Гурвич И.** Переселение крестьян в Сибирь: Исслед.— М., 1888.— 121, X, 144, 161 с.
42. **Гуслистий К.** До історії Брацлавського повстання в 90-х рр. XVI в. // Наук. зап. Ін-ту іст. та археол. України.— Уфа, 1943.— С. 157—161.
- 42а. **Данилов Л.** Клімат Вінницької округи // Вінниця, її околиці та Вінницька округа.— Вінниця, 1927.— С.18.
- 42б. **Данилов Л.** Клімат Поділля.— Вінниця, 1924.— 48 с.
43. **Дневник** Станислава Освецима. 1643—1651 гг. // Киев. старина.— 1882.— Т. IV.— нояб.— С. 328—348.
44. **Довнар-Запольский М.** Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I.— К., 1901.— VIII, 807, CXII, II с.
45. **Довнар-Запольский М.** Очерк экономического строя Древней Руси // Русская история в очерках и статьях.— М., 1905.— Т. I.— С. 437—460.
46. **Довнар-Запольский М.** Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке.— К., 1905.— VI, 307, VIII, 167 с.
47. **Довнар-Запольский М.** Украинские староства в первой половине XVI в. // Арх. Ю.-З. Р.— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. V.— С. 1—118.
48. **Документы** и регесты к истории евреев в России: Документы и регесты к истории литовских евреев / С. А. Бершадский.— Т. I: 1388—1550.— СПб, 1882.— [2], XI, [1], 337, [1] с. — (Рус.-евр. архив).
49. **Дьяконов М.** Очерки общественного и государственного строя древней Руси.— СПб, 1908.
50. **Жерела** до історії України-Руси: Т. I—XVI.— Львів, 1895—1924.
- 50а. **Житецкий И.** Евреи в Южной России: Ист. справка // Киев. старина.— 1901.— Т. LXXII.— янв.— С. 57—80.

51. **Житие** и хождение в Иерусалим и Египет казанца Василия Яковлева Гагары. 1634—1637 гг. /Под ред. С. О. Долгова.— СПб, 1891.— X, [2], 103 с.— (Правосл. Палест. сб. Т. XI. Вып. 3 (33)).
52. **Жукович П.** Первый польский сейм после Куруковского разгрома казаков // Христ. чт.— СПб, 1909.— Т. ССXXXI.— С. 907—932.
53. **Записки** Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709—1711 гг.) // Чт. в Имп. О-ве истории и древностей российских.— 1899.— Кн. III.— Ч. III.— С. 129—486.
54. **Иванишев Н.** О древних сельских общинах в Юго-Западной России // Рус. беседа.— 1857.— № 3 (Кн. 7).— [Отд.] Науки.— С. 1—57.
55. **Каманин И.** Договоры Б. Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сб. ст. и материалов по истории Юго-Зап. России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 93—108.
56. **Каманин И.** Новые данные для истории Киевского городского самоуправления в XVII веке. // Сб. ст. по истории права, посв. М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями.— К., 1904.— С. 176—194.
57. **Кауфман А.** Русская община в процессе ее зарождения и роста.— М., 1908.— XVI, 455 с.
58. **Кистяковский А.** Права, по которым судится малороссийский народ // Унив. изв.— К., 1876.— № 12.— С. 601—640.— Нач.: 1875.— № 6.— С. 1—56; оконч.: 1877.— № 8.— С. 809—832.
59. **Клименко Ф.** Западнорусские цехи XVI—XVIII вв.— К., 1914.— IV, 166 с.
60. **Ключевский В.** Боярская дума древней Руси.— 3-е изд.— М., 1902.— 567 с.
61. **Ключевский В.** История сословий в России: Курс, читанный в Моск. ун-те в 1886 г.— 3-е изд.— Пг., 1918.— 276 с.
62. **Кордт В.** Материалы по истории русской картографии. Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в.— К., 1899.— 15 с., 32 л. карт.
63. **Кордт В.** Материалы по истории русской картографии. Вып. 2: Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в.— К., 1910.— [2], 31 с., 45 л. карт.
64. **Кореневский Н.** Черты догосударственного быта русских славян и начало Русского государства // Русская история в очерках и статьях.— М., 1905.— Т. I.— С. 182—192.
65. **Краткое** описание Малороссии: [Точніше: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического»].— К., 1878.— XVIII, 468, [4] с.
66. **Крип'якевич І.** Студії над державою Богдана Хмельницького // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1926.— Т. 144—145.— С. 109—140.— Початок: т. 139—140.— С. 57—81.
67. **Крымский А.** Украинская грамматика. Т. I. Вып. 1.— М., 1907.— 544 с.
68. **Кудринский Ф.** Цеховые братства в местечке Степани (Вольнской губ., Ровенского уезда) // Киев. старина.— 1890.— Т. XXX.— № 7.— С. 88—104.
69. **Кулишер И.** История русского народного хозяйства. Т. 1.— М., 1925.— 215 с.
70. **Ленин В.** Избранные произведения. Т. VI.— М., 1934.— LXXII, 339 с.
71. **Леонтович Ф.** Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV—XVI вв. // Унив. изв.— К., 1863.— окт.— С. 1—48; нояб.— С. 1—40.

- 71а. **Леонтович Ф.** Русская Правда и литовский Статут... // Унив. изв.— К., 1865.— февр.— С. 1—25.— Продолж.: март.— С. 1—31; апр.— С. 1—38.
72. **Летопись** великих князей литовских / Подгот. к изд. А. Н. Попов // Уч. зап. Акад. наук.— СПб., 1854.— Кн. 1.— С. 21—58.
73. **Летопись** по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— 616, 33, 28, 12 с.
74. **Летопись** по Лаврентьевскому списку.— 2-е изд.— СПб., 1872.— XIV, 512, 63, [3] с.
75. **Линниченко И.** Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.— М., 1894.— VI, [2], 241 с.
76. **Любавский М.** Лекции по древней русской истории до конца XVI в.— М., 1915.— 306, VI с.
77. **Любавский М.** Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Ист. очерки.— М., 1892.— VIII, 884, С. VI с.
78. **Любавский М.** Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— 2-е изд.— М., 1915.— 401, III с.
- 78а. **Любомудров І.** Фавна Вінницької округи // Вінниця, її околиці та Вінницька округа.— Вінниця, 1927.— С. 29—32.
79. **Маркс К.** К критике политической экономии.— М., 1939.— 191 с.
80. **Миклашевский И. К.** История хозяйственного быта Московского государства. Ч. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в.— М., 1894.— 310 с.
81. **Мишулин А.** Древние славяне и судьба Восточноримской империи // Вестн. др. ист.— 1939.— № 1.— С. 290—307.
82. **Молчановский Н.** Очерк известий о Подольской земле до 1434 года // Унив. изв.— К., 1883.— май.— С. 1—48; июнь.— С. 49—80; июль.— С. 81—128; окт.— С. 129—184; 1884.— февр.— С. 185—216; март.— С. 217—232; апр.— С. 233—248; 1885.— март.— С. 249—280; апр.— С. 281—336; май.— С. 337—392.
83. **Мякотин В.** Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. Т. I. Вып. I.— Прага, 1924.— 285, 2 с.
84. **Народы** России: Этногр. очерки.— СПб, 1878.— 498 с., ил.
85. **Нейман Ц.** Старая Брацлавщина и ее люди // Киев. старина.— 1889.— Т. XXV.— С. 532—547; 1890.— Т. XXX.— С. 265—281.
86. **Новицкий И.** Содержание актов о крестьянах // Арх. Ю. З. Р.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. I.— С. 1—161.
87. **Орловский В.** Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии // Подол. епарх. ведом.— 1863.— Неофиз. часть.— № 8.— С. 299.
88. **Павлов-Сильванский Н.** Государевы служилые люди.— 2-е изд. // Соч.— СПб. 1909.— Т. I.— [336] с.
89. **Павлов-Сильванский Н.** Закладничество-патронат // Зап. Имп. Рус. археол. о-ва.— 1897.— СПб, 1897.— Т. IX.— Вып. I—II.— С. 185—236.
90. **Павлов-Сильванский Н.** Новое объяснение закладничества // Журн. М-ва нар. просв.— 1901.— Ч. 337.— Отд. II.— окт.— С. 444—453.
91. **Павлов-Сильванский Н.** Феодализм в древней Руси.— СПб, 1907.— 149 с.
92. **Памятники**, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. Т. I.— К., 1845.
93. **Перечень** городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чт. Имп. О-ва истории и древностей российских.— 1905.— Кн. II.

94. **Петров Н.** Киевская Академия во второй половине XVII века // Тр. Киев. Духовн. акад.— 1895.— № VIII.— С. 586—622.— Продолж.: № 9.— С. 36—56; № 10.— С. 201—256; № 12.— С. 574—632.
95. **Пичета В.** Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. Т. I—II.— М., 1917.
96. **Пичета В.** История народного хозяйства в России XIX—XX вв.: Начало индустриализации и разложение крепостн. хоз-ва.— М., 1922.— 128 с.
97. **Пичета В.** Литовско-Русское государство // Русская история / Под ред. М. Довнар-Запольского.— М., 1910.— Т. II.
98. **Потебня А.** Из записок по русской грамматике. Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного.— Харьков, 1899.— V, 663 с.
99. **Пресняков А.** Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X—XII ст.— СПб, 1909.— VIII, 316 с.
- 99а. **П. Т.** Днестр // Энцикл. слов. Брокгауза и Ефрона.— Т. X-а (20).— С. 808—813.
100. **Рожков Н.** Русская история в сравнительно-историческом освещении: Основы социальной динамики. Т. I: Первобытное общество; Диакри; Варварь; Феодальная революция.— Пг., 1919.— 450 с.
101. **Рожков Н.** Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.— М., 1899.— 511 с.
102. **Русская Правда** по спискам академическому, карамзинскому и троичному / Под ред. Б. Д. Грекова.— М., 1934.— 64 с.
- 102а. **Савостянов О.** Геологія та корисні копалини Вінницької округи // Вінниця, її околиці та Вінницька округа.— Вінниця, 1927.— С. 22—24.
- 102б. **Савостянов О.** Грунти Вінницької округи // Вінниця, її околиці та Вінницька округа.— Вінниця, 1927.— С. 22—24.
- 102в. **Савостянов О.** Дика рослинність Вінницької округи // Вінниця, її околиці та Вінницька округа.— Вінниця, 1927.— С. 26—28.
- 102г. **Савостянов О.** Дика рослинність Поділля.— Вінниця, 1925.— 71 с., іл., 1 л. карт.
103. **Самоквасов Д.** Древние города России: Ист.-юрид. исслед.— СПб, 1873.— [1], 165, 25с., 1 л. карт.
104. **Сергеевич В.** Закладничество в древней Руси // Журн. М-ва нар. просв.— 1901.— Ч. 337.— Отд. II.— сент.— С. III—133.
105. **Сергеевич В.** Лекции и исследования по древней истории русского права.— 2-е изд., доп.— СПб, 1899.— 480 с.
106. **Середонин С.** Историческая география.— Пг., 1916.— 241 с.
107. **Сецинский Е.** Город Каменец-Подольский: Ист. описание.— К., 1895.— 247 с.
108. **Сецинский Е.** Материалы для истории монастырей Подольской епархии.— Каменец-Подольский, 1891.
109. **Сецинский Е.** Материалы для истории цехов в Подолии // Тр. Подол. церк. ист.-археол. о-ва.— Каменец-Подольский, 1904.— Вып. X.— С. 1—102.
110. **Сіцінський Є.** Нариси з історії Поділля. Ч. I.— Вінниця, 1927.— 74 с., іл., 1 л. карт.
111. **Слабченко М.** Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Ч. I. Хозяйство Гетьманщины в XVII—XVIII ст. Т. 2. Судьбы фабрик и пром.-сти.— Одесса, 1922.— 208 с.
112. **Слабченко М.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці. Ком. для виуч. історії зах.-рус. та укр. права.— К., 1929.— Вып. 6.— С. 159—241.

- 112а. **Сношения** патриарха Паисия с русским правительством: [Гл. из кн.: Каптерев Н. Сношения иерусалимских патриархов с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия.— СПб, 1895.] — (Правосл. Палест. сб. Т. 15. Вып. 1 (43)).
113. **Стецюк К.** Козацько-селянське повстання на Слобідській Україні 1670 р. // *Наук. зап. Ін-ту іст. та археол. України.*— Уфа, 1943.— С. 165—180.— Не закінчено.
114. **Сумцов Н.** Культурные переживания // *Киев. старина.*— 1889.— Т. XXV.— апр.— С. 124—140; май-июнь.— С. 485—506.— Нач.: т. XXIV.— янв.— С. 64—89.
115. **Тарановский Ф.** Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи // *Варшав. унив. изв.*— 1897.— № VII—IX.
116. **Тихомиров М.** О купеческих и ремесленных объединениях в Древней Руси (XI—XV вв.) // *Вопр. ист.*— 1945.— № 1.— С. 22—33.
117. **Труды** Подольского епархиального историко-статистического комитета.— С 1904 г. загл.: Труды Подольского церковного историко-археологического общества.— Вып. I—XII.— Каменец-Подольский, 1876—1916.
118. **Успенский Ф.** Образование второго Болгарского царства.— Одесса, 1879.— 256, 29, 91 с.
119. **Устава** на волюки и дополняющие ее документы VI книги литовских публичных дел метрики Литовской. — Юрьев [Тарту], 1913.— [4], 62 стлб., [1].— (Рус. ист. б-ка; т. ХХХ).— Отд. оттиск.
120. **Харлампович К.** Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века...— Казань, 1898.— XIII, 524, LXII с.
121. **Хвойка В.** Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— 102 с.
- 121а. **Храневич В.** Минуле фавни Поділля.— Вінниця, 1926.— 20, V с., іл.
122. **Пемш Н.** Проблема происхождения французского города в научной литературе // *Россия и Запад.*— Пб., 1923.— Вып. 1.— С. 168—183.
- 122а. **Чередніков О.** Обводнення Вінницької округи // *Вінниця, її околиці та Вінницька округа.*— Вінниця, 1927.— С. 19—21.
123. **Черкаський І.** Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVII вв. // *Праці Ком. для виуч. історії зах.-рус. та укр. права.*— К., 1928.— Вип. 4—5.— С. 1—255.— Закінчення: вип. 5.— С. 256—714.
124. **Шипович И.** Летопись Винницкого капуцинского кляштора.— Каменец-Подольский, 1902.— 55 с.
125. **Щербина Ф.** Земельная община в Днепровском уезде // *Рус. мысль.*— 1880.— Т. IV.
126. **Щербина Ф.** Земельная община кубанских казаков.— Воронеж, 1889.
127. **Эварницкий [Яворницкий] Д.** История запорожских казаков. Т. 1.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1900.— 688 с.
128. **Эверс Г.** Древнейшее русское право в историческом его раскрытии /Пер. с нем. И. Платонова.— СПб., 1835.— [2], XXII, 422, [1] с.
129. **Энгельс Ф.** Анти-Дюринг.— М., 1928.— XXIV, 536 с.
130. **Энгельс Ф.** Происхождение семьи, частной собственности и государства // *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.*— М., 1937.— Т. XVI.— Ч. I.— С. 1—244.
131. **Юшков С.** Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— М.; Л., 1939.— 256 с.

132. **Якубович В.** Материали для истории Брацлавского староства: Мещане и селяне Брацлав. староства в борьбе с пол. старостин. властью за свободу и земель. собственность в XVI—XIX вв. (На основании архив. докум. Каменец. окруж. суда) // Тр. Подол. церк. ист.-археол. о-ва.— Каменец-Подольский, 1911.— Вып. XI.— С. 1—263.

133. **Якубовский И.** Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журн. М-ва нар. проsv.— 1913.— № III—IV.

134. **Ярошевич А.** Нариси економічного життя України. Вип. VII: Капіталістична оренда на Україні за польської доби. — К., 1927.— 144 с.

II. Видання іншими мовами

135. **Acta rectoralia almae Universitatis studii Cracoviensis.**— T. I. Z. 1.— Kraków, 1893.— 160 s.

136. **Antoni J. [Rolle].** Iwan Bohun // Szkice i opowiadania.— Warszawa, 1887.— Ser. V.— S. 143—225.

137. **Antoni J. [Rolle].** Po inkursyi kozackiej: Z wewnątrznych dziejów Braclawszczyzny // Sylwetki historyczne.— Warszawa, 1893.— Ser. VIII.— S. 115—268.— Рос. пер.: Побожье в XVII и XVIII вв. // Киев. старина.— 1890.— Т. XXX.— С. 456—476; т. XXXI.— С. 303—316.

138. **Antoni J. [Rolle].** Powstawanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego: Sylwetka heraldyczno-etnograficzna // Sylwetki historyczne.— Warszawa, 1893.— Ser. VIII.— S. 345—404.

139. **Antoni J. [Rolle].** Zameczki Podolskie na kresach multanickich.— Wyd. 2.— T. I—III.— Kraków, 1880.

140. **Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.** T. I—VII.— Lwów, 1887—1910.

141. **Baliński M., Lipiński T.** Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. T. I—III.— Warszawa, 1843—1846.

142. **Bandtkie-Stężyński J.-W.** Historia prawa polskiego...— Warszawa, 1850.— 728 s.

143. **Below von G.** Das ältere Stadtwesen und Bürger tum.— Рос. пер.: М., 1912.— 136 с.

144. **Below von G.** Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung.— Düsseldorf, 1892.— 141 S.

145. **Below von G.** Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde.— Düsseldorf, 1889.

146. **Below von G.** Territorium und Stadt: Aufsätze zur deutschen Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte.— München; Berlin, 1923.

147. **Bobrzyński M.** Prawo propinacyi w dawnej Polsce // Rozpraw... wydz. hist.-filoz. Akad. Um.— Kraków, 1888.— Т. XXIII.— S. 313—386.

148. **Czacki T.** O litewskich i polskich prawach. T. I.— Warszawa, 1801.— 328 s.

149. **Dictionnaire de la langue française.**— Paris: Hachette, 1863.

150. **Dubiecki** K. Kaffa, osada genueńska i jej stosunki do Polski w XV w. // *Obrazy i studia historyczne*.— Warszawa, 1899.— Ser. II.
151. **Flach** I. Les origines de l'ancienne France. T. II.— Paris, 1893.
152. **Grabowski** A. Ojczyście spominki. T. II.— Kraków, 1845.— 361 s.
153. **Guanini** A. Sarmatiae Europae... descriptio. — Spiraе, MDLXXXI.— [3], [119], [7] p.
154. **Halban** A. Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine.— Berlin, 1896.
155. **Hegel** K. Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter. Bd. II.— Leipzig, 1891.
- 155a. **Jabłonowski** A. Akademia Kijowsko-Mohilańska.— Kraków, 1899/1900.— 318 s.
156. **Jabłonowski** A. Rewizya zamków ziemi Wolyńskiej w połowie XVI wieku.— Warszawa, 1877. — (Źródła dziejowe. T. VI).
157. **Jabłonowski** A. Ziemia ruskie — Ukraina (Kijów—Braclaw).— Warszawa, 1894—1897.— (Źródła dziejowe. T. XX—XXII).
158. **Jabłonowski** A. Ziemia Wolyńska w połowie XVI wieku // Rewizya zamków ziemi Wolyńskiej w połowie XVI wieku. — Warszawa, 1877.— (Źródła dziejowe. T. VI).
159. **Kamienecki** W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem.— Kraków, 1914.— 104 s.
160. **Keutgen** F. Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung.— Leipzig, 1895.
161. **Koiałowicz** A. W. Historiae Lituanae. — Antverpiae, MDCXLIX.— [2], [8], [11], 496 p.
162. **Korzon** T. Wewnętrzne dzieje Polski. T. II.— Warszawa, 1897.— 424 s.
163. **Kutrzeba** S. Historia ustroju Polski. T. I.— Lwów, 1917.— 335 s.
164. **Lange** O. Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich // *Pam. hist.-praw.*— Lwów, 1925.— T. I. Z. 5.
165. **Levasseur** E. La population française. T. III.— Paris, 1892.
166. **Lipiński** W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy.— Kraków, 1912.
167. **Lowmiański** H. Wchody miast Litewskich // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1923.— № 3/4.— S. 398—466.— Незакінчено.
168. **Luchaire** A. Les communes françaises à l'epoque des Capetiens directs.— Paris, 1890.
169. **Lukaszewicz** J. Historia szkół w Koronie i W. ks. Litewskiem. T. IV.— Posnań, 1851.— 365 s.
170. **Marczyński** W. Statystyka gubernii Podolskiej. T. III. Powiat Winnicki.— Wilno, 1823.— 301 s.
171. **Maurer** G. Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. II.— Erlangen, 1870.— 912 S.
172. **Papée** F. Historia miasta Lwowa w zarysie... — Lwów, 1924.— 280 s.

- 172a. **Piekosiński F.** O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich.— Kraków, 1884.
173. **Pirenne H.** L'origine des constitutions urbaines au moyen âge // *Revue historique.*— 1893.— IX—XII; 1895.— T. 57.
174. **Pirenne H.** Les villes du moyen âge.— Bruxelles, 1927.— *Рос.пер.: М., 1937.*
175. **Porządek** sądow y spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... / **B. Groicki.**— *Przemysl*, 1760.— 10, 155, 12 s.
176. **Przedziecki A.** Podole, Wołyń, Ukraina. T. I—II.— Wilno, 1841.
177. **Rietschel S.** Markt und Stadt.— Berlin, 1897.
178. **Roepfel R.** Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes... ostwärts der Weichsel.— Breslau, 1857.— 301 S.
179. **Rudnycky St.** Ukraina — Land und Volk.— Wien, 1916.
180. **Rulikowski E.** Przed kielkuset laty: Braclawszczyzna // *Kwiaty y owoce.*— Kijów, 1870.
181. **Skoczek J.** Ze studijow nad średniowiecznym Lwowem // *Pam. hist.-praw.*— Lwów, 1928.— T. VI. Z. 3.
182. **Słownik geograficzny** królestwa Polskiego... T. I—XV.— Warszawa, 1880—1902.
183. **Sohm K.** Die Entstehung des deutschen Städtewesens.— Leipzig, 1890.
184. **Statut** Wielkiego Xięstwa Litewskiego.— Wilno, 1744. — 462 s.
185. **Stawiski E.** Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego.— Warszawa, 1853.
186. **Surowiecki W.** O upadku przemyslu y miast w Polsce.— Warszawa, 1810.— 281 s.
187. **Tymieniecki K.** Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich.— Warszawa, 1921.— 359 s.
188. **Volumina legum.** T. I—VIII.— Petersburg, 1859—1860.
189. **Załęnski W.** Jezuiti w Polsce. T. IV (1—4). — Kraków, 1905.
190. **Zubricki.** Kronika miasta Lwowa.— *Цит. за: Владимирский-Буланов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журн. М-ва нар. просв.*— 1868.— № IX.— С. 253.

ПРИМІТКИ

Від редактора:

Усі посилання на архівні документи, а також на друковані джерела (відсутні в переліку на с. 418—427), наводяться за авторським текстом.

Умовні скорочення

АЮЗР — Архив Юго-Западной России. Ч. I—VIII.— К., 1853—1917.— В описі вказується спершу частина, потім том.

ВГАДА — Варшавський головний архів давніх актів (тепер Головний архів давніх актів у Варшаві)

ВОА — Вінницький округовий архів (тепер Вінницький обласний державний архів)

ВСА — Варшавський скарбовий архів (тепер об'єднаний з Головним архівом давніх актів у Варшаві)

КДАДА — Київський державний архів давніх актів (тепер Центральний державний історичний архів України в Києві)

ЛБА — Львівський бернардинський архів (тепер Центральний державний історичний архів України у Львові)

ЦДАДА — Центральний державний архів давніх актів у Москві зв. — на звороті аркуша

Передмова

(*1): 36. пам'яті акад. Ф. Г. Яновського.— К., 1930.

Розділ II

(*1): Окрім актових джерел, оцей нарис складено на підставі таких праць [за авторським списком.— *Ред.*]: 166; 176; 122а; 99а; 17а; 16а; 8; 42а; 42б; 102а; 102б; 102в; 102г; 121а; 78а; 38, тт. I—III; 170.

(*2): 4618, арк. 190 — зв. 192, акт 147. [*Нагадуємо, що без зазначення назви архівосховища автор цитує документи Київського державного архіву давніх актів. Див. с. II — Ред.*]

(*3): 4613, арк. 324 зв.— 328, акт 230.

(*4): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. LVI, літ. W, кн. 4, арк. 46.

(*5): ЦДАДА, акт. кн. 1 В № 5, арк. 333 зв., 342.

(*6): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В, № 30, арк. 211.

(*7): 4635, арк. 336—337, № 331.

(*8): 4613, арк. 324 зв., 328.

(*9): ЦДАДА, відділ Лит. метрики, Кн. Зап. № 3, арк. 91 зв. Автор складає подяку адміністрації архівосховища та, зокрема, ст. наук. співр. В. Н. Шумилову.

(*10): 1060, акт 179, арк. 194—197.

(*11): ЦДАДА, Кн. Зап. Лит. 1А, № 49, арк. 7, 8 зв., 9.

(*12): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В, № 12, арк. 155 зв.

(*13): ЦДАДА, відділ Лит. метрики, Кн. переписів 1 УА, № 6, арк. 100.

(*14): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 18 зв.— 19.

(*15): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 210 зв.— 212.

(*16): 4597, № 119, арк. 170.

(*17): 5253, арк. 177—178; 4615, арк. 174 зв.— 176 зв.

Розділ III

(*1): АЮЗР, I, X, № 33; АЮЗР, XII, с. 483 і далі.

(*2): 5182, с. 30.

(*3): 4633, № 306, арк. 266.

(*4): 4767, № 279, арк. 298—300.

(*5): АЮЗР, VII, V, № 6.

(*6): 4597, № 130, арк. 194.

(*7): 4633, № 309, арк. 265 зв.— 267 зв.

(*8): АЮЗР, II, I, № 32.

(*9): 4621, арк. 240 зв.— 241.

(*10): 4613, № 275, арк. 309—312.

(*11): 4613, № 275, арк. 307.

(*12): 4599, № 86, арк. 105 зв.— 107.

(*13): 5070, арк. 56.

(*14): АЮЗР, II, III, № 5, 7.

Розділ IV

- (*-1): 4618, № 148, арк. 192—193 зв.
- (*-2): 4613, арк. 305—306.
- (*-3): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70.
- (*-4): 5182, с. 24.
- (*-5): 4618, № 147, арк. 190 зв.—192. Вписуючи цей декрет 13.VIII.1732 до віницьких гродських книг, дату декрету помилково подано як «MDCLXV».
- (*-6): 4618, № 148, арк. 192—193 зв.
- (*-7): 4650, № 246, арк. 247 — 248 зв.
- (*-8): 5253, арк. 177 зв.—178.
- (*-9): 4613, № 280, арк. 313—331; 4618, № 147, арк. 191 зв.

§ 3

- (*-10): 4633, арк. 267 зв.—268, № 310.
- (*-11): 4618, № 147, арк. 190 зв.—192.
- (*-12): 4618, 0148, арк. 192—193 зв.
- (*-13): 4618, № 147, арк. 190 зв.—192.
- (*-14): 4618, № 148, арк. 192—193 зв.
- (*-15): ЦДАДА, відділ Лит. метрики, Кн. Зап. Кор. 1В, № 5, арк. 18 зв.—19.
- (*-16): 4618, № 147, арк. 191 зв.
- (*-17): 4613, № 280, арк. 327—328 зв.
- (*-18): ЦДАДА, Кн. Зап. Лит. 1А № 49, арк. 7 зв. — 8, 8 зв. — 9.
- (*-19): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 18 зв.—19.
- (*-20): 4766, № 511, арк. 567 зв.
- (*-21): 4767, № 511, арк. 571 зв.
- (*-22): 4767, № 511, арк. 567 зв.—568.

Розділ V

- (*-1): КДАДА, «Окремі документи. Нова серія», № 93.
- (*-2): КДАДА, «Окремі документи. Нова серія», № 115.
- (*-3): 4597, № 119, арк. 170.
- (*-4): 4597, № 119, арк. 168—172.
- (*-5): 4597, № 83, арк. 127—129, № 95, арк. 143 зв.—145, № 119, арк. 168—172, № 129, арк. 186—188, № 149, арк. 210.
- (*-6): 4613, № 275, арк. 293—297.
- (*-7): 4633, № 311, арк. 268 зв.—271, від року 1634; № 306, арк. 262—263, від року 1637; 4602, № 184, арк. 207, від року 1639.
- (*-8): 4613, № 275, арк. 301—302 зв.
- (*-9): 4613, № 275, арк. 305—306.
- (*-10): 4597, № 168, арк. 236—239.
- (*-11): 4597, № 188, арк. 260 зв.—261 зв.
- (*-12): АЮЗР, VIII, III, № 3.
- (*-13): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 12, арк. 155 зв.
- (*-14): 4603, № 38, арк. 35—36.
- (*-15): 4767, № 279, арк. 298—300, від року 1647.
- (*-16): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 333 зв.—342.
- (*-17): 4597, № 46, арк. 69.
- (*-18): 4805, № 336, арк. 857.
- (*-19): 4601, № 64, арк. 72—73, від року 1625.
- (*-20): 4599, № 101, арк. 123—124, від року 1644.
- (*-21): 1060, № 179, арк. 194—197.
- (*-22): 4613, № 275, арк. 307, від року 1641, арк. 309—312, від року 1645.
- (*-23): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 210 зв.—212, 258—260, 260—262, 1В № 24, арк. 199 (246) зв.—204 (251).
- (*-24): 4633, № 309, арк. 266 зв.—267 зв., від року 1642.
- (*-25): 4805, № 338, арк. 857, від року 1645.
- (*-26): 4598, № 32, арк. 26, від року 1652; 1060, № 179, арк. 194 й далі.
- (*-27): 4597, № 130, арк. 194, від року 1647.
- (*-28): 4599, № 63, арк. 79 зв.—80, від року 1639.
- (*-29): 4613, № 280, арк. 313 зв.—331 зв.
- (*-30): 4613, № 280, арк. 324—329.
- (*-31): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 12, арк. 155 зв.
- (*-32): 4613, № 275, арк. 306 зв.—307.
- (*-33): 4613, № 280, арк. 313 зв.—331 зв.
- (*-34): 4616, № 65, арк. 68—72.
- (*-35): 4603, № 38, арк. 35—36.

- (*36): [Тут у автора залишено місце, щоб вписати примітку, але її не написано. — Ред.]
 (*37): 4650, № 246, арк. 247—248 зв.
 (*38): 5182, с. 33—34.
 (*39): 4613, № 280, арк. 313 зв.— 331 зв.
 (*40): ВГАДА, Кн. Метр. Корон. № 135, арк. 606 зв. та 605; ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 220 зв.— 222.
 (*41): 4616, № 65, арк. 68—72.
 (*42): 4618, № 147, арк. 190 зв.
 (*43): 4613, № 280, арк. 313—331.
 (*44): 4633, № 310, арк. 267 зв.— 268.
 (*45): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 210 зв.— 212.
 (*46): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 18 зв.— 19.

Розділ VI

- (*1): 4601, № 64, арк. 72—73.
 (*2): ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 605—606 зв.
 (*3): АЮЗР, VII, V, 248—249.
 (*4): 4684, арк. 1407—1409.
 (*5): 4776, № 306, арк. 258.
 (*6): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв.
 (*7): 5182, с. 38.
 (*8): ЛБА, акт. кн. Галицького гроду № 215, арк. 1926.
 (*9): ЛБА, акт. кн. Галицького гроду № 215, арк. 1926.
 (*10): 4621, арк. 236—241.
 (*11): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 69 зв.— 70.
 (*12): 4618, № 148, арк. 190—193 зв.
 (*13): 4618, № 147, арк. 190 зв.— 193 зв.
 (*14): 4618, № 148, арк. 192—193 зв.
 (*15): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 211.
 (*16): ЛБА, акт. кн. Галицького гроду № 215, арк. 1888—1984.
 (*17): 4613, № 275, арк. 306 зв.— 307; 4728, арк. 554.
 (*18): 4633, № 306, арк. 265 зв.— 266 зв.
 (*19): 4613, арк. 306.
 (*20): 4613, № 275, арк. 307, 309—312.
 (*21): 4633, № 309, арк. 266 зв.— 267 зв.
 (*22): 5182, с. 30.
 (*23): 5182, с. 30.
 (*24): 1060, № 179, арк. 194 і далі; 4598, № 32, арк. 26.
 (*25): 4626, № 331, арк. 344 зв. від року 1750.
 (*26): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 208—210, 210—212, 220 зв.— 222, 258—260, 260—262 та 1В № 24, арк. 200/247—202/249 зв., 202/249—204/251 зв.
 (*27): ЛБА, акт. кн. Галицького гроду № 215, арк. 1972—1984.
 (*28): 4613, № 275, арк. 306.
 (*29): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 208 зв.— 212, 258—262 та 1В № 24, арк. 199—204 зв.
 (*30): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 262.
 (*31): 4635, № 332, арк. 343 зв.— 345.
 (*32): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 25, арк. 103/107 зв.— 104/108.
 (*33): 5182, с. 27—28, 33.
 (*34): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 24, арк. 355/468 зв.— 356/469.
 (*35): 4635, № 331, арк. 338.
 (*36): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
 (*37): 4633, № 310, арк. 267 зв.— 268 зв.
 (*38): 4633, № 308, арк. 266.
 (*39): 4613, № 275, арк. 307; 4599, № 86, арк. 105—107.
 (*40): 4613, № 275, арк. 309—312.
 (*41): 5182, с. 30.
 (*42): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 210 зв.— 211.
 (*43): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
 (*44): 4613, № 275, арк. 309—312.
 (*45): ЦДАДА, Кн. зап. Кор. 1В № 30, арк. 211 зв.
 (*46): 4613, № 275, арк. 309—312.
 (*47): 4613, № 308, арк. 266.
 (*48): 4684, арк. 1407—1409, 1417; 4776, № 306, арк. 263; 5182, с. 13.
 (*49): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв.
 (*50): 4776, № 306, арк. 263; 5182, с. 13—14.
 (*51): 5182, с. 18.

- *-52): 4776, № 306, арк. 263 зв.; 5182, с. 13, 16.
- (*53): 5182, с. 18, 21.
- (*54): 4684, арк. 1411 зв.
- (*55): 4776, № 306, арк. 263 зв.
- (*56): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 211.
- (*57): ЛБА, акт. кн. Галицького гроду № 215, арк. 1975—1984.
- (*58): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв., 75 зв.
- (*59): 4601, № 64, арк. 72—73.
- (*60): 4599, № 63, арк. 79 зв.—80.
- (*61): 4807, № 7, арк. 20—22; 4599, № 64, арк. 80 зв.—81.
- (*62): 4597, № 52, арк. 85—86.
- (*63): 4597, № 52, арк. 86—87.
- (*64): 4597, № 130, арк. 194—195.
- (*65): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 224—226.
- (*66): 4597, арк. 193.
- (*67): 4767, № 279, арк. 298—300.
- (*68): 5070, арк. 54 зв.
- (*69): 4613, арк. 293—297.
- (*70): 4613, арк. 297.
- (*71): 4613, арк. 297 зв.—299, 299 зв.—301, 302—305.
- (*72): 4613, № 275, арк. 293—313.
- (*73): 4633, № 311, арк. 268 зв.—271, від року 1634; 4633, № 306, арк. 262—263, від року 1637.
- (*74): 4613, арк. 312—313.
- (*75): 4597, № 46, арк. 69.
- (*76): 4599, № 63, арк. 79 зв.—80.
- (*77): АЮЗР, II, I, № 32.
- (*78): 4621, арк. 240 зв.—241.
- (*79): 4603, № 58, арк. 56. Дату гетьманського листа подано в записі помилково так: «писано в Чегерині 29 лютого 1613 (!) р»
- (*80): 5070, арк. 54 зв.
- (*81): 5070, арк. 56.

Розділ VII

- (*1): ЦДАДА, Кн. Суд. Справ ІІА, № 4, арк. 259.
- (*2): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 220 зв.—222; ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 606 зв., 605.
- (*3): 4613, № 280, арк. 313—331.
- (*4): 4613, № 280, арк. 313—331.
- (*5): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 18 зв.—19.
- (*6): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 60 зв.—72.
- (*7): ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 606 зв., 605.
- (*8): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв.
- (*9): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 5, арк. 333—342.
- (*10): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 220 зв.—222.
- (*11): 4633, № 308, арк. 265 зв.—266 зв.
- (*12): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 211.
- (*13): ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 606 зв., 605.
- (*14): 5182, с. 27—28, 38.
- (*15): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв.
- (*16): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв.
- (*17): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 60 зв.—72.
- (*18): 5182, с. 13 і далі.
- (*19): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 75—77; 4776, № 306, арк. 259—260 і далі.
- (*20): ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 70 зв., 75 зв.
- (*21): 4633, № 309, арк. 266 зв.—267 зв.
- (*22): 4633, № 308, арк. 266.
- (*23): 4618, № 148, арк. 193 зв.
- (*24): 4633, № 309, арк. 266 зв.—267 зв.
- (*25): 4599, № 63, арк. 79 зв.—80.
- (*26): ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 606 зв., 605;
- (*27): 4613, № 275, арк. 307; ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 258—260.
- (*28): 4633, № 309, арк. 265 зв.—267 зв.
- (*29): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 24, арк. 202, 247/200.
- (*30): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 24, арк. 356/469.
- (*31): 4633, № 275, арк. 309—312.
- (*32): 4633, № 308, арк. 266.
- (*33): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 210.

- (*33а): ВГАДА, Кн. Метр. Кор. № 185, арк. 606 зв., 605; ВСА, Старопол. відділ, під сигн. XLVI, кн. 8, арк. 75 зв.
- (*34): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 258—260.
- (*35): 4633, № 309, арк. 266 зв.— 267 зв.
- (*36): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 24, арк. 202 зв., 247/200, 356/469.
- (*37): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
- (*38): 4633, № 308, арк. 266.
- (*39): 4633, № 309, арк. 267 зв.
- (*40): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 258.
- (*41): 4633, № 309, арк. 266 зв.— 267 зв.
- (*42): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 208.
- (*43): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
- (*44): 4613, № 275, арк. 307, 309.
- (*45): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 221 зв.
- (*46): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
- (*47): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 260 зв.
- (*48): 4633, № 308, арк. 265 зв.— 266 зв.
- (*49): 4633, № 309, арк. 267.
- (*50): 4767, № 506, арк. 545 зв.— 546.
- (*51): 5182, с. 58.
- (*52): 5070, арк. 56.
- (*53): ЦДАДА, Кн. Зап. Кор. 1В № 30, арк. 208 зв.— 212, 258—262 та 1В № 24, арк. 199—204 зв.

ЗАСТАРІЛІ СЛОВА ТА ТЕРМІНИ

автентичний текст, автентик — той, що походить з першоджерела, достовірний

антецесор — попередній власник

апробація — схвалення, ратифікація

артикул — стаття статуту, закону чи іншого офіційного акту

асесорія, асесорський суд — суд при королівському дворі, убу-новажений розглядати справи шляхтичів

баниція — позбавлення громадянських прав і державного захисту за скоєння особливо тяжких злочинів; вигнання за межі держави

баскак — ординський збирач данини

Болохівська земля — давньосльов'янська історична область (XII—XIII ст.)

бортництво — збирання в лісах меду диких бджіл

буда — спорудження для виробництва поташу (*див.*)

бурмистр — вища посадова особа в місті-магдебургії, голова міського самоврядування. У деяких містах бурмистрами називали членів міської ради, оскільки вони по черзі виконували функції бурмистра

вагове — митний збір з товару під час зважування

вальний сейм — збори шляхти всіх воєводств для обговорення та прийняття законів, вирішення адміністративних питань, визначення податків тощо

ведлуг (водлуг) — згідно з

велебний — преподобний

веспол — спільно, разом

виказувати — тут: свідчити, виявляти

виламуватися — виходити з-під влади (юрисдикції)

вина — грошова кара, штраф

виправа — *див.* віно

вितворити — тут: створити, започаткувати

вишменений (вижменений) — вищепоіменований

відділ — тут: військовий загін, частина війська

відумерщина — майно, що по смерті селянина чи міщанина, які не залишили спадкоємців, переходить у власність феодала

війт — голова міського суду. Посада спадкова (коли війта призначав власник міста), згодом виборна. Війт здійснював управління міськими добрами (*див.*), провадив судочинство за допомогою лави (*див.*), мав великий вплив на вибір міської ради

віндікація — претензія, вимога через суд

віницька міра — місцеві визначення об'єму, ваги, довжини та ін. для товару, продукту

віно — майно чоловіка, призначене для жінки; до складу віна входили посаг — придане в грошах та виправа — одяг, рухомості, худоба

возний — судовий виконавець

волость — тут: округ міста чи замку з прилеглими селами

волощани — населення волості

Волощина — історична назва Молдавського князівства

гаківниця — важка рушниця з гаком спереду

Гетьманщина — історична назва Лівобережної України до скасування гетьманського управління (1764 р.) і козацько-старшинського самоврядування (1781 р.)

гойно — тут: щедро

головажка (головажня) — міра солі, брусок приблизно 2,5×5 см, середньою вагою 60—80 г

господар — великий князь або король

гостинець — великий торговельний шлях з митницями

гривна — грошова одиниця, дорівнювала 48 грошам польським

гріш литовський — грошова одиниця, дорівнювала 10 пенязям (денаріям). 60 грошей литовських складала копу

город — тут: замковий чи міський судово-адміністративний орган

двір, двірець (двор, дворець) — господарська садиба

делятор — позовник, прохач у суді

держава — тут: землі, одержані від господаря як нагорода за відбуту службу чи під умовою служби

державець (державця) — власник чи тимчасовий посідач земельного маєтку

децький (діцький) — служебник при урядку намісників великого князя, виконавець судово-адміністративних доручень

диляція — відстрочка судового засідання

дим — одиниця оподаткування: будинок та (чи) садиба

дідичний — успадкований від діда

добра — нерухоме майно, землеволодіння

доживотне володіння — володіння по кінець життя («живота»)

домен — спадкові земельні володіння великого князя, короля

донація — земельні маєтки, надані як нагорода від держави

доплив — притока

дослід — тут: дослідження

драб — шхотинець

дукт — офіційний показ границь маєтку, граничний обвід

жеби — щоб, якби

живність — тут: продовольство

забезпечити — тут: захистити

закреслений — тут: накреслений, зазначений

заповідати — тут: забороняти

зверхність — влада, підпорядкованість

звичлий — звичайний, звичний

звичаєве право — сукупність неписаних норм, звичаїв, схвалених та затверджених верховною владою

звічистий — споконвічний

звлаща (злаща) — зокрема, особливо

зем'яни — землевласники

злотий польський — грошова одиниця, дорівнювала 30 грошам польським або 24 грошам литовським

злотий червоний — грошова одиниця, дорівнювала 32 грошам польським (1501 р.), 50 грошам польським (1545 р.); золота монета вагою 3,5 г

змирщина (змирська куниця) — судовий податок на користь феодала

- імунізована громада** — громада, захищена від повинностей та тягарів
- інвазія** — навала, нашествя
- індикт** — одиниця обчислення часу за 15-річними циклами, починаючи «від створення світу»
- інкорпорація** — включення до складу, приєднання
- іннотесенція** — виклик до суду; повідомлення про виклик
- інтерполяція** — спосіб математичного обґрунтування статистичних відомостей, коли невідомі дані вираховуються за допомогою відомих або за зв'язком з ними
- інтромісія** — введення у володіння маєтком; акт про це
- кагал** — єврейське населення певної території, об'єднане на засадах самоуправління
- капщина (капщизна)** — митний збір за право продажу напоїв
- каштелян** — 1) комендант замку; 2) заступник воєводи; 3) сановник з функціями нагляду за станом укріплень і постачанням державних замків
- квитувати** — давати розписку
- кгвалт (гвалт)** — насильство
- кликівщина** — податок на утримання замкової сторожі (від «кликун» — пічний сторож у місті, замку)
- кляштор** — католицький монастир
- коломиїська сіль** — сіль з копалень Покуття (*див.*)
- колтиршове (колтришове)** — грубе сукно
- кемісар** — тут: особа, призначена для виконання справи, доручення
- коморник** — митник, наглядач на митниці
- компромісар** — полюбовний третейський суддя
- конвент** — тут: монастир
- кондеманата** — звинувачення; звинувачувальний вирок
- конституція** — тут: постанова сейму
- контумація** — відмова з'явитися на виклик суду
- конфірмація** — тут: затвердження, підтвердження
- копа** — грошова одиниця, дорівнювала 60 грошам литовським або 75 грошам польським. У 1563 р. 1 копа литовська дорівнювала 23,5 злотим польським
- копний суд** — суд сільської громади, який діяв за звичаєвим правом (*див.*), поєднуючи слідчі та судові функції
- копці** — межові пагорби, насипи
- королівщина** — земля, підпорядкована безпосередньо королю, де управління здійснювалося через староства, очолювані королівськими намісниками — старостами (*див.*)
- Корона** — Польське королівство
- Криж Святий** — Хрест Святий, тут в значенні «християни»
- куничне** — податок (спершу сплачуваний хутром, а згодом грошима) на користь державної скарбниці за право користуватися мисливськими, орними промисловими угіддями на господарській території; також податок за право торгівлі харчовими продуктами
- лава** — суд у місті-магдебургії
- лембек** — ? (міра)
- ленне володіння, лен** — феодалне земельне володіння, яке васал одержував від сеньйора (підлеглий від господаря) під умовою виконання певної служби, головним чином військової

лентвійт — заступник війта

Литовський Статут — кодекс законів Литовсько-Руської держави. Існував у трьох редакціях — 1529, 1566 та 1588 рр.

літерально — буквально, до слова

ловище — мисливські угіддя

локація — заснування осад; з погляду права — вилучення осад з-під земського права та надання їй права міського

лучити — сполучати, єднати

Люблінська унія — об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту (1569 р.)

Люблінський трибунал — вища апеляційна інстанція для Малої Польщі та українських земель у складі Речі Посполитої (з 1589 р.)

людність — населення

люньське — лондонське, назва тонкого сукна англійського виробництва

люстрація — періодичний опис замків з погляду їх оборонності, а також реєстри приналежних до замків об'єктів оподаткування (від лат. *lustrum* — податний чи фінансовий період)

магдебурзьке право — система правових норм, що регулювали рівень міського самоврядування в містах середньовіччя

магістрат — виборна міська управа, якій підлягали судово-адміністративні та податкові справи міста

мапа — географічна карта, план

марка — селянська громада західноєвропейського середньовіччя

маршалок — розпорядник двору, сейму, сеймику тощо

меновите — а саме, тобто

метрикант — писар канцелярії, складач метрики

миля — відстань, визначення якої коливалося від 5 до 8,5 км

міщани — населення міста; з розвитком станового устрою — міський стан

монополь — монополія

мостове — проїзне мито від мосту на утримання і ремонт мостів

мунімент (твердость) — маєтковий акт

наспижування — забезпечення продовольством

наспіл — спільно

овшем — проте, однак

огурщина (огурщизна) — податок на коней для війська

оправа (замку, міста) — сукупність збройних припасів і фортифікаційного забезпечення

ординація — припис, положення; закон

осипне (осип) — податок зерном (переважно вівсом)

очевистий — особистий

панцерні (слуги) — ті, які несли військову службу і жили у маєтку державця

пахолок — тут: слуга-зброєносець

пенезі (пенязі) — дрібна монета; назва грошового податку

переводити — тут: проводити, здійснювати

підводи — повинність на перевезення вантажу

підкоморій — межовий суддя

підскарбій — державний скарбник

- підсудок** — помічник судді, засідатель
- пленіпотенція** — уповноваження, довіреність
- пляц** — тут: місце; площа
- побережники** — лісова сторожа, лісівники
- поволовщина** — податок від рогатої худоби
- повстання** — тут: становлення, виникнення
- подимщина** — податок від садиби (обійстя)
- позем** — рівень
- покажчик** — тут: показник
- покотельщина** — податок від виробництва напоїв
- Покуття** — назва південно-східної частини Галичини з центром у Коломиї (XVII—XVIII ст.)
- положений** — тут: розташований
- поль** — половина м'ясної туші
- поминати** — тут: минати, проминати
- помірне** — торговельний податок з товару, який вимірювався мірами об'єму та стягався з кожної одиниці товару
- поневаж** — оскільки
- посесор** — власник; посідач, тимчасовий державець, орендар
- посольські інструкції** — настанови місцевої шляхти її представникам щодо питань, які обговорюватиме вальний сейм (*див.*)
- поспільство** — тут: міська громада
- постав** — міра сукна (32 лікті)
- поступати** — тут: просуватися вперед, прогресувати
- поташ** — калієва сіль вугільної кислоти. Застосовувався при відбілюванні та фарбуванні тканин, у виробництві мила, скла тощо. Видобувався шляхом виварювання з дерев'яного попелу
- право пропінації** — монополія на продаж пива або горілки лише за тими цінами, у тій кількості та у тих корчмах, які заздалегідь визначає володар цього права
- предпокладений** — пред'явлений, пропонований
- прекарний** — орендовий
- преречоний** — вищевказаний
- претекст** — підстава; привід, причина
- привлащати** — привласнювати
- провент** — прибуток, зиск
- протестація** — скарга до суду
- путні** (козаки, служебники) — ті, які отримували харчування (пути) при дворі державця
- п'ята** — місце, де сходяться межі сусідніх ґрунтів (маєтків)
- райця** — член міської уряду
- рачити** — зволити
- ребелія** — заворушення, бунт
- регалія** — права та привілеї, належні королю, які він обертає на користь свого васала чи намісника, — наприклад, право відкривати корчми (від лат. *regalia* — королівський)
- реєкта** — продовження строку
- реляція** — свідчення возного

рецепція — запозичення, пристосування, засвоєння певним суспільством явищ чи форм, які виникли в іншій країні або в інший час (від лат. *receptio* — прийняття, прийом)

ротмістр — тут: командир загону легкоозброєної рухливої кавалерії кількістю від 50 до 100 вершників

Руїна — період в історії України після визвольної війни до угоди «Про вічний мир» між Польщею та Росією (1686)

«Руська Правда» — кодекс права Київської Русі (XI—XII ст.)

ручка — ? (міра)

сагайдак — налучник

сеймик — з'їзд шляхти одного воєводства

селітра — азотнокисла сіль, складова частина пороху. Видобувалася з перегною старих могил та городищ

сервіторіат — королівський привілей, що звільняв з-під міської юрисдикції міських ремісників і купців; зарахування на королівську службу

серебщина (серебщизна) — грошовий податок, сплачуваний сріблом

скарб — тут: скарбниця

славетний — стале визначення міщанина

слажек — той, що походить з Сілезії

слобода — тут: звільнення на певний строк від податків і повинностей з метою закріплення осадників на незаселених землях; осада, мешканці якої користуються звільненням від податків та повинностей

срогкий (сьрогкий) — суворий, строгий

староства — судово-адміністративні округи в землях державного домена (*див.*), підпорядковані господарським намісникам — старостам

статечний — заможний (від «статки» — рухоме майно)

стація — повинність на утримання війська під час постою

сторожа — спостережний пункт в степу

сточище — річище, русло

ступневий — тут: поступовий

сугранний — суміжний

супліка — скарга

тарасувати (греблю) — складати мур з подвійних стін, скріплених поперечними балками, заповнюючи порожнину ґрунтом чи камінням

твердост — *див.* мунімент

тивун — управитель у волостях Великого князівства Литовського

тілесна присяга — присяга з колінопреклонінням (для непривілейованих станів)

толока — повинність на збирання врожаю. Під час толоки до роботи ставало все працездатне населення селянського двору за винятком когось одного

тягнути — тут: тяжіти

ув'язати — офіційно ввести у володіння

універсал — указ або грамота короля чи гетьмана до загального відома з повідомленнями про важливі події або з розпорядженнями господарського чи адміністративного характеру

Унія — тут: Люблінська унія (*див.*)

уряд — тут: 1) порядок, устрій; 2) керівництво

устава — положення, закон

уступ — уривок, фрагмент

уходник — сезонний промисловець на неосвоєних державних землях

фільварк (фільварок) — господарство, в якому продукція виробляється не тільки для задоволення власних потреб, але й на продаж

фіскальний — спрямований на інтереси фіску, державної скарбниці певного призначення (наприклад, королівської, старостинської) (від лат. *fiscus* — скарбниця імператорів на противагу державній)

фундувати — засновувати, закладати

фундуш — дарування майна, коштів, земель на церкви, монастирі тощо

цех — об'єднання міських ремісників однієї чи кількох споріднених спеціальностей з певними правами та обов'язками щодо захисту майстрів та підмайстрів від зазіхань феодалів, а також щодо виробництва й продажу продукції

циновий — олов'яний

цло — пограничне мито (на відміну від внутрішніх торгових зборів)

чинш — податок у грошовій формі

чопове — податок від виготовлення та продажу напоїв

шарварок — повинність на ремонт та будівництво фільваркових споруд, доріг і т. п.

шарпати — тут: грабувати

шафунок — володіння, керування; господарність

шос — податок з дому

юридика — територія, вилучена з-під міської влади, на яку поширюється судово-адміністративна влада певного володаря (старости, монастиря тощо)

юрисдикціани — населення, підлегле відповідній юрисдикції (*див.*)

юрисдикція — 1) підсудність, право чинити суд, вирішувати правові питання; 2) сфера правних повноважень певної установи

ярина — яре збіжжя

ярлик — ординська грамота на управління підлеглими Орді землями

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ЗА ЗМІСТОМ КНИГИ

VI—VIII ст.	— розселення слов'ян на Побожжі
XII ст.	— Побожжя у складі Київської землі
1146	— літописна згадка про город Прилук на Побожжі
XII—XIII ст.	— середнє Побожжя у складі Болохівської землі
кінець XII ст.	— вірогідна дата заснування Вінниці та Брацлава
XIII—XIV ст.	— татарське панування на Поділлі, заснування Подільського улуса
1241	— літописна звістка про завоювання Поділля татарами
1241, 1254	— походи князя Данила Галицького на Побожжя
1362	— перемога військ Великого князівства Литовського над ординцями в урочищі Сині Води, вигнання татар
1363—1393	— існування окремого Подільського князівства, в якому княжили брати Юрій, Олександр, Федір та Костянтин Коріатовичі
1363	— літописна звістка про збудування у Вінниці замку
1374	— надання Кам'янцю-Подільському магдебурзького права
1392—1430	— правління Витовта, великого князя литовського. Цього періода середнє Побожжя становить окрему адміністративну одиницю — «Литовське Поділля»
1393	— похід Витовта на Поділля, вигнання Коріатовичів
1393	— призначення Витовтом першого вінницького старости
1399	— поразка об'єданого польсько-литовсько-українського війська у бою з татарами; початок постійних татарських нападів, в т. ч. на Поділля та Брацлавщину
1430	— знищення Вінницького замку татарами
1430—1432	— правління Свидригайла, великого князя литовського. Цього періода середнє Побожжя входить до складу Волинської землі
1432, 1437	— надання руським князям та боярам рівних прав з князями та боярами литовськими
1434	— західне Поділля (Подільське воєводство) відходить до Польщі, східне Поділля (Брацлавське воєводство) — до Литви
1440—1492	— правління Казимира IV, великого князя литовського з 1440, короля польського з 1447

- 1447 — надання прелатам, князям, панам, шляхті та міщанам Великого князівства Литовського таких самих прав, як і в королівстві Польському
- 1455—1471 — правління Семена Олельковича (Симеона Олександровича), великого князя Київського. Цього періода середне Побожжя входить до складу Київської землі
- 1469 — перша згадка про вінничанина, студента Краківського університету («Johanne de Vupnijcza»)
- 1478—1515 — систематичні напади кримських татар
- 1491—1529 — старостування на Брацлавщині кн. Костянтина Острозького. З 1517 р. передав управління вінницьким і брацлавським староством кн. Роману Сангушку
- 1492—1506 — правління Олександра, великого князя литовського з 1492, короля польського з 1501
- 1504 — вйтівство у Вінниці Івана Шульги Долбинича
- 1505 — конституція «Nihil novi» («Нічого нового») про заборону королю приймати нові законоположення без згоди обох палат шляхетського сейму
- 1506—1548 — правління Жигимонта I, короля польського, великого князя литовського
- 1506 — перша згадка в актових джерелах про єврейський торговельно-промисловий прошарок у Вінниці
- 1508 — перша згадка в актових джерелах про вінницького ремісника («пан Пашина, кравець»)
- 1517—1529 — управління у Вінниці та Брацлаві кн. Романа Сангушка (за дорученням старости кн. Костянтина Острозького)
- 1529—1541 — старостування у Вінниці кн. Іллі Острозького
- 1529 — I Литовський Статут (кодекс законів Литовсько-Руської держави)
- 1529 — настановлення вйтом у Брацлаві Марка Чижевича
- 1530 — вйтівство у Вінниці Яцька Попенка
- 1532 — вйтівство у Вінниці міщанина Дедери
- 1541—1542 — старостування у Вінниці кн. Семена Пронського
- 1541 — спустошення Вінницького повіту татарами
- 1541 — напад побозького війська на чолі з барським старостою Б. Претвичем на Перекопську Орду
- 1541 — збройне повстання вінницьких зем'ян і міщан проти старости С. Пронського
- 1542—1550 — старостування у Вінниці кн. Федора Сангушка
- 1545—1552 — інтенсивне заселення Вінниці та Вінницької волості

1546	— дозвіл короля Жигимонта на мешкання у Вішніці зем'янських «людей»
1548—1572	— правління Жигимонта II Августа, короля польського з 1530, великого князя литовського з 1529
1550—1579	— старостування у Вішніці та Брацлаві кн. Богуща Корецького
1551	— зруйнування татарами Брацлавського замку
1558. 1 квітня	— «Устава на волоки», згідно з якою уся оброблювана земля мала бути зміряна та поділена на однакові ділянки — волоки (від 17 до 22 га — залежно від місцевості) з метою кращої обробки та значно більшого оподаткування
1558	— перенесення Вішніці на правий берег Богу
1560	— підпорядкування старості війтівського уряду та міщанської громади у Вішніці
1565	— створення Брацлавського воєводства з двох повітів — Брацлавського та Вішницького
1566	— II Литовський Статут
1569	— Люблінська унія, об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту
1570	— існування у Вішніці протестантської громади
1575	— спустошення Вішницького повіту татарами
1576—1586	— королювання Стефана Баторія
1578	— війтівство у Вішніці Описька Климченка
1579—1604	— старостування у Вішніці Юрія Струся
1580	— пожежа Вішницького замку
1587—1632	— королювання Жигимонта III
1588	— III Литовський Статут
1595	— повстання міщан у Брацлаві
1598	— Вішниця — столиця Брацлавського воєводства
1603	— війтівство у Вішніці Омеляна Богуфаловича
1604—1613	— старостування у Вішніці Валенти-Олександра Калиновського
1607	— конституція сейму, за якою міщан Київського та Подільського воєводств віддано під старостинську зверхність
1611	— конституція з заборобою міщанам володіти земськими маєтками та вимогою продавати їх пляхті (розвиток принципів конституцій 1496 та 1538 рр.)
1611	— конституція, за якою давні пляхетські двори у Вішніці звільнено від міських повинностей і податків
1613	— заснування у Вішніці єзуїтської колегії
1613—1620	— старостування у Вішніці Олександра Балабана

- 1620—1622 — тимчасове старостування у Вінниці Олександра Пясочинського
- 1622—1638 — старостування у Вінниці Адама Калиновського
- 1625 — близько цієї дати у Вінниці з'являється конвент (монастир) домініканців
- 1626 — напад татар на Побожжя
- 1630 — відкриття у Вінниці школи при єзуїтській колегії
- 1632—1648 — королювання Володислава IV
- 1632—1639 — існування закладеної Петром Могилою колегії при Вінницькому Братському Вознесенському монастирі
- 1638—1649 — старостування у Вінниці Яна Одривольського (Одживольського)
- 1638, 14 квітня — початок фактичного існування у Вінниці магдебурзького права
- 1638 — вийтвіство у Вінниці Семена Савченка
- 1639—1643, 1645 — вийтвіство у Вінниці Парфена (Пархома) Омеляновича
- 1640, 30 травня — ствердження королем Володиславом IV прав міста Вінниці на магдебургію
- 1643 — вийтвіство у Вінниці Андрія Давидовича
- 1648—1654 — визвольна війна українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти польсько-шляхетського панування, за утворення Української держави
- 1648—1668 — королювання Яна II Казимира
- 1648, 1 липня — вступ до Вінниці повстанців на чолі з М. Кривоносом
- 1649,
8 (18) серпня — Зборівська угода гетьмана Б. Хмельницького з Польщею. За умовами угоди король амністував учасників визвольної війни, повернув польським панам їхні маєтки. Стосовно Брацлавщини визначалося, що польському війську забороняється перебувати на території воєводства, адміністративно-судова влада переходить до козацької старшини; Поділля лишалося під владою польської шляхти
- 1651, березень — оборона Вінниці 3-тисячним загопом козаків на чолі з І. Богуном проти більш як 20-тисячної польської армії на чолі з М. Калиновським
- 1651,
18 (28) серпня — Білоцерківська угода гетьмана Б. Хмельницького з Польщею. За умовами угоди магнатам і шляхті на Україні поверталися усі маєтності. З Брацлавського воєводства реєстрове козацтво виселялося в королівщини Київського воєводства
- 1658, 16 вересня — Гадацька угода гетьмана І. Виговського з Польщею. Всупереч Переяславській угоді 1654 р. між Україною та Росією Україна проголошувалася «великим князівством Руським» у федерації з Польщею

- та Литвою. Угода обіцяла певні привілеї козацькій старшині, зрівняння в правах православних та католиків, надання Україні свободи друку, заснування українських університетів та гімназій. Одночасно відновлювалися повинності та маєтки, які існували до визвольної війни 1648—1654 рр.
- 1659 — поширення міських повинностей та обов'язків на мешканців церковних юридик
- 1669—1673 — королювання Михайла (Міхала) Корибута Вишневецького
- 1672, 18 жовтня — Бучацький трактат між Польщею та Туреччиною. Польща віддавала Туреччині Поділля, а Брацлавщина та південь Київщини переходили під владу турецького союзника гетьмана П. Дорошенка
- 1674—1696 — королювання Яна III Собеського
- 1674 — польська окупація Вінниці та Вінницького повіту
- 1690 — зосередження у Вінниці козацьких сил на чолі з полковником С. Самусем
- 1697 — постанова сейму про знищення усіх прав для руської мови, забезпечених Люблінською унією. Відтепер усі місцеві акти повинні були також вестися «по-польськи, але не по-руськи»
- 1699 — постанова сейму про ліквідацію козацтва на Брацлавщині та Київщині
- 1703—1704 — придушення шляхтою козацько-селянського повстання на Брацлавщині
- 1722—1756 — старостування у Вінниці Людвіка Калиновського
- 1756—1782 — старостування у Вінниці Чосновського
- 1765 — виступ вінничан проти старости
- 1768 — Барська конфедерація
- 1768 — Коліївщина
- 70-ті рр. XVIII ст. — припинення діяльності братської школи у Вінниці
- 1790 — надання Вінниці **широкої автономії** за магдебурзьким правом
- 1791, 3 травня — проголошення **першої польської конституції**. Поміж іншим визначала **права міст-магдебургій**
- 1793 — приєднання Брацлавщини та Поділля до Російської імперії внаслідок поділу Польщі між Росією, Австрією та Пруссією (так званий II поділ Польщі).
- 1798 — запровадження у Вінниці «Городового положення», за яким до міського стану зараховувалися усі мешканці міста, власники міських нерухомостей, члени цехів і гільдій без обмежень за релігійними чи національними ознаками; управління містом переходило до рук торговельно-промислової верхівки

Іменний покажчик

- Аксак, зем'янин 225
 Антонович В., історик 6, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 63, 88, 111, 112, 128, 131, 135, 171, 198, 214, 221, 234, 293—295, 297, 318, 319, 344, 349, 350, 369, 392, 398
 Антонович Івашко, дворянин 67, 170.
 Аполонія, дочка Ф. Стрижавського 339
 Багалій Д., історик 83, 115
 Бадришко, службник Коріатовичів 114
 Байбуза Григорій, писар 341
 Балабан Гедеон, львівський єпископ 340
 Балабан Олександр, вінницький староста 272, 340, 341
 Балич Сенько, міщанин 144
 Балінський М., історик 369, 370, 375
 Барсов М., історик 40
 Бату (Батий), хан Золотої Орди 46
 Белов Г. фон, історик 18, 19, 20, 24, 25, 133
 Бикін, міщанин 143, 162
 Бируля О., краєзнавець 32, 122
 Білий Милохна, шляхтич 341
 Білінський М., краєзнавець 122
 Білоус Петро, шляхтич 306, 313, 315, 372, 382, 384
 Білоусенко Лаврін, міщанин 257, 261
 Бобровник Левко, міщанин 139
 Богас з Вінниці, козак 144
 Богун Іван, полковник 166
 Богучалович Омелян, вінницький війт 164, 366
 Бона, королева 338
 Боняк, половецький хан 40
 Боплан Г.-Л., військовий інженер, мемуарист 31, 75, 252
 Брашкович Петро, зем'янин 73
 Бужениченко (Бураличенко) Іваніна, бурмистр 164, 165, 379
 Буженко (Бужениченко) Андрушко, бурмистр 164, 165, 379
 Бумпо Натаніель, герой творів Д. Фенімора Купера 82
 Василенко М., історик 6, 12
 Василина, міщанин 196
 Василь Іванович, священик 237
 Василькова Галка, міщанка 164, 275, 306, 313, 315, 317, 372, 377, 382, 384, 385
 Витовт (Вітовт), великий князь литовський 41, 43, 45, 50, 61, 63, 66, 68, 71, 74, 76, 86, 87, 89, 90, 93, 99, 101, 102, 109, 112, 113, 116—119, 123, 125, 133, 134, 170, 173—177, 180, 187, 188, 190, 210, 214, 216, 217, 231, 353, 391, 393
 Вишневецькі, князі
 — Дмитро 338
 — Олександр, черкаський староста 197, 318
 — Христина 249
 Вишомірський Ян, шляхтич 334
 Вільга 347
 Вірбовський, вінницький ротмістр 229, 230
 Владимирський-Буданов (Буданов) М., історик 17, 19, 21—23, 48, 62, 63, 67—69, 72, 74, 77, 78, 91, 93, 109, 112, 116, 128, 131, 135, 137, 140, 144, 147, 160, 162, 175, 198, 224—226, 234, 339, 350, 389, 392
 Войтек, міщанин 110
 Володимир Галицький, князь 40
 Володислав, король 108
 Володислав IV, король 167, 173, 283, 284, 299, 300, 302, 303, 321, 334, 345, 369, 370, 372, 374, 376, 386
 Волощенко Роман, міщанин 144
 Волощенко Сенько, міщанин 144
 Волчкович Я., шляхтич 204, 238—240
 Вороновицькі, зем'яни 225
 — Івашко 73
 Гагара Василь, прочанин 252
 Гайденштайн (Гейденштайн) Р., хроніст 255
 Галицький, див. Струсь Юрій
 Гальбан А., історик 21, 369, 384
 Ганна, дочка Ф. Стрижавського 340
 Ганьський А., шляхтич 246
 Гараменко Тонець, міщанин 362
 Гарасименко Антонеч, міщанин 364
 Гарасимович (Гарасименко), міщанин 140
 Гваніні (Гваньїні) А., хроніст 46, 183
 Гегель К., історик 19
 Гладкий Іван, бурмистр 164, 165, 377, 379
 Глазина (Глазиня?), князь (княгиня?) 102
 Глінерович Ян, шляхтич 337
 Годута, міщанин 144
 Головня Петро, князь 362, 363
 Гончар Іван, міщанин 192
 Гончар Федір, міщанин 192
 Гончаренко Андрій, міщанин 364
 Горецький Юрій, вінницький підстароста 276
 Горнотай Іван, зем'янин 73
 Горчинський Ремігян, шляхтич 340
 Греков Б., історик 14, 79
 Грибунович Михайло, зем'янин 225
 Гринько, службник Коріатовичів 63, 115
 Грінченко Б., письменник, лексикограф 92
 Гроїцький Б., правник 380, 384
 Грохольський М., шляхтич 311
 Грушевський М., історик 6, 34, 40, 63, 79, 85—89, 93, 114, 121, 174, 359
 Гулевич, шляхтич 166
 Давидович Андрій, вінницький війт 164, 379
 Данило, зем'янин 60, 65
 Данило Галицький, князь 88, 89
 Дашкевич Остафій, черкаський староста 338
 Дашко, міщанин 164, 274
 Дашковичі, зем'яни 72, 176

- Гарман 51, 71
 — Федько 51, 63, 71, 72, 101, 118, 176;
 див. також Клещовські, Шендеровські
 Девлет-Гірей, кримський хан 46
 Дедера, вінницький вїт 141, 356
 Дедера Сенько, міщанин 142
 Дедерич (Дедеренко) Супрон, міщанин 140, 364
 Демид, зем'янин 68
 Дем'ян, крутнівський вїт 360
 Дем'яшенко Сергій, шляхтич 70
 Дем'яшенко Семен, шляхтич 70
 Дешковські, зем'яни 67
 — Богущ, городський урядник 342
 — Василь 67
 — Геннадій, ігумен 67, 259
 Дешковський К., шляхтич 334
 Дешковський М., шляхтич 334
 Дешковський С., шляхтич 334
 Дешковський Я., шляхтич 67
 Доброслав Судьич (Суд'їч), боярин 106
 Довнар-Запольський М., історик 23, 77—79, 112, 131, 135, 239, 362, 392
 Доможирич, боярин 106
 Дубиніс, міщанин 225
 Дубицькі, зем'яни 196, 197
 — Дубицька (Кмитичівна) 57, 73, 200
 — Іван 196
 — Павло 53, 196
 Дубицькі, міщани 196, 197, 407
 — Ждан 164, 196, 274
 — М., голова братства 409
 Дяковський О., шляхтич 149
 Енгельс Ф. 83, 93, 116, 129, 135, 392
 Євсій, боярин 44, 60, 65
 Єремії, бурмістр 164, 379
 Жабокрицький В., шляхтич 334
 Жабокрицький М., шляхтич 334
 Жигимонт I (Сигізмунд), король і великий князь 48, 55, 57, 61, 63, 68, 108, 109, 112, 149, 150, 155, 171, 181, 182, 204, 207, 216, 236, 328, 355
 Жигимонт II Август (Сигізмунд Август), король і великий князь 81, 107, 108, 126, 127, 170, 173, 190, 202, 203, 207, 212—215, 218, 219, 223, 229, 238, 290, 318, 319, 341, 361, 369
 Жигимонт III (Сигізмунд III), король 16, 47, 72, 197, 224, 244, 265, 279, 283, 284, 297, 372
 Житкевич Тихон, зем'янин 171, 355
 Житкевичі, шляхтичі 171
 — Данило 171, 343
 — Іван Лукич 343
 — Лука 171, 343
 — Федір 171, 343
 Жос Омелян, міщанин 139
 Журба Федір, міщанин 164, 274, 317
 Заборовський Василь, житомирський намісник 290
 Закжевський М., шляхтич 341
 Закжевські, подружжя, шляхтичі 250, 337, 341
 Зарубин, зем'янин 73
 Збарзькі, князі 59, 246
 — Мих., брацлавський намісник 55, 356
 Зеновевич Юрій, шляхтич 110
 Зиха А., історик 130
 Золотар Кунаш, міщанин 145
 Зом К., історик 20, 24, 133
 Зуб Андрій, селянин 253, 267
 Іван з Вінниці, козак 144
 Іван з Вінниці, студент 262
 Іван Шебакович, міщанин 237
 Ігор, князь 221
 Кадзидловський Альберт, секретар королівської канцелярії 370
 Казимир IV, король і великий князь 47, 48, 61, 108—110, 117, 182, 210, 295
 Калетинський Мих., власник Тиврова 407
 Калиновський Адам, вінницький староста 266, 272, 287, 306, 312, 339, 340, 341
 Калиновський Валенти-Олександр, вінницький староста 244, 254, 255, 264, 270—272, 277, 280, 287, 290, 336, 341, 366, 370—372, 383, 387
 Калиновський Людвик, вінницький староста 405
 Калиновський М., чернігівський воевода 98, 247, 248, 250, 251, 260, 309—312, 342, 366, 371, 383, 388
 Каліта, міщанин 190, 208, 274, 280
 Каманець І., історик 160
 Каманецький В., історик 77
 Капуста, князь 178
 Карака Андрушко, міщанин 145, 364
 Каренко Супрон, отаман 139, 157
 Кауфман О., історик 93, 94, 132
 Кейтген Е., історик 19, 20, 24, 130, 133
 Кельбовський Ян, зем'янин 225
 Киптаєнко, міщанин 140
 Киптай Василь, міщанин 140, 145
 Кій, син Г. Сидорової 110
 Кістяковський О., історик 384
 Клещовські, шляхтичі 72, 140, 152, 225
 — Ілля 250
 — Степан 256
 — Ян 249;
 див. також. Дашковичі, Шендеровські
 Клименко Онисько, вінницький вїт 97, 205, 206, 222, 274, 283, 316, 366, 368
 Клованець Михайло, швець 164, 258
 Ключевський В., історик 79, 85, 221
 Кмита, зем'янин 60, 63, 64
 Кмита, вінницький ротмістр див. Кмитич Олександр
 Кмита Дмитро (Кмита Олександрович), зем'янин 57, 68, 71, 200, 201
 Кмитичі, зем'яни 57, 63, 71, 201, 342
 — Олександр, вінницький ротмістр 57, 200, 229
 — Семен 57, 64, 71, 73, 124, 152, 200, 338
 — Филон 32, 237, 243
 Коваль, міщанин 227
 Коваль Іван, міщанин 164
 Козленко Іван, міщанин 164

- Койдаш Григор, служебник 359, 360, 362
Кокис Семен, міщанин 139
Колмага, міщанин 145
Коломийченко Василь, козак (?) 349
Комаровський Станіслав, шляхтич 172, 200
Кордиш Скобейкович, зем'янин 73
Кордишова, зем'янка 225
Корецькі, князі 245
— Богуш Федорович, вінницький староста 58, 170, 200, 208, 211, 212, 229, 230, 246, 327, 340, 359, 364
Корзон Т., історик 406
Коріатовичі, князі 41, 42, 44, 45, 61, 63, 72, 76, 77, 86—89, 104, 105, 114—116, 118, 120—123, 125, 133, 134, 197, 205, 206, 210, 216, 217, 326, 353, 390, 391
— Олександр 326
— Федір 41
— Юрій 115, 326
Косаківський Мик., шляхтич 340
Костюк, міщанин 164
Костюкович Івашко, міщанин 363
Котан Хома, міщанин 144
Котельник, міщанин 227
Кохановські, шляхтичі
— Олександра, уродж. Красносельська 340
— Ольбрихт 340
Коцуби (Коцуби, Козуби, Якушинські), зем'яни 64, 66, 124
— Борис 53, 65
Кошки (Кошці), зем'яни 69, 70, 151, 224; див. також Стрижавські
— Андрій Юхнович 236
— Іван Юхнович 236, 237
— Юхно 236
Кощенко, міщанин 164, 317
Кравець Саливон, міщанин 192
Кравченко Гриньць, міщанин 192
Красносельські, шляхтичі 333, 340
— Дмитро 246
— Настя (Настасія) 244, 333
Кривонос Максим, полковник 166
Кривопуст, міщанин 140
Кримський А., орієнталіст 12, 145
Крокос В., ґрунтознавець 122
Кронковський Станіслав, шляхтич 339, 340
Кропивницькі, шляхтичі 208, 280
— Мих., брацлавський підсудок 248, 249, 307, 337
— Северин, брацлавський земський писар 242, 243, 257, 276, 277, 284, 288, 341, 342, 367
Куєвнович Сенюта, міщанин 142, 162
Кузьминич Зна, намісник вінницького старости 236
Кулішер І., історик 79
Кумайло, міщанин 164, 274, 317
Куменко Мацко, міщанин 225
Куницький-Яцковський Іван, зем'янин 73
Куницький-Яцковський Лаврін, зем'янин 73
Куторович Нисько, міщанин 142, 162
Кутшеба С., історик 24, 130
Кучура, селянин 51, 97
Кушнір, міщанин 227
Кухарський Ян, шляхтич 336
Лагода Івашко, міщанин 141
Лагоденко Андрушко, міщанин 141, 164, 306, 314
Ласко Михайло, гродський суддя 341
Ласко Ф., шляхтич 266, 306, 341
Лаш Станіслав, державець 64, 253
Левассер П.-Е., історик 83, 175
Ленц, міщанин 142, 162
Ленчиць, міщанин 142, 162
Леонтович Ф., історик 128, 226
Лешко Іван, міщанин 143, 162
Лешкова Федоровая, міщанка 143 162
Лизогуб Ян, полковник 332
Линниченко І., історик 77
Лис Прохолод, міщанин 164, 334
Лисень Іван, шляхтич 70
Литвиненко, міщанин 141, 142, 162
Лишня, селянин 51, 97
Ліпінський Т., історик 369, 370, 375
Ліпперт, історик 130
Ловмянський Г., історик 77, 78, 176, 198
Лукашевич Костянтин, міщанин 164, 260, 275, 306
Лупша, міщанин 144
Любавський М., історик 16, 74, 79, 110
Люшер А., історик 24, 298
Лянге О., історик 18, 121
Лях Амброжей, міщанин 162
Лях Станіслав, міщанин 143, 162
Магомет, полоняник 145
Маркс К. 23
Марчинський В., краєзнавець 32—36, 99, 254
Масинич Каранда, міщанин 145
Матвій, вінницький протопоп 306
Маурер Г., історик 24
Мелешко (Мелешкович) Іван, шляхтич 267, 273, 280
Мелешко (Мелешкович) Ярмола, служебник 170, 172, 180, 200, 202, 280
Менглі-Гірей, кримський хан 46, 295
Миклашевський І., історик 95, 96, 99, 189, 197
Миклашевські, міщани 407, 408
Микулинські, зем'яни 46, 63, 170
— Богдан 45, 61
— Іван Богданович 46, 61
— Карпо Іванович 34, 45, 60, 61, 90
— Мар'яна 342
— Олехно Іванович 61
— Супрун Іванович 61, 62
Митко Федорович, зем'янин 102
Михайло, король 160
Михель, купець-єврей 185, 259
Михно, служебник Семена Омельковича 67
Мишко, зять Перехабена 140
Могила Петро, митрополит 262, 396
Модрівський А., серадзький підчаший 349
Молибожич, боярин 106

- Молчановський Н., історик 41, 61, 63, 84, 86, 87, 89, 93, 103, 114, 115, 118, 121, 298
- Монтвид, державець Брацлава 118
- Морхін, міщанин 143, 162
- Московкин Горайн, міщанин 225
- Московленко Грицько, міщанин 164, 274
- Мосуренко Семен, міщанин 257, 261
- Налистен Денис, міщанин 139
- Налистен Іван, міщанин 139
- Негребецькі, подружжя, шляхтичі 333, 337
- Нейман Ч. (Ц.), краєзнавець 33, 34, 50, 53, 58, 69, 70, 72, 172, 201, 244, 254, 339, 341
- Немира, служебник Коріатовичів 114, 115
- Новицький І., історик 54, 92, 93, 129, 221, 226
- Огридовський Андрій, шляхтич 306, 314
- Одривольський (Одживольський) Ян, вінницький староста 250, 299, 300, 304—306, 309, 312, 314, 323, 324, 330, 333, 334, 341, 342, 344, 371—374, 376, 397, 400
- Олег, князь 40
- Олександр, великий князь і король 46, 48, 57, 63, 66—68, 71, 72, 101, 102, 108—110, 118, 171, 172, 176, 177, 182, 207, 210, 214, 217, 329, 354, 356, 361, 362, 369, 370, 372
- Олександрович Голунка, державець 69
- Олександр Дмитрович, ротмістр див. Кмитих Олександр
- Олександрович Дмитро, житомирський намісник 207
- Олекшич Кость, міщанин 364
- Ольгерд, великий князь 41
- Омельяновичі, міщани 317
- Парфен (Пархом), вінницький вїйт 164, 165, 167, 259—261, 274, 275, 306, 314, 316, 333, 366, 370, 373, 378, 379
- Тетяна 164, 167, 306, 316
- Онацкевич Гришко, зем'янин 73
- Оршовський Ян, шляхтич 251, 265, 341
- Острозькі, князі
- Ілля, вінницький староста 58, 172, 340
- Костянтин, вінницький і брацлавський староста 68, 181, 182, 205, 222, 258, 294, 340
- Я., канівський староста 59
- Очесальський М., брацлавський підсудок 300, 301, 304, 305, 312, 323, 324
- Очесальські, подружжя, шляхтичі 342
- Павло Іванович, слуга С. Кропивницького 276
- Павлов-Сільванський М., історик 226
- Павлович Яків, міщанин 139
- Павловські, міщани 407
- Паїсій, патріарх єрусалимський 253
- Пашина, кравець 192, 195
- Педченки, міщани 197; див. також Постолювські
- Песочинські, шляхтичі 246
- Пекосінський Ф., історик 130
- Перехабан (Перехабен, Перегабич) Миско, міщанин 140, 195
- Перехобненко Івашко, міщанин 140
- Петкевич Богдан, міщанин 138
- Петровський, шляхтич 334
- Петрушевський В., шляхтич 334
- Пинчукевич Процько, міщанин 141, 142, 162
- Підвербні, міщани
- Ганна 164, 333
- Іван 164, 333
- Маруся 164, 263, 333
- Степан 164, 263, 333
- Підгороденський, шляхтич 246
- Піренн А., історик 18, 24, 133
- Пічета В., історик 23, 79, 107, 240, 294, 332
- Пограбій А., картограф (?) 32
- Погребицький Грицько, зем'янин 32, 47
- Покидин Семен, міщанин 225
- Полагенко Яцько, міщанин 362, 363
- Полацький, історик 130
- Попенко Яцько, вінницький вїйт 124, 356, 357
- Попович Івашко, зем'янин 196
- Портянюха Федір, міщанин 207, 278
- Постолювські, зем'яни 196, 197
- Ганна 196
- Семен 196
- Потапович Юша, зем'янин 236
- Потоцька, шляхтянка 312, 342
- Потулах Ярош, міщанин 164, 168, 349, 387
- Претвич (Претвиць, Претвицький) Бернат, барський староста 46, 233, 338
- Пронкевич (Пронкевич-Случанин) Василь, міщанин 139, 328
- Пронський Семен, князь, вінницький староста 143, 193, 211, 231, 327, 340, 356, 359, 360
- Пустовїт, міщанин 141, 275, 317
- Пустовїтенко Миско, міщанин 141, 164
- Путятич Дмитро, князь 46
- Пушкар, міщанин 227
- Пшерадовський Мацей, шляхтич 339, 340
- Пясочинський Олександр, вінницький староста 287, 341
- Пясочинські, шляхтичі 257
- П'ятничанський Миско, див. Демидовський
- Раціборанський Я., шляхтич 334
- Реппель Р., історик 369
- Річель С., історик 133
- Рожков М., історик 77, 79
- Розбїський Петро, черкаський ротмістр 225, 229
- Ролле Й.-А., краєзнавець 32, 139, 141
- Ружинський Мик., князь 72
- Руліковський Е., краєзнавець 65
- Сабаровський Семен, шляхтич 75, 145
- Сабаровські (Сабаровські), шляхтичі 75, 280
- Сава з Вінниці, козак 144

- Савинич Іван, міщанин 139
Савостіанов О., краєзнавець 122
Савостьянець, коваль
Савченко (Саценко) Семен, бурмістр 164, 377, 379
Савчук Ю., історик 6
Садовський Андрій, шляхтич 170, 172, 200, 202
Саливон, швець 164, 258
Саливон, Криволів зять, міщанин 225
Самойлович І., гетьман 349
Самусь С., полковник 168
Самченко Семен, міщанин 164, 379
Самченкович Семен, бурмістр 164, 165, 379
Сангушко (Сангушкович) Ф., князь, вінницький староста 126, 193, 217, 232, 236, 327, 340, 360
Сангушкович Роман Федорович, князь, брацлавський воевода, житомирський староста 212, 230, 265, 340, 341
Свидригайло, великий князь литовський 34, 44, 45, 60, 61, 63, 65, 76, 87, 90, 99, 102, 115, 117, 159, 218, 327
Світунувич, зем'янський підданий 51, 97
Святополк, князь 40
Святослав, князь 221
Севрюк Єрмак, міщанин 225
Севрюкович (Севрукович, Севрюченко, Севрученко) Борис, десятник 140, 143, 358, 364, 365
Семен Оделькович (Симеон Олександрович), великий князь київський 67, 73, 76, 91, 102, 109, 119, 120, 125, 210, 214, 391
Сенченко Семен, міщанин 164, 379
Сенченко Яцько, писар 164, 380, 385
Сенькевич Микита, канівський війт 139
Сенявський Адам, власник м. Меджибожа 374
Сенявська Катерина, власниця м. Сатанова 331
Сераковський, шляхтич 334
Сербин Милець, міщанин 144
Сергієвич В., історик 226
Сидорова Ганка, міщанка 110
Сироватка Михайло, бурмістр 152, 164, 165, 379
Сироватка Федець, підданий Клещовських 140, 152, 225
Сироватченко Прокіп, підданий Клещовських 140, 152, 225
Сич Богдан, міщанин 164, 334
Сіцінський Є., краєзнавець 12, 38
Сквирський А., міщанин 410
Скочек І., історик 18
Скрипка Іван, міщанин 164
Слабченко М., історик 358
Следзіовський, шляхтич 165, 260, 274, 306, 314, 378
Следзіовський А., шляхтич 334
Случанин Василь, див. Пронкевич-Случанин Василь
Случанин Федір, міщанин 328
Собко Степан, порохівник 164, 258, 260
Соловійвський Василь, шляхтич 170
Солонина, полковник 349
Сопега Павло Іванович, брацлавський державець 355
Сорока, міщанин 140
Сохановська Гелена, шляхтянка 259
Сталін Й. 6
Степан Демидович, зем'янин 68, 181, 182
Степанович Миско (Демидовський, П'ятничанський), зем'янин 57, 68, 73, 181, 182, 201, 239
Стефан, король 127, 159, 206, 243, 253, 283, 284, 290, 295, 329, 369, 370, 372
Стефан Баторій, король 339
Стжемеський Станіслав, шляхтич 168, 349, 387
Стирта Олексій, міщанин 139
Стреченович Гринько, державець 44, 102
Стрижавські, зем'яни, див. також Кошки (Кошичі)
— Гнівош 51, 58, 69, 72, 73, 97, 243, 244, 341
— Матвій 69
Стрижавські, шляхтичі
— Дмитро (Дмитрович) (Кошка-Стрижавський) 58, 172, 200
— Самуїл 339
— Федір 339, 340
Струсь Юрій, вінницький староста 36, 58, 139, 145, 149, 244, 251, 256, 257, 264, 265, 270, 276, 277, 284, 285, 288, 324, 341, 367
Сумцов М., історик 99
Тетяна, дочка С. Собка 164, 260
Тетяна, дочка Ф. Стрижавського 339, 340
Тещенко, міщанин 164, 317
Тивонович Кіндрат, зем'янин 72
Тивонович Левко, зем'янин 72
Тименецький (Тименецький) К., історик 15, 24, 25, 106, 121, 130, 197
Тиненко Тишко, бурмістр 164, 165, 370, 373, 379
Тимкович Максим, зем'янин 60
Тиша Федір, зем'янин 69
Тишкевич, шляхтич 56
Тишкевичі, шляхтичі 56
Тищенко Роман, брацлавський війт 139
Томаненко Митко, міщанин 225
Троцький, міщанин 142, 162
Трунченко Михайло, міщанин 164, 306, 314
Трусенко Сенько, міщанин 364
Туношко, Чорнігів син, міщанин 143
Турчин Ходор, міщанин 139
Тютько, міщанин 195
Урменчиць, міщанин 145
Ус Тишко, міщанин 364
Успенський Ф., історик 80
Утатровчин, міщанин 142, 143, 162
Ушколо Іван, бурмістр 164, 370, 373, 379

- Ушкало Сахно, міщанин 164, 260, 275, 306, 317
 Федорова Марія, зем'янка 177, 186, 236
 Федір, пушкар 246
 Федько, син Г. Сидорової 110
 Фенімор Купер Д., письменник 44, 82
 Флак І., історик 24, 298
 Фрус Андрій, міщанин 162
 Фурманенко Панас, міщанин 164, 334
 Фурманенко Степан, міщанин 164, 334
 Хаджі-Грей, хан 87, 122
 Хмельницький Богдан, гетьман 346
 Хмельницький Юрій, гетьман 346
 Хмільницькі, бояри 60, 61, 117
 — Васько 44, 60
 — Кіндрат (Кондрат) 44, 60
 Хойницький Станіслав, вінницький підстароста 206
 Холод Бажан, міщанин 164, 263, 334
 Хруслинський Андрій, шляхтич 245, 270, 277, 280, 281, 341
 Хрушлинський Мартин, шляхтич 47, 56, 58, 208, 245, 265, 266, 270, 271, 341
 Цветкович, міщанин 144
 Цюлковський Леонард, шляхтич 277
 Черкаський І., історик 85
 Черленковські, шляхтичі
 — Іван 245, 265, 267
 — Сильвестр, брацлавський земський писар 249
 — Ст. 249
 Чернецький Ст., шляхтич 333, 342
 Чижевич Марко, брацлавський війт 355
 Чоботар, міщанин 227
 Чоботар Кузьма, міщанин 192
 Чорніовський, шляхтич 337
 Чосновський, вінницький староста 405, 408
 Шановцов, зем'янин 73
 Шаповал Степан, міщанин 164
 Шашкевичі, шляхтичі 246
 — Василь 244
 — Євст. 340
 Шейшей, міщанин 145
 Шелест, міщанин 140
 Шелестенки, міщани 140
 — Денис 257, 261
 — Матяш 257, 261
 — Федір 257, 261
 Шендеровський Мих., шляхтич 172, 200
 Шендеровські, зем'яни 72; див. Дашковичі
 Шеремет Дм., зем'янин 256
 Шимонкович Михель, брацлавський і вінницький митник 258
 Шипович І., краєзнавець 12
 Шпаченко Йосип, міщанин 164, 334
 Шпаченко Лесько, міщанин 164, 334
 Шрубенко Хурс, міщанин 145
 Шульга Іван (Івашко) Долбинич, вінницький війт 140, 145, 195, 196, 224, 354, 356
 Шульжич (Шульжич-Котеневський, Шульженко) Масина, зем'янин 140, 196, 224, 258, 356
 Шумилов В., архівіст 62
 Щербина Ф., історик 83, 94, 95, 104
 Щербич П., правник 384
 Щученко Лесько, міщанин 164
 Юрій, отаман 157
 Юркович Клецько, міщанин 363
 Юровський Ян, шляхтич 334
 Юшков С., історик 14, 85
 Яблоновський О., історик 33, 63, 74, 96, 144—146, 148, 160, 254, 255
 Яблоновський Ян, вінницький староста 348
 Яковицький Василь, дворянин 362
 Якубович Михно, вінницький намісник 73, 236
 Якушинська Гелена, дружина А. Хруслинського 341
 Якушинські, зем'яни, шляхтичі 65, 188, 269, 300, 301, 304, 312, 373; див. також Коцуби
 Ян Казимир, король 166, 302, 345, 346, 374, 386
 Ярмола, зем'янин 60, 64, 117
 Ясевич Панас, зем'янський підданий 51, 97

Географічний показчик

- Адамгород, м., див. Тростянець, смт Бабани (Бабань), р. 256
- Бабин, с., нині Іллінець, р-ну 252
- Багринівці, с., нині Літин, р-ну 44, 60
- Байків, с., нині Байківка Калинів, р-ну 46, 53
- Бакота, м., нині с. Хмельниц, обл. 114, 115
- Балкани 144
- Балтика 242, 253
- Бар, м., див. Рів, м.
- Баран, р. 27, 28, 35
- Барщина (Барське Побожжя), див. Побожжя
- Бердичів, м. 31
- Біла Церква, м. 16, 252, 297, 349
- Білгород (Белгород), м. 189
- Білгородська лінія 79, 80
- Біликівці, с., нині Жмерин, р-ну 44, 102
- Білобережжя 319
- Білорусь 143, 153
- Бог (Південний Буг), р. 27—40, 43, 47, 58, 66, 69—71, 73—76, 97, 115, 116, 119, 122, 123, 133, 138, 157, 170—172, 174, 198, 200, 201, 207—209, 213, 217—219, 225, 226, 231, 233, 243, 244, 251, 252, 260, 265, 266, 268, 274, 305, 310, 317, 334
- Богуслав, м. 318
- Божський (Божськ), м. 40, 43
- Болохівська земля 40, 41, 43, 80
- Борків, с., нині Літин, р-ну 45, 61, 64, 170
- Борсків, с., нині Тиврів, р-ну 244
- Ботниківці, урочище 244
- Бохоники, с., нині Вінниц, р-ну 249
- Браїлів, м-ко, нині смт Жмерин, р-ну 32, 34, 252
- Брацлав (Браслав, Брянславль), м., нині смт Немирів, р-ну 28, 30, 33, 39, 41, 42, 46, 61, 75, 86, 102, 103, 110, 113, 118, 122, 131, 144, 150, 184, 185, 193, 218, 221, 222, 229, 233, 235, 254, 255, 275, 293, 294, 347, 349, 355, 356, 358, 391, 406
- Брацлавська волясть 55
- Брацлавська тма 87
- Брацлавське воєводство (Брацлавщина) 11, 23, 25, 27, 32, 33, 46, 50, 53—56, 63, 70, 72, 76, 77, 92, 96, 107, 138, 139, 161, 168, 171, 183, 186, 188, 193, 203, 205, 220, 228, 233, 235, 238, 241, 242, 244, 246—248, 251—256, 258, 259, 263, 268, 282—287, 291, 293, 296, 297, 307, 323, 332, 338, 339, 342—344, 346, 351, 352, 367, 385, 386, 395, 396, 401—404, 406, 410
- Брацлавське староство 56, 347, 367
- Брацлавський повіт 27, 38, 53, 68, 72, 77, 101—104, 112, 151, 152, 176, 177, 183, 189, 191, 196, 206, 224, 241, 244, 245, 248—250, 355, 356
- Бруслинів, с., див. Яцківці
- Буг (Західний Буг), р. 39, 40, 138
- Буки (Струсь-город), м-ко, нині м. Київ, обл. 98, 257, 261, 341
- Бучачна долина 60
- Валуyki, м. 197
- Варшава, м. 11, 339, 371, 376
- Стара Варшава 11
- Василівка, с., нині Тиврів, р-ну 250
- Ведмедка, див. Медведка
- Велике князівство Литовське 15, 16, 17, 23, 43, 44, 48, 52, 54, 58, 61, 76, 77, 81, 91, 93, 101, 105—114, 116, 117, 119—121, 124, 128, 130—133, 141, 142, 144, 145, 147—149, 153, 161, 162, 174, 176, 178, 179, 182—186, 190, 192, 198, 199, 203, 206, 210, 213—216, 220, 222, 226, 228, 232—234, 239, 258, 262, 276, 278, 284—286, 293—295, 301, 319, 320, 326—328, 332, 338, 350, 353, 367, 391, 398, 399
- Великопольща, див. Польща
- Великі Крушлинці, с., див. Нетяги
- Вербжівка, р. 27, 58
- Вербовець, р. 69, 208
- Верхнячка (Яворовець), с. 251
- Виперсовичі (Демидівці, Демидова), с., нині Демидівка Жмерин, р-ну) 32, 34, 57, 66—68, 75, 181, 252
- Витава, с., нині Тиврів, р-ну 244
- Вишин, с. 59
- Вишня, р. 27, 34, 60, 65, 188, 208, 217, 219, 232
- Вишня (Вишенька), с., нині в межах Вінниці 34, 56, 251, 265, 267, 271, 304, 307, 312
- Відень, м. 5
- Візантія 80
- Війтівці (на Богу), с. 171, 343, 355
- Війтівці Брацлав, повіту 355
- Вільно (Вільнюс), м. 327, 355, 364
- Вільшанка, р. 27, 73
- Вінницька волясть 45, 89, 107, 114, 132, 133, 193, 367
- Вінницька округа 28, 122
- Вінницьке староство 35, 42, 56, 64, 68, 69, 199, 264, 265, 267, 269, 271, 272, 276, 283, 288, 293, 308, 309, 312, 320, 325, 367, 372, 373, 396, 397, 404, 407, 409
- Вінницький гостинець 46, 60, 185, 186, 253
- Вінницький ліс 35, 36, 47, 209
- Вінницький повіт 10, 11, 27—40, 42—44, 46—57, 59—62, 67, 68, 72, 73, 75, 81, 89—91, 97—99, 102—104, 112, 116—119, 123, 128, 132—134, 139, 144, 146, 147, 157, 169, 170, 175—177, 179, 180, 182—184, 186, 187, 191, 193—196, 214, 216, 217, 220, 228, 230, 237—241, 243, 245—248, 251, 252, 256, 269, 288, 290, 338, 339, 341—343, 355, 357, 358, 387, 393, 394, 407
- Вінницькі Хутори, с., нині Вінниц, р-ну 274

- Вінниця (Виница, Веница, место Винникоє), м. 5, 6, 10—13, 19, 24, 25, 28, 33, 34, 41, 42, 46—49, 61, 62, 64—67, 69, 70, 72, 74, 75, 81, 84, 86, 97—99, 103, 110, 113, 114, 119—126, 128, 132, 134, 135, 137, 143—153, 157—159, 161, 163, 165, 166, 169, 171—174, 177, 178, 180, 181, 184—189, 191, 192, 195, 196, 200, 201, 204—206, 208, 210, 212, 213, 215—217, 219, 220, 222—224, 226, 229—233, 235—237, 240, 245, 248—250, 252—264, 267, 270, 275, 281, 282, 284, 285, 287—293, 296, 299—305, 307, 310—313, 315, 316, 318, 321, 322, 324—326, 329, 330, 332—338, 344—347, 349—356, 358—365, 367, 369—373, 375—382, 385, 386, 389, 391—410
- Красносельська вул. 333
- Мури 12
- Нова Вінниця 157, 370, 385, 406—408
- Старе Місто (Стара Вінниця) 35, 71, 122, 157, 174, 209, 265, 267, 268, 274, 370, 385, 408
- Шляхетська вул. 292;
д-в. також: Вишня (Вишенька), Завалля, Замостє, Крутнів, П'ятничани, Сабарів, Садки, Слобідка, Слобода Дубицького (Чоснівка), Тяжилів, Хутори, Шереметка — нині в межах Вінниці
- Вінниця (Вінничка), р. 27, 35, 36, 48, 97, 99, 141, 205, 206, 213, 218, 226, 260, 266, 274, 275, 279, 305, 306, 309, 313—315, 341, 368, 385
- Вірная долина, урочище 61
- Вісла, р. 39
- Вітебське воєводство 55
- Вовк, р. 28
- Вознесенське (Вознесенськ), м. 28
- Волино-Подільська горбовина (височина) 27
- Волинська земля (Волинь) 46, 54, 76, 77, 108, 110, 113, 137, 141, 143, 186, 190, 192, 213, 238, 294, 385
- Волинське воєводство 385
- Вологда, м. 143
- Володимир, м., нині Володимир-Волинський, м. 108, 141, 294
- Володимирський повіт 294
- Волощина 184—186, 253, 258, 259
- Вонячин (Вонячич), с., нині Городище Літин. р-ну 73, 74, 246, 338
- Вонячинська волость 232
- Вороніжчина 95
- Вороновиця, див. Вороновичі
- Вороновичі, с., нині Вороновиця Вінниці, р-ну 32, 35, 58, 73, 75, 76
- Ворошилівка, м-ко, нині с. Тиврів. р-ну 28, 187, 251, 252
- Ворскла, р. 45
- Гавришівський степ 35
- Гайсин, м. 38, 221
- Галицьке Підгір'я 187
- Галицько-Волинське князівство 84, 85, 88, 89, 91, 105
- Галичина 77
- Гетьманщина 84
- Гірський Тікич, р. 98, 256, 257
- Гнилицькі ліси 247
- Гоголівський ліс 246
- Городище, с., див. Вонячин
- Городок, м. 185
- Григорівка, с. 103, 248, 250, 342
- Губин, с., нині Збараж Козятин. р-ну 252
- Гулівці, с., нині Комунарівка Калинів. р-ну 35, 46, 53, 247, 250, 251, 342
- Гуманка, р. 251
- Гуманський (Уманський) тракт 251
- Гуменна, с., нині Гуменне Вінниці, р-ну 35
- Гуменна Діброва, урочище 31, 35, 36, 189, 222
- Гурка, с. 247, 250, 342
- Гушинці, с., нині Калинів. р-ну 35, 73, 74, 247, 250, 342
- Давня Русь 106, 326
- Дашів, м., нині смт Іллінець, р-ну 251
- Дашківці (Дешківці), с., нині Вінниці, р-ну 66, 67, 170
- Демидівка (Демидова, Демидовці), с., див. Виперсовичі
- Десна, р. (притока Бугу) 27, 28, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 43, 70, 97, 138
- Десна, р. (притока Дніпра) 39, 40, 138
- Дешківці, с., див. Дашківці
- Джозів, с. 59
- Дике поле 31
- Дідівка, р. 60, 65
- «Дідівка», с. 65
- Дідківка, с. Київ. повіту 341
- Дніпро, р. 29, 31, 39, 40, 138, 139, 178, 198, 319
- Дніпровський повіт 83, 94
- Дністер, р. 29, 31, 38, 40
- Дорожнє, с., див. Дубовець, с.
- Дубно, м. 407
- Дубова, с., нині Жмерин. р-ну 34
- Дубовець, ліс 33, 51, 97
- Дубовець (Дубова), с., нині Дорожнє Вінниці, р-ну 33
- Євдадіїв, с. 102
- Єрусалим, м. 252
- Єрхачів, с. 72, 119
- Жердь, р. 27, 35, 70
- Животів, с. 31, 59, 251
- Житомир, м. 56, 138, 147, 161, 210, 221, 290, 294, 295, 328, 406
- Житомирський повіт 112, 278, 290, 294, 295
- Жмеринка, м. 38
- Жовтневе, с., див. Попівка
- Жорнища, с., нині Жорнище Іллінець. р-ну 53, 251
- Жуків, с. 244
- Завалля, нині в межах Вінниці 370
- Залісний Комарів (Латанці), с., нині Троянець Тиврів. р-ну 36, 51, 71, 75, 102, 117, 123, 173, 176, 180, 248, 249, 307
- Залісся (Лука), с., нині Лука-Мелешківська Вінниці, р-ну 30, 36, 47, 48, 170, 173, 181, 187, 202, 204, 209, 252, 267, 273, 280

- Замостє, дворець, нині в межах
Вінниці 265, 271
- Запоріжжя (Запорозька Січ) 95, 358
- Зарванці, с., нині Вінниц. р-ну 33; див.
також Хмільова
- Західна Європа 129, 130, 134, 153, 186,
392
- Західна Україна (Русь) 25, 161, 186,
190, 192, 213
- Західний Буг, р., див. Буг
- Збараж, с., див. Губин
- Збойне 319
- Збруч, р. 38
- Звенигородщина 33, 176, 256, 282
- Згар, р. 27, 28, 32—34, 37, 60, 61,
73—76, 246
- Згарок, р. 27, 33
- Згарські ліси 34, 190
- Зозів, м-ко, нині с. Липовец. р-ну 31,
251
- Зоринці, с.,
див. Майдан-Почапинецький
- Іванів, с., див. Янів
- Івань, р. 256
- Іква, р. 28
- Іллінці, м., див. Лінінці
- Ільковці (Ільківці), с., нині Ільківка
Вінниц. р-ну 34, 246
- Кадка, р. 249
- Казань, м. 5, 6, 252
- Кайдашівський став 249, 249
- Калітин став 58, 99, 208, 270, 280
- Калітинці, с., див. Нетяги
- Кальник, м-ко, нині с. Іллінець. р-ну
245, 246, 349
- Каменецька тма 87
- Камінка, м., нині Кам'янка-Бузька
Львів. обл. 254
- Каміногори (Каменогірка), с., нині
Кам'яногірка Калинів. р-ну 73, 74,
196
- Камінь, м-ко 247, 250, 342
- Кам'янецький повіт (Кам'яниччина) 38,
142, 175
- Кам'янець-Подільський, м. 24, 25, 115,
121, 122, 138, 160, 185, 216, 252,
298, 326, 378
- Підгороддя, передмістя 160
- Кам'яногірка, с., див. Каміногори
- Канів, м. 131, 138, 139, 144, 151, 161,
184, 185, 218, 224, 228, 297, 318,
319, 332, 346, 348, 349
- Канівське староство 318
- Канівський повіт 112, 178
- Кафа, м., нині Феодосія 184
- Київ, м. 19, 40, 109, 110, 112, 113, 150,
152, 158, 159, 161, 184, 185, 187,
216, 221, 228, 252, 253, 285, 287,
297, 329, 361, 378
- Київська земля (Київщина) 40, 46, 54,
62, 63, 72, 77, 78, 108—110, 113,
119, 138, 143, 210, 218, 238
- Київська Русь 14, 79, 84, 85, 322
- Київське воеводство (Київщина) 32,
293, 296, 297, 300, 316, 318, 332,
346
- Київське князівство 14, 40, 76, 84, 85,
89, 91, 101, 106
- Київський повіт 56, 112, 341
- Кирнасівка, м-ко, нині смт Тульчин.
р-ну 249
- Китайгород, м-ко, нині с. Іллінець. р-ну
251
- Кішинець, м-ко 98, 247, 342
- Кліщєво, с., нині Кліщів Тиврів. р-ну
36, 51, 71, 75, 101, 102, 118, 176,
248
- Клобочица (Клобучица), с., згодом
урочище 70
- Кмитинський дворець (двірець) 57, 71,
152, 187, 200, 212, 225, 227, 230,
265, 341
- Кобелик, долина 60
- Кобильна, р. 27, 35, 70, 340
- Кобильна, с. (Кобиля), нині Кобильня
Вінниц. р-ну 35, 70, 172, 340
- Ковель, м. 294, 377, 408
- Ковенщина 142
- Кодима, р. 39
- Кодня, м. 56
- Козинці, с., нині Липовец. р-ну 340
- Колібабінці, с., нині Хмільниц. р-ну
37, 38
- Коло-Костянтинів, с. 28
- Коломийський шлях 187, 253
- Коломия, м. 192
- Комарів (Великий і Малий Комарів),
с., нині Вінниц. р-ну 35, 59, 73, 75,
76, 173, 242, 249, 251, 266, 280
- Комарів, с., нині Урожайне Тиврів.
р-ну 36, 66, 123
- Комунарівка, с., див. Гулівці
- Кониль, р. 256
- Копівка, с., див. Орлівка, хутір
- Коржова пасіка 207, 208, 274
- Корона, див. Польща
- Корсунь, м., нині Корсунь-Шевчен-
ківський 297, 329
- Косаківка, с., нині Липовец. р-ну 35,
340
- Котєв, с-ще 196, 224, 258, 354, 356
- Красилів, м. 186
- Краснодар, м. 6
- Краснянка, р. 27, 35
- Кременець, м. 24, 108, 113, 138, 159,
218, 294, 327, 406
- Кременецкий повіт 294
- Кременчук, м. 319
- Крилов, м. 297, 316, 319
- Крим 187
- Кримська Орда 45
- Крички, урочище 256
- Крутнів, передмістя Вінниці 157, 204,
360, 400
- Ксаверівка, с., нині Вінниц. р-ну 65
- Кудин, м. 40, 43
- Кулика (Кулига), р. 60, 63
- Куперстаун, м. 82
- Курщина 95
- Кутури, с. 142
- Кучманський шлях 31, 32, 34, 252
- Куюва, с. 142
- Ладижин, м. 32, 252, 347
- Латанці, с., див. Залісний Комарів
- Ленський 142

- Ленцен 142
 Ленцьк 142
 Лети́чів, м., нині смт Хмельниць. обл. 138, 190, 277, 331
 Липовець, р. 98, 257, 281
 Липовець (Новий Липовець, Старий Липовець), нині смт 31, 251
 Лисі́вка, с. нині Лісова Лисі́вка Калінів. р-ну 35, 340
 Лисогірка, с., нині Жмерин. р-ну 34
 Лисогірка, с., нині Лисогора Вінниц. р-ну 33
 Лисянка, м. 297
 Литва, див. Велике князівство Литовське
 Литва черінна 117, 142, 143, 153, 162, 329
 Литовське Поділля, див. Поділля
 Лівобережна Україна 79, 99
 Лі́нці (Ілинці, Линці), м-ко, нині Іллінці, м. 73, 75, 76, 252
 Лісова Лисі́вка, с., див. Лисі́вка, Пилявинці
 Літин, м. 46, 60, 61, 63, 64, 74, 90, 179, 185, 246, 251, 253,
 Літинка, с., див. Старий Літин
 Літинський повіт 44
 Літинські ліси 32
 Лосі́вка, с. 35
 Лука, с., див. Залісся
 Лука-Мелешківська, с., див. Залісся
 Лука-Немирівська, с. 36
 Луцька земля 108
 Луцьке (Луцьк), м. 108, 113, 221, 294, 406
 Луцький повіт 294
 Львів, м. 11, 12, 25, 159, 184—186, 324
 Люблін, м. 59, 186, 212, 339
 Людвиківка, с. 34
 Мазовше 121, 197
 Майдан-Почапинецький, с., нині Зоринці Жмерин. р-ну 34
 Майдан-Чапельський, с., нині Вінниц. р-ну 36
 Майдан-Юзвинський, с., нині Майдан Вінниц. р-ну 34
 Малі Крушлинці, с., нині Вінниц. р-ну 35
 Махновці, с. 73, 75
 Мачоха (Мачуха), м-ко, нині с. Новоселівка Немирів. р-ну 56
 Медведка (Ведмедка), с., нині Калінів. р-ну 35, 56, 251, 266, 267
 Межибіж (Межибіжжя), м., нині смт Меджибож Хмельниць. обл. 40, 43, 88, 349, 374
 Межирів, м., нині с. Жмерин. р-ну 221, 252
 Мельниці, м. 347
 Мізяків (Мезеківці, Мезековці, Мезьков, Медзяково, Длезенов, Длезеков), с., нині Калінів. р-ну 32, 33, 37, 43, 50, 51, 58, 59, 61—63, 70, 74, 97, 117, 139, 157, 213, 284, 367
 Микулинці, с., нині Літин. р-ну 45, 55, 60, 61, 64, 65, 90, 170
 Михайлівка, с., нині Вінниц. р-ну 35
 Мхів ліс 60
 Могилів, м. 338
 Могилів, м., нині Могилів-Подільський 29
 Молдава (Молдова) 253
 Москва, м. 6, 11, 62, 144, 374, 389
 Московська держава (Московщина) 46, 115, 143, 144, 178, 185, 197, 340, 346; див. також Росія
 Некрасове, с., див. Саліші
 Немирів, м. 81, 347, 349
 Нестерівський лісок 98, 247
 Нетяга, р. 35, 58, 190, 208, 274
 Нетяги (Калітинці), с., нині Великі Крушлинці Вінниц. р-ну 35, 47, 56, 59, 208, 245, 265—267, 270, 280, 281, 341
 Нетяги, урочище 47, 48, 58, 265, 341
 Німеччина 15, 130
 Нові Вишківці, с. 244
 Новокостянтинів, м., нині с. Хмельниць. обл. 28
 Новоселиця, с., нині Жмерин. р-ну 34, 73, 75, 76
 Новоселиця, с., нині Літин. р-ну 45, 61, 64, 75, 76, 170, 246
 Новоселівка, с., див. Мачоха
 Новосілки, с. 171, 343
 Нью-Йорк, штат 82
 Обідне, с., нині Немирів. р-ну 252
 Овдєевичі, с-ще 32, 47
 Овдєвці, с. 46, 53
 Овруч, м. 221, 223
 Олександрівка, с., нині Жмерин. р-ну 28
 Олика, м. 294
 Онтаріо, оз. 82
 Онтонів, с. 102
 Опса, двір 102
 Оратів, м., нині смт 251
 Орлівка, хутір, нині в межах с. Копілка Тульчин. р-ну 247, 250, 342
 Оскіл (Оскол), м. 197
 Осова, с., нині Хмельниць. обл. 277
 Остер, м.
 Остерське староство 289
 Остолопів, с., нині Червоне Немирів. р-ну 68, 181, 244
 Остров'є, м. 121
 Острог, м. 185, 259
 Павлівка, с., нині Калінів. р-ну 35
 Парпурівці, с., див. Перпоровці
 Пеньківка, с., нині Літин. р-ну 33
 Перекоп 46
 Перемиля, р. 267
 Перемишль (Пшемисль), м. 185
 Переорки, с., нині Вінниц. р-ну 33, 51, 340
 Переорки, урочище 51, 97
 Перпоровці (Предуровці, Перпурівці), с., нині Парпурівці Вінниц. р-ну 69, 117
 Печеніжецькі ліси 247
 Піків (Новий Піків, Старий Піків), м., нині с. Калінів. р-ну 31—33, 243, 251

- Пилявинці (Холявинці), с., нині в межах с. Лісова Лісіївка Калинів. р-ну 70
- Писарівка, с., нині Вінниця, р-ну 260
- Писарівка, с., нині Калинів. р-ну 35, 247, 250, 342
- Південний Буг, р., див. Бог
- Північна Америка 44, 82
- Підляштя 142, 186, 190, 192, 213
- Пінне 319
- Побітовка, р. 207, 278
- Побожжя 29, 31, 37—40, 44, 45, 76, 77, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 102, 105, 114, 116, 138, 139, 143, 166, 184, 326, 390, 391, 399, 401
- Барське (Барщина) 32, 43, 44, 67
- горішне 27, 39, 40, 80
- північне 43
- середнє 27—32, 36—41, 43, 47, 75—79, 81—84, 86, 89, 90, 92, 93, 98, 100, 101, 103—105, 107, 108, 122, 123, 131—135, 137, 389—391
- Погребище, с-ще, нині м. 31, 32, 47, 59, 72, 73, 75, 76, 251, 252
- Поділля 28, 29, 38, 39, 41, 65, 66, 76, 86—88, 186, 331, 374,
- західне 76, 77, 116, 175; див. також: Подільське воеводство
- Литовське 76
- східне 61, 76, 175; див. також: Побожжя середнє, Брацлавщина
- Подільська земля 41, 45, 46, 76, 84, 86, 87, 93, 114, 116, 118, 120, 121, 216, 326
- Подільська тма 87
- Подільське воеводство 32, 76, 275, 277, 278, 281, 296, 300
- Подільське князівство 115
- Подільський улус 76
- Покуття 142
- Полісся 143, 162, 191
- Половецьке, с. 340
- Полонне, м. 186
- Полоцьке воеводство 54
- Полтавщина 95
- Польша (Корона Польська, Польське королівство) 16, 17, 18, 24, 76, 81, 106—108, 124, 141, 145, 147—149, 159, 161, 165, 174, 179, 180, 182, 183—186, 190, 192, 197, 213, 220, 241, 242, 258, 262, 263, 268, 269, 273, 275, 277—279, 282—288, 291—293, 296, 297, 301, 303, 305, 320—322, 324, 328—330, 335, 337, 339, 343, 345, 346, 350, 367, 374, 398, 403
- Польша черінна (Великопольща) 121, 142, 143, 145, 367;
- Річ Посполита (Польсько-Литовська держава) 254, 279, 286, 300, 310, 315, 345, 368, 388
- Пониззя 76, 88, 186, 190, 192
- Полівка, с., нині Жовтневе Калинів. р-ну 37, 38
- Поросся 47, 72, 91, 102, 119, 134, 177
- Постолова, р. 27, 28, 37, 38, 70, 73
- Почапінський ліс 34
- Почапінці, с., нині Жмерин. р-ну 34, 55, 60, 61, 64, 75, 170, 342
- Правобережна Україна (Правобережжя) 13, 24, 25, 79, 133, 136, 377, 378, 392, 403, 406—408
- Приборівка, с., нині Липовець. р-ну 340
- Прибузьке, с., див. Скуринці
- Придніпрянщина 29, 31, 77, 78, 81, 85, 187
- Придністриянина 29, 37, 39, 43, 76, 81, 85, 139
- Прилука, м. 37, 40, 43, 71
- Прилука, с., нині Стара Прилука Липовець. р-ну 30—33, 59, 71, 251, 252
- Прилуцька п'ята 58, 70
- Прут, р. 40
- Пулін, с. 56
- Пудлівці (Пелчевцы, Полтевцы), с., нині Жмерин. р-ну 34, 60, 64, 75, 90, 179, 246
- Пустовійтів став 275, 317
- Путивль, м. 197
- Путивльський повіт 96
- П'ятигори, с. 31, 59
- П'ятничани (Петничани), с., нині в межах Вінниць 49, 67—70, 117, 149, 181, 182, 201, 202, 244, 267, 272, 274, 277, 303, 307, 310, 311, 315, 340, 342
- П'ятничанські ліси 306
- Радавці, с., нині Радівка Калинів. р-ну 35
- Раданка, с. 247, 250, 342
- Райгород, м-ко, нині с. Немирів. р-ну 251
- Радам, м. 186, 339
- Римінова (Риманова) пасіка 274, 280
- Рів, м., нині Бар 25, 44, 47, 68, 75, 138, 187, 252, 349
- Рів, р. 27, 31, 32, 34, 37—39, 43, 64, 66, 67, 70, 75, 102,
- Рівець, с. 248
- Ріг, с., нині Ріжок (?) Літин. р-ну 61, 64, 170
- Ровець, р. 27, 32, 34, 60, 64, 73, 75, 76
- Ровець, с., нині Вінниця. р-ну
- Росія 410
- Роставица, р. 64, 72, 74, 90, 119
- Рось, р. 31, 32, 40, 46, 73
- Ружин, м., див. Шербів, с. 72, 252
- Русь, див. Західна Україна
- Руська держава 40
- Сабарів (Саборов, Цаборов), с., нині в межах Вінниць 28, 73—75, 122
- Садки, с., нині в межах Вінниць 370
- Саліші (Салаші, Салати, Юзвин), с., нині Некрасове Вінниць. р-ну 60, 64, 90, 117, 179, 304, 307, 312
- Сальник, с., нині Калинів. р-ну 56, 247, 250, 342
- Сандомир (Сандомеж), м. 185
- Саратов, м. 6
- Сатанів, м., нині смт Хмельниц. обл. 331
- Северинівка, с., нині Жмерин. р-ну 38
- Селища (на Роставиці), с. 72, 119
- Селище, с., див. Черленків
- Сельниця, р. 34

- Семакове, с., нині Сьомаки Жмерин. р-ну 73, 75
 Сибір 93, 94, 156
 Сивоковці, с., нині Сиваківці Липовец. р-ну 339, 340
 Синя Вода, урочище 41
 Синюха, р. 28
 Сіква, долина 60
 Сімферополь, м. 6, 401
 Скавшин, с. 355
 Скаунка, р. 27
 Скалка, скеля 71, 265
 Скуринці (Шкуринці), с., нині в межах с. Прибузьке Вінниц. р-ну 139, 170, 172, 173, 200, 202, 204, 220, 242, 243, 245, 257, 261, 266, 267, 270, 273, 276, 277, 280, 281, 284, 288, 302, 303, 341, 367
 Слобідка, с., передмістя Старої Вінниці 265, 268
 Слобідка, с. Летичів. повіту 44, 102
 Слобідська Україна 79
 Слобода Дубицького (Чоснівка), нині в межах Вінниці 370, 405
 Слобода Микулинці, с. 342
 Смотрич, м., нині смт Хмельниць. обл. 331
 Смотрич, р. 38
 Снівода, р. 27, 28, 37, 38, 70, 243
 Соб, р. 27, 28, 38, 73, 76
 Соби́к, р. 27
 Собо́лівка, с., нині Липовец. р-ну 340
 Соко́лець, м. 41, 42, 63, 75, 86, 103, 115, 122, 133, 391
 Соко́линці, с., нині Тиврів. р-ну 250
 Соко́лівки, м-ко 98, 247, 342
 Соко́льська тма 87
 Солов'ї́вка, с., нині в межах с. Хижинці Вінниц. р-ну 170, 173, 204, 250, 341
 Со́ниця (Со́ня), р. 27, 34, 58, 201, 207, 208, 274
 Соро́ка, могила 246
 Сосо́нка, р. 46, 340
 Сосо́нка, с., нині Вінниц. р-ну 340
 Спи́чинці, с., див. Шпичинці
 Ста́мбул, м. 46
 Ста́ра Прилу́ка, с., див. Прилук, Прилу́ка
 Ста́рий Лі́тин (Ста́ра Лі́тинія), с., нині Лі́тинка Лі́тин. р-ну 245 Стародуб, м. 40
 Стра́тї́вка, с., нині Чечельниц. р-ну 103, 248, 250, 342
 Стри́жавка, с., нині Вінниц. р-ну 33—35, 51, 52, 58, 59, 69, 70, 97, 99, 171, 172, 201, 241, 242, 244, 340, 342
 Стри́жавські лі́си 33
 Стру́сів лі́с 36
 Стру́сь-го́род, м., див. Буки
 Сту́гна, р. 220, 221
 Студе́ниця, с., нині Тиврів. р-ну 36
 Супру́нів, с., нині Лі́тин. р-ну 61, 62
 Супру́нівські лі́си 247
 Су́тиски, с., нині смт Тиврів. р-ну 28, 32, 40, 248
 Табо́рів, с. 74
 Та́льне, м. 347
 Та́три 142
 Телепе́ньчин Пі́г, урочище 35, 36, 47, 48, 58, 265, 281, 341
 Теребо́вля, м. 254
 Терпсі́в, с. 102
 Теті́в, с., нині м. Київ. обл. 31, 59
 Тиврі́в, м., нині смт 32, 40, 51, 71, 101, 102, 118, 123, 176, 180, 250, 407
 Тима́нівка, с., нині Тульчин. р-ну 247
 Тока́рівка, с., нині Жмерин. р-ну 38
 То́рчин, м. 294
 Трибі́си, с-ще 196, 224
 Тро́ки (Трака́й), м. 142
 Тростя́нець, с. Тиврів. р-ну, див. За́лський Кома́рів
 Тростя́нець (А́дамго́род), м. 103, 248, 250—252, 342
 Ту́льники, урочище 60
 Турбі́в, с., нині смт Липовец. р-ну 73, 75
 Туре́щина 46, 168, 184
 Тю́тьки, с., нині Вінниц. р-ну 245, 265, 267, 274
 Тя́жилі́в, с., нині в межах Вінниці 35, 405, 409
 Тя́жилі́вка, р. 27, 35
 Украї́на 5, 6, 21, 23—25, 29, 31, 85, 94, 128, 133, 136, 141, 157, 165, 220, 226, 234, 241, 246, 284, 343, 359, 392
 — півде́нна 19, 25, 81, 93, 94, 127, 129, 131, 133—137, 155, 161, 175, 198, 228, 318, 392
 — схі́дна 262
 — це́нтра́льна 162
 Украї́нська держа́ва 330, 349
 Ула́ді́вка, с., нині Лі́тин. р-ну 28
 Ула́ді́вські лі́си 33
 Ума́нський (Гу́манський) тра́кт
 Ума́нь, м. 347
 Урожа́йне, с., див. Кома́рів
 Утра́та, с. 143
 Ха́рків, м. 6, 80
 Ха́рківщина 95
 Хижинці, с., нині Вінниц. р-ну 250, 264, 266, 267, 270, 281, 284, 305, 307, 312, 367; див. також Солов'ї́вка
 Хмі́льник, м. 28, 31, 33, 138
 Хмі́льницька во́лость 43, 44
 Хмі́льницький пові́т 175
 Хмі́льницькі лі́си 32
 Хмі́льова, с., нині в межах с. Зарва́нці
 Ві́нниц. р-ну 33
 Хо́лм (Хе́лм), м. 408
 Хо́лявинці, с., див. Пи́лявинці
 Хо́мутна, р. 27, 35, 58, 274
 Худо́ровичі, с. 32
 Хо́дкова до́лина 306
 Ху́тори, нині в межах Ві́нниці (?) 370
 Цве́тковці (Свя́тковці), с. 70
 Цві́жин, с., нині Ві́нниц. р-ну 36, 56, 251, 266, 267
 Це́цора, с. 341
 Це́цулі́на до́лина 60

- Цибулів, м-ко, нині Черкас. обл. 246, 251, 347
- Чапля, р. 36, 48, 69, 170, 172, 181, 202, 243
- Червоноград, м. 331
- Черкаси, м. 131, 138, 144, 154, 155, 161, 184, 185, 210, 211, 224, 228
- Черкаське старство 318
- Черкаський повіт 112
- Черленків (Черленківці, Новий Черленків), с., нині Селище Тиврів. р-ну 36, 38, 66, 171, 173, 200, 248, 249, 251, 302, 342
- Чернев, болото 66, 124, 188
- Чернишів став 172, 181, 202
- Чернігівщина 95, 162
- Чернявка, с. 59
- Чернятин, с., нині Жмерин. р-ну 38
- Чечелівка, с., нині Гайсин. р-ну 246
- Чечельник, м., нині смт 252
- Чигирин, городище 197
- Чигирин, м. 297, 318
- Чигирин, урочище 197
- Чигиринське вйтівство 318
- Чорне море 29, 39, 184
- Чорний ліс, нині у Вінниц. р-ні 36
- Чорний шлях 31, 32, 46, 47, 56, 76, 91, 97, 102, 117, 119, 134, 252
- Чорнобиль, м. 138
- Чорноморське побережжя 184
- Чорномор'я (степ) 95
- Чоснівка, див. Слобода Дубицького
- Чотири Могили, урочище 31, 35, 36, 189, 222
- Чуднів, м., нині смт Житомир. обл. 33, 110, 113, 114, 147, 186, 210, 221
- Шендерів (Шандирев, Шандирево), с., нині Тиврів. р-ну 36, 51, 71, 75, 101, 102, 118, 173, 248
- Шереметка, с., нині в межах Вінниці 34
- Широка Гребля, с., нині Вінниц. р-ну 34
- Шкуринці, с., див. Скуринці
- Шпиківка, р. 27, 35, 244
- Шлезк (Сілезія) 338
- Шпичинці, с., нині Спичинці Погребищ. р-ну 31
- Щербів (Щорбів), с., нині м. Ружин Житомир. обл. 47, 64, 72, 73, 76, 90, 91, 117, 119
- Юзвин, с., див. Саліші
- Яворовець, с., див. Верхнячка
- Якушинецька п'ята 58, 313
- Якушинці, с., нині Вінниц. р-ну 33, 46, 64—67, 69, 90, 171, 185, 242, 300, 302, 304, 312, 313, 342
- Ямпіль, м. 346
- Янів (Янев), м-ко, нині с. Іванів Калинів. р-ну 28, 33, 70, 241, 243
- Яришівка (Ярошівка), с., нині Тиврів. р-ну 36, 248
- Ярослав, м. 254
- Яцківські ліси 247
- Яцківці (Яцковці, Ятківці, слобода Яцківці, Старі Яцківці), с., нині Брусилів. Літин. р-ну 73, 74, 246, 250, 342

Зміст

<i>Слово до читача</i>	5
<i>Від видавництва</i>	7
Передмова	10
I. Уваги вступні та методологічні	
Об'єкт дослідю	13
Поняття «місто» (загальне та в правному розумінні)	13
Методологічні засади	20
Метода монографічного вивчення історії устрою поодиноких міст	23
II. Суспільно-економічні взаємини на Побожжю XIII—XV вв., рецепція станового устрою та сформування вінницької міщанської громади	
§ 1. Фізичні прикмети території середнього Побожжя як колонізаційні чинники	27
[Фізично-географічна характеристика]	27
[Історико-географічна характеристика]	31
§ 2. Колонізація середнього Побожжя до кінця XV в.	38
[Перші сліди людини]	38
[Розселення слов'янських племен]	39
[Колонізація татарських часів]	41
Напряом поширення колонізації	43
[Татарська загроза]	44
Еволюція привілейованих землеволодінь	48
[«Слободи»]	54
[Формування землеволодінь]	57
[Надавчі акти XIV—XV ст.]	60
[Адміністраційна приналежність Побожжя]	76
§ 3. Суспільно-економічні та суспільно-політичні взаємини на Побожжю XIII — початку XV вв.	77
[Уходники чи хлібороби?]	77
[Етапи колонізації]	82
[Етапи суспільного розвитку]	84
[Сільські громади Побожжя]	86
[Форми землекористування]	93
[«Пасіки»]	96
[Підсумки]	104
§ 4. Зовнішня історія формування станів у Великому князівстві Литовському	106

§ 5. Формування станів у Вінницькій волості та повстання вінницької міщанської громади	114
[Феодалізація Побожжя]	114
[Походження Вінниці як міста]	119
[Формування у Вінниці міського стану]	123
[Теорії становлення українського міста]	130
[Підсумки]	133

III. Вплив іміграції до Вінниці на суспільно-господарчий розвиток міста та на правний стан вінницької міщанської громади XV — 1-ї половини XVII вв.

§ 1. Іміграція до Вінниці XV — 1-ї половини XVII вв.	137
[Корінні мешканці Брацлавщини]	138
[Приходні-імігранти]	141
[Рух міського населення]	145
§ 2. Вплив іміграції до Вінниці на суспільно-господарчий розвиток та на правний стан міста	148
[Зем'янські міщани]	149
[Правний стан міщан-імігрантів]	152
[Міщани під старостинською юрисдикцією]	156
§ 3. Національний склад вінницької міщанської громади XV — 1-ї половини XVII вв.	161
Національний склад міщанської громади	161
[Реєстр міщан 1603—1666 рр.]	163
[Вінницька громада як однонаціональна]	165

IV. Суспільно-економічний розвиток Вінницького повіту та еволюція правового стану вінницької міщанської громади XV — 60-х рр. XVI вв.

§ 1. Суспільно-економічний розвиток Вінницького повіту перед Унією та сформування зем'янського й селянського станів	169
[Формування волості навколо Вінниці]	169
[Залюднення повіту]	174
[Економічний розвиток]	175
[Товарове господарство]	177
[Право власності зем'ян]	181
§ 2. Суспільно-господарчий розвиток Вінниці та суспільно-господарчі взаємини міста й волості XV — 60-х рр. XVI вв.	184
[Торговельні шляхи]	184
[Інтенсивне сільське господарство]	187
[Промисли та торгівля]	191
[Зв'язки міста і волості]	192

§ 3. Формування вінницької міщанської громади та еволюція її правового стану перед Унією	194
[Міжстанові взаємини міщан і зем'ян]	195
[Права та повинності міщан]	197
Право на міські землі	198
Приватне землеволодіння	205
Громадське землеволодіння	208
Право на входи в зем'янських землеволодіннях	209
Право тримати в місті корчми та виробляти напої	210
Право на безмитну торгівлю	213
[Державні повинності]	214
[Обов'язки]	218
[Правний стан міщан-землевласників]	222
[Правний стан зем'янських міщан]	224
[Зміни в обов'язках міщан]	227
[Повинностне відокремлення міста і волості]	230
[Реформа міщанських повинностей (1558)]	238

V. Суспільно-економічний розвиток Брацлавщини та еволюція правового стану вінницької міщанської громади за післяунійних часів

§ 1. Суспільно-економічний розвиток Вінницького повіту й Брацлавщини та його вплив на повстання й на розвиток міст	241
[Шляхетські фільварки]	242
[Виробництво поташу й селітри]	246
[Хліборобство та скотарство]	247
[Прибутковість маєтків]	249
[Старостинські фільварки]	250
§ 2. Суспільно-господарчий розвиток Вінниці та господарче відокремлення міста від волості за післяунійних часів	252
[Торговельні шляхи]	252
[Вінниця — столиця воєводства]	254
[Експлуатація природних багатств]	256
[Міські промисли та торгівля]	257
[Єврейська кагальна громада]	258
[Заможність міщанської верхівки]	259
[Культурні потреби міщанства]	262

§ 3. Еволюція правового стану вінницької міщанської громади за післяунійних часів та повинностне відокремлення міста від волості	264
[Перехід міських земель до шляхти та старостинського уряду]	264
Приватне міщанське землеволодіння	273
Громадське землеволодіння та землекористування	281
Право тримати корчми та виробляти напої	282
Право на безмитну торгівлю	283
[Повинності міщан у 1569—1638 рр.]	283

VI. Надання місту Вінниці автономії та еволюція правового стану вінницької міщанської громади протягом XVII в.

§ 1. Господарчо-правничі взаємини міста Вінниці зі староством від 1638—1640 рр. та правний стан міста після упривілеювання	291
[Шлях до надання магдебурзького права]	293
[Ініціатива вінницького старости]	299
Право на міські землі	302
[Відмежування міської території]	307
[Земельно-правні взаємини зі старостою]	308
Приватні землі під міським правом	315
Громадські землі під міським правом	317
Право пропінації	321
Право на встановлення цехів	322
Право на вагове, мірове, смоляне та дьогтьове	322
[Податки та повинності міщан]	323
[Права та обов'язки до і після 1638 р.]	325
[Надання Вінниці міського суду]	326
[Ставлення міщан до магдебургії]	330
[Шляхта під міським правом]	332
[Церковні юридики в місті]	336
[Спольщення вінницького зем'янства]	338
[Вінницькі старости до і після 1569 р.]	340
[Занепад української шляхти]	342
§ 2. Вінницька міщанська громада від Хмельниччини до кінця XVII в.	344

VII. Еволюція устрою вінницької міщанської громади протягом XIV—XVII вв.

§ 1. Устрій м. Вінниці за часів передунійних	353
[Міщанська громада та замковий уряд]	354
[Самоврядування громади. Функції вїта]	356
[Функції десятника]	358

[Збройний виступ вінничан 1541 р.]	359
[Старостинська та міська юрисдикції]	360
§ 2. Устрій м. Вінниці за часів післяунійних до 1638 р.	365
[Війт як старостинський служебник]	365
[Функції війта]	367
§ 3. Устрій м. Вінниці від 1638 р. до кінця XVII в.	369
[Надання Вінниці магдебурзького права]	369
[Перетворення Вінниці на магдебургію]	372
[Вінниця під магдебурзьким правом]	375
[Війти та бурмистри 1638—1645 рр.]	379
[Функції та компетенції міського уряду]	381
[Міський уряд та старости]	386
Кінцеві висновки	389
Замість післямови: Вінниця у XVIII ст.	401
Додаток	411
Друковані джерела та література	418
Примітки	428
<i>Застарілі слова та терміни</i>	433
<i>Хронологічна таблиця за змістом книги</i>	440
<i>Іменний покажчик</i>	445
<i>Географічний покажчик</i>	451

Історична бібліотека Поділля

Отамановський Валентин Дмитрович
Вінниця в XIV—XVII століттях
Історичне дослідження

Редактор М. С. Гаврик
Художній редактор — А. М. Дикий
Технічний редактор — Б. М. Шлеймович
Коректор — М. С. Шлеймович
Здано на складання 24.2.1993.
Підписано до друку 2.08.1993

Формат 60×90 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Антиква. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 29,00.

Тираж 5 000 прим.

Редакційно-видавниче підприємство «Континент-ПРИМ»
286000 Вінниця, вул. Козицького, 13

Видруковано на Вінницькій картографічній фабриці
287100, Вінниця, вул. 600-річчя, 19
Зам. № 239 1993 р.

3 ПРОГРАМИ КРАЄЗНАВЧИХ ВИДАНЬ

У дужках зазначені умовні назви. Нумерація наскрізна.

1. КРАЄЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ.

Розвідки, дослідження, біографічні нариси, документи щодо цікавих і маловідомих подій, пов'язаних з Вінниччиною. Збірник розрахований на широкого читача.

2. САВЧУК Ю. <Герби на карті Поділля.>

Перша книга з подільської міської геральдики, написана на основі ґрунтового вивчення архівів та історичних джерел XIV-XIX ст. Включено багатий ілюстративний матеріал.

3. ШУЛЬГА І. Голод на Поділлі.

Книга болю, книга викриттів і звинувачень — дослідження історика є водночас свідченням очевидця нелюдських випробувань українського народу. Це найбільш ґрунтовна праця про трагедію подільського селянства у 20-40-і роки ХХ ст

4. ШУЛЬГА І. Поділля непівське.

Вперше розглядається становище на Поділлі у 1921-1929 рр. Архівні документи, відкриті автором, свідчать про лицемірство та свавілля більшовицької влади.

ІЗ СЕРІЇ «ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА ПОДІЛЛЯ»

5. ПЕТРОВ Н.И. Подолия.

Праця професора Київської духовної академії, здійснена за участю відомих подільських краєзнавців, зокрема Ю.Сіцінського та Й.-А.Ролле, містить цілісний нарис історії Поділля як однієї з західних губерній Російської імперії (СПБ, 1891). Незважаючи на тенденційний підхід, книга є цінним джерелом для кожного краєзнавця й дотепер. Репринтне видання.

6. ПРИХОДЫ И ЦЕРКВИ ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ/Под ред. Е.Сецинского.

У 1865 р. на Поділлі був заснований епархіальний комітет для історико-статистичного опису приходів і церков епархії. Відомості збиралися протягом десятиріч. Лише у 1901 р. відомий краєзнавець протоієрей Ю.Сіцінський об'єднав, відредагував і видав цей величезний (1064 с.) звод, у якому подано матеріали до історії усіх населених міськ Поділля. Репринтне видання.

7. ПОДОЛИННИЙ А. <Літературна Вінниччина.>

Перший посібник з літературного краєзнавства. Складається з критико-біографічних нарисів про письменників-земляків та уривків з маловідомих творів.

8. МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ І ВІННИЧЧИНА.

У книзі зібрано спогади земляків про дитинство та юність письменника, подано відомості про його вінницьке оточення, архівні фотографії, а також матеріали про вшанування М.Коцюбинського на Вінниччині, про історію музею-садиби

9. <ЛИЦАР НАРОДНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ.>

У. Кармалюк в усній народній творчості. За матеріалами В. П. Вовкодава.

10. СКАРБИ ДУХОВНОСТІ ПОДІЛЛЯ: Біоґр. словник у 7 т.

Довідкове видання про ушлюблених подолян, історичних і громадських діячів, письменників, митців, вчених, освітян, медиків, народних майстрів, тощо. Готується з ініціативи обласного управління культури.

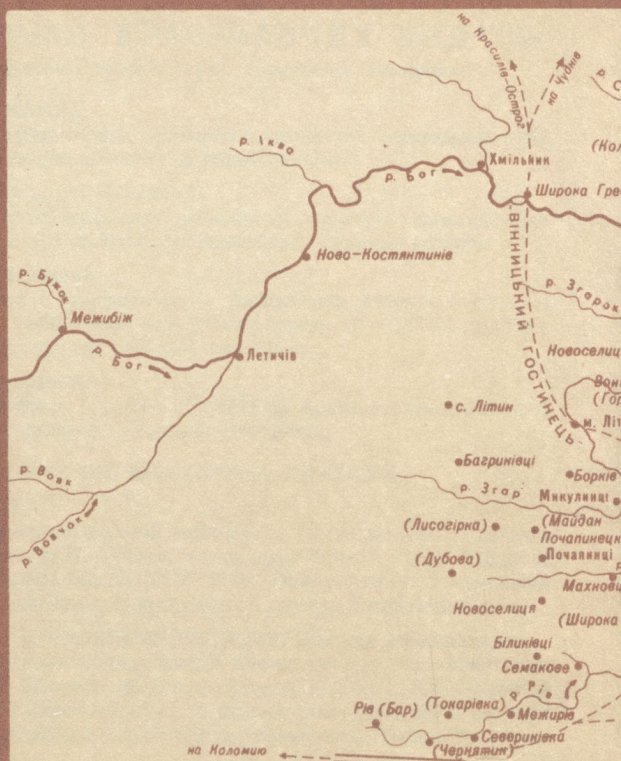
Редакційно-видавниче підприємство «Континент-ПРИМ»,
Вінниця 286001, а/с 702. Тел./факс (04322) 5-35-20.

За нашими виданнями звертайтеся також до книгарні
«На Калічі»: 287100, м. Вінниця, вул. Леніна, 10
Тел. (04322) 2-19-04.

ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА ПОДІЛЛЯ

Ця книга започатковує серію «Історична бібліотека Поділля». Видавництво має на меті знайомити сучасного читача з творами істориків, краєзнавців, етнографів, фольклористів, які досліджували минуле Вінниччини та Поділля. Повернути з небуття імена патріотів рідного краю, повернути з непам'яті нашу історію — ось програма нової серії видавництва «Континент-прим».

ПОЯСНЕННЯ ПОЗНАК

- () сучасні осаді або назви;
- дороги;
- == татарські шляхи;
- ▨ ліси;

КАРТА СЕРЕДЬНОГО ПОБОЖЖА

XIV-XVII вв.
состав В. О. **Степановський**
НИЦЯ

92

